

Amade László műveként közölt két addig ismeretlen latin verset Császár Elemér 1917-ben.¹ Ez egy verspár, amelynek az első tagja egy ima, könyörgés Szent Peregrinus-hoz, a második a szent nem éppen barátságos válasza. A versek a *Stabat Mater dolorosa* ritmusára íródtak, mindkettő 8 darab kilencsoros strófából áll, amelyekben két felező nyolcast egy hetes csonkasor követ. Amade igen kedvelte ezt a versfajta és variációit mind latin nyelvű, mind magyar verseiben.

A Peregrinus-versektől teljesen függetlenül, 15 évvel korábban Vértessy Jenő is megjelentetett néhány ismeretlen Amade-verset és -levelet,² s ezek között található egy latin nyelvű költői levél, Amade válasza Révay Józsefnek. Ez a vers klasszikus időmértékes, disztichonos formájú. A három versnek látszólag semmi köze egymáshoz, ám a későbbiekben kiderül, hogy mégis együtt kell azokat vizsgálni.

Császár és Vértessy a Vég hely-hagyatékából vette a verskiadások alapjául szolgáló kéziratokat. Ez a hagyaték az Amade család marcaltői levéltárának egy része. Vég hely Dezső Veszprém vármegyei alispán az egyik Amade-leszármazottól kapta az iratokat.³ A Nemzeti Múzeum és a Levéltár rendezésekor nem maradt egyben a hagyaték. A Peregrinus-versek – a többi Vég helynél lévő Amade-verssel együtt – az OSZK kéziratárába kerültek, a misszilisok pedig a MOL-ba, az Üchtritz-Amade család levéltárába.

A két Peregrinus-vers meg is található az OSZK-ban, három folio méretű oldalon.⁴ Meglehetősen hosszú címe van: *Affectus ad Sanctum Peregrinum compositus a Barone Ladislao Amade pedum doloribus affectu. Preces vincunt invincibilem et ligant Omnipotentem. Sequitur responsum. PeregrInUs CeLestIs peregrIno bLaspheMo peDesqUe pLorantI. Quare tu enarras justitias meas, existimasti quod ero tui similis, arguam te, et statuam te contra faciem meam. Ps. 49.* Ez a cím lényeges adatokat tartalmaz. A két vers ebben a kéziratban összekeverve olvasható, tehát minden könyörgő strófa után a szent válasza következik.

A Vértessy Jenő által kiadott költői levél kéziratának föl kutatása nem könnyű feladat. Ő is a Vég hely-hagyatékban lévő iratok közül válogatott verseket és leveleket.⁵ Mint már említettem, a múzeumi levéltár rendezésekor a Vég hely-hagyaték nem maradt egyben, így Vértessy forrásai is több helyen keresendők. Az általa kiadott versek kéziratái az

¹ CSÁSZÁR Elemér, *Amade László egy ismeretlen latin verse*, ItK, 1917, 469–471.

² VÉRTESY Jenő, *Adatok Amade László életéhez*, ItK, 1902, 77–100, 216–232, 350–368.

³ GÁLOS Rezső, *Báró Amade László*, Pécs, 1937, 181.

⁴ OSZK, Fol. Hung. 1212–15, 54r–55r.

⁵ VÉRTESY, *i. m.*, 78.

OSZK-ban vannak, a levelek pedig a MOL-ban, a családi levéltári szekcióba lettek besorolva,⁶ meg is találhatók itt. Azonban az általunk vizsgált vers egyik lelőhelyen sincs meg, holott a Vértesy által közölt többi írás föllelhető. Vértesy Amade költői levele előtt még egy latin nyelvű levelet is közöl, amelyet Révay József írt Amadénak 1756-ban, s ebben megkéri, hogy bírálja el első magyar nyelvű költeményét, amelyet elküld neki, mondván, hogy a kezében van egész további költői sorsa, mondjon Amade, mint a magyar nyelvű poétáknak fejedelme, véleményét.⁷ Ezután következik Amade *Responsuma*, mintha erre a levélre és a versre lenne válasz. Révay főt említett levele sincs meg sem az Amade, sem a Révay család iratai között. Ám a vizsgálandó három verset nemcsak a Véghely-hagyatékban lehet keresni, illetve megtalálni.

Orczy Lőrinc kéziratos versei között találhatók füzetszerűen összefűzve Amade László Szent Peregrinushoz intézett versei.⁸ Nem lehet tudni, hogy mikor és ki fűzte össze a verseket, kinek a kézírásával íródtak, sem azt, hogyan került az irat az Orczyak birtokába. Lehetséges, hogy maga a szerző ajándékozta a családnak. Amade László 1729-ben vette feleségül Orczy Zsuzsannát, akinek testvéröccse az ekkor 11 éves kisfiú, Orczy Lőrinc, akit Amade mint „drágá kiss Méltóságos Lőrincz Iffiu Urat, egy sogorkamot”⁹ emleget. Ám házasságkötésük után nem sokkal meghalt Orczy Zsuzsanna gyermekágyi lázban, s amikor 1731. május 31-én a kis Zsuzsika is meghalt félévesen, megszakadt Amade kapcsolata a családdal, legalábbis egy időre.¹⁰

A füzet öt verset tartalmaz, az első három latin nyelvű. Először a lábfejű Amade László könyörgései olvashatók Szent Peregrinushoz, majd a szent válasza következik, aztán a látszólag ide nem illő költői levél Révay Józsefhez, végül a két Peregrinus-vers magyar fordításával fejeződik be, amelyek eddig még nem jelentek meg, mivel azok csak az Orczy-hagyatékban lévő füzetben szerepelnek.

A már megjelent Peregrinus-versek eredetéről annyit lehet tudni, hogy Császár Elemér szerint a kézirat valószínűleg Véghely Dezső hagyatékából való, mint mondja: „egy balatonvidéki földbirtokos barátomtól kaptam.”¹¹ Nem tudni, ki ez a barát, de állítólag bizalmas viszonyban volt a családdal az alispánnal, innét valószínűsíthető a kézirat. Azonban kénytelenek vagyunk föltételezni, hogy létezhetett egy harmadik változata is a verseknek, amely nagyjából a jelenlegi kettőnek az ötvöze, és Császár ezt használhatta. Ugyanis az általa megjelentetett költemények egyik kézirattal sem egyeznek meg pontosan, s az eltérések nem pusztán figyelmetlenségből fakadnak. Kétségtelen, hogy a strófák elrendezése, az egyes szóeltérések inkább a Véghely-hagyatékban lévőkhöz teszik hasonlónak, mégsem állíthatjuk egyértelműen, hogy kiadásánál ezt a kéziratot használta

⁶ MOL, Üchtritz-Amadé család levéltára, P szekció 694. 3. tétel 5. csomó. Missilisek.

⁷ VÉRTESY, i. m., 218.

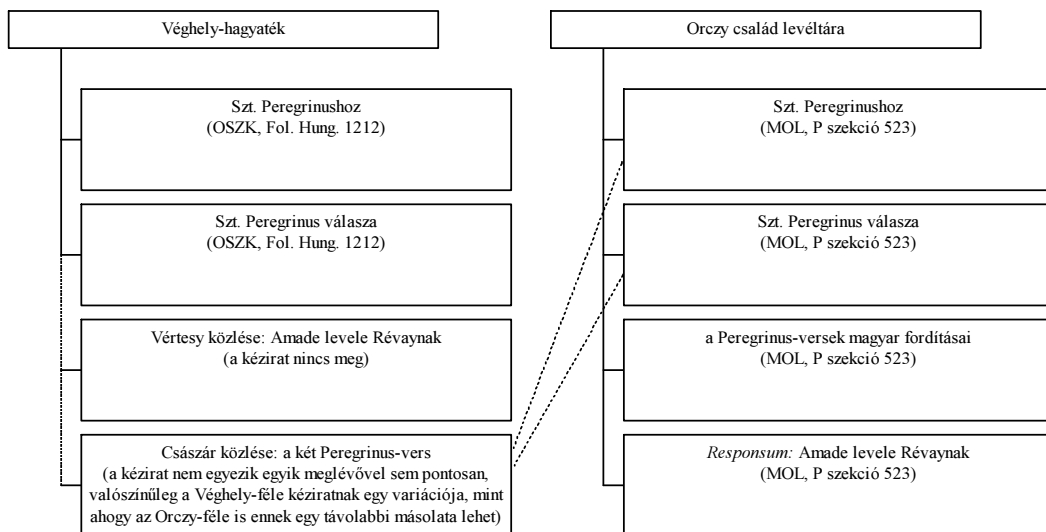
⁸ MOL, az Orczy család levéltára, P szekció 523. Varia irregegrata, 10. csomó, Preces Laurentii Orczy, 750–757. Külön köszönet H. Kakucska Máriának a kéziratért.

⁹ MOL, az Orczy család levéltára, P szekció 519. Familiaria, 12. csomó.

¹⁰ Létezett állítólag egy levélcsoport a Roffi Borbély család levéltárában, amely báró Orczy Lőrinc és Amade László levelezését is tartalmazta. CZOBOR Alfréd említi a Turul *Levéltári értesítő* rovatában, 1929, 72.

¹¹ CSÁSZÁR, i. m., 469.

volna Császár. *Suspiria* főcímmel közli a verseket, holott ez egyik kéziratban sem szerepel, azokban *Preces* található. A Császár által említett kéziratban is kéthasábosan van elrendezve a vers, de nem árulja el, hogy az általa használt formában (oszlopszerűen elrendezve, balra a könyörgés, jobb oldalon a válasz), vagy pedig a ma ismert Vég hely-féle kéziratban lévő összekevert (egy könyörgő strófára egy válaszoló következik) formában. A címből is csak válogatásszerűen közöl sorokat. A Vég hely-féle kézirat címét főntebb idéztük, az Orczy-hagyatékban lévő alább olvasható, A Császár-féle kiadás azonban csak ennyit mond: *Suspiria Baronis Ladislai Amade in doloribus pedum constituti Ad Sanctum Peregrinum Preces vincunt invincibilem et ligant Omnipotentem*, a szent válaszához még annyit odaír: *Responsum Sti Peregrini*. Lehet, hogy csak kihagyott részeket a túl hosszú címből, bár nem egyezik a nyelvtani eset sem (az Orczy-félében Amade genitivusban van, a Vég helyben ablativusban), de nem is ez okozza a legnagyobb fejtörést. Császár kiadásában számozva vannak a strófák, ahogyan az Orczy-félében is, viszont az OSZK-beliben nincsenek. Az ablativus jelölésére Császár ugyanolyan ékezetes â-t használ, mint az Orczy-hagyatékbeli kézirat, ilyen megkülönböztetett betű a Vég hely-hagyatékban nincsen. Itt most a számos apró, a jelentést különösebben nem változtató betűvariációkat nem sorolom föl, mindkét kézirattal nagyjából ugyanannyi hasonlóság és eltérés van. Ám az elrendezés és a leírás alapján az a legvalószínűbb, hogy lehetett Vég hely Dezső birtokában még egy másolata a verseknek, és Császár ezt használhatta föl kiadásához.¹²

¹² Az OSZK-ban van egy leveleskönyv (Fol. Lat. 3692), amelyben szintén megtalálható a két Peregrinus-vers. Ez a kézirat nagyjából a Vég hely-hagyatékban lévőnek a hanyagabb másolata lehet.

Már említettük, hogy Vértesy Jenő közölte Amadénak egy latin nyelvű költői levelét Révayhoz, amely egy válaszlevél, s közvetlenül ez előtt egy rövid, szintén latin nyelvű levelét Révaynak, amelyhez csatolta első magyar versét, hogy Amade mondjon róla véleményyt. Az Orczy-anyagban csak a *Responsum* van meg, a Révay-levél nincs, mivel a kettőnek semmi köze egymáshoz. A két versváltozat (az Orczy-féle és a Vértesy által közölt), nem számolva a kis- és nagybetűs eltéréseket, a szórendbeli és az interpunkcionális különbségeket, 21 helyen tér el egymástól. Ezek közt vannak szinonim szavak (Atroposque–Steropesque, Alpibus–montibus), van néhány félreolvasás (animatque–animalque, vale–tace, quasinus–qua simus), olyan eset is van, amikor talán a használt kézirat szövegromlása miatt nem lehetett kiolvasni a megfelelő szót (ru–frui). Mindezen különbségek alapján megállapítható, hogy ennél a versnél is más kéziratot használhatott a szövegkiadó, mint ami az Orczy-hagyatékban van.

Ugyan a kiadó egymás mellé tette Révay és Amade írását, ám Amade verse biztosan nem az udvarias, tisztelettudó hangú, szerény, kérő levélre válasz. Vértesy valószínűleg sosem látta a Peregrinus-verseket (amelyek pedig megvoltak ugyanebben a hagyatékban), ennek megfelelően nem is vette észre, hogy a peregrinus szó mást is jelenthet, mint egyszerű vándort. A kéziratban nagy betűvel van ugyan írva, de ezt nem vette figyelembe, amit nem is lehet túlzottan hibájaként fölroni, hiszen gyakorta nincsen jelölése a szókezdő betűk nagyságának.

Mindenekelőtt a versekkel kapcsolatba hozható, Amade melletti másik szereplőről kell beszélni. Révay Józsefről tulajdonképpen nem tudjuk, hogy kicsoda. Nagyon szűkszavú minden feljegyzés róla, sok lexikonban még csak meg sincs említve. Nem tudni, hogy mikor született, mikor halt meg, mindössze annyi bizonyos, hogy szklabinai és blatnicai báró volt, magyar királyi helytartósági tanácsos, Turóc megye örökös főispánja. Három munkája jelent meg: *Panegyricus*, 1751; *Honorati*, 1759; *Epithalamium*, 1760.¹³ Talán azonosítható Nagy Iván családfái alapján azzal a Józseffel, aki aranysarkantyús vitéz volt, és 1767-ben halt meg.¹⁴ Azt sem állíthatjuk biztosan, de valószínűsíthető, hogy Amadét nem ismeretlenül kereste fel versével, ugyanis *Honorati* című költeményét Illésházy Jánosnak ajánlja, akinek az édesapja Illésházy József, Amade régi barátja. Amadénál egy-két generációval fiatalabb volt Révay. Hogy hogyan alakult a kapcsolatuk és mi okozhatta összeveszésüket, nem tudni. Biztos, hogy Révay megsértődött valamin, talán éppen az elküldött magyar verse bírálatán, és azért írta Amadénak Szent Peregrinus nagyon sértő hangvételű válaszversét. Ugyanis valószínűsíthető, hogy a második Peregrinus-verset, a szent válaszát nem Amade László írta, hanem Révay József.

Amade László számos szerelmes verse mellett néhány vallásos témájút is írt. Ezekből mindössze kilenc maradt fenn és a Peregrinus-vers. A szentek közül Márián kívül csak Nepomuki Szent Jánoshoz írt még imákat. Hasonló a felépítésük a Szent Peregrinushoz írottakhoz, csak ez utóbbi érettebb, egy megviselt, nagyon beteg ember könyörgése. Jó tíz év lehet a két szenthez írott versek keletkezése között. A Nepomuki Szent Jánoshoz írott

¹³ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XI, Bp., 1906, 849.

¹⁴ NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IX, Pest, 1862, 718.

imák 1755-ben megjelentek már,¹⁵ a Peregrinushoz írott pedig valamikor élete végén keletkezhetett. Ha hinni lehet a Véghely-féle kézirat kronosztichonjának (PeregrInUs CeLestIs peregrIno bLaspheMo peDesqUe pLorantI), a szent válasza 1764-ben íródott. Amade ez év december 22-én halt meg, tehát valamikor az év első felében keletkezhetett a válaszvers, mivel még Amade a saját válaszát is megírta erre, a költői levelet.

Egyébiránt mind a Nepomuki Szent Jánoshoz, mind a Szent Peregrinushoz írott imákból kiderül, hogy Amade tiszttában van az általa megszólított szent csodatévő erejével. Mindkét szenthez írott imáiban először előadja a szent tetteit, majd a saját könyörgését. Az általunk vizsgált Peregrinus-versnél is hangsúlyozza a saját nyomorúságát, majd elmondja, hogy a szent is ugyanolyan lábfájós volt, mint ő, sőt majdnem levágták a lábát, amikor Isten meggyógyította őt. Ezért, mivel pontosan tudja, hogy milyen fájdalmak vannak a költőnek, kéri, segítsen rajta, hogy a közbenjárásával meggyógyulhasson ő is. Az is kiderül, hogy Amade pontosan ismeri a szent legendáját, többször is említi, például a 4. versszak első sorában, hogy „septem lustris non sedisti”, ugyanis pontosan 35 évig nem ült le Szent Peregrinus. Talán a kevésbé ismert szentek közé tartozik Pellegrino Laziosi, aki 1265 körül született Forliban, egy Bolognától délre fekvő kisvárosban. A szervita szerzetesrend tagja volt, aszketikus bűnbánatának az volt a fő jellemzője, hogy nem ült le, csak térdelt vagy állt. Ez a kíméletlen életmód eredményezte azt, hogy a jobb lábában olyan betegség támadt, amire nem volt gyógymód, az orvosok szerint amputálni kellett volna a lábát. Álmában aztán látta Peregrinus, hogy leszáll a keresztről Jézus, aki meggyógyította a lábát.¹⁶ Amade egész életében mélyen vallásos ember volt, aki nagyon tisztelte Máriát és a szenteket, különösen életének utolsó szakaszában, amikor még inkább a vallás felé fordult. Elképzelhetetlen, hogy egy blaszfém, csúfolódó szöveget adott volna egy szent szájába, aki ráadásul az ő kárára csúfolódik meglehetősen durván. Császár Elemér azt írja, hogy ismerve Amade „szenvedélyes verscsináló hajlamát s nagy készségét még a latin versek írásában is, meg könnyelmű, cinikus természetét, igen valószínű, hogy szatirájának élet maga ellen fordította. Hogy másokat megnevetessen, Amade szívesen élczelt még a maga rovására is.”¹⁷ Ennek a kijelentésnek a helyessége teljes mértékben megkérdőjelezhető. Túlzottan élcelő műve tán egy sincs; abban, amire Császár hivatkozik példaként, a *Nőtlen s házaseletben* ugyan szatirikusan ábrázolja a nős ember keserveit, talán saját tapasztalata is inspirálta, mindenesetre korántsem olyan durva hangvételű, mint a szent válasza. Azonkívül sosem írt blaszfémikus verset, elképzelhetetlen, hogy egy nyomorult imádkozó embert kigúnyolna, az általa megszólított szent szájába adva a gyalázkodó szavakat. S ráadásul mindezt a saját kárára. De minden-nél nagyobb bizonyíték számunkra, hogy a második Peregrinus-verset nem Amade írta, a költői válaszlevél.

Az Orczy-anyagban lévő *Responsum* alcíme ugyan csak egysoros, a Vértessy Jenő által közölt változatban azonban az is oda van írva, hogy *Stultorum* 49. Ez egyértelmű utalás a

¹⁵ *Buzgó szívnek énekes foházkodási*. Bétsbe. Nyomtatott Kurtzböck György, Univ. Typogr. Betüivel, Bagner-Gassen névő utzában, Hof-glaseris nevő házban, 1755. esztendőben.

¹⁶ *Bibliotheca Sanctorum*, X, Roma, Città Nuova, 1961–1987, 468–480.

¹⁷ CSÁSZÁR, i. m., 469.

válaszvers előszavában idézett 49. zsoltárra, amely a helyes Isten-tiszteletéről szól és a bűnösöket inti. Erre hivatkozva „idézi” Amade az általa kitalált, fiktív ostobaságok könyvének 49. darabját. A költői levél 54 soros, ebben fejtí ki Amade, hogy mennyire megbántódott Révay igazságtalan gúnyolódásán. Tulajdonképpen majdnem minden sora lényeges ennek a levélnek vizsgálódásunk szempontjából. Már az indítás is érdekes, hiszen azt írja Amade (szabadon fordítva), hogy „a vízkórságos Amade üdvözlétét küldi neked, sánta Révay, semmit ne válaszolj nekem, te Momus, hanem csak ezt olvassad. Amelyben most írok, ugyanabban az állapotban szenvedtél velem, hasonló vagyok hozzád a szenvedésben. Ugyanabban a betegségben szenvedünk mindketten.” Ezután arról ír Amade, hogy az ő sorsa könnyebb (ti. Révayé), mert városban élhet, méghozzá Pozsonyban, ahol ő sem volt idegen. Itt minden kocsmában az ő tetteit mesélte mindenki. S valóban, nem is olyan régen, az 1750-es években még sokszor megfordul Pozsonyban, Mária Terézia 1754-es látogatásakor is ott van, sokat jár színházba, táncolni azonban már nem tud. Kamarai tanácsossága azonban sok alkalmat nyújt a szórakozásra, Pálffy Lipót és gr. Illésházy József társaságában sokat kocsikáznak és játszanak. Még 1758-ban is eldicceszik szeretett rokonának, Viczay Mihálynak, hogy a kártyajáték mennyi nyereséget hozott neki, régi játékszenvedélyét sosem tudta legyőzni. De nem is a játék volt, ami őt állandó anyagi nehézségek közt tartotta, hanem rengeteg pere, amely a korabeli bírósági állapotokat tekintve hosszú évekig húzódott és nagyon sokba került. Éppen 1758-ra sikerült valamennyi perét befejeznie, de ekkor már a családi ezüst is zálogba került. 1761-ben kéri feljebbvalóit, hogy mentsék fel a hivatala alól megromlott egészségi állapota miatt, s élete utolsó két évében már többnyire csak birtokain él. Megfordul Pozsonyban egyszer-kétszer, még utoljára 1764-ben is, amikor megkapja Mária Teréziától az országgyűlésbe hívó iratot, de ekkor már nagyon beteg, menti is magát, hogy nem tudna Mária Terézia lábai elé leborulni, mert nem bírna onnan fölkelni.¹⁸

Tehát a múltbeli pozsonyi életnek ez az emlegetése is megerősítheti a kronosztichonban lévő 1764-es dátumot mint a versek keletkezési idejét. A költői levélben a továbbiakban Amade a mostani nyomorúságos helyzetét ábrázolja, némi öniróniával magát oroszlánhoz és vén kecskéhez hasonlítva. Elmondja, hogy nem számít, milyen családból is származik, hiába az ősök, nincs semmi hitele. Gyakran küldi Balassát (Balassa József, Amade hűséges udvarbírája) a városba, ahonnan üres kézzel jön vissza. Üres a kincstár, „dagadt lábakkal szenved, és dagadt elmével is”, akinek gyakran mondta az apja, hogy elfajzott, rossz fiú. Ezután tér rá levelében a számunkra különösen érdekes mondandóra. „Meg merészeled zavarni a szerencsétlennek a csendes nyugalmát, és egy megviselt férfi kegyes imáit ócsárolni. Így hát maró foggal, te Zoilus [Homérosz ellen író alexandriai grammatikus, aki magánál jobbakban is hibát talál], marsz bele az isteni Peregrinushoz szóló himnuszba, amelyet írtam. Kegyetlenül marcangolod ezt, és örült dühöt okádsz ostoba tréfákat keverve a keserűségbe. Nem kíméled a szerencsétlent, akinek a sorsa letelt, aki csekély napjait már szégyenfolt nélkül éli. Szabados voltam, bevallom, de sikamlós életemet siratom, állandóan kiáltva: könyörülj, kegyes Istenem!” Ebből a pár

¹⁸ Az életrajzi adatokra lásd GÁLOS, *i. m.*, 162–178.

sorból világosan láthatjuk, hogy Amade írt egy könyörgő imát Szent Peregrinushoz, és durva módon kigúnyolta ezt Révay József, amely mi más lehetne, mint az ellenvers, a szent válasza.

A levélben ezután már csak Révay szidása következik, mindössze négy sorban, majd e szavakkal fejezi be Amade az írást: „Mit időzöm? Hát hallgass. Ne írj nekem semmit vissza: nem akarok veled összeütközni. Nem énekelsz édes dolgokról; árkádiai barom vagy.”

A két Peregrinus-vers stílusában is jelentős különbségeket mutat. Amade imájában nincs mitológiai utalás, a szent válaszában van (Venus, Orcus, Styx). Amade mindig nagyon ügyelt verseinek prozódijára, megmaradt latin verseiben alig van elízió, a válaszversben ellenben számos elíziót lehet találni, prozódiaileg ügyetlenebb. Amade végig Szent Peregrinushoz beszél, a válaszvers szentje pedig többnyire Amadéhoz, de a 8. versszakban Jézushoz. Amade csak Istent ír (Deus), a feleletben Jézus szerepel. Amade csak az egyik lábát fájlalta, végig egyes számban használja, a válaszversben többes szám van. Latinságában is különbözik a két vers. Amade nem használja az *instans* alakot, a felelet igen. Amade nem ismeri a közbevetett *praepositio*t („*pedum a tumoribus*”). Amade előszeretettel használja az *ablatus* *limitationist* és az *attributum praedicativum*-ot, a szent válaszában egy sem szerepel. Összefoglalva tehát ismételten megállapíthatjuk, hogy olyan jelentős stílusbeli különbségek vannak e két versben, amelyek alapján azt feltételezhetjük, hogy két különböző szerzőtől származnak, nevezetesen Amade Lászlótól és Révay Józseftől.

Pár szót kell még szólni a két Peregrinus-vers fordításáról is. Az teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a latin versek keletkeztek hamarabb, és a magyar ezeknek a fordítása, mint Amade más magyarul és latinul is meglévő verse esetében is (*Magna Diva!–Nagy szentsége*). A Peregrinus-imánál a latin elsőbbségét mutatja, hogy abban pontosan meg van adva, hány évig nem ült le a szent, a fordításban már csak az van, hogy „sok esztendőig”. A latin minden esetben pontosabb, mint a magyar. Hogy ki fordította a verseket, nem lehet tudni, talán Amade, de az is lehet, hogy már az Orczy család rendelte meg a fordítást. Mindenesetre csak a két Peregrinus-verset fordították le, a költői levelet nem.

Preces¹⁹

Baronis Ladislai Amade podagrici
Ad Sanctum Peregrinum.

Thema

Preces vincunt Invincibilem, et ligant omnipotentem.

1. En viator peregrinus
Ad te Sancte Peregrinus
vota mea immolo!

¹⁹ Az átírást betűhíven végeztük el, a kis- és nagybetűket, valamint az interpunkciókat megtartottuk.

Ad te clamo, clemens audi
Vota Supplicantis claudi
Nomen tuum recolo.
Deum et Mariam ora.
Serve Mariae, exora
adsint mihi misero!

2. Tu scis qvanta jam sim passus
Vides qvam sim totus lassus
qvot jam annis patior!
Tot jam fractus medicinis,
Mirum qvod jam non sim cinis
Tot expensis crucior!
Omnem opem jam despero
In te Dive solo spero
Nullus mihi certior.

3. Tanta Dominae es servus,
Ad te curro tanqvam cervus,
corde sed non pedibus.
Miraculis clarus vir es,
Da langventi pedi vires,
Divinis effectibus
Jacens miser vix jam spiro,
Te voco, ad te suspiro,
intimis affectibus

4. Septem Lustris non sedisti,
Vel flexisti, vel stetisti,
qvanta patientia!
In tormentis heu fuisti,
Pedis cauerenam (!) tulisti,
Vix ulli credentia!
Pes debebat amputari
Cum non poterat sanari
ulla jam medicina

5. Ast Crucifixus Salvator,
Fuit momento Sanator,
desperati vulneris.

Nam Ipse ad te tetendit,
Sacrum brachium extendit,
vindicator funeris.
Claudicanti pedes rexit,
Sacra voce te erexit,
Etsi funus fueris.

6. Qvi es Deo tantum charus,
Inter Sanctos clarus, rarus,
pro me qvoqve supplex sis.
Caeco lumen, et pes claudio,
Te imploro, Patrem laudo.
Sana me, potes, si vis.
Miserere, miserere,
Miser pede, miser aere,
cesset tandem morbi vis!

7. In te unice confido,
Adsis clienti tam fido,
patientem respice!
Da medelam supplicanti
Tua merita sint tanti,
Langvidum ne despice!
Per Dei Matris amorem,
Ach seda pedis tumorem,
Desperantem refice!

8. Ero tibi semper gratus,
Vivam posthac timoratus,
Deo dabo gloriam.
Ejus Sanctae Genitricis
Afflictorum solatricis
exaltabo gratiam.
Ut sic pede, mente sanus.
Possim ire senex canus,
ad aeternam patriam.
Amen.

Qvare tu enarras justitias meas? Existimasti, qvod ero tui similis: arguam, et statuam te contra faciem tuam. Ps: 49.

1. Peregrinus Viatori
Maximo blasphematori
De caelo hoc folium.
Ut ne mihi sis molestus
De qvo dignos promo qvestus
Epicuri Dolium.
Cupis Jesum ut exorem,
Et pro te Mariam implorem,
foedum mundi lolium.
2. Ejulas te tanta passum,
Tanta sufferendo lassum
neqvam serve Veneris,
Ipse te sic afflixisti
Nam ut helluo vixisti
jam ab annis teneris
Tu seductor permultorum
Juvenum, et adultorum,
Probrum tui Generis.
3. Ploras tuam paupertatem,
Postqvam praeter libertatem,
cuncta dissipaveras.
Pedum qvereris dolores,
Qvos ob tuos spurcos mores
ipse procuraveras.
Opem meam tu inclamas,
Qvi nunc qvoqve Scorta amas,
usqve qvae amaveras.
4. Lustris Septem non Sedebam,
Stans, vel flectens vix edebam,
Summa patientia!
Tu execrabili exemplo
Non oras, rides in templo
Jesu in praesentia!

Vertis te ad has, et istas,
Turbas ad altare Mystas,
Solita dementia.

5. Inter Sanctos eram clarus,
Mihi Semper erat charus,
Miser Subditorum Grex.
Tu in illum ut Tyrannus,
Injicis vi saepe manus,
Vis ut cesset omnis Lex.
Praeter furias, nil sapis,
Florem puellarum rapis,
Ach nefande carnifex.
6. Deus venit solaturus
Pedes meos sanaturus
edito miraculo.
Qvi illum aeger, et sanus,
Puer, juvenis, et canus
Non laesi piaculo.
Nullam interponis moram,
Illum ad hanc usque horam,
Tu transfigis jaculo.
7. Confugis ad Dei Matrem,
Qvi non habes Deum Patrem,
sed pro patre diabolum
Illam venturam non spera,
De sanitate despera,
culpae scatens stabulum
Quae res Mariam leniret?
Ut illa ad te veniret,
certum Orci pabulum.
8. Ergo ne fac JESU Xte,
Ut Salvetur Lurco iste
pedum a tumoribus!
Pro criminibus obscaenis,
Plecte illum dignis poenis,
Morbis, et doloribus.

Ne poeniteat: hoc adde,

Eum totum quantum trade

Stygiis tortoribus.

Responsum Baronis Ladislai Amade ad Baronem Josephum de Réva.

Thema

Memento, ut sapias, qvia tempus est.

Mittit hydrops Amade claudo tibi Reva salutem,
Nil mihi rescribas Mome, sed ista legas.
Qva tibi nunc scribo, mecum jactaris eadem
Conditione, pari sum tibi iudicio.
Afficimur miseri morbis aequalibus ambo:
Mitior at tua sors, nam potes urbe frui.
Donec eram sospes, versabar in Urbibus, ac tu
Incola Posonii, non peregrinus eram.
Hic mea praecipuis narrantur facta tabernis,
Nec juvenes, vetulae, compta puella silent.
Me populus, Cives, urbis qvoqve compita noverunt,
Ingenuisque omnis lusibus apta Domus.
Nunc lecto affixus, viridis delicta juventae
Expio, nec Divus fert Peregrinus opem!
Ut Leo decrepitus fractaqve ad praelia cauda,
Excutit insanas vix aliquando jubas.
Ut procul annosus, confectis viribus hircus,
Per sata lascivum quaeritat arva gregem.
Langveo sic patriis Veneris sub sidere natus
In Laribus, putrido corpore, mentis inops.
Qvippe relegari voluit me Fiscus ad instar
Solatii: Reliquum nil mihi, nulla fides!
Heu mihi nulla fides! vacuus quam saepe *Balassa*
It, redit ingrata tristis ab Urbe meus.
Dum nummos: sine pignore non habet, inquit amicus.
Qvaerit ubi ancillas: nulla reponit, adest.
Ut pedibus tumidus, tumida qvoqve mente laborat,
Est vacua urna, tuus nilque moratur Herus.
Qvid meministe juvat, qva simus origine nati!
Qvae fuit eximiis turgida saepe Viris.
Saepe Pater dixit: Tu degener, improbe fili!
Qvi ruis ante diem certus in interitum.

Infelix ego sum! – Sed tu vulcania proles,
 Vultu, trux, oculis, ore feroce myops.
 Qvem Cyclops, Atropsqve colunt, nigriqve sodales,
 Qvosqve in Carpaticis montibus ursa fovet.
 Audes afflicto placidam turbare quietem,
 Et pia contriti carpere vota viri.
 Siccine tu Divo, qvem dicavi, Peregrino
 Hymnum, mordaci zoile dente secas?
 Impius hunc lantias, vesanasqve evomis iras
 Miscendo stolidos inter amara sales.
 Non parcis misero, cuius fortuna peracta est,
 Qvi ducit modicos jam sine labe dies.
 Liber eram, fateor; sed lubricam defleo vitam,
 Jugiter exclamans: parce benigne Deus!
 Te Venus odit, amat Stygius te janitor orci;
 Bardus, et incultus, nullius es fidei.
 Civis inurbanus, mordax, animalqve superbum,
 Consilio, castris transfuga, virqve malus.
 Respice qvaeso trabem, sub qva vitae alea sortem
 Decidit qvondam. Quid moror? ergo tace.
 Nil mihi rescribas: Tecum conflagere nolo:
 Dulcia non cantas; es pecus Arcadicum.

Szent Peregrinushoz Bárá Amade Lászlónak Könyörgése, lábainak gyógyulásáért.

Az könyörgés meg győzi a' Győzhetetlent,
 És kötözi a' mindenhatót.

1. Én utazó sohajtozom,
 hozzád Szent Peregrinusom
 Kiáltasom halgasd meg!
 Mivel lábam sebesedett,
 azért kérem szent nevedet,
 Kinnyaimtól mentsél meg!
 Az Istent, és Mariát kérjed,
 Ezek előtt haicsd meg térdgyed,
 És egészen gyógyics meg.
2. Látod hosszas sinlődésem,
 beteg ágyban fekűvésem,
 Szörnyű nyavalyáimban.

Ennyi sok orvoslásoktól
csak alig hogy éltemen túl
nem vagyok fájdalomimban
Nem is bízik senkiben már,
És orvoslást csak tőled vár
Lábam nagy kinnyaiban.

3. Mint szarvas sebes voltában,
hozzád futok nyavalyámban,
szívvel, és nem lábakkal.
Mivel hogy igen nagy Szent vagy,
fájós lábamnak erőt adgy
Menyei hatalmakkal.
Tekéncs hoszszas kinlódásom,
hald meg szíves sohajtásom,
buzgo zokogásokkal.
4. Sok esztendőig nem ültel,
Vagy áltál, vagy térdeplettel,
Ez melly csendes szenvedes!
Mennyi kinokat el túrtél,
És nyavalyákat szenvettél,
Ez előtted mind kevés!
Lábad maid el vágattatott,
Mivel meg nem gyógyúlhatott,
Ez volt az igaz túres!
5. De meg feszült üdvöztető
fájdalmidon volt segítő,
e dűhős nyavalyádban!
Maga hozzád ereszkedett,
Es sebedre kenetet tett
hogy ne legy kinlódásban!
Világossan meg gyógyított.
Es lábaidra állított
Ne legy sok jajgatásban.
6. Ki a' Szentek közt olly nagy vagy,
Isten előtt hatalmad nagy,
én értem is esedezz.

Az Vakoknak látásokat
Láb fájók gyógyulásokat
Könyörgésekre szerezz.
Könyörülly rajtam szegényen,
Romlandó cserép edinyen,
az egekből reám nézz!

7. Légyen vége kinnyaimnak,
És iszanyú fajdalmimnak,
hald meg szavát szolgáltnak!
Szűz Maria szeretetiért
Szent Nevének érdemiért
Légyen daganatimnak
Szűnete, és orvoslója
Te legyél meg gyógyítója
illy nyomorúlt bádgyatnak.

8. Ha eztet nékem meg nyered,
És kérésem meg nem veted,
Istennek hálát adok.
Boldogságos Szűz Mariának
Betegek orvoslójának,
uj szívet bé mutatok.
Es így ép lábbal, és kézzel,
Nyugott elmével és észszel,
Menyországba be jutok.
Amen.

Szent Peregrinus Felelete.

Miért beszéled ki te az én igasságimat? véled, hogy hozzád hasonló lészek? meg feddelek, és meg piritom orczádat. Ps. 49.

1. Szent Peregrinus így felel:
Mindent mocskosító Level
fertelmes szitkozódó!
Nékém ne alkalmatlankodgy.
Es semmit ne panaszkodgy,
Részeges, és tobzódó
Jesust, s' Ma[r]iát kívánod,
Segedelmeket ohajtod
gonosz paráználkodó!

2. Nagy kinnyaidat emlited,
Hogy iszanyú szenvedésed
Hiv szolgája Vénusnak.
Ennek oka magad voltál,
Mivel mindég korhelykottál,
idein napjaidnak.
Te sok iffiat meg csaltál,
Es éltest gonoszra vontál,
gyalázója Fajtádnak!
3. Sok faidalmad, s kinlódásod,
Es szegénységre jutásod,
csak most jut é eszedben?
Mért költöttél erőd felett,
És oda, hová nem kellett,
azért nincs erszényedben.
Még is segedelmem kéred,
De Istenedet nem féled,
maracz rossz erkölcsödben.
4. Való hogy én sok ideig,
terdepletem maid mindetig,
bekességes tőrészel.
De te Isten hajlékában
És néki szentelt házában
vagy csak több nevetéssel.
Ide s' tova tekéngetel
Czinkusidnak integetel
Szörnyű vakmerőséggel!
5. Az Isten engem segített,
És Kinnyaimbúl ki mentett
illy nagy csuda tétellel.
Mert ötet mindenkor kértem,
Imádtam, tiszteltem, s' féltem.
Nem sértettem vétkekkel.
Ő hozzája folyamodtam,
Soha meg sem is bántottam
Mint te olly szörnyűséggel.

6. A Szentek közt tündöklöttem,
Életemet úgy töltöttem,
 hogy minden meg kedvellyen.
Az nem volt ügyekezetem
Sem olly gonosz természetem
 hogy tőlem minden féllyen.
De te nem kívánsz egyebet,
csak az gonosz feslettséget,
 azért kin ne kiméllyen.
7. Azon kérsz hogy Szűz Márianak,
Könyörögjek Szent Anyámnak,
 Tárháza gonoszságnak!
Annak ne várd segedelmét,
Se ne reméllyed kegyelmét,
 Edénnye undokságnak!
Ne várjad egességedet,
Semmi eleves mentedet
 Mestere bordély háznak.
8. Ezen Ember előtt Jesus
Kérlek, hogy inkább távúl fuss.
 Kinnyait ne enyhítsed.
El követett bűneiért,
És fertelmes életiért,
 inkább jobban büntessed,
Ezen fölül ördög kézbe,
Es kinlódó győtrelembe,
 Pokol tűzebe vessed.
 Vége.

ISMERETLEN ADATOK SYLVESTER JÁNOSRÓL 1770-BŐL

Közel másfél évszázada, hogy Révész Imre Sylvester Jánosról szóló tanulmányában hivatkozott egy általa is csak hírből ismert forrásra. A munka két soproni evangélikus tanár, Wietorisz Jonatán és Szarka János 1770-ben keltezett kézírata. A szerzők Révész tudomása szerint „a magyar protestáns reformatio történetét adják elő.” Ami a Sylvester-ről szóló részeket illeti, a tanulmányíró így nyilatkozik: „Ezen műből az Erdősi [!] vonatkozó rövid pontokat Bauhoffer György budai és Fabó András agárdi ev. lelkész urak közölték velem, a legnemesebb készséggel, melyért fogadják itt is legőszintébb köszönetemet.”¹ A Révész által tovább „közölt” néhány mondat önmagában is rendkívül figyelemreméltó, mindeddig azonban senki sem használta fel a Sylvester-kutatásban.²

A hivatkozott „ev. lelkész urak” egykori olvasmánya – vagy annak egy másolata – megtalálható Budapesten, az Evangélikus Országos Levéltárban. Gottlieb Gamauf ötkötetnyi magyar evangélikus egyháztörténeti kéziratgyűjteményének első darabja: a magyar szuperintendensek latin nyelvű áttekintése.³ A szerzők bevezetőjükben foglalják össze, amit a magyar protestáns egyháztörténet kezdeteiről tudtak. Főszövegükhöz két ponton fűznek Sylvester Jánosra vonatkozó terjedelmes lapalji (*a* és *b*) jegyzetet. Anyaguk számos meggondolandó adatot tartalmaz, mindenképpen érdemes a kritikus olvasásra. Ezért az alábbiakban a legszükségesebb megjegyzések előrebocsátása után közlöm a bevezető Sylvester szempontjából fontos néhány lapját: előbb folyamatosan a főszöveget, majd egymás után a két jegyzetet.⁴ Először a magyar fordítást adom, majd csatolom az eredeti szöveg átírását. A legérdekesebb részletet hasonmásban is közreadom.

¹ RÉVÉSZ Imre, *Erdősi János magyar protestáns reformátor, különös tekintettel némely magyar tudósok balvéleményére*, Debrecen, 1859, 19.

² Révész idézete alapján hívtam fel a figyelmet a forrás jelentőségére: BARTÓK István, *Régi magyar grammatikák Sopronban: Adalékok Sylvester János Grammatica Hungarolatinájának utóéletéhez*, MKsz, 117 (2001), 173–188. Ugyanitt méltattam Wietorisz Jonatán és Szarka János szerepét a magyar grammatikai irodalom történetében.

³ *Memorabilien zur Geschichte der Evangelischen Kirche in Königreiche Ungarn. Gesammelt von Gottlieb Gamauf. Erster Band. Superintendentes Hungari Evangelico-lutherani, qui praecipue Hungaricae Nationis Ecclesias curabant in tres Dioceses distributas. Sopronii, 1770. Accurata opera collecti per Joannes Zarka et Jonathan Wietoris. Anno 1770, diebus Maii, Sopronii. Jelzete: V. 109a.*

⁴ *Prolegomena*, 10–13. lapok.

I. Megjegyzések

A Wietorisz–Szarka szerzőpáros kitételei helyenként megdöbbenőek, máshol nagyon is logikusan egészítik ki eddigi ismereteinket. Az egyes állítások hitelességét tanulmányok hosszú sorában lehetne tisztázni. Ez alkalommal csak röviden sorolom fel a további kutatásra érdemes mozzanatokat.

Sylvester János életrajzával kapcsolatban a legmeglepőbb, hogy német nemzetiségűnek tartják. Különösen értékes adalékot olvashatunk Sylvester mindaddig csak feltételezhető második wittenbergi tartózkodásáról 1534-ben és az azt követő években. A szakirodalom eddig csak indirekt módon következtethetett erre az időszakra. Az alább közölt szövegben viszont határozottan az áll, hogy Sylvester 1537-ben Wittenbergből tért haza, Dévai Bíró Mátyással együtt. A kérdéses időszak nem pusztán az életrajz pontosítása miatt fontos. Ha hitelesnek bizonyul, még kevésbé tulajdoníthatjuk a véletlen művének azokat az egyezéseket, amelyek Sylvester munkásságában az adott időben Wittenbergben hozzáférhető forrásokkal figyelhetők meg.⁵

Mentalitástörténeti szempontból nem elhanyagolható az az állítás, mely szerint Sylvester elpártolt Luthertől és Zwingli táborához csatlakozott. Érdekes a fiktív sírfelirat. A nyolcsoros, disztichonokban írt költeményről nem derül ki, hogy vajon Wietorisz vagy Szarka saját szerzeménye, esetleg készen találták valahol. Akárhogy is van, Sylvester János utóéletének dokumentumaként megérdemli a nyomdafestéket.

Több ismeretlen Sylvester-műre utal a kézirat – kár, hogy nem tudni, mennyire megbízható források alapján. Korántsem lenne érdektelen, ha határozottan állíthatnánk: léteztek Sylvesternek olyan munkái, mint az új tanok védelmében írt füzetek, vagy a bécsi Johann Faber elnöklétével tartott beszélgetés (egyetemi disputáció?), a magyar főurakhoz címzett intézés, esetleg a falvakban és városokban elhangzott tanításainak (prédikációk?) nyomtatott változatai.

A legérdekesebb a *Grammatica Hungarolatina* említése. Elsősorban azért, mert korábbi minden eddig ismert hivatkozásnál. A szakirodalom Michael Denis 1782-es adatát tartja a legkorábbinak. Az alább közölt hely azonban legkevesebb 12 évvel hamarabb keletkezett. További érdekessége, hogy a szerzők forrásukat is megnevezik: „praeter Novum Testamentum, etiam Grammaticam Hungaricam ejus vidisse se scribebat Celeberrimus Schwarczius”. Minden bizonnyal az iglói származású, német földön híressé vált Gottfried Schwarzra (1707–1788) kell gondolnunk. Az igencsak termékeny szerző munkáinak alapos átvizsgálása szolgálhat újabb adalékokkal a *Grammatica Hungarolatina* utóéletéhez.⁶

⁵ Vö. BARTÓK István, *Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latinogermanica: Sylvester János és Marcus Crodellius*, ItK, 102 (1998), 642–654.

⁶ Denistről, forrásairól és a Gottfried Schwarz mellett szóló érvekről részletesebben írtam a 2. jegyzetben hivatkozott tanulmányban.

Hitelt érdemlő dokumentumokból nem könnyű bemutatni a helyet, ahol először ragyogott fel az Evangélium sugárzó fénye. Tudniillik amit Ember előhoz Újhelyi (?) alapján, akit 1522-ben az igaz tanok megvilágosítottak, az olyan szerző tekintélyére támaszkodik, aki korban igen távol volt tőle. Az ő nyomán azt írja, hogy részint azért, mert a különféle népek kapcsolatban voltak egymással, részint azon tanulók buzgólkodásának eredményeként, akik Grynaeus és Vinshemius eszméit vallották, Magyarországnak ebben az igen nevezetes részében, ami a Dunától délre terül el, elterjedt a helyreállított vallás hiteles megismerése, mégpedig ismeretlen szerzők jóvoltából. Így volt ez mindaddig, amíg János király ki nem szabadította fogságából Dévai Mátyást. Őt ellenségeinek vádjai alapján börtönözték be; korábban már Kassán és Budán kiváló eredménnyel hirdette az Evangéliumot. Elődeink is az ő tanaiból merítettek, amikor kárhoztatták a régi vallást, amit a babonaság és a tévelygés beszennyezett. Bizonyosan hiteles forrásban olvassuk, hogy Dévai Magyarországnak az Ausztriához közel eső tartományaiban merészelte terjeszteni az új tanokat. Az ellenség kezei közé került, és Ferdinánd király parancsára börtönbe zárták; Bécsben méltatlanul szenvedett megpróbáltatásokat. Ezekről mégis megmenekült: akár lelke megtörhetetlen kitartásának köszönhetően, győzedelmeskedvén ellenségei fölött; akár, ahogyan mi is látjuk, az igen kiváló férfiú, Nádasdy Tamás közbenjárására. Nádasdy a másik királyhoz tartozó területeket önszántából elhagyta, és Ferdinándhoz csatlakozott. Szolgálatában jól ment sora, sok királyi kegyet biztosított magának. Dévai Sárvár biztos falai közé vonult vissza. Ott 1535-ben nem tétlenkedett. Még ha az írók hallgatnak is erről, a tények önmagukban épp eleget mutatnak azok számára, akik nagyon is jól tudják, mennyi mindent tett a vallás terjesztéséért. De nem sokáig ragyogott a mi Dunán innen világunknak e hajnalcsillaga. Mert akár azért, hogy kiegészítse tanulmányait, akár azért, hogy távollétével csillapítsa ellenségei gyűlöletét, ismét Wittenbergbe ment. Azután 1537-ben mégis visszatért, Sylvester Jánossal együtt, a) Nádasdy Tamáshoz, régi pártfogójához, aki akkortájt a leghíresebb főúr volt, és hozta magával Melanchthon ajánlóleveleit.

Akkoriban a kiváló férfiú, Nádasdy Tamás, akiről most emlékeztünk meg, egy iskola építésének tervét forgatta a fejében. Az volt a célja, hogy előmozdítsa a leghasznosabb tudományok elsajátítását. Amikor erről Melanchthon Dévain keresztül véletlenül értesült, nemcsak hogy helyeselte, hanem minden erejével törekedett rávenni, nehogy elálljon szándékától. Igen sürgette, és közbenjárásáról is biztosította, ha gondot fordít rá, hogy az egyházat áthassa a tiszta tudomány. Ezt a tervet akár magától találta ki a nagyszerű gróf, Nádasdy, akár Dévai tanácsolta neki korábban, semmi okunk kételkedni benne, hogy Melanchthon igen buzgón támogatta. Így tehát Dévai, amint visszatért hazájába, ismét igen kiemelkedő munkát fordított a területre, amely menedéket nyújtott a viharos körülmények ellen. Sylvester b) pedig, hogy álljon rendelkezésére valami az ifjúságnak, amiből az igaz tudomány elemeit megkaphatja; az egész népet pedig meg lehessen győzni mindarról, amit mestereitől a vallásról tanult, magyar nyelvre fordította az Újszövetség

szent könyveit. Olyan buzgón látott a munkának, hogy Nádasdy támogatásával, akinek Melanchthon ajánlotta, 1541-re eleget is tett feladatának.

a) Ez a Sylvester német nemzetiségű, járatos a nyomdász mesterségben; lehetséges, hogy Dévai azért vette rá ennek megtanulására – úgy tűnik –, hogy munkálkodása eredményeként adjanak ki bizonyos könyveket Magyarországon. És mivel a híres-neves Schwarczius azt írta, hogy az Újtestamentumon kívül látta Sylvester magyar grammatikáját is, igen valószínű, hogy több mindent is kinyomtatott, de, fájdalom, sok közülük méltánytalanul elveszett. Ebből az alkalomból jónak látjuk megjegyezni, hogy úgy véljük: az első magyar nyomdák, mint Sylvesteré is, hordozhatók voltak, és nem kapcsolódtak egy bizonyos helyhez. Ezért a könyvek vagy hely nélkül jelentek meg, vagy pedig gyakran valami jelentéktelen helyet tüntettek fel rajtuk; olyat, amiről biztosan tudjuk: sohasem virágzott úgy, hogy állandó nyomdája lett volna. Sylvesterről a többit lásd, ha kíváncsi vagy rá, a b) jegyzetben. W. J.

b) Sylvester Jánosról, aki oly kiemelkedő szolgálatot tett hazájának, különösen a magyar nemzetnek, szégyenletesen keveset tudunk. Wittenbergben Luther és Melanchthon tanítványa volt, és Melanchthon mint tudós férfiút ajánlotta Nádasdy Tamás gróf jóindulatába. Igen figyelemreméltó tolmácsolója az Újszövetség könyveinek; e munkája Heltai Gáspár véleménye szerint is hasznos segédeszköz a keresztény tudomány megismeréséhez. Ennyi, amit tudunk. Ha nevét és munkásságát egyszerre vizsgáljuk, akkor is igen keveset sejtethünk tisztsegeiről, amiket viselt, vagy arról, hogy merrefelé működött, akárcsak személyéről és tevékenységéről. Amiből kiindulhatunk: Dévai Mátyás dicsérete, akinek börtönbüntetést kellett elviselnie vallásáért; Melanchthon ajánlása, aki tudománya, bölcsessége és kegyessége miatt méltatta; tanainak védelmében írt könyvei, amelyek néhány lapot tesznek ki; annak a beszélgetésnek a kiadott formája, amelyet a bécsi Faber elnöklétével tartott; tanítása néhány magyar főúrhoz és tanainak hirdetése bizonyos városokban és falvakban; az, hogy elpártolt mesterétől, Luthertől, és Zwingli táborához csatlakozott, és hasonlók. Mindezek ellenére híre elenyészett. Sylvester ismeretlen helyen nyugszik. Neki, aki ama egyetlen művével az előkelőségeknek, a főuraknak, a tömegeknek, Magyarország népének, sőt még magának a felszentelt rendnek is, nemkülönben a tanulóifjúságnak a lehető legnagyobb hasznára vált; a bölcs tudomány elemeit valamennyi magyar üdvére fordította – neki nem jutott osztályrészül, hogy híre századokon keresztül ragyogjon. Skarica Máté, amikor Szegedi életét könyvének nem éppen értékes lapjain – nem tudom, mennyire pontosan – érintette, említi kiváló férfiák hírét. Sylvesterről, aki igen fontos kötetet írt, nem szól. Heltai Gáspár szavai mutatják, hogy Sylvesternak nagyobb dicsőséget tulajdonított, mert akkoriban Sylvester munkája ösztönözte, segítette, mivel merített is belőle. Némelyek még kapcsolódnak hozzá; van, aki meg akarja menteni a feledéstől, van, aki csodálja. Korunkban csaknem ismeretlen, alig tudunk róla. Mégis egy valamit hagyott maga után, ami felül fogja múlni más dolgainak a hírét. Ami túlélte őt, az a dicsősége, jóllehet igen haloványan maradt fenn. Mivel e kiváló férfiú emlékezete elenyészett, nem is gáncsolhatta senki. A közügyek sodrában semmi nem őrizte meg sem erényeit, sem hibáit; e nagyszerű ember híre rejtve maradt. De ki vonhatná kétségbe, hogy a maga korában mégis ismertebb volt, mint most, hiszen még az

erdélyiek is tudtak róla? Véghezvitt munkájának dicsőségét másfelé kereste, és meg is találta. Sírja, bármi is legyen, ami takarja, akármilyen ékes díszre méltó. Lehetőségeinkhez képest majd megkeressük, fenntartjuk, senkinek sem engedjük át. Bármi is síremléke, sírfelirat gyanánt, az idők végezetéig e sorokat szenteljük emlékének:

A híres pannon föld szülte Sylvestert, és a tudományokon csiszolódott szavakat hozott a pannonoknak. Ő művelte ki a pannonokat és a dákokat, és akiket a Duna választ el egymástól, mutatva nekik az üdvösség útját. Ragyogó hírnök volt, kegyes könyvek tolmácsolója, amelyeket maga Isten hagyott nekünk. Urnája ismeretlen helyen nyugszik, de igen nemes; és nemes a sír, mely e férfiú csontjait fedi.

II. 2. Latin szöveg

Nec facile monstrari ex documentis, quae quidem certam fidem mereantur, locus prout, ubi prius jubar Evangelii effulsisset. Ettenim quod Emberus de Vihelino anno 1522 vera doctrina illustrato, adfert, auctoritate scriptoris nititur multum ab ea aetate remoti. Scripsit inde, tum populi commercio, tum studio discipulorum, quos Grynaeus Vinshemiusque reliquerunt, restauratae Religionis notitia, vera, in nobilissima haec regione Hungariae, quae ab Istro flumine ad Meridiem recessit, incertis quidem auctoribus, donec carceribus in quos hostium accusatione conjectus a Rege Johanne fuit liberatus Mathias Devay, qui jam antea Cassoviae Budaque praeconem Evangelii felicissimo successu egit, nostris quoque Majoribus auctor fuisset, deferendae, quam superstitio, quam error foedavit, avitae Religionis. Certa enim fide relatum legimus, eundem in provinciis Hungariae, quae Austriae propinquant, novam doctrinam divulgare ausum, in manus hostium incidisse, jussuque Regis Ferdinandi, in vincula datum, Viennae calamitates non meritis perpeccum. Ex his tamen sive invicta animi constantia, victis hostibus, sive, ut nobis quidem videtur, intercessione Illustrissimi Herois Thomae Nadasdii, qui quod aemuli Regis partibus sponte relictis, ad Ferdinandum transiit, multa apud eum gratia tum valebat erutus, Sarvarinum se in tutum recepit, ubi segnem eum non fuisse anno 1535 etiam silentibus scriptoribus, res ipsa satis ostendit, quibus non ignotum est, ejus in propaganda Religione studium. Sed non diu luxit, Lucifer hic orbi nostro Cis-Danubium. Nam sive plenioris consequenda caussa eruditionis, sive ut inimicorum absens mitigaret invidiam, Vittebergam iterum secessit. Rediit tamen inde 1537 cum Johanne Sylvestro, a) adlatis ad Principem tum Procerum, Thomam Nadasdium, veterum Patronum, a Melanchtone commendatitiis.

Volvebat tum animo Illustrissimus Heros Nadasdus, cujus nunc meminimus, consilium erigendae Scholae, ad excitanda optimarum artium studia, quod cum Melanchton per Devayum forte inaudivisset, non tantum vehementer probavit, sed omnibus etiam nervis commendare adnixus, ne id abjiciat, ursit, inde successum pollicitus, si daret operam ut Ecclesia pura doctrina imbuantur. Id consilium sive ex se sumpserat Illustrissimus Comes Nadasdus, sive datum a Devayo ante acceperat, ab hoc strenue adjutum, non est quod dubitemus. Ita ergo reditus patriae Devayus egregiam cursum impendit operam Regioni,

quae perfugium adversus tempestates praebuit. Sylvester *b)* autem ut haberet Juventus, unde verae doctrinae elementa peteret, populus autem, ut de iis, quae a Magistris tradita de Religione acceperat, persuaderetur, Sermone Hungarico libros sacros, quos novum foedus complectitur interpretatus est, in laboresque tam strenue incubuit, ut anno 1541 patrocinate, cui a Philippo commendatus fuit, Nadasdio praelato liberaret.

a) *Sylvester hic natione Germanus, gnarus artis typographicae vel eo nomine allectus per Devayum esse videtur, ut ejus opera ederentur aliqui libelli in Hungaria. Atque cum praeter N. Testamentum, etiam Grammaticam Hungaricam ejus vidisse se scribat Cel. Schwarczius, probabilissimum est, eum etiam plura edidisse typis, at quod dolemus, injuria multa absumpta. Etiam hoc annotasse hac occasione juvabit, quod Typographias primas Hungarorum, uti & Sylvestri, portatiles, nec uni loco affixas fuisse nobis quidem videatur. Ideo vel comparent libri sine loco, vel saepe locus vilis adjicitur, quem certo scimus nunquam ita floruisse, ut Typum constantem habuerit. Cetera de Sylvestro vide sis Notam b). J. W.*

a) Sylvester hic natione Germanus, gnarus artis typographicae vel eo nomine allectus per Devayum esse videtur, ut ejus opera ederentur aliqui libelli in Hungaria. Atque cum praeter Novum Testamentum, etiam Grammaticam Hungaricam ejus vidisse se scribebat Celeberrimus Schwarczius, probabilissimum est, eum etiam plura edidisse typis, at quod dolemus, injuria multa absumpta. Etiam hoc annotasse hac occasione juvabit, quod Typographias primas Hungarorum, uti & Sylvestri, portatiles, nec uni loco affixas fuisse nobis quidem videatur. Ideo vel comparent libri sine loco, vel saepe locus vilis adjicitur, quem certo scimus nunquam ita floruisse, ut Typum constantem habuerit. Cetera de Sylvestro vide sis Notam b). J. W.

b) De Johanne Sylvestro, qui tam egregie de patria imprimis gente Hungarica, meruit, pauca nos scire pudet. Vittenbergae Lutheri Philippique discipulus, Comitique Thomae Nadasdio ab Philippo tanquam Vir doctus commendatus; Interpres novi foederis librorum non contemnendus, hoc labore etiam Gasparis Heltai suffragio bene de doctrina christiana promeritus. Haec scimus. Caeterum, Nomine operi subjecto, ne munus quidem, quod gestit, aut ibi egit addidit, tam modeste de se ipso, laboreque sentiens. Mathias Devay carcerum pro Religione tollerandorum laude; commendatione Melanchtonis, Doctrinae, Prudentiae, pietatis, elogio decoratus; conscriptis pro defensione Doctrinae

libellis, qui paucis foliis continentur, colloquio, quod cum Fabro praesule Viennensi, habuit, edito; Institutione aliquot Hungariae procerum atque praeconio doctrinae in quibusdam oppidis & vicis, desertione Magistri sui Lutheri, transfugio in castra Czvinglii, caetera, fama super aethera motus. Sylvester in obscuro jacens, qui uno illo opera Magnatibus, proceribus, populo, plebisque Hungariae imo ipsi sacro ordini, atque Juventuti Scholasticae plurimum profuit, ipsa elementa sanioris doctrinae cunctis Hungaris propinavit, duraturum in aevum utilis inclarescere non potuit. Mathaei Scaricaei, quod vitam Szegedini, levibus chartis nescio quam exacte illeivit, fama volat per ora Virium. Sylvester justi voluminis auctor, elogiis caret. Gasparem Heltaium Sylvestro meliora dedisse gloria, tum, Sylvestri labore excitatum, adjutum, quia consuluit, verba argunt. Plures singulis plus posse, quis negare sustineat, quis miretur. Noster omnibus nostra aetate ferme ignotus, & ignobilis, unum tamen argumentum reliquit, quod reliquorum omnia praeconia superet. Quod ei superest, exiguum licet, Gloria, est. Suppressa Viri memoria, nemo vituperavit. Nec virtutibus, nec vitiis ob administratam quamcunque obtinuit Provinciam insignis prudenter latuit; sua tamen aetate nobiliorem quam nunc est fuisse, quia & Transilvanis notus, quis dubitet. Gloriam acti praeconii alibi quaesivit, invenit, tumulus, quicumque ei contigit, quovis ornamento dignus est, nos eum pro nostro agnosceamus, retinebimus, nulli concedemus: istud quidquid est, Epitaphii loco in perpetuum ei consecramus:

Pannona Sylvestrum genuit clarissima tellus,
 Artibus excultum⁷ Pannonis ora tulit.
 Pannonas & Dacos, & quos secluserat Ister,
 Edocuit, monstrans ille salutis iter.
 Praeco fuit clarus, pius interpretsque librorum,
 Quos auctor nobis tradidit ipse Deus.
 Ignota jacet ille quidem, sed nobilis, urna;
 Nobilis est tumulus, qui tegit ossa Viri.

⁷ Az „excultum” elírás vagy másolási hiba lehet, ugyanis nyelvtanilag „exculta” lenne helyes.

A matzedóniai vitéz

A kimeríthetetlen gazdagságú Nagy Sándor-hagyomány továbbélését nemrégiben két példán szemléltettük: egy 12. századi franciaországi Sándor-eposz és egy újabb kori, távol-keleti (jávai, muszlim) regényváltozat példáján.¹ A térben közbül eső magyarországi hagyománnyal már korábban külön tanulmányban foglalkoztunk.² *Egy népi festő groteszk hagyatéka* címmel elkalandoztunk még egy erdélyi templom 1676-ban készült mennyezettábláinak világába is.³ Jól tudván, hogy kalandozásainknak sohasem juthatnánk a végére,⁴ ezt az alkalmat használjuk fel arra, hogy egy 1790-ből származó, a maga korában sokakat érdeklő paszkvillust ismertessünk.

A címben feltüntetett iratra T. Erdélyi Ilona könyvében⁵ figyeltünk fel, ahol a szerző a 18–19. század fordulója táján külföldet járó diákok élménybeszámolóinak erjesztő hatásáról szólván megállapítja, hogy a peregrinusok „emlékezéseiből kikerekedő valóság érdekesebb lehetett talán még Trenck Fridrik báró életének históriájánál (1788), vagy *A matzedóniai vitéznél* (1790) is.” Így tudtuk meg, hogy a kalandos életű báró – akivel nálunk nemcsak Kazinczy Ferenc tartott fent kapcsolatot, és akinek különös figurája Jókait két regény megírására ösztönözte – *Mazedonischer Held* című művét tulajdonképpen Nagy Frigyes ellen írta, és ezt 1790-ben Laczkovics János, ez a Szekfü Gyula (*Magyar tört.* VI, 407) szerint „szenvedélyes, nyelveket tudó, de félművelt ember”, magyarra is lefordította.⁶ Nem érezzük magunkat illetékesnek arra, hogy az eredeti irat közvetlen német belpolitikai vonatkozásait vagy személyes indítékait firtassuk, mindössze annyit tűzhetünk ki célul, hogy Laczkovics döcögős verselményéből a Nagy Sándor-hagyomány újkori elágazásainak egy némely érdekességét bemutassuk.

Az *Előljáró Beszéd* az emberi cselekedetek „minden részről elől ítélet nélkül” való vizsgálatának bejelentésével a tacitusi *sine ira et studio* jegyében indul, majd a *látzat*

¹ ATan, 46(2002), sajtó alatt.

² *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*, Bp., 1984; *Dragma*, IV, 19 skk.

³ ItK, 100(1996), 669–672; *Dragma*, III, 378 skk.

⁴ Friedrich Pfister, a Nagy Sándor-regény legjobb ismerője sem tudta tető alá hozni egész életében építgetett összefoglaló művét; lásd R. MERKELBACH utószavát PFISTER tanulmánykötetéhez: *Kleine Schriften zum Alex.-roman*, 1976, 402.

⁵ T. ERDÉLYI Ilona, *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés*, Bp., 1998, 123.

⁶ Laczkovics Jánosról lásd BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, I, Bp., 1957, 422 skk. és 796. *A Matz. vitéze* mint Trencknek „az uralkodói és papi zsarnokság elleni híres művére” KOSÁRY Domokos (*Bevezetés a magyar történet forrásaiba*, II, 508) éppen csak utal.

elvetését és a belső érdem méltánylását ígéri. „A tudatlan község örvendező kurjongatása, mely a *hirt szomjúhozó, vagyis világot pusztító vitézt* gyalázatos cselekedetek elkövetésére serkengeti, csak a homályos értelemnek s ködös észnek szomorú fajzattya.” Ebből máris láthatjuk, hogy a *Nagy vitéz* mennyiben *valóságos vitéz*, és nem holmi országokat kínzó tirannus. A magdeburgi tömlőcben sínylődő szerző „iparkodik a római Sylla vagy a görögök Sándora orcájául a Lárvét levenni, s őket úgy ábrázolni, amint valósággal voltak”,⁷ de úgy, hogy a következő versekben *név szerint* senkit se rágalmazzon. Amikor a továbbiakban a Nerók és a Domitianusok „bilintseltettetődését” ígéri és megjegyzi, hogy „a mi Németországunk különben is mindent lárvázatlanul, szabadon nézhet, és valósággal szabadon is nézi azt, amit nékie nézni kelletik”, akkor Tacitus ismerőjének a *Historiae* bevezetésében óvatosan megfogalmazott reménykedés jut az eszébe: *rara temporum felicitate, ubi sentire, quae velis, et quae sentias, dicere licet*.

Trenck mindenesetre csak Montesquieu-re hivatkozik: „Ahol az Esprit des Lois, Socrates, Cato, Horatius szabadon árulhatnak”, ott az ő *Vitéze* is „egy olyas száz esztendőben léphet világosságra” (azaz jelenhet meg nyomtatásban), „amelyben az elmés embernek nemcsak szabadon gondolni, hanem írni is megengedettődik”, elvégre a haszontalan szokások és előítéletek „lelárvázása egy jó fejedelmet nem sért” (hiszen az író a közjó előmozdításán fáradozik), és különben is „mostani üdőben lévő fejedelmink között, Istennek hála! sem Tamerlánt, sem Nagy Sándorokat nem találunk.” Itt meg a kortárs Batsányi alakja ötlik fel előttünk, aki hol az Agricola-életrajzból, hol Cremutius Cordus híres védekezéséből (*Ann. IV, 34*) vette *hasonló* megjegyzésekkel ártalmatlanná szelídített idézeteit: „A magyarok – hálá Istennek! – nem Tiberius idejében élnek!”⁸

Az előszó következő bekezdése mintha inkább a *fordító* (a Graeven-ezredből menesztett huszárkapitány) gondolatait tükrözné: azok a „pajtási, kiket Minervának lelke nem éleszt”, gyalázzák csak kedvük szerint a *színelte* Vitéznek megvetőit. Miért kívánt volna nekik a magdeburgi fogoly „embert szerető szívet és Platónak általlátó éles elméjét”, hogy a Hazának érdemes őrző katonáit ne mondhasák „*ölni és rabolni* privilegyiált haramiáknak?” Emlékeztessük most az olvasót az *Agricola* Calgacusának vádjaira? (c. 30,4: *aufferre trucidare rapere...*)

Maga az iromány („A valóságos voltában leábrázolt vitéz”) elgondolkoztató horatiusi mottóval ékeskedik (*Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi...*), majd a szerző „egy okos fő” (*Mentor*) Curtius Rufus-minősítésével kezdi mondanivalóját: a derék auctor úgy magasztalta Nagy Sándort, „mint ha ész nélkül lett volna munkájában.” Mentorunk szeme utazás közben hirtelen egy kerékbe tört ember felfüggesztett testén akad meg, mire *Harpax* nevű útítársától (*Harpax* a plautusi *Pseudolus* martalóc zsoldos katonájának

⁷ A leleplezés igénye jelentkezik MARTINOVICS Ignác egyik írásának (*Mémoires politiques ou la nature dévoilée*, 1787) címében is. – A látszat mögött rejlő valóság leleplezéséről vö. BORZSÁK István, *A tacitizmus kérdéséhez*, FK, 26(1980), 277 skk.; *Dragma*, I, 279 skk.

⁸ BENDA (*i. m.*, II, 591, I. j.) a Batsányi *Védekezésében* olvasható Nagy Sándor-jellemzésből (*ille antiquitatis latro; velut raptore orbis et oppressores nationum...*) kiérezte a célzást arra a Nagy Sándorra, „akit Trenck *Matzedoniai vitézében* az ókor nagy rablójának nevez és Cartouche-sal, a rablógyilkos zsvánnyal hasonlít össze”.

'ragadozó' szolgálja) részletes felvilágosítást kap egy bizonyos *Kartusról*, akit latorságáért hasonlóképpen végeztek ki. Ez a „minden igazságnak földre tapodója”, aki „világot és Istent egyaránt trutzolta...; több, mint nagy volt esze, nagyobb álnoksága...; ott, hol ereiben nem bízhatott, elmetszé az erszényt, s nevetett, ha lopott; húsz embernek is kész volt megfelelni; egyszer harminc ember közül is kivágta magát merészséggel” stb., stb. Hosszasan olvashatjuk ennek a Kartusnak a bűnlajstromát, majd dicstelen végét, és a késői olvasó csak némi utánjárással tudja megfejtetni, hogy voltaképpen kiról is van szó: holmi kortalan haramiavezérrel, vagy a görögök tolvaj-istenéről? Nagy Sándorról, a mondabeli Attiláról, vagy Hunyadi Mátyásról? Nem: egy bizonyos Louis Dominique *Cartouche*-ről,⁹ a Robin Hoodok, Rinaldo Rinaldinik, vagy ha úgy tetszik, Sobri Jósákák hírhedt francia reprezentánsáról, akinek csínytevései ugyanakkor veszedelmesen emlékeztetnek egy korabeli *királyi csínytevő* (mármint a Trencket börtönbe vető II. Frigyes) „világ- és Istentruzolására”. „Kartus” mindenesetre a hóhér keze alatt is „rezzenetlen szívvel” kiáltja világá:

Valamit éltemben tettem, nem sajnálom,
Hogy *legnagyobb* tolvaj voltam, azt nem bánom,
Mert ez volt szándékom, elértem végemet,
Örökös dicsőség fénydeli nevemet.

Mentorunknak azonban eszébe jut ekkor valaki, aki „még híresebben holt”, hiszen

Szint azt, amit most hallottam Kartusról,
Curtius Rufusban olvastam Sándorrul:
Nem volt-e Sándor, ki Ázsiát megverte,
S rettentő táborát Indiákban vitte,
Szint olyan, mint Kartus, kit kerékben törtek,
S gyilkosság- s lopásért halálra ítélték?

És most következik egy nem kevésbé hosszadalmas előadás arról, mit szemlélhetne a józan elme mintegy tükörképben:

Hogy amit *tolvajban* meg szoktunk büntetni,
Mi azt egy *vitézben* szoktuk magasztalni.

Ha kettejük tetteit latra vetjük, nyilvánvalóvá válik, hogy *egy* kormány vezérli éltüket:

Hogy a királyok is szint olly úton mennek,
Mint amellyen Kartus, éppen azon lépnek.

⁹ *Biogr. Universelle*, Paris, 1854, 83 sk.; M. PRÉVOST, *Biogr. franç.*, VII, Paris, 1956, 1283 sk. (további bibliográfiával).

Csakugyan, van-e köztük egyáltalán különbség?

Kártus mesterséggel indul tolvajlásra,
S kéznél egyéb nem kell néki rabolásra;
Philippusnak fia, világ rettentője,
Dárius királynak ostroma s győzője,
Pusztítja országát, és hívják *vitéznek*,
A méglen másikat mondják *rossz embernek*.
Kártus mesterségét hívják *selmaságnak*,
Nevezik Sándorét *vitézi munkának*...
Kártus csak egy *lator*, emez *fejedelem*...
Éget, ront és rabol Sándor hír- és névért,
Kártus öl és prédál arany- és ezüstért...
A tolvajt nevezik akasztófa-dögnek,
Emezeket hívják tábori rendeknek;
A vezért e rendben hívják *fő-marsallnak*,
Egy *kicsapott selma* neve a *Kártusnak*...
Térdelnek *az* előtt, meddig *ettől* futnak,
Amannak keresztet,¹⁰ ennek békót adnak,
Mintha több érdeme volna a *vitéznek*,
Hogysem álnoksággal teljes tolvaj szívnek...

Nem volna értelme a további idézetésnek: a hosszadalmas folytatásban újra meg újra a két főszereplő szembesítésével, illetőleg azonosításával találkozunk. Ott, ahol az imént abbahagytuk (a 13. lap alján) – a kor ismeretében nem egészen váratlanul – most egy *religio*-ellenes tiráda következik:

A nagy országokban a dolgok így mennek,
Religiókban is szint így vélekednek...

„A községnek papja” (másutt: „a templom rókája”) csak neveti, hogy „saját rablott kintsihez” a tolvajok nem mernek nyúlni, mert az oltárrablókat keményen büntetik, míg a martalóc hadinép büntetlenül fosztogathat:

Szent székből szabadon akármit locsognak,
S ha Rabner *azt* írja, hívják Pasquillusnak.

¹⁰ Mármost katonai érdemrendet.

(Az utalás a szatíráiról G. W. Rabenerre vonatkozik, akitől Sándor István egy kötetre valót 1786-ban magyarra is lefordított.) De később is olvasunk Lucretiusra emlékeztető kérdéseket, mint például (a 19. lapon):

Mit nem mível a hit? Nézz a Bibliában
Nincs-e olly selmául Dávid Szent Írásban
Leírva, mint Kartus? Sőt nagyobbban sokkal, –

és hozzá az eligazító jegyzet azokról a bibliai történetekről, amelyek „nyilvánvalóan” bizonyítják, hogy a szent király *hányszoros* gyilkos, „következendőképpen gonosz szíve volt, melyet Machiavellus módjára eltitkolt.”

Caligula nem tette Rómában azt, mit e rossz ember...,
Mégis szentnek mondják, amért imádkozott,
S gonosz élte mellett buzgón zsoltározott.

(A 19. lapon a „parázna” Dávidról.)

Az olvasó sejtheti, hogy nemcsak a bibliai uralkodó volt *ilyen*: „valóságos tsuda” az a fejedelem, aki „annyi bötsülésre méltó”, amennyire egy jámbor paraszt. Ami persze a paszkvillus írójának logikáját illeti, a „matzedon” és a célba vett porosz vitéz párhuzamosításában ne keressünk tökéletes következetességet. Ha valakit – fő „selmát” – *vakmerősége* emel „vitéz méltóságra”, elsősorban Nagy Sándorra gondolunk, de ha az illető „tsak távolrul néz s nints veszedelemben” (16; vö. 23: „szobájában teszi ítélését”, 54: Dávidról ugyanígy), akkor a célzás csak egyikükre talál. Az viszont örök igazság, hogy „a szegényt akasztják, nints bántása Nagynak” (nagybetűvel, 22. 1.), és „Excellens titulus nem szenved büntetést”, de ha az eszes Kartus ugyanúgy vitézkedik, mint a koszorús tirannus,

Tsak selma a neve, s vasban veretődik,
Ha Kartus tizet öl, tsak *Kanáliának*¹¹
Nevezik, s nints bötse vitéz munkájának,

bezzeg ha a *Vitéz* (nagybetűvel) rabolja megvert ellenségének táborát,

Mindjárt *ütközetnek* tisztelik nevével,
És *Batáliának*¹² hirdetik szép névvel.

Ha tudnák az emberek, „mit tesz a hír és név”, amire a vitéz szomjúhozik! „Elenyészítő füstöt, futkosó árnyékot és színlelt ezüstöt!” Csak az „okos világ” tudja, hogy „kit illet

¹¹ Franciául: *canaille*, vagyis csöcselék.

¹² Franciául: *bataille*; manapság (*p*-vel) patáliának mondjuk a perpatvart (csetepatét).

ditsőség, s kit kell megtisztelni”, az tud a színlelés mögé látni, az nevezi néven „rettentő ostornak”,¹³

Irodalomtörténeti Közlemények

2002. CVI. évfolyam 1-2. szám

Kit Curtzius hívott szépen Nagy Sándornak,
Ámbár Görögország Sándorát dítséri,
De Asia mégis átkával kíséri,
S kötelet örömet tenne a nyakában
Annak, kit a görög dítsér országában.

Lehet, hogy valakit „szépre füst” egy író, ugyanazt három másik tönkre gyalázza; Ravaillac is királyt ölt (IV. Henriket), „Ehud szint azt vitte végben a zsidóknál” (Bírák 3,21), mégis micsoda különbség van kettejük megítélése között! (Később – 46. l. – még Mózes is úgy említődik, mint aki Izrael népét „vérben fürdeni” oktatta.) Mennyi függ a versszerzőnek hírt szerző pennájától! „Vitéz, egy pennáért világot pusztítod!” Az sem biztos, hogy Homérosz nem írt-e hamisan Akhilleuszról! Talán még Nero híre is úgy tündöklene, mint Traianusé, „ha megfizette volna azt, ki legyalázta!” A selma Kartust felakasztják, míg a katona szabadon prédálhat („van-e Természetben illy törvény kiadva?”); lehet, hogy rabló pályafutása során hatvan embert a halálba küldött, de hát a „görögök vitézzé, hány lelket öle meg *egy nap* gyilkos keze” csak azért, hogy „uralkodni vágyó kedve bételhessen?”

Meg nem nyugodhatott Otzeán tengerben,
Sem az Indiai termékeny mezőkben.

Itt (35 sk.) olvassuk azt a világhódító szájába adott hosszú (66 soros) monológot, amelyben a „vitézkedés” halmozott borzalmaiból még az antik zsarnok-jellemzések morbid vonásai sem maradnak el: „Örömmel nézi a mezőt, hol annyian hörögnek, hol félholnak döbögve pihegnek...” Akárcsak Lucanus Caesarja, vagy Tacitus Vitelliusa...

A Mentor útítársaként szerepeltetett Harpax mindezek hallatára megvilágosodott tanítványnak vallja magát: most már nyilván látja eddigi vakságát és elátkozza azokat, akik Nagy Sándor példájával arra nevelik a trón várományosait, hogy „a királyságra haramiás ész kell” (47). Ha XII. Károly nem olvasta volna „Kurtziust”, Svédország sem lett volna „bosszú s háború prédája” (48). Nem „Ammonnak fiát”, hanem más vitézeket kell tiszt-

¹³ Ez kívánczik elő később (47) is:

Mi vagy hát te, vitéz? Vétéknek barlangja,
A Földnek ostora, rettentő tsudája,
Mellyet az Úristen formált haragjában
És az embereknek küldött bosszújában...

Ugyanez (csak pozitív előjellel): *mulier fortis, orbis prodigium* – a Mária Terézia trónöröklési jogát hirdető latin panegyricusokban. Mindehhez lásd Cl. WIENER, *Proles vesana Philippi*, München–Leipzig, 2001, 45 skk.; M. G. SCHMIDT, *Caesar und Kleopatra*, Frankfurt–Bern–New York, 1986, 65 sk.

telni, mint pl. Titust vagy Traianust, vagy Katalin cárnét, „ki eszes embert tesz oroszbul és egy eszes lengyelt formál ostobábul”, „török vérben festett fegyverével békességet szerez rettentő népével”, és így „nagyobb ditsőséget hordoz s mutat, hogysen Sándor vitézséget.”

Ezek után (52 skk.) tudjuk meg, milyen is az *igazi vitéz*: aki „*penna által*” (tehát nem karddal) képes „a háborúk okát elsímíteni, világ pusztítóit vakmerőn kiűzni”, de nem is „szobábul” vitézkedik, hanem – ha kell – országa javáért „önnön vérit ontja, ki latrok módjára másét nem rabolja”, nem akar „egész földnek ura lenni fegyveresen” – hiszen akkor ő is tolvajból gazdaggá hízott Kartus volna; – aki „vitézi hír- s névért latorsággal nem él” – és így tovább, hosszú lapokon (52 skk.) át, nem feledkezvén meg a papi rend megzabolázásáról sem (55 sk.), sűrű hivatkozással a klasszikusokra, Catóra, Brutusra és az újkori zsarnokölőkre, a végén még egyszer arra, „ki *a neve miatt Nagynak* nem tartatik, hanem *érdemiért Királynak hivatik*.” A szórend kuszasága miatt alig érthető célzás az antik eredetű, de később is gyakran emlegetett szómagyarázatra vonatkozik: *rex a recte regendo*.

Az „*ilyetén vitézt*” fogják az „*okosok az égig emelni*” (vö. Lucr. I, 79: *nos exaequat victoria caelo*), nem úgy, mint az ezrektől megtapsolt, annyi sok tollforgatótól körülhízelgett Sándort, akinek

Mégis olly érdeme lészen, mint Kartusnak,
S azt érdemel, amit adnak egy Selmának.

Illő befejezésként (59) „Kartusnak koporsó-verseit” olvashatjuk. Ezekből kitetszik, hogy hőünket – ha már annyira *egyek* – miért is nem hívják Nagy Sándornak? Ha más-hova születik, ha nagy seregeknek parancsol, ha fejét korona övezi, akkor nem törték volna rabló körmeinek jutalmául kerékbe, neve sem felejtődne akasztófán.

Nem tanulság nélkül való azonban a legvégére hagyott lapalji jegyzet sem, amely a „koporsó-versekben” felvetett kérdésre tudós választ ad: „Szing ezen gondolatot lehet Kurtziusban is azon feleletben olvasni, mellyet egy tengeri tolvaj adott Nagy Sándornak.” Nos: Curtius Rufus ránk hagyományozott szövegében nincs szó az illető tengeri tolvajról, azaz kalózzról, de a végeláthatatlan Nagy Sándor-hagyomány bizonyos elágazásaiban, így pl. Augustinus *Isten országáról* szóló írásában igen. Erre történik hivatkozás pl. a *Gesta Romanorum*-ban (c. 118: *De Alexandro et Dyonide pirata*), ahol egy Dyonides (Diomedes) nevű kalóz Nagy Sándor kérdésére: „Miért zaklatod a tengert?” – így válaszol: „Hát te a föld kerekességét? Csak mivel ezt én *egy* naszáddal művelem, *latro* a nevem, a tied pedig, mivel a világot sanyargatod hajóid sokaságával, *imperator*.” Erre bukkantunk – R. Hamar Márta szíves utalása nyomán – Villon *Nagy Testamentum*-ában (17) is. Itt, mikor „Alissandre” azt kérdezi a megbilincselte kalóztól (*larron*), hogy miért kalózkodik, kérdést kap válaszul: „Miért mondasz engem kalóznak? Amiért egy kicsiny bárkával hányatom magamat? Ha nekem is olyan hajóhadam volna, mint neked, én is császár volnék” (*comme toi empereur je fusse*). A folytatást – a gazdaggá tett kalóz mondabeli megjavulását – ritkábban szokták emlegetni.

De ez öröklődik még Haller János *Hármas históriájának* Debrecenben (1902-ben!) kiadott ponyva-változatában is (257). Itt az illető kalóz Nagy Sándor kemény szavaira („Miért követsz el annyi tolvajságot?”) így felel: „Király! Nagyobb tolvaj vagy te énnálam, mert én csak egy hajóval járok, te meg sok gályákkal készülsz sok országoknak veszedelmére.”¹⁴ Mivel pedig „Kurtziust mindenféle iskolákban szabadon olvassák, tanítják és árulják” századokon keresztül, paszkvillusunk szerzője (vagy csak fordítója) ezt a jellemző, Nagy Sándor-ellenes történetkét is nyugodt lélekkel tulajdoníthatta a regényes Nagy Sándor-történet közkézen forgó írójának.

Ugyanarról a két „Nagy”-ról – ellenkező előjellel

Tisztára véletlenül lapoztunk rá az Akadémiai Könyvtár cédula-katalógusában Gyöngyössi Pál (1668–1743) kacskaringós című *Speculumára* (Frankfurt a. d. Oder, 1740),¹⁵ amely prédikatori körülményeskedéssel, a bibliai párhuzamok özönével *tükrözné* Nagy Sándor világhódítói pályafutásának és Nagy Frigyes uralkodói kezdeteinek vélt hasonlóságát.

A derecskei születésű szerző személyéről – kompetencia híján – csak annyit, hogy eleinte bihari szülőfalujában, majd Kassán volt református lelkész; Angliában is megfordult, de itthon összeütközésbe került a kálvinista ortodoxiával.¹⁶ Svájcban közzétett vitairata (*Altare pacis*, 1722) miatt a világi hatalmasságok halálra ítélték, és csak királyi kegy folytán vonulhatott száműzetésbe az Odera melletti Frankfurtba. Itt teológiai tanárként üdvözölte *Speculumával* (1740. június 6-án) a katonai szemlére odaérkező Nagy Frigyes. A Nagy Sándor-párhuzam kifejtését megkönnyítette az, hogy ugyanekkor kedveskedett az uralkodónak egy még Derecskén kiásott antik bronz-érmével, amelynek előlapján Nagy Sándor ifjúi ábrázolása (*effigies iuvenilis speciosa*) volt látható, hátlapján pedig Hercules világvégi oszlopai, *quas vidit Alexander Gadibus* – vagyis a Gibraltári szorosban, ahol a Kelet meghódítója tudvalévőleg sohasem járt.

Az antik üdvözlőbeszédek hagyományos receptje szerint ajánlatos – egyebek közt – az üdvözlendő személy vagy az illető hely nevének „megmagyarázása”. Megtudjuk hát, hogy a görög *Alexandros* latinul a. m. *adiutor*, *opitulator*, németül pedig „Helfreich vel Friederich” – és máris megvan a nemcsak névbeli azonosság! Nem maradhat el persze az

¹⁴ További változatok alább.

¹⁵ A címlap hátoldala is átnyúló (25 soros) mondat barokk cikornyáinak labirintusában (*Speculum vitae Alexandri M. ... ad laquearia Friderici II. ... phylacteriis ... suffixum et in nummismate Alexandri M. ... in Hungaria ... eruto ... regiae maiestati pro symbolo sicli sacri a P. Gy. ... oblatum*) maga a szerző is eltévedhetett. Ugyanígy türelem és találékonyság kell a nem kevésbé bonyolult zárómondat megfejtéséhez is. (A vezérige a vége felé kihalászható *appendit.*) Gyöngyössi mondatainak monstrozitásához járul a helyenként elbicsakló latinság: nem üdítő olvasmány!

¹⁶ Disszertációjáról, amelyre hódoló iratának elején maga hivatkozik (*De tessera militari Gedeonis*), nem sikerült közelebbit megtudnunk; vö. Bírák 7,18 és 20. Életének egynémely mozzanatára kitér KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., 1983, 80 és *passim*; a részletekről lásd RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai ref. egyház megalakulásáért*, Bp., 1894.

„isteni rendelésből” (*divinitus* – az első sorokban háromszor!) elnyert „Nagy” melléknév istenes magyarázata sem: a Dániel-próféciának „Napnyugot felől támadó kecskebakja” (8,8, vö. 8,21) „igen nagygyá lőn” (*hircus ille magnus evasit valde*) és „nem is illetté a földet” (8,5). Bibliai igékkel (Dán. 7,6: „olyan, mint a párdúc, és négy madárszárnya vala a hátán”) dokumentálható az „isteni rendelésből felfegyverzett ifjú” (*iuvenis divinitus armatus*) azonosítása nemcsak Nagy Sándorral, hanem Nagy Frigyessel is, és némi ügyeskedéssel megtoldható mindez még Nagy Sándor legendás arcszínének (*facies eius ut pardi candida rubro suffusa*) és tüzes lényének (*indoles ignea, spiritus animi igneus*), sőt „édes illatának” (εὐοδία) közbeszövésével.

A „pogány” antikvitás panegyricus-íróinak kelléktára a keresztény középkorban, de még a felvilágosodás századában is gyarapodhatott előkurkászható bibliai példákkal és a hellénizmus korabeli zsidóság fikcióival.¹⁷ Így például nem Gyöngyössi Pál találta ki, csak éppen nyugodtan felhasználhatta Nagy Sándor keleti hódításának átlátszó indokolását: isteni indíttatásból (*divinitus*) döntötte meg a perzsa nagykirályok zsarnoki uralmát (*potentiam tyrannizantem Persicam*) ama bizonyos ifjúkori álomlátás hatására, amelynek értelmé jeruzsálemi bevonulásakor a zsidó főpap láttára és szavainak hallatára világosodott meg benne. Ennek a tiszteletet parancsoló jelenségnek bibliai előzményeként utal a szónok Józsue és Gedeon bibliai példájára (*ut putatur*: Józs. 5–6, ill. Bírák 6,12), valószínűleg nem is sejtve, hogy a Iosephus Flaviusnál hagyományozott fikció kiagyalói előtt ugyanezek a példák lebeghettek.

A Dániel-prófécia látomásának Nagy Sándorra való vonatkoztatását Gyöngyössi nemcsak a közismert történetírókkal, hanem Arisztotelész (*Hist. anim.* c. 6) és az id. Plinius (*Nat. Hist.* VIII, 17) tekintélyével is erősíti. Utal továbbá Apellész festményére (*Alexander fulminifer*), valamint Arkhipposz bronzszobrára, amely a királyt *supina facie caelum suspicientem*, tehát jámborul az égre tekintőnek ábrázolta – mindezt a bibliai Jozafátra, Ezékielre és Dávid zsoltáira való sűrű hivatkozással.

Nem éppen a logika jegyében folytatódik a hódoló irat a Hérodotosztól mindenkinél különb termetűnek és szebbnek ábrázolt Xerxésszel. A perzsa nagykirályhoz persze csak Sault, Izrael első királyát, vagy Nagy Sándort, a prófécia szárnyas párducát lehetne hasonlítani, aki királyi megjelenésű társakkal vette magát körül. (Gondoljunk az ugyancsak természetes növéssű porosz testőrökre!) Majd a makedón király emberbarátságát, közvetlenségét, a bibliai Saulnál dicséretesebb méltányosságát emeli ki (vö. 1Sám. 18,9), – amint ezt Melanchthon környezetében is számon tartották.

A Dániel-prófécia kecskebak-allegóriája derék szónokunknak azt a kegyes jóindulatot (*comitas*) juttatja eszébe, amelyet Nagy Sándor a tudomány és a művészet képviselői (*oratores, mathematici, poetae, architecti, pictores, sculptores*) iránt tanúsított, nem

¹⁷ Nagy Sándor soha meg nem történt jeruzsálemi kitérőjéről vö. Morton SMITH, *Das Judentum in Palästina in der hellenist. Zeit = Hellenismus und der Aufstieg Roms*, szerk. P. GRIMAL, Frankfurt am Main, 1965 (Fischer Weltgesch., 6), 254: „Die Geschichte bei Jos. Ant. XI 325, dass Alex. nach Jerusalem gekommen ist, hat keinerlei Bedeutung” (ehhez a 382, 344. j.). Ennek a fikciónak a hazai krónikairódalomban is megfigyelhető lecsapódásáról lásd BORZSÁK István, *A Nagy Sándor-hagyomány Magyarországon*, Bp., 1984, 14.

feledkezvén meg hadvezéreinek bőkezű megjutalmazásáról, vagy a filozófusok, jogtudósok és orvosok felkarolásáról sem. Itt kerít sort Gyöngyössi a király nagyvonalúságának példájaként az oroszlánok elé vettetett, majd királyi székbe ültetett Lüszimakhosz történetére (vö. Curt. Ruf. VIII, 1,17; Gyöngyössi a filozófus-történész Francesco Patrizi tekintélyére hivatkozik). Itt találkozunk a többféle változatban elterjedt anekdotával („Nagy Sándor és az elfogott kalóz”): a Bodinust idéző Gyöngyössi Demetriusa azt vágja a király arcába, hogy ő is csak a kalózmesterséghez ért (*Alexandrum nihil praeter piraticam didicisse*), mire Nagy Sándor megszánja a merészen szólót és ezredparancsnokává teszi.¹⁸ Az ugyanitt olvasható másik változat szerint egy katona egy szegény paraszttól vette el a kecskét (*hircum*), majd a király elé idéztetvén azt mondta, hogy ő csak egy kecskének az elrablója (*se quidem esse praedonem unius hirci*), bezzeg Sándor az egész világot (*totius orbis universalis, quasi digito intendisset Hircum volantem illum esse*: Dán. 8,5); szabadszájúságának megtorlása helyett a király – *pro libertate philosophandi!* – még meg is jutalmazta az illetőt.

Mintha a középkori moralizálásokat (vagy Bornemisza Péterünk példázat-zuhatagait) olvasnók: Gyöngyössi annyira belemelegszik az uralkodói kegyesség ecsetelésébe, hogy a híres ókori festő tapintatos figyelmeztetését sem hallgatja el (ne akarjon a király műértőnek felcsapni, mert háta mögött az inasok megmosolyogják); de más változatban felleleveníti Tiberius császár józan bölcsességét is (vö. Suet. *Tib.* 32: a jó pásztor csak nyírja, de meg nem nyúzza a nyáját): itt Nagy Sándor inti le a túl kapzsi adószedőt, mondván, hogy nem szereti azt a kertészt, aki tövestől tépi ki a zöltséget. „Ezzel a kijelentésével különbnek bizonyult Roboámnál, Saul fiánál” (1Kir. 12,4–11).

Külön fejezet szól Nagy Sándornak a „szent személyek” (*sacrae personae*) iránt tanúsított *pietas*áról – természetesen a Iosephustól (*Ant.* XI, 325) kellőképpen kiszínezett előadás nyomán: Türosz elfoglalása után a renitens zsidók ellen vonuló, felbőszült király – az elébe járuló papság, de kiváltképp a főpapi díszben megjelenő Jaddus láttára – tüstént leugrik lováról, még ő kér elnézést (*prior pacem petivit*), majd értetlenkedő vezértársainak (*satrapis*) elmagyarázza, hogy valamikor – még otthon, Makedóniában – megjelent neki álmában e főpap mása (mint a Jób könyvében szereplő Elifáznak: Jób 4,12–16) és megígérte neki, hogy győzelem fogja koronázni hadi vállalkozását, ha megkíméli Jeruzsálem városát és népét. Így hát meghallgatván a szentírásban róla (Nagy Sándorról!) olvasható jóvendölést (Dán. 8,5–22), a korábbi adókat is elengedte és – *quasi Davidis aemulus* – királyi adományokkal gyarapította a jeruzsálemi szentélyt.

Következik Nagy Sándor „tisztelete és buzgósága”, amellyel Homérosz költeményeit ápolgatta (a párnája alatt tartotta, vagy Dareiosz ékszertartó szekrényében hordozta magával); ahogy Pindarosz thébai szülőházát megkímélte, vagy ahogyan hódító útja során mindig tudós tollforgatókkal vette magát körül – akárcsak Frigyes, aki fiatal korától fogva szorgalmasan forgatja a Szentírást és naponta énekli Dávid zsoltárait (huszonnyolc zsoltárhely felsorakoztatásával). De királyi elődeinek emlékét is olyan *pietasszal* tiszteli,

¹⁸ Lásd fentebb.

mint ahogy Nagy Sándor megadta az illő tiszteletet még Kürosznak, a perzsa királyok őseinek is.

Ugyanígy Nagy Sándor az uralkodói példakép éberség dolgában: azért tartott a markában éjjel egy arany gömböcskét (*pilam auream*), hogy ha túl mélyen találna aludni, az elernyedtenyereéből kihulló gömb csattanása felébressze álmából, mivel egy hadvezér az *invigilantiánál* súlyosabban nem is vétezhet. Mindezt újabb bibliai példák sorozata követi, akárcsak a hadi erények előszámlálását.

A Nagy Sándor-i hódoló iratot (*haec mea in Alexandrum M. symbola*) Melanchthon ékes latin hexameterei zárják:

Adspice Pellaeum Pardum, quo pulchrior alter
non fuit in toto, quem vicerat orbe, nec umquam
res similes gessit quisquam brevioribus annis... –

Így tart a szónok mintegy tükröt az újkor *Nagyja*: Frigyes elé. A legvégén mondja el annak a bizonyos régi pénzdarabnak (*nummisma primitivum*) a históriáját, amelyről a bevezetőben már szóltunk: Derecske hajdúváros határában fordította ki a földből szántás közben egy Iklódi István nevű parasztember, aki a leletet papjának – vagyis Gyöngyössi Pálnak – ajándékozta. Most aztán kinek is lett volna illőbb felajánlani, mint számkivettségében pártfogójának, oltalmazójának, *vere Alexandro Opitulatori*? Nem is akármilyen *tükör* ez a kísérfírás, hanem a Jakab apostol levelében (1,25) olvasható *szabadság tüköre*, *speculum Eleutherias morale*, amelyet szerzője azzal az óhajjal nyújt át az uralkodónak, hogy tisztjét majd – az igazság koronájának elnyerésében bízva – a szívhez szóló timótheusi igékkel adhassa tovább utódainak (2Tim. 4): „Ama nemes harcot megharcoltam, futásomat elvégeztem, a hitet megtartottam...”

A két párhuzamos íráshoz plutarkhoszi *szűnkrisziszt* függeszteni alkalmasint fölösleges. A *nagy* makedón király alakja és történeti szerepe ugyanúgy szögesen ellentétes megítélésekre adott lehetőséget az egykorú görög társadalomban, a meghódított országokban, Rómában, késő-ókori és középkori viszonyok között, mint később, az európai változások hullámverésében hánykolódó 18. századi Magyarországon. Persze hogy mást látott *benne*, illetőleg a korabeli *Nagyban* a hazájából kiüldözött protestáns pap és a személyes okokból bebörtönzött német kalandor, vagy annak rövidesen a Vérmezőre menendő tolmácsolója. Ezt a kiáltó kettősséget próbáltuk szemléltetni a két kiragadott írásmű prezentálásával.

Toldy 1851-ben megjelent irodalomtörténetének egyik mottója, a Cicero *Tusculanae disputationes*éből vett „refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati”¹ (készek cáfolni makacskodás nélkül, megcáfoltatni haragvás nélkül) nagy felületen érintkezik Tacitus híres „sine ira et studio” programjával. Amint nem véletlen, hogy Cicero *Pro Marcelló*jának az utókor pártatlan ítéletéről adott hasonló jellemzését („et sine amore et sine cupiditate et rursus sine odio et sine invidia”;² Fáy András fordításában: „miként kedvezés és elfogultság, úgy viszont gyűlölet és irigység nélkül”³) a „sine ira et studio” előzményei között tartja számon a filológia,⁴ bizvást feltételezhetjük, hogy az *Annales* sokat idézett formulája és Toldy cicerói mottója szintén azért hasonlít egymásra, mert mindkettő ugyanazon módszertani eszmény ókori hagyományába tartozik. Összeillesztüket jelzi már alaki hasonlóságuk is, egyrészt a két-két szóra vonatkoztatott „sine” (‘nélkül’) nyelvtani szerkezete miatt, amely a kétoldali elhatárolás általi lényegkijelölés formulája szokott lenni, másrészt az egy töről származó, jelentésükben összetartozó, egymás jelentéstartományát kiegészítő „ira” és „iracundia” révén. „Ira” (‘harag’) és „iracundia” (‘megharagvási hajlam’, ‘lobbanékonyosság’) viszonyát a sztoikus filozófia tisztázta, mégpedig szintén legyőzésük, megszüntetésük, vagyis egy mindkettőjük *nélküli* állapot elérése érdekében. Jellemző, hogy *De ira* (*A haragról*) című értekezésében Seneca más elítélendő szenvedélyek analógiájával próbálta meghatározni őket, különbségüket pedig az éppen fennálló lelkiállapot, illetve az állandó hajlam fogalmi szétválasztásával világította meg: a haragos (iratus) ugyanabban különbözik a könnyen haragra gerjedőtől (iracundus), mint a részeg a részegestől, illetve a félő a félöstől, ezért olykor az is haragossá

* Ez a tanulmány *A nemzeti irodalomtörténet-írás módszertani hagyományai és mai lehetőségei* című projekt keretében és támogatásával készült.

¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1851, I, II. I.; vö. CICERO, *Tusculan Disputations*, latin és angol nyelvű kiadás, ford. J. E. KING, Cambridge (Massachusetts)–London, Harvard University Press, 2001 (The Loeb Classical Library, Cicero 18), 150–152.

² CICERO, *Pro M. Marcello oratio* = M. Tulli CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*, Fasc. 27, *Orationes, Pro M. Marcello, Pro Q. Ligario, Pro Rege Deiotaro*, ed. A. KLOTZ, Lipsiae, Teubner, 1914, 80.

³ Fáy e fordítását a Kisfaludy Társaság 1861. október 10-i ülésén mutatta be, amelyen Toldy elnökölt; a fordítást Toldy később nyomtatásban is olvashatta. CICERO, *M. Marcellus mellett*, ford. FÁY András, KisFTÉ Újff, I, Pest, Emich G., 1868, 115.

⁴ Vö. Joseph VOGT, *Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers* = *Tacitus*, Hrsg. Viktor PÖSCHL, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969 (Wege der Forschung, 97), 44–45.

válhat, aki egyébként nem haragvó természetű, viszont az utóbbi sem mindig haragos.⁵ Toldy éppen abban a Cicero-műben olvashatott „ira” és „iracundia” jelentéseinek így értelmezett viszonyáról, amelyből a „sine iracundia”-mottót vette. *Tusculanae disputationes* című munkájában (IV, c. 27) Cicero a sztoikusokra hivatkozva azért különböztette meg a kóros állapotot („aegrotatio”) a rá való hajlamtól („proclivitas”), hogy filozófiai gyógyszert kínáljon mindkettőre; egyik példaként már ő is ilyen értelemben tett különbséget lobbanékonyság és harag között („iracundia dicitur, quae ab ira differt, estque aliud iracundum esse, aliud iratum”⁶), sőt szemléltető hasonlatai (például „ebriositas”, részegesség, és „ebrietas”, részegség megkülönböztetése) is ugyanazon sztoikus hagyományú forrásra vallanak, leginkább Khrüszipposz terapeutikus filozófiájára,⁷ amely a lélek indulatait testi betegségek analógiájára próbálta megérteni és megszüntetni. Bár Cicerónál a „sine iracundia” a vitapartnerrel szemben értendő, Tacitusnál viszont a „sine ira” a tárgyalt személyek és dolgok iránti haragra vonatkozik, a történész érzelmei közül ugyanazt az indulatot akarják kizárni. Mindezekben a rész hasonlóságokon túl Toldy cicerói mottójának és a tacitusi szállóigének összetartozását főként az szavatolja, hogy mondanivalóik egészükben is nagyrészt egybevágnak, sőt éppen a legalapvetőbb gondolatuk közös: az igazság érdekében a szerzőnek (történésznek vagy filozófusnak) úrrá kell lennie haragján és makacsul rögzült elfogultságain.

Előzmények: Tacitus-tisztelet a fiatal Toldy századeleji környezetében

Irodalomismeretben és életpaszlatban Toldy nagy utat járt be, amíg a fiatalon megismert szerző időszerűségét három évtized múltán előszóban és írásban egyaránt hirdetni kezdte, a szabadságharc leverése után az ókori irodalomról tartott egyetemi előadásai során Tacitust burkoltan hazafias célzattal tárgyalta, az 1850-es évek végén folyóiratában minden idők legnagyobb történésének nevezte, az 1860-as években pedig végső mércéként használta a magyar történetírók értékeléséhez.⁸ Nem tudni pontosan, hogy huzamos latin stúdiumai során mikor tette meg első lépését a Tacitushoz vezető

⁵ Lucius Annaeus SENECA, (*Ad Novatum*) *De ira*, ford. KOVÁCS Mihály, bev. és szöveg gond. DÖRÖMBÖZI János, Pécs, Seneca Kiadó, 1992, 22.

⁶ CICERO, *Tusculan...*, i. m., 354–356.

⁷ Khrüszipposznak Seneca művére gyakorolt hatásáról lásd Janine FILLION-LAHILLE, *Le De ira de Sénèque et la philosophie stoïcienne des passions*, Paris, Klincksieck, 1984, 96–97, 216–217, 279; Ciceróra tett hatásáról lásd Stephen A. WHITE, *Cicero and the Therapists = Cicero the Philosopher: Twelve Papers*, szerk. és bev. J. G. F. POWELL, Oxford, Clarendon Press, 1995, 219–246; kifejezetten Cicero *Tusculanae disputationes*-ére lásd FILLION-LAHILLE, *Le De ira...*, i. m., 82–93.

⁸ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126; TOLDY Ferenc *Hátrahagyott irataiból*, [kiad. TOLDY István], BpSz, 1879, 19. köt., 113–135, 387–403; 20. köt., 351–372; 1880, 21. köt., 291–335; 19. köt., 393; T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése a *Tacitus római történeteiből: Mutatvány Kazinczy Gábertól* című közleményhez, Uj Magyar Múzeum, 1860, 133–134; TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG Benedek *Magyar századai*, I–V, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, Heckenast Gusztáv, 1862–1863, I, 8–9; TOLDY Ferenc, *Forgách Ferenc* = T. F., *Magyar államférfiak és írók: Életrajzi emlékek*, I–II, Pest, Ráth Mór, 1868 (*Toldy Ferenc Összegyűjtött Munkái*, I–II), I, 47–48.

meredek úton, de bizonyosnak látszik, hogy az 1820-as években már megkülönböztetett tisztelettel olvasta műveit, amelyeket az előző század végén számos magyar író tanulmányozott, 1795-ben (ahogy majd Világos után is) feltűnően sok elítélt tartott magánál vigasztaló társként, és a reformkor ifjúságát nevelő nagy öregek egyöntetűen csodáltak. A fiatal Toldynak mint Kazinczy, Horvát István és Virág Benedek közös tanítványának, Kölcsény tisztelőjének, Bajza és Vörösmarty barátjának már csak azért is forgatnia kellett Tacitust, mert hiszen mestereit olvasva vagy hallgatva gyakran kapott erre ösztönzést. Kazinczy, aki már levelezésük kezdetén az ókori klasszikusok szeretetében akarta megerősíteni az Iszokratész-fordításával nála jelentkező fiút,⁹ ekkoriban maga is szívesen töltötte idejét az *Annales* vagy a *Historiae* olvasásával,¹⁰ kedvenc Sallustiusa mellett¹¹ Tacitust is már régóta lelkesen idézgette ismerőseinek, különösen szerette az *Agricolát*, és ugyanolyan örömmel vállalkozott arra, hogy majd ellenőrzi Dessewffy József készülő *Annales*-fordítását,¹² mint amilyen érdeklődéssel figyelte és bírálta esetenként a kor más tervezett vagy megjelent Tacitus-fordításait.¹³ Virág szerény hajlékában vagy gyakori sétáik közben vele beszélgetve a fiatalember előszóban is kaphatott ösztönzést annak a római történésznek elmélyedő olvasására, aki a *Magyar Századok* írójának vezércsillagul szolgált. Mivel gyakorta megfordult Horvát István otthonában is, akitől emlékezetes útmutatásokat kapott, számos jelből észrevehette, hogy történész-házigazdájánál nagy becsben állt a római történetíró öröksége. Horvát, akárcsak barátja, Ferenczy János,¹⁴ olykor tacitusi képzettársításokkal gondolkozott hazája sorsáról, amint korábban (1809 nyarán) egyszer Virágnak idézte figyelmeztetésül az *Agricola* egy megállapítását a szabadságra következő szolgaság koráról és az óvatlan beszéd veszélyeiről, „a’ mit Tacitus mintegy a’ mi időnkőről mond”.¹⁵ Ha arról nem tudott is Toldy, hogy Kölcsény *Hymnusában* a „Vert hadunk csonthalmain / Győzedelmi ének” nagy erejű metaforáját föltehetőleg

⁹ Kazinczy Ferenc Toldy Ferenchez, 1822. május 15., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, VIII, kiad. VÁCZY János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1890–1911, 77.

¹⁰ Kazinczy Ferenc Mailáth Jánosnak, 1822. május eleje, KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XXIII, kiad. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 318.

¹¹ KAZINCZY Ferenc, *Báróczy Sándor élete* = K. F. *Válogatott művei*, s. a. r. SZAUDER Józsefné, vál. és jegyz. SZAUDER József, Bp., 1960, II, 184; Kazinczy Ferenc Guzmics Izidorhoz, 1823. december 20., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., XVIII, 471; Kazinczy Ferenc Dessewffy Aurélhoz, 1824. február 9., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., XIX, 32.

¹² Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. augusztus 11.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. november 15.; Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefhez, 1810. november 16. vagy 17.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. december 1., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., VIII, 53–54, 158–159, 164, 182; Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1811. július 22., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., IX, 38; Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1818. október 10., KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., XVI, 191.

¹³ Kazinczy Ferenc Mailáth Jánoshoz, 1822. április 16.; Kazinczy Ferenc Mailáth Jánoshoz, 1822. május eleje, KAZINCZY Ferenc *Levelezése*..., i. m., XXII, 316–317, 318–319.

¹⁴ Ferenczy János Horvát Istvánnak, 1807. augusztus 13., Ferenczy János Horvát Istvánnak, 1807. augusztus 16., HORVÁT István és FERENCZY János *Levelezése*, s. a. r., bev. és jegyz. SOÓS István, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1990, 130, 132.

¹⁵ *Mindennapi: HORVÁT István pest-budai naplója 1805–1809*, kiad., jegyz., tanulm. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Apáczai Csere János Gyakorló Iskolája tanárainak és tanulóinak munkaközössége, szerk. Dr. TEMESI Alfréd és Dr. SZAUDER Józsefné, Bp., Tankönyvkiadó, 1967, 426.

részben az *Annales* ihlette, amelyben (I, 61) Varus lemészárolt légióinak csontjai fehérlenek temetetlen halmokban és túlélők beszélnek Arminius kegyetlenségben tobzódó győzelmi ünnepéről,¹⁶ föl kellett figyelnie Kölcsey prózai dolgozatainak Tacitus nevével ellátott utalásaira, amelyek nem csupán adatokat kölcsönöztek a mestertől (a *Nemzeti hagyományok* tőle, a *Germaniából* idézi a hajdani germánok asszonytisztelését,¹⁷ a *Töredékek a vallásról* úgymond egy nála olvasott helyre emlékezve, szintén a *Germaniára* célozva állítja „a szabad francusokról”, azaz frankokról, hogy csak papjaiktól kaphattak büntetést¹⁸), hanem felsőfokú dicséretekkel adóztak teljesítményének: a *Kritika* vele (és Sallustiusszal) példázza a mindenkori klasszikusok nyelvművészetét,¹⁹ a *Parainesis* elegendőnek tartja azzal buzdítani fiatal olvasóját a latin megtanulására, hogy Tacitus ezen a nyelven véste be „a római zsarnok tetteit a történet évkönyveibe”.²⁰

Vörösmarty barátjában és munkatársában később egy Vörösmarty-mű is megerősíthette Tacitus fontosságának hitét. Toldy már megjelenése előtt elolvashatta a *Czillei és a' Hunyadiak* című drámát, amelyet 1844 nyarán ő hozott el a cenzortól és továbbította a kiadónak,²¹ így már ekkor föl kellett figyelnie a IV. felvonásban fontos szerepet játszó Tacitus-könyv körüli párbeszédre. Még jobban elmélyült a darabban két évtized múlva, amikor (az 1864/65-i tanév első felében) *Vörösmarty mint drámaköltő* címmel tartott egyetemi előadásaihoz elkészítette a darab cselekményének részletes kivonatát, minden jelenetet dramaturgiai szempontból megvizsgálva, végül felemás összértékeléssel: „rossz szerkezet, kevés drámaiság, sok beszéd de erős éles jellemzés és gyönyörű részletek”.²² Nem tudni, az utóbbiak közt gondolt-e arra a jelenetre, amelyben a dráma Hunyadi Mátyás és Vitéz János véleményeinek más-más fénytörésében némi bepillantást enged Vörösmarty Tacitus-élményébe. Az ifjú Hunyadi Mátyás a színpadi utasítás szerint „könyvvel jó”, amelynek friss élménye szenvedélyes kifakadásban tör föl belőle, egyszerre csodálva az előadásmód tömörségét és borzadva az előadottak szörnyűségeitől. „Kegyetlen ember volt e' Tacitus! / Míg egy lapon keresztül gázolok, / Kifárad elmém. Mint

¹⁶ KERÉNYI Károly, *Kölcsey Tacitus-olvasmányának egy nyoma...*, EphK, 1928, 51, vö. TACITUS, *Annales I–III.* (Auctores Latini, 13), szövegmond., bev. és jegyz. BORZSÁK István, Bp., Tankönyvkiadó, 1970, 113; TACITUS *Összes művei*, I–II, ford. BORZSÁK István, jegyz. ZSOLT Angéla, Bp., Európa Könyvkiadó, 1980, II, 50. A csonthalmok magyar költészeti párhuzamára (Kisfaludy Sándornál) lásd SZABÓ G. Zoltán jegyzetét, KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 730–731.

¹⁷ KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* = K. F. *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, I, 502.

¹⁸ KÖLCSEY Ferenc, *Töredékek a vallásról* = KÖLCSEY *Összes művei...*, i. m., I, 1056; vö. TACITUS *Összes...*, i. m., I, 49.

¹⁹ KÖLCSEY Ferenc, *Kritika* = KÖLCSEY *Összes művei...*, i. m., I, 677.

²⁰ KÖLCSEY Ferenc, *Parainesis* = KÖLCSEY *Összes művei...*, i. m., I, 1113.

²¹ Vörösmarty Mihály Toldy Ferenchez, 1844. július 16., VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, s. a. r. BRISITS Frigyes, szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965 (Vörösmarty Mihály *Összes Művei*, 17–18), II, 149.

²² MTA Kézirattár, Tört. 2r II.b, vö. OLTVÁNYI Ambrus jegyzetével, VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák: Czillei és a' Hunyadiak*, *Hunyadi László*, VI, s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai Kiadó, 1966 (Vörösmarty Mihály *Összes Művei*, 11), 306–307.

a' bűvölő / Palaczba zárja órájás szellemeit, / Úgy fojt ez néhány sorba egy világot, / Melly rendkívüli dolgokkal tömött: [...] Hol orgyilok, csel, méreg, hitszegés / És honfi háború, testvérölés / Váltják fel egymást, borzasztó cserével. / Istentelen kor!" Ekkor „becsapja könyvét”, hozzátéve, hogy elfogadja a Vitéz János ajánlotta olvasmány rémségeinek nevelésbeli hasznosságát: „De ezt is tudni kell. Jó püspökünk / Ért a' dologhoz 's ő nagyon dicséri: / Azonban én csak Caesart szeretem, / Jön, lát, és győz.” (IV. felv. 177–192.) Mivel Mátyás nagy tirádájának két sora („Csatákkal bösz, és pártokkal viszályos / Idők, mellyekben ádáz még a' béke is;” 183–184) verses fordításban Tacitus *Historiae*ja tárgymegjelölését, az I. könyv 2. fejezetének korfestő nyitányát („Opus agredior optimum casibus, atrox proeliis, discors seditionibus, ipsa etiam pace saevom”²³) illeszti a dráma szövegébe,²⁴ akár némi rejtett humort is fölfedezhetünk abban, hogy Mátyás ezután éppen két sort akar lefordíttatni könyvéből a magát diáknak kiadó Ágnessel, aki kénytelen beismerni, hogy nem tud „diákul”, fölfedi kilétét, mire Mátyás egy Tacitus nevére utaló szójátékkal biztosítja a fiúruhás lányt titoktartásáról: „Légy nyugton: én olly hallgatag leszek / Mint a' ki ezt a könyvet írta volt”. (240–241.) Végül a megjelenő Vitéz János szavaiból kiderül, ő milyen tanulságért ajánlotta Mátyásnak az olvasmányt: „Nagyon jeles könyv. / Ez megtanít, miként silányodik / Az ember és kor észrevétlenül, / Ijesztő gyorsasággal, ' s milly nehéz / És lassu gyógyulással vetkezik ki / A' gyáva létből, mellybe süllyedett.” (341–345.)²⁵ Mindebben néhány mozzanat nyilván csak a fiatal Mátyás elképzelt észjárását jellemzi, például nem valószínű, hogy maga Vörösmarty is Tacitus kegyetlenségére következtetett volna a történész festette kor szörnyűségeiből; más vonatkozásokban Toldy mégis ráismerhetett a maga Tacitus-élményére, főként a megjelenített kor és az előadásmód dolgában. Tacitus korát Toldy pár évvel a Vörösmarty drámáiról tartott előadásai után azért hasonlítja a Forgách Ferenc által (sze-

²³ P. Cornelii TACITI *Libri qui supersunt*, tom. II, fasc. 1, *Historiarum libri*, ed. Erich KOESTERMANN, Lipsiae, B. G. Teubner, 1961 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), 2; vö. BORZSÁK István fordításával, TACITUS *Összes...*, i. m., I, 121–122.

²⁴ Lukácsy Sándor 1961-ben hívta föl a figyelmet e szövegmegfelelésre, „melyet eddig nem tartott számon a filológia” (LUKÁCSY Sándor, *A hazudni büszke író*, Nagyvilág, 1961/10, 1568); ezután a Vörösmarty-összkiadás 11. kötetében Oltványi Ambrus is Lukácsy cikkére utalt a megfeleltetés egyetlen szakirodalmi tételeként, vagyis hallgatólagosan neki tulajdonította a fölfedezés érdemét (VÖRÖSMARTY, *Összes Művei...*, i. m., 339). Évtizedekkel később Borzsák István a találat elsőségét vitatva azt válaszolta Lukácsynak, hogy Incze Béni 1905-ben megjelent Tacitus-monográfiájának „ez a Vörösmarty-idézet a mottója” (ATAN, 39 [1995], 167–169; BORZSÁK István, *Dragma: Válogatott tanulmányok*, Bp., Telosz Kiadó, 1997, 258–259). INCZE Béni *Tacitus élete és művei* című könyvének (Kolozsvár, 1905) csakugyan a szóban forgó Vörösmarty-tiráda (IV. felv. 177–192) szolgál mottójául, de épp a két parafrázis-sor (183–184) kihagyásával, melyekre Incze másutt sem utalt monográfiájában, így nem valószínű, hogy a megfelelésre felfigyelt. Borzsák már 1980-ban megjelent Tacitus-összkiadásának utószavában is nyilván Lukácsy állítására válaszul fogalmazott úgy, hogy „Filológiánk számon tartja Vörösmarty Tacitus-jellemzését”, nevezetesen „Egy század eleji Tacitus-könyv élén áll ez mottóként”, de a tirádát itt maga is három sor kihagyásával idézte, melyek közül kettővel éppen a parafrázis tűnt el Vörösmarty szövegéből. TACITUS *Összes...*, i. m., II, 501. Nem találtam nyomát, hogy Lukácsy előtt e drámarészlet két sorának fordítás-voltát bárki észrevette volna.

²⁵ VÖRÖSMARTY Mihály, *Czillei és a' Hunyadiak* = VÖRÖSMARTY *Összes művei...*, i. m., 132, 135, 140–141.

rinte tacitusi szigorról) festett 16. századi Erdélyhez, mert hatalmasaik szinte vetekedtek a gazságban, és érdekeik kíméletlen érvényesítése végett „rabló féktelenség és zsarnokság, önzés és politikai jellemtelenség napirenden voltak”.²⁶ Ami az előadásmód hasonló megítélését illeti: míg Vörösmarty fiatal Mátyása szerint Tacitus néhány sorba „rendkívüli dolgokkal tömött” világot képes belefoglalni, Toldy szerint ugyancsak „tömött, erőteljes nyelvezet”²⁷ jellemzi. De míg Vörösmarty darabjában Mátyás kegyetlennek ítélte a kegyetlenséget megörökítő Tacitust, Toldy nem győzte csodálni történetési szemléletének függetlenségét.

Még jellemzőbb a korra, hogy a fiatal Toldy nem csupán a hozzá közel állóknál fedezhette föl a tacitusi eszmevilág tiszteletét: a római történetíró egyes gondolatait a különböző vagy akár egymással szembe forduló írói csoportok egyaránt helyeslően idézték, ami egyetemes érvényű, szinte vitathatatlan axiómává avatta őket. Mivel a fiatalember már az 1820-as évek elején kijegyzetelte az Erdélyi Muzeumot, mégpedig visszamenőleg az első (1814-es) füzetig, korán szembesülhetett azzal, hogy az évtized végére ellenfelüké váló Döbrentei Gábor mindig nagy reverenciával hivatkozott Tacitusra. Döbrentei annyit már a folyóirat első füzetében, Barcsayról szóló életrajza alapelveként felvillantott a maga tárgyilagosság-eszményéből, hogy az életrajz szerzőjét sem kegyelet, sem rettegés nem bírhatja hízalgésre, és eltérően a „Halotti-Orátor” kihagyásokkal szépítő gyakorlatától, nem kell illendőségből elhagynia a kínos részleteket: „Az Életírónak lelke előtt az igazság lebeg, és a’ mint Tacitus mondja, úgy ír, hogy lelki-ismérete semmit szemére ne vethessen”.²⁸ A harmadik füzetben (1815) *Észre-vételek az életírás theoriájáról* címmel érkekezve az *Agricolára* mint a műfaj egyik tanulmányozandó remekművére utalt, és érezhetően a „sine ira et studio” eszményét követve határozta meg a biográfusok és historikusok közös módszertani követelményét, amely szerinte a tisztánlátáshoz nemcsak „enthusiasmus” és „gyűlölség” nélküli lelkiállapotot ír elő, hanem *bármiféle* személyes elkötelezettséget kizár, a felekezetit, sőt a már rendkívül fontosnak számító nemzetit is részrehajlásnak tekintve: „Ment legyen az életírás minden személyes interessétől. [...] Legyen tehát az életíró egészen csendes elmebeli állapotban, ne hogy egy másnak leírása alatt, a’ maga individualitása míg észre is alig venné, írásába csússzon. Vegye magának fő törvényül azt, a’ mit a’ történetírónak venni kell, hogy ne lehessen írásában látni, melly nemzetnek tagjai [*sic*] se azt, véletlenül mellyik vallásban született. Az illy félre csapás, részre-hajlás elveszi az Író méltóságát.”²⁹ Sőt, a fiatal Toldyval és íróbarátaival hamarosan szemben állók közül nem egyedül Döbrentei próbálta terjeszteni ezt az eszményt; a *Conversations-Lexikon* pörében majd (1830) Bajzával szellemi párbajt vívó Dessewffy József szintén emellett kötelezte el magát 1821 elején, Kazinczyt is ennek jegyében próbálván rábírní, hogy csatlakozzon egy Döbrenteivel tervezgetett vállalkozásukhoz. „Döbrentey társaságában Psychologico-Literaria Biographiákat akarnánk

²⁶ TOLDY Ferenc, *Forgách Ferenc* = T. F., *Magyar államférfiak...*, i. m., I, 47.

²⁷ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, i. m., 133–134.

²⁸ DÖBRENTÉI Gábor, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Muzeum, 1814, I. füzet, 23–24.

²⁹ DÖBRENTÉI Gábor, *Észre-vételek az életírás theoriájáról*, Erdélyi Muzeum, 1815, Harmadik füzet, 130, 136–137.

kidolgozni nevezetesebb Iróinkról. Literaturánk kifejlődése menetelének megismerésére lenne a' tzyly, igyekeznénk azt filozofiai és Eszthetikai lélekkel írni; részre-hajlás és elő ítéletek nélkül; nem mutatván a' Literaturának e' vagy ama neméhez' vagy a' nemek' emez vagy amaz fajjához kisebb, vagy nagyobb ragaszkodást. A' hízelkedést, és a' gúnyolást el-kerülni igyekeznők.”³⁰ Szinte szóról szóra ugyanez került néhány hónappal később abba a felhívás-tervezetbe, amelynek szövegét Dessewffy a Tudományos Gyűjteménybe szánta, miután javítás és jóváhagyás végett elküldte Döbrentének, másolatát meg Kazinczynak;³¹ a kérdéses rész pártatlanság-eszményén a hasonló meggyőződésű Döbrentei persze nem találhatott változtatni valót, ezért a Tudományos Gyűjtemény 1822. évi első kötete végén *Minden Magyar Iróhoz intézett Meghívó Levél* címmel megjelent felhívás nem rövidítésekkel vagy lényegi átfogalmazásokkal, hanem kisebb-nagyobb szemléltető vagy nyomatékosító betoldásokkal különbözik Dessewffy első megfogalmazásától, és miközben ezek által még jobban kiemeli az irodalom minden nemétől vagy irányzatától való távolságtartás szándékolt egyformaságát, sértetlenül átmenti a tacitusias módhatározói szintagmát: „részhajlás, és elő ítéletek nélkül”.³² Akár Döbrentei, nyilván Dessewffy sem másodkézből, hanem a maga Tacitus-olvasmányaiból kapta a részhajlatlanság elvét; már tíz évvel korábban rendszeresen hírt adott Kazinczynak a maga készülő *Annales*-fordításáról,³³ amiből az első könyvet 1811 nyarán fejezte be,³⁴ 1818 őszére pedig „már egynehány könyvet” tudhatott maga mögött,³⁵ így az első könyv elején szereplő „sine ira et studio” alkalmazását neki fordítás közben is módja volt nyomon követni, és a Tacitusra (Kazinczyval egyetértésben) aggatott rajongó jelzőiből ítélve nem érezhetett csalódást. Hogy a tacitusi eszmények milyen akadálytalanul léphettek át a majdani szekértáborok határain, és hogyan formálhatták mindkét oldalon a szerzők terveit, arra jó példa Stettner György esete: már 1819 óta készülődött a magyar költészet történetének megírására, amikor (mint 1823 őszén írja Kazinczynak) kezébe került „Gróf Dessewffynak és Döbrentének egy kiadandó Egyetemi Biographiconról tavaly tett jelentése”,³⁶ 1824 tavaszán már arról számolt be Kazinczynak, hogy milyen segítséget kapott barátaitól és milyet kér tőle „Nemzeti Poésiszünk’ munkába vett Tudományos Történetírásához”, amelyet egy „critice” előadott történeti rész és egy életrajzi

³⁰ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1821. január 6., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., XVII, 337.

³¹ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1821. április 13., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., XVII, 434.

³² DESSEWFFY József, *Minden Magyar Iróhoz intézett Meghívó Levél*, Tudományos Gyűjtemény, 1822, I, 133.

³³ Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. augusztus 11.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. november 15.; Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefhez, 1810. november 16. vagy 17.; Dessewffy József Kazinczy Ferenchez, 1810. december 1., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., VIII, 53–54, 158–159, 164, 182.

³⁴ Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1811. július 22., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., IX, 38.

³⁵ Dessewffy József Kazinczy Ferencnek, 1818. október 10., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., XVI, 191.

³⁶ Zádor György Kazinczy Ferencnek, 1823. szeptember 12., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., XVIII, 403.

lexikon együttesének tervezett, az előbbinek még korszakbeosztásában is méltányosságra törekedve a különböző költői iskolák iránt³⁷ – Döbrenteiék nagy nyomatékkal kifejezett tacitusi eszménye, az irodalom minden neme iránti egyforma, részrehajlatlan fogadókészség Toldy leendő szerkesztőtársának sem kerülhette el a figyelmét, alig néhány évvel közös művük, a *Handbuch* előtt.

Századközépi vitakérdés: a „sine ira et studio” tudományos követelménnyé avatása

Környezetéből Toldyt sok ilyen közvetett hatás érte, mégis biztosra vehető, hogy irodalomtörténeti magatartásezményét Tacitus művei elsősorban közvetlenül formálták, hiszen eredetiben is tanulmányozta őket, magyar fordításait is figyelemmel kísérte, és eközben számos alakváltozatban találkozhatott a „sine ira et studio” célkitűzésével. Mára szállóigévé vált formájában az *Annales* elején olvashatta: „consilium mihi pauca de Augusto et extrema tradere, mox Tiberii principatum et cetera, sine ira et studio, quorum causas procul habeo”.³⁸ Szenczy Imre 1837-ben épp Toldyék Athenaeumában közölt szemelvényeket *Annales*-fordításából, de még a nevezetes mondatot tartalmazó rész nélkül,³⁹ 1856-ban viszont teljes egészében kiadta munkáját, és Toldy ebben a (szerinte minden külföldi próbálkozásnál hübb⁴⁰) fordításban olvasta magyarul a klasszikus programnyilatkozatot: „szándékom Augustusról keveset, s csak végdolgairól szólni, azonnal pedig Tiberius uralkodásáról s egyebekről, gyűlölet s kedvezmény nélkül, melyekre okaim épen nincsenek”.⁴¹ (Nevezetes részlete mára Borzsák István fordításában vált szállóigévé: „harag és részrehajlás nélkül”.⁴²) Toldy e híres formula távoli előzményét Tacitus első művének, az *Agricolának* elején fölfedezhette („sine gratia aut ambitione”; „sem kedvezés vagy önös érdek”⁴³), közelebbi elődjét meg a *Historiae* bevezetésében: „neque amore [...] et sine odio”; „részrehajlás és gyűlölködés nélkül”.⁴⁴ A más szerzők idevágó gondolatait is szívesen idéző tudós nyilván észrevette, hogy Tacitus mindhárom esetben inkább csak átfogalmazta történész elődei és kortársai egyik közkézen forgó toposzát, a görög-római történetírás régi hagyományából véve,⁴⁵ mintsem új gondolatot

³⁷ Zádor György Kazinczy Ferencnek, 1824. május 19., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., XIX, 131.

³⁸ TACITUS, *Annales...*, i. m., 25.

³⁹ SZENCZY Imre, *Mutatványok Tacitus' fordításából*, Athenaeum, 1837, II. félév (december 3.), 45. sz., 705–713. hasáb.

⁴⁰ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, i. m., 134.

⁴¹ C. Cornelius TACITUS *Évkönyvei*, ford. SZENCZY Imre, Szombathely, Bertalanffy Imre, 1856, 4.

⁴² TACITUS *Összes...*, i. m., II, 9.

⁴³ TACITUS, *De vita Iulii Agricolae* = P. Cornelii TACITI *Libri qui supersunt*, tom. II, fasc. 2, *Germania, Agricola, Dialogus de oratoribus*, ed. Ericus KOESTERMANN, Lipsiae, B. G. Teubner, 1957 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), 34; BORZSÁK István fordítása: TACITUS *Összes...*, i. m., I, 9.

⁴⁴ TACITI *Libri...*, *Historiarum libri*, i. m., I, 1; BORZSÁK István fordítása: TACITUS *Összes...*, i. m., I, 121.

⁴⁵ Vö. Joseph VOGT, *Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers* = *Tacitus*, i. m., 43–45; Arnaldo MOMIGLIANO, *The Classical Foundations of Modern Historiography*, foreword by Riccardo DI DONATO, Berkeley–Los Angeles–Oxford, University of California Press, 1990, 112–115.

vitt volna be a köztudatba, még ha az átfogalmazás a „sine ira et studio” esetében olyan tömör és klasszikus formában sikerült is, hogy az utókor emlékezetében kizárólagos hívószava és vonatkoztatási pontja lett egy történelmi eszménynek. Nem tudni viszont, hogy a Tacitust függetlensége miatt is csodáló Toldy észrevette-e, hogy a sine ira et studio gondolatának a későbbi eszményítő hivatkozások másféle és egyetemesebb érvényt tulajdonítottak, mint amelyet a római történész idevágó nyilatkozatainak szövegkörnyezete kijelölt. Tacitus még csak azt ígérte, hogy története szereplőinek megítélését nem fogja befolyásolni sem a maga személyes hálája a javadalmakért vagy más jótéteményekért (beneficium), sem neheztelése a jogtalan bántalmakért (iniuria), amelyeket esetleg tőlük kapott, illetve hogy érdemeiken nem torzít sem pro, sem kontra, akár volna ilyen oka eltérni az igazságtól, mint Vespasianus, Titus és Domitianus kedvéért a *Historiae* lapjain, akár nem, mint ugyanitt Galba, Otho és Vitellius ügyében, vagy mint az *Annales* császáraitól szólva, akikkel kapcsolatban a „quorum causas procul habeo” nyilatkozata éppen ilyenfajta személyes érintettségét hivatott kizárni.⁴⁶ Megvalósítani ezt a szűkebben értelmezett pártatlanságot sem mindig sikerült Tacitusnak,⁴⁷ de a „sine ira et studio” ennél sokkal általánosabb érvényű pártatlanság-eszmény jelszava lett a történetírásban, a személytelen és kötődésmentes tárgyilagosság nevében elítélve bármiféle párt vagy irányzat melletti elkötelezettséget, s akik később védték vagy vitatták a tacitusi elvet, szinte mindig ebben az átfogóbb, ezáltal már elméleti problémának is kiszolgáltatott értelemben véve idézték akár tőle, akár másoktól származó alakváltozatait. (Hatástörténetére nézvést nem perdöntő, hogy maga Tacitus mennyire gondolta át történelemszemlélete filozófiai alapjait, és hogy nem Collingwoodnak volt-e igaza, aki szerint könnyelműen, inkább rétorian, mintsem komoly gondolkodó módjára lépett át fölöttük;⁴⁸ fontosabb, hogy *olvasói* milyen és mennyire termékeny jelentést tulajdonítottak elvének.)

Toldy rendszeres olvasója volt mind Tacitusnak, mind Cicerónak, pártatlanság-eszményüket azonban majdnem ugyanannyira Virág Benedektől kapta, mint közvetlenül tőlük. Maga is számon tartotta, hogy Virágnak Tacitus nemcsak szeretett auktora, hanem történetírásának legfőbb szellemi iránytűje maradt élete végéig. Abban az emlékbeszédben, amelyet Toldy 1853 végén írt az akkor csaknem negyedszázada halott Virágról, és amelyet 1862-ben újranyomatott a *Magyar Századok* új kiadása bevezetőjeként, nemcsak felsőfokokban nyilatkozik e munkáról („úgy is mint történelmi mű, úgy is, mint nemzeti mű, irodalmunk egyik legnevezetesebbike”), hanem kifejti, hogy a római példakép követése milyen hasonlóságot eredményezett. „A nyelv még nem állt ott, midőn Virág e munkáját dolgozta, hogy legkedveltebb történetíróját, Tacitust, követhette volna formáiban: mégis Virág minden eddigi történetíróink közt nekünk leginkább Tacitusunk mind szigorú érzületére, mind e komoly, egyenes nyíltságra nézve, mellyel korait és embereit bírál-

⁴⁶ Vö. Sir Ronald SYME, *Tacitus*, Oxford, Oxford University Press, 1997, I, 420.

⁴⁷ Vö. BORZSÁK István, *Tacitus = Világirodalmi lexikon*, főszerk. SZERDAHELYI István, felelős szerk. JUHÁSZ Ildikó, Bp., Akadémiai Kiadó, 1993, XV, 22; lásd még BORZSÁK István, *Utószó = TACITUS Összes...*, i. m., II, 473.

⁴⁸ R. G. COLLINGWOOD, *The Idea of History*, Oxford, Oxford University Press, 1963, 39.

ja.”⁴⁹ Nem kétséges, hogy Toldy e szigorú kritikai érzületen kívül Virágot milyen más történészi vonásai alapján hasonlítja Tacitushoz, ugyanis a fentieket közvetlenül azután (és talán annak összefoglalásául) említi, hogy ugyanabban a bekezdésben megdicsérte a *Magyar Századok* gyakori forrásidézetekkel növelt tárgyilagosságát, valamint elismeréssel adózott a papként és szerzetesként egyházától függő szerzőnek, mert „nem kevésbé független álláspontot vesz az egyházi és világi oligarchiától, mint a históriát csináló historikusoktól”;⁵⁰ az érvelés logikája kimondatlanul, de felismerhetően a tacitusi *Historiae* és *Annales* eszményére utal: ha van is miért lekötelezettnek lennie a történésznek, akkor is maradjon független, hogy hű lehessen igazmondási kötelességéhez. Alig egy év múltán a függetlenség dicséretének itt még részben kifejtetlen tacitusi alapját élesebben megvilágítja, hogy a hátrahagyott kéziratokból sajtó alá rendezett ötödik kötet előszavában (1863) Toldy hozzáteszi: a „hagyományos balítéletek s tekintetektől elfogúlva” dolgozó korai magyar történetírókkal ellentétben Virágnak azért is sikerülhetett elsőként fölemelkednie a „való, tiszta, s független” szemlélet nézőpontjáig, mert „Tacitusa szavaival” voltaképp a maga eszményét fogalmazta meg befejezetlen műve egyik utolsó lábjegyzetében: „Mihi Galba, Otho, Vitellius, nec beneficio cogniti nec iniuria ... incorruptam fidem professis nec amore quisquam et sine odio dicendus”.⁵¹ (A *Historiae* nyitófejezetéből származó idézet Kazinczy Gábornak az Uj Magyar Muzeum számára készített, előbb névtelen közlésre szánt,⁵² végül 1860-ban névvel és Toldy dicsérő bevezetésével megjelent fordítása szerint: „Én Galba, Otho s Vitelliusnak sem jótéteményeit nem ismerem, sem bántalmait [...] ki megszegetlen hűséget fogadott: se kedvezéssel, se gyűlölettel ne szólандjon senkiről.”⁵³) Toldy a *Magyar Századok* ötödik, már kéziratanyagból összeállított kötetének előszavában egyértelműen azért emeli ki a kötet vége felé lap alján megbújó *Historiae*-idézetet Virág más ókori vagy éppen tacitusi citátumai közül, hogy egykori mentora hitvallásaként *ünnepelje* a szereteten és gyűlöleten felülemelkedő, részrehajlás nélküli történetírás tacitusi alapelvének követését. Jogos és (mindkettejükre) jellemző a kiemelés: Virág számára csakugyan fontos volt egykor a tacitusi alapelv, amely ekkorra már nem kevésbé sarkalatos pontja Toldy saját történetírás-eszményének. Ugyanennek jegyében és Tacitusra név szerint, a sine ira et studio elvére saját rokon értelmű megfogalmazásával utalva védi Toldy pár évvel később (1866) Forgách Ferenc történetírását az általában túl komor vagy részrehajlóan befeketítő ábrázolás vádjaival szemben. „Nem emlékezem, hogy Tacitus káromoltatott volna, hogy gaz korát olyannak festette, amilyen volt: s valóban ez a XVI. század bizton versenyezhet a caesári első század gazságával [...] Valóban, nem irigység sugallta Forgáchnak elbeszéléseit, s nem személyes gyűlölség, mint kicsinyes gondolkodású emberek állíták: hanem a vétek, az

⁴⁹ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., I, 8–9.

⁵⁰ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., I, 8.

⁵¹ VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., V, VII. 1., 218. Magyarul BORZSÁK István fordításában: TACITUS *Összes...*, i. m., I, 121.

⁵² Vö. Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1857. június 5., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r, 126.

⁵³ *Tacitus római történeteiből: Mutatvány Kazinczy Gábertől*, Uj Magyar Muzeum, 1860, 135.

alávalóság, a lelketlenség gyűlölete. [...] S ha a történelem céljának ily komoly felfogása mellett még a személyes vonzalom és kötelezettség sem tartóztatja a valónak, vagy mit annak hitt, elmondásában, nem kevesebb köszönettel tartozik neki a tudomány, mint amily megbocsátható volt volna ugyan szívének a kimélet, de melylyel a történet vajmi keveset nyer vala, s még kevesebbet, melyet szem előtt tartott, az erkölcsi tanulság. Különben előadása [...] tömött, hatályos, gyakran nagy íróhoz méltó helyekkel, s ilyenkor nyelve is valódi római színt ölt.”⁵⁴ Tehát a történész igazmondásra törekvése fontosabb, mint törekvéseinek eredménye, hiszen a való helyett elég azt kimondania, amit annak hisz; az igazmondás elkötelezettségét azonban sem *személyes gyűlöletnek*, sem *személyes vonzalomnak* vagy *kötelezettségnek* nem szabad veszélyeztetnie. Ugyan mi lehetne közelebb a „sine ira et studio” formulájához?

Toldy itt nem véletlenül ismétli meg a „személyes” jelzőt: csak a személyes sérelemből gerjedt gyűlöletet vagy a személyes lekötelezettségből fakadó vonzalmat (részhajlást) helyteleníteni, a vétek gyűlöletéből származót nem, ezért is sorolja méltatása végén Forgáchot a „magas érületű” történetírók közé.⁵⁵ Kérdés azonban, pontosabban mit értett ilyenkor a „személyes” jelzőn, milyen fajtájú személyes gyűlöletet vagy részhajlást akart kizárni, és mennyire tudott hinni a teljesen személytelen tárgyiasságban és tárgyilagosságban. Más korabeli nyilatkozatai alapján kizárhatjuk, hogy a történetírásnak egy mindenestül személytelenné fegyelmezett, csakis eredendő (értelmezetlen) tények elbeszélésére szorítókozó fajtáját akarta volna Tacitusnak és Virágnak tulajdonítani, lehetségesnek állítani és eszménnyé avatni. Mielőtt az 1861/62-es és 1863/64-es egyetemi tanév során a történetírás módszertanát tanította, bőven volt módja a tárgyilagosság szempontjából is megfontolni a történetírás alfajaira, illetve azok elméleti és módszertani különbségeire vonatkozó nézeteit, amelyek előadásainak kéziratban fennmaradt vezérfonala szerint ekkoriban már gondosan kimunkált rendszerbe illeszkedtek. Ebből a (könyvnyi terjedelmű) vázlatból önmagában nem tudnánk meg, miként rangsorolta a történetírás „tárgyalása szerint” elkülönülő három változatát, és talán pedagógusi meggyőződése nem engedte, hogy hangot adjon kételyeinek bármelyik megvalósíthatóságát illetően, különbségeiket azonban nyilvánvalóan tudatosítani akarta hallgatóiban: „1. vagy *tisztán kritikai*: t.i. a tényeket a kútfőkből kifürkésző, kitisztázó: *Történetvizsgálat*. [...] 2. v[agy] *tárgyilag os előadású*, midőn a tények elbeszéltetnek, okaik és következményeikkel együtt, tehát *belső összefüggéseikben*] a nélkül h[ogy] az író a történetek polit[ikai] v[agy] erkölcsi bírálatába bocsátkoznék. 3. v[agy] *politikai, philosophiai*, midőn az eseményeket az erkölcs, az általános jog, a pozitív jog, az okosság szempontjából bírálva adja elő.”⁵⁶ Ezzel szemben már 1860-ban olyan bevezetőt írt Kazinczy Gábor *Tacitus római történeteiből* címmel közölt fordításrészletéhez, a *Historiae* első könyvéből áttűtetett I–XVIII. fejezethez, amelynek némileg hasonló osztályozásából már egy-

⁵⁴ TOLDY Ferenc, *Forgách Ferenc* = T. F., *Magyar államférfiak...*, i. m., I, 47–48.

⁵⁵ *Uo.*, I, 48.

⁵⁶ TOLDY Ferenc, *A történettudomány Encycl. és Methodológiája. 1863/4. II. pénteken, 11–12*, Toldy Ferenc hagyatéka, Toldy Ferenc magyar történeti előadásaihoz, egyetemi jegyzetek (sajátkezű kézirat), MTAK, Tört. 4 ré, 29. sz., 10.

értelműen látszik, hogy mit gondolt a történetírás egyes alfajainak esélyeiről, sőt egy árulkodó szóhasználatából kiderül, hogy csak bizonyos határig tartotta lehetségesnek az elbeszélő jelenlétének kiiktatását az elbeszélt történetből. Tacitus munkásságát pedig éppen ennek a (mondhatnánk személyességi) határnak legszerencsésebb eltalálásáért csodálta. „Mivel a történelmi kritika, szinte kirekesztő – magában kétségkívül üdvös – feladásává tette az adatok minél biztos megállapítását, támadt igazán ama *realistica historia*, mely a tények valósága, az okozati összefüggés s a következmények kitisztázását tűzte ki fő, sőt egyedüli feladatául, s az elbeszélőtől azt kívánja, nehogy alanyiságából az előadásba, még kevesebbé a tények megvilágosításába, valamit átvigyen. Ez *volna* aztán a tisztán objectív, eposi, történetelbeszélés. E szempont, a maga kizárólagosságában, gyanuval tekint a *pragmatikai történelemre*, mely a történetek felett bíraskodni mer, s némi lenézéssel a didaktikai, vagy [...] *irány-történelemre*, mely tudniillik a történet dolgok tudatásán túl még némi gyakorlati tanulságot is kíván ezekből elvonni.”⁵⁷ Nyilván nemhiába szedetett dőlt betűvel a „*volna*”: Toldy néhány mondattal később mindhárom iskolára kiterjesztve állítja ugyan, hogy mindegyik célkitűzésének elismeri jogosultságát, de a tipográfiai kiemelésnek itt aligha lehet más jelentése, mint hogy az elbeszélői „alanyiság” teljes kizárására számító tárgyiaság-eszményt *nem* tartotta megvalósíthatónak. Ezért is értékelte többre a szerzője (emelkedett) személyességétől nem mentes pragmatikai történetírást, amely olvasóinak bölcsőbbé és nemesebbé tevő tanulságot kínál, és fontosságban első az egyenlők között, ráadásul egy Tacitusszal dicsekedhet: jogosultságát kétségbe vonni azzal járna, hogy „elvesztené [...] Tacitus a magáét, kinek munkái az ő hatalmas és emelkedett egyénisége által alanyi színezetet nyernek, bár az általa elfoglalt erkölcsi állásponton örök érvényű igazsággal bírnak”.⁵⁸ Toldy állásfoglalását történeti hitvallásként is olvashatjuk, ugyanis első irodalomtörténete előszavában a *saját* munkáját is e pragmatikai történetíráshoz sorolta, ezzel indokolván átfogó tematikáját („nem némithattam el abbéli meggyőződésemet, hogy, ha egyebet kívánunk adni mint elszigetelt töredék ismertet az irodalomról, t. i. pragmatikai történetet, mely az egyes tüneményeket az irodalmat határhozó valamennyi tényezővel összefüggésben mutassa fel: még ily rövid előadásban sem mellőzhetni az országos és egyházi, a műveltségi és tudományos állapotokat és ezek külső eszközeit, valamint a magyar értelmi világgal érintkező, sőt, hasonlítás végett, az e mellett hazánkban működő idegen hatásokat sem”⁵⁹); ebben az összefüggésben válik tehát igazán sokatmondóvá itteni elhatárolódása e módszertan avatatlan használóitól, és ebben kap fokozott jelentőséget, hogy Tacitusban látja e történetírásfajtának legnagyobb mesterét: nyilvánvalóan a maga munkájának lehetséges buktatóiról, illetve a maga történeti *példaképéről* beszél. „Nem pártoljuk ezzel azon történetírókat, kik bele visznek a történetekbe valamely eszmét, mely bennök nem fekszik, kik bizonyos, az események és korok szellemétől idegen, alaki mérv szerint bírálják ezeket; kik a két elemet, a reálét s az ideát egymás mellett, nem szükséges és saját kölcsönös áthatásukban, adják elő: hanem abban találjuk csakugyan a legmagasbat mit a történelmi művé-

⁵⁷ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, *i. m.*, 132–133.

⁵⁸ *Uo.*, 133.

⁵⁹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti...*, *i. m.*, I, V. 1.

szet előállítani bír, ha a valóban fekvő erkölcsi és politikai eszmét abban szerencsésen kimutatja. S e legmagasbat Tacitus állította elő, minden korok legnagyobb történetírója. Az a belső és örök igazság, mely az ő könyvei valóságos tartalmát teszi, a gondolatmélység, és határozottság, ez erkölcsi fenség, államférfiúi tekintet, emberismeret, mesteri jellemzések, eleven és szemléletes előadás, komoly hangulata által feltételezett méltóság, s tömött, erőteljes nyelvezet: magas szellemében lelik közös, egységes forrásukat. Ő az, ki a história feladásainak mindenikét egyesíti: nem csak tanít, hanem az emberiség erkölcsi és társas legmagasb érdekei felismerésére és tiszteletére nevel is.”⁶⁰

Valóságos laudáció, melynek utolsó előtti ünnepélyes körmondata önmagában is olyan, mint az érdemek egyenkénti felsorolásával babérlevelekből font, majd a kettősponthoz érve diadalmasan összefogott, végül hódolattal átadott koszorú. Hogy Toldy itt még Tacitus stílusáról szólva is mennyire a saját eszményét ünnepli, annak belátásához elég mellétennünk irodalomtörténetének ezzel majdnem szó szerint azonos célkitűzését: mint előszavában elmondja, a diákokat olyan írásmóddal akarja nevelni, mely „az összetömött gondolatnak erőt és emelkedettséget ad”.⁶¹ Ugyanakkor Toldy egész Tacitus-előszavából annyira világosan kitetszik az ő történetírás-eszményének bonyolult viszonya a szépirodalmi epika elbeszélésmódjához, hogy akár utólagos magyarázó jegyzetként is szolgálhat az évtized elején megjelent irodalomtörténetének első mottóválasztásához, amely egy ovidiusi sor átértelmezésével hazafias szempontból létesített analógiás kapcsolatot az ókori eposzok, különösen az *Aeneis*, illetve a Toldy által művelt nemzeti irodalomtörténet elbeszélésmódjának érdeme között. Az első mottó sugallta egyszerű analógiát már ott is árnyalta a mottópáros második (cicerói) tagja, melynek értelmében az irodalomtörténet lényege már ott sem lehetett mindenestül azonos a nagyeposzi mintájú kegyes-hazafias elbeszéléssel, hanem egyúttal a meggyőzés és meggyőztetés iránt egyaránt nyitott érvelés műfajának is lennie kellett. Ehhez képest bonyolítja tovább eposz és irodalomtörténet műfaji viszonyának elképzelését, hogy itteni előszavában Toldy a szerzői alanyiség kizárására irányuló történetírói elbeszélésmódot egyrészt az eposzéhoz, tehát a korabeli poétikákban az objektív költészet csúcsának tekintett műfajához hasonlítja, másrészt viszont érezhetően azt sugallja, hogy az eposznak ebben a vonatkozásban *nem* jöhet létre történettudományos megfelelője, és az elérhetetlen ábrándot kergető „realistica historia” *tévesen* hiszi magát különbnek a másik kettőnél, amelyek valamenynyire mindig átszíneződnek szerzőik alanyiságától, viszont beválthatják ígéretüket. (A „realistica historia” műszavából és jellemzéséből láthatóan Toldy itt a főként Ranke nevével fémjelzett „realista”, illetve későbbi műszóval „historista” irányzat történeti eszményének megvalósíthatóságát vonja kétségbe, kortársai közül legmódszeresebben ugyanis Ranke próbálta történetírását a valóban megtörtént események dokumentálható összefüggéseire korlátozni, tudatosan kizárni saját egyéniségét a történelmi hatóerők

⁶⁰ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, *i. m.*, 133–134.

⁶¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, második, javított kiadás, I–II, Pest, Emich Gusztáv, 1868, I, 4.

megvilágításából,⁶² és elhárítani mindazt, ami a romantikus művészetből, a pozitivisták tudományból, a hegeli filozófiából, vagy a korabeli vallási hitelvekből létrejött magyarázó elvként állhatott volna a történész és vizsgáló anyaga közé – Toldy előszava e törekvés megvalósíthatóságát kétségbe vonva mintegy megelőlegezte a következő század idevágó kételyét, mely Ranke egykor tisztán eseményfeltárásnak szánt műveiben diadalmasan mutatja ki a komédia cselekményformáló műfajmintáját.⁶³) Jóllehet Toldy a történetírást elvileg művészetnek is tartotta, itt műfajelméleti előfeltevéseiben láthatólag ragaszkodik történettudomány és költészet lényegi megkülönböztetéséhez: a történetírásban nem tartja lehetségesnek a tisztán tárgyias és teljesen magáért való elbeszélésmódot, amelyet az eposzban megvalósíthatónak, sőt annyira a műfajból következőnek gondolt, hogy csorbulása esetén a művet többé nem is tekintette igazi eposzsnak. (Láthatólag ezért sorolta máshová Gyöngyösi *Rózsakoszorúját*, amely „irányánál fogva már nem az eposi, hanem a tanköltészetéhez tartozik”, ugyanis előadásmódja „inkább leíró, mint sajátképp elbeszélő s történető, s e történet is nem magáért van, hanem főleg kiinduló s mintegy támpontjául azon vallásos elmélkedéseknek s buzgó ahitatos [!] ömledezéseknek”.⁶⁴) Amit Quintilianus egykor történetírás és költészet közös vonásának nevezett, a végcélként létrehozott elbeszélést („scribitur ad narrandum non ad probandum”⁶⁵), vagy amit a romantika művészetelmélete állított a nyelvi és esztétikai öncélúság külön élményvilágáról, azt Toldy valószínűleg csak a költészetre tartotta érvényesnek. A költészetről szólva csakugyan a magáért létező mű romantikus eszményét vallotta, ezért legfőljebb kellenlenül dicsért tankölteményeket és javító (társadalmi vagy erkölcsi) célzatú ún. irányregényeket, a történetírásban viszont becsülni tudta még az (ennek mintájára általa alkotott műszóval) irány-történelemnek nevezett változatot is, arra hivatkozván, hogy Thuküdidész például államférfiak tanítómesteréül szánta történetírását. Ugyanezért mondhatja elismeréssel Forgách Ferencről, hogy „neki a történelem magistra vitae volt”, és épp azért nem szépített, mert azzal mit sem nyert volna a legfontosabb, „melyet szem előtt tartott, az erkölcsi tanulság”,⁶⁶ márpedig szerinte Forgách (nyilván ebben is) csaknem annyira megközelítette Tacitust, mint később Virág Benedek, akinek történészi művét nem forráskészlete, hanem mondanivalója tünteti ki, ugyanis a tettek szellemét láthatóvá

⁶² Leopold von RANKE, *Englische Geschichte* = L. R., *Sämmtliche Werke*, Zweite und dritte Gesamtausgabe, I–XLIV, Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot, 1876–1894, XV, 103. Vö. ANGAL Dávid, *Néhány szó a történeti módszerről* = *Emlékkönyv Beöthy Zsolt születésének hatvanadik fordulójára: Irták tanítványai, barátai, tisztelői*, Bp., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1908, 197.

⁶³ Vö. Hayden WHITE, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press, 1985, 163–190.

⁶⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, második, javított kiadás egy kötetben, Pest, 1867, 288.

⁶⁵ QUINTILIAN, *Institutio oratoria* (a Loeb Classical Library latin–angol kétnyelvű kiadása), ford. H. E. BUTLER, I–IV, Cambridge (Massachusetts)–London, Harvard University Press, 1993–1996 (első kiadás 1920), IV, 18–22; vö. SYME, *Tacitus*, i. m., I, 110, 132–143.

⁶⁶ TOLDY Ferenc, *Forgách Ferenc* = T. F., *Magyar államférfiak...*, i. m., I, 48.

tevő filozofikus történetírása nemzeti és erkölcsi üzenetével mintegy parainézisként olvasható.⁶⁷

Virágot nevezvén a legtacitusibb magyar történésznek, Toldy olyan érvekkel indokolta véleményét, amelyek elválaszthatatlanok a magyar kritika és történettudomány korabeli módszerproblémáinak egész szövevényétől. Már az sem csupán Gyulai örök harci kedvére jellemző, ahogy a *Magyar Századokat* ismertetve azonnal vitába szállt az előszóval: szerinte Toldyt ezúttal is „túlzásokra ragadja” a kiadott szerző iránti rokonszenve, a *Magyar Századokat* „feljebb becsüli, mintsem kellene”, és elveti a súlykot, amikor Tacitusszal említi egy lapon, hiszen Virágban nem dült olyan erős érzélem, amelyen tacitusi módon kellett volna uralkodnia. „Az a mély gyűlölet, fájdalom s mégis nyugalom és méltóság, mely Tacitust jellemzi, sehol a mi különben felvilágosodott, hazafias, de jámbor szerzetesünkben, kit mélyebb szenvedély és melancholia aligha zaklattak.”⁶⁸ A magyar irodalomtörténet-írás tudományosményének kialakulása szempontjából az egymással szemben felvonultatott érvek céljai és előfeltevései azonban lényegesebbek, mint annak eldöntése, hogy Toldy mennyi joggal mérte össze Tacitust és Virágot, vagy hogy mennyi igazság lehetett később bármely hasonló véleményben. (Amikor Marczali Henrik a millenniumról visszatekintve össze akarja foglalni a magyar történetírás 19. századi fejlődését, kiemeli a sztoikus római jellemnek nevezett Virág pártatlan erkölcsi ítéletre törekvő módszerét, amely szerint egyes elveiben, egész világnézetében, szorosan időrendi szerkezetében és velősen szentenciózus stílusában egyaránt mintájára, Tacitus *Annales*-ére hasonlít;⁶⁹ a következő században meg azt vitatták, hogy szokás szerint Forgách Ferencet vagy inkább Szamosközy Istvánt nevezhetnénk több joggal magyar Tacitusnak.⁷⁰) Korjellemző adat, hogy az adott összehasonlítást ellenző Gyulai sem vonta kétségbe magát a módszert, mely a korabeli irodalomtörténet-írásban és kritikában előbb külföldi olvasóknak szánva, majd belső használatra is mindinkább elterjedt: a magyar irodalmi kánon nemzetközi megfeleltetések általi meghatározását, amely műfajonként kijelöli a világirodalom klasszikusainak hazai alakításait; így lett Toldynál már a *Handbuch* bevezetőjében Czuczorból magyar Homérosz, Vörösmartyból magyar Tasso,⁷¹ évtizedekkel későbbi irodalomtörténetében Berzsenyiből magyar Horatius.⁷² Mint Gyulai ellenvetései mutatják, az ő számára e módszer ugyanúgy segíthette a sajátos különbségek tudatosítását, mint a hasonlóságokét; ugyanilyen kettős célra használta Toldy is, amikor e hasonlítás közben rámutatott a két történész rendelkezésére álló nyelvek más-más fejlőd-

⁶⁷ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., I, 8; TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, harmadik, javított kiadás, I–II, Pest, Athenaeum, 1872–1873, II, 63.

⁶⁸ –g. [GYULAI Pál], *A magyar nemzet classicus írói*, Koszoru, 1863, I, 306–307.

⁶⁹ MARZALI Henrik, *A magyar történetírás fejlődése a XIX. században* = M. H., *Világtörténelem – magyar történelem*, vál., s. a. r., bev. GUNST Péter, Bp., Gondolat, 1982, 431–432.

⁷⁰ BORZSÁK István, *Forgách Ferenc és Tacitus* = B. I., *Dragma: Válogatott tanulmányok*, Bp., Telosz Kiadó, 1994, 306–307.

⁷¹ *Handbuch der ungrischen Poesie, verbindung Julius FENYÉRY, Hrsg. Franz TOLDY, I–II, Pesth und Wien, G. Kilian und K. Gerold, 1828, I, LXXIX–LXXXIII. I.*

⁷² TOLDY, *A magyar nemzeti...*, i. m., II, 19.

dési stádiumára és írásaik formájának ebből eredő eltérésére.⁷³ Ugyanakkor semmi nyoma, hogy Gyulai kifogása megingatta volna Toldy régóta megszilárdult véleményét: az 1853 végén írott Virág-émlékbeszéd lényegében változatlanul jelent meg előbb a Pesti Napló az évi 1143. számában, majd 1856-ban *Toldy Ferenc irodalmi arcképei s újabb beszédei között*,⁷⁴ 1862-ben a *Magyar Századok* bevezetéseként, végül az 1868-tól 1874-ig megjelenő *Toldy Ferenc összegyűjtött munkái* hetedik kötetében; Toldy ugyanígy nem engedett jótányit sem Virág történetírásának kifejezetten tacitusi mintájú jellemzéséből a Gyulai ellenvetése után két évvel, 1865-ben publikált irodalomtörténetében, majd annak későbbi kiadásában, éppen csak a római történész *nevét* nem említette többé, valószínűleg mert a párhuzam kifejtése nagyobb terjedelmet követelt volna, mint amekkorát e könyv léptéke megtűrt. Emlékbeszédét ismerve nem lehet kétséges, hogy kinek a műveihez képest jellemzi Virágot és a *Magyar Századokat*, amely szerinte a magyar történetírás nemzeti iskolájának első alapműve: „Római érzülete, az erény és nemzetének rendülhetetlen szeretete, szegénysége dacára függetlensége *minden* külső tekintetektől, s az a komoly és bátor nyíltság, melylyel korait és embereit bírálja, tiszteletessé teszük őt, művét pedig, mint e lélek kifejezését, örök becsűvé. Előadása antik egyszerűségű, rövid szinte a köirályig”.⁷⁵ Jól látható, hogy sem Gyulai ellenvéleménye, sem az ekkoriban tanulmányozott Forgách Ferenc történetírásának egyes tacitusi jellemzői nem tudták megingatni Toldy meggyőződését: számára mindvégig Virág maradt a legtacitusibb magyar történetíró.

Gyulai ellenvetése tudománytörténetileg nem azért érdekes, mintha nála okvetlenül jobban tudnánk, vagy egyáltalán tudhatnánk, hogy mennyi elfojtott szenvedély élt a *Magyar Századok* szerzőjében, és biztonsággal megcáfolhatnánk a háborítatlan jámborságáról adott leírást, amellyel Virág hajdani barátja és patrónusa, az 1846 óta halott Horvát István is föltehetőleg egyetértett volna, hiszen egykori nekrológja szerint sohasem ismert ártatlanabb és szelídebb lelkű embert.⁷⁶ A tacitusi eszmény szempontjából mégsem közböbs, hogy Virág jelleméről sokkal ellentmondásosabb képet is lehetett rajzolni; ahogy a nem mindig egysíkú jellemekben gondolkodó Gyulai is összeegyeztethetőnek tartotta másokban a vérmérséklet távoli végleteit, Toldy emlékbeszéde szerint jól összefért mesterében a (hazafias) szenvedély és a (magánemberi) szelídség („a nyájas, aggkorában is nemzetiség és irodalomért ifjú tüzzel lángoló férfiú mily gyermekded, jóakaró, egy valódi bölcshez és szenthez illő életű volt”⁷⁷), vagyis Toldy szemében Virágnak nem volt olyan alkati fogyatéka, ami a tacitusi párhuzamot eleve kizárta volna. Virág és Kazinczy levelezésének egy idevágó részlete arról tanúskodik, hogy Toldynak valószínűleg igaza volt Gyulaival szemben, a századelő fiataljainak szent öregként tisztelt mes-

⁷³ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., I, 8–9.

⁷⁴ TOLDY Ferenc *Irodalmi arcképei s újabb beszédei*, kiad. TÁRKÁNYI, Pest, Emich Gusztáv könyvnyomdája, 1856, 30–38.

⁷⁵ TOLDY, *A magyar nemzeti...*, i. m., II, 63.

⁷⁶ HORVÁT István, *Kihalt tudós*, Tudományos Gyűjtemény, 1830, I, 129–130.

⁷⁷ TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., I, 9.

teréből nem hiányzott a fogékonyság gyötrő fájdalomra, szenvedélyre vagy akár melan-
kóliára, sőt a *Magyar Századok*at olyannyira együttérző beleéléssel írta, hogy felindulását
tudatos erőfeszítéssel kellett elfojtania. „Egész teletszaka századoztam”, írta 1812. febru-
ár 26-án Kazinczynak, amikor művében éppen a tragikus kimenetelű várnai ütközet meg-
írása tette próbára önfegyelmét: „Tapasztalom, melly keserves dolog legyen a’ hazai
szerencsétlen eseteket előhozni annak, kinek szíve érzékeny. Könyörületlennek kell len-
nem gyakran mint a’ Celsus Seb-orvosának: mert ha jól jut eszembe, ebben olvastam
valamit illyest.”⁷⁸ Jól jutott eszébe, csakugyan abban olvasta; a főként hippokratészi
gyógymódokat közvetítő Aurelius Cornelius Celsus (i. e. 14–i. sz. 38) hatalmas orvostu-
dományi enciklopédiájában megtalálhatjuk a hajdani előírást, amelyet Virág képzettársí-
tása a maga történelmi problémájára alkalmazott, mintegy önmaga megerősítéséül, hogy
jobban bírja narratori szerepének érzelmi terheit. Celsus szerint a sebésznek nemcsak
biztos kézre és jó szemre van szüksége, hanem rettenthetetlen lélekre is, amely épp any-
nyira együttérző, hogy meg akarja gyógyítani a beteget, de annyira már nem, hogy a
jajgatást hallván többet vagy kevesebbet tegyen, mint amennyit az eset megkíván, neki
ugyanis semmitől sem szabad úgy meghatódnia, hogy az befolyásolja szakszerű eljárását.
(„Esse autem chirurgus debet [...] animo intrepidus, misericors sic, ut sanari velit eum,
quem accepit, non ut clamore ejus motus vel magis, quam res desiderat, properet, vel
minus, quam necesse est, secet; sed perinde faciat omnia, ac si nullus ex vagitibus
alterius affectus oriatur.”⁷⁹) Mivel tudjuk, hogy Celsus tanácsa Virágnak a várnai ütközet
(1444) megírására készülve jutott eszébe,⁸⁰ tanulságos összehasonlítani az ókori sebész-
ideált e csata előtörténetének és lezajlásának előadásmódjával az V. kötetben. A bal-
jóslatú események taglalása közben Virág olykor maga sem tudja (nyilván nem is akarja)
elnyomni együttérző feljajdulását, („Boldogtalan üdöl!” – kiált föl a szövetségi eskü meg-
szegéséhez érve; „György despota, a hálaadatlan és gonosz! alattomban czimborált a
törökkel” – fakad ki Brankovics ellen pár lappal később⁸¹), de egészében csakugyan
sebészi könyörtelenséggel metsz az események szövetébe, hogy feltárja a végzetesen
hibás egykori döntéseket, amelyek elítéléséhez rendre vitába száll történész elődei: Pray
és Katona mentegető érveivel.⁸²

Gyulai ellenvetésének tudománytörténeti jelentőségét azonban nem Virág (igaz vagy
téves) megítélése adja, hanem mindaz, ami belőle kisejlik: magára a tacitusi eszményre
és annak alkalmazhatósági körére vonatkozó nézetei, előfeltevéseikkel együtt, amelyek
fontos szerepet kaptak a századközépi irodalom és tudomány vitáiban. Érvelésének hall-
gatólagosan, de egyértelműen odaértett ítélete szerint az érzelmeken uralkodó tacitusi
önfegyelem Gyulai számára is érvényes történetírói eszmény maradt; Tacitust éppen
azért tisztelte Virágnál jobban, mert az minden gyűlölete és fájdalma ellenére nyugodt

⁷⁸ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1812. február 26., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., IX, 303.

⁷⁹ A. C. CELSE [CELSUS, Aurelius Cornelius], *Traité de médecine* (latin és francia nyelvű kiadás), s. a. r., ford. és jegyz. A. VÉDRÈNES, bev. Paul BROCA, Paris, G. Masson, 1876, 462–463.

⁸⁰ Virág Benedek Kazinczy Ferenchez, 1812. február 26., KAZINCZY Ferencz *Levelezése...*, i. m., IX, 303.

⁸¹ VIRÁG *Magyar századai...*, i. m., V, 58, 62.

⁸² *Uo.*, V, 59, 64.

méltósággal adta elő történetét, azaz ki tudta küzdeni a „sine ira” elbeszélésmódot. Gyulai ehhez az önfegyvellemmel leküzdött indulathoz képest alighanem azért is becsülte kevesebbre egy *szerzetesien* jámbor és ezért eleve szenvedélyképtelen történész haragmentességét, mert benne másféle kép élt a történészi, illetve tudósi szerep mögöttes ősmintájáról, mint Toldyban. Irodalmi művekről szólva mindketten egész pályájuk során alapelvként vallották, hogy a legnagyobb alkotók is csak gyarló emberi lények lehetnek, akiknek művei egyenetlenek, kritikára szorulnak és sohasem bálványozandók.⁸³ Gyulai láthatólag fesztelenül érvényesnek tartotta ezt a makacsul világi kiindulási pontot Virág megítéléséhez is, akinek haragmentességében ezért legfőljebb alkati adottsággal (szinte fogyatékoszággal) párosuló foglalkozási ártalmat (szerzetesi beidegződést) tudott látni. Ezzel szemben Toldy, amikor két hasonlatával azt sugallta, hogy a derűsen jólelkű Virág bölcshez és *szenthez* illően élt, akkor a harag (vagy bármi más személyes érzélem) legyőzésének egy profán-világi és egy szakrális-világfölötti ősmintáját vetítette a nemzeti történetírás megalapítójaként ünnevelt és Tacitushoz hasonlított történész (és költő) mögé. Nem magyarázható csupán az emlékbeszéd általános műfaji sajátosságaival, hogy Toldy egész írása tele van hagiográfiába illő epizódokkal a szinte remeteként élő öreg legendás szegénységéről, sorscsapások közepette is törhetetlen derűjéről, a fiatalok íróvá avatásakor celebrált fogadalmi szövegéről és szertartásáról. (Feltűnő, hogy a Virágról írásban és előszóban keringett legendák szakrális elemei közé Toldy szövegében milyen természetességgel vegyültek ókori klasszikus, illetve nemzeti romantikus motívumok: ismerősei tudták, hogy Virág, mint egyik versében is, „custos”-nak, őrtállónak becézte az ajtaját kitámasztó, vendége érkezését jelző fahasábot, és Toldy megjegyzi, hogy a költő fűtetlen szobájában „párducába” burkolózva írta műveit, vagyis nyilván maga Virág tisztelte meg egyszerű takaróját a korabeli honfoglalási hősepika és történetírás közös szótárából vett névvel, tehát mindkét esetben egy szerény tárgynak adott magasztosabb elnevezést, játékos öniróniával, a szegénység derűs elviselésének gesztusaként.) Ha megkérdezzük tőle, bizonyára Toldy sem nevezte volna az eszményi történészt mindenestül szentnek, tehát gyarlóságoktól tökéletesen mentes, emberfölötti tisztaságú lénynek, de az ő tudóseszményét mégis jobban összhangba lehetett hozni az emberi gyarlóságokon való szakrális felülemelkedéssel. Toldy és Gyulai vitájának hallgatólagos előfeltevéseiben és kifejtett hasonlataiban ugyanaz a dilemma fogalmazódik meg: sztoikus bölcsnek vagy keresztény szentnek mása legyen-e az, aki történészként el akar jutni a tárgyilagos igazmondásig?

Dilemmájuk egy akkor már több éve mind szélesebb körökben gyűrűző polémia alapkérdését fogalmazta újra, kimondva vagy kimondatlanul tacitusi hivatkozással: a szellemi élet résztvevőinek mennyire és hogyan szükséges felülemelkedniük személyes indulataikon, amikor valamit papírra vetnek? Gyulai pár évvel azelőtt (1861) Jósika Miklóssal és másokkal vitázva még kétségbe vonta a szenvtelen pártatlanság megvalósításának lehetőségét és hasznosságát mind az irodalomkritikában, mind a történetírásban, ahol szerinte a

⁸³ Vö. G. [TOLDY Ferenc], *Felelet Kazinczynak* = T. F. *Kritikai berke (Első kötet) 1826–1836*, Bp., Ráth Mór, 1874, 326; GYULAI Pál, *Téli rege* = GY. P., *Dramaturgiai dolgozatok*, I–II, Bp., Franklin-társulat, 1908, II, 192–195.

szenvedélymentes előadásmód abszurd követelményének elfogadása esetén maga Tacitus is „epés rágalmozó”-nak minősülne.⁸⁴ Jósika a kritikai illemről vitát indító röpiratában (*Regény és regényítészet*) egyszer sem írta le ugyan Tacitus nevét, de problémafelvetésében olyan nagy szerepet juttatott mind a személyeskedő gyűlölet, mind a kedvező részrehajlás kizárásának, mintha a *sine ira et studio* szolgált volna rejtett vonatkoztatási pontjaként egész gondolatmenetének. Már írása elején, a maga hitelét megalapozandó, leginkább e kétféle szerzői vétség lehetőségét próbálta kizárni, amikor a hazabeszélés vádját akarta elhárítani („sem abba a gyanuba nem jöhetünk, hogy *pro aris et focis vivunk*”), vagy amikor azt hangsúlyozta, hogy sohasem tartozott sem csoporthoz („irodalmi *clique*hez”), sem mesterhez, viszont ellenfeleivel is méltányosan tudott bánni. Még fontosabb, hogy az eszményi kritika meghatározását is egyértelműen ennek szellemében bocsátotta előre, a részrehajlatlanságot beemelve a tárgyilagosan érvelő bírálat ismérvei közé. „Szükség tehát mindenek előtt, hogy a *helyes ítészetnek* [...] értelmezését, *defini-tióját* adjuk. Az ítészet *ahhoz értő*, tehát *competens* bírálónak *művelt emberhez illő mo-dorban* s minden személyeskedés nélkül kimondott, vagy irt *önálló, őszinte, szigorú*, de *jóakaró s részrehajlatlan* ítélete valami irodalmi munkáról vagy művészi tárgyról – *ér-vekkkel bizonyítva*.”⁸⁵ Sokat elárul a korabeli irodalomkritika és történettudomány hasonló utakon járó eszménykereséséről, hogy a kritikus magatartás e Jósika meghatározta eszménye nemigen különbözött a történetírástól: amikor az 1850-es években Csengery Antal a megrendült nemzeti önérték erősítése végett tanulmányokat kezdett írni az ó- és újkor nagy történetíróiról és a művészi formájú tudomány követelményeiről,⁸⁶ nemhiába idézte kétszer is Tacitust,⁸⁷ mindvégig az ő szellemében méltatta Ranke pártatlanságát (már korai műveit „történetírói részrehajlatlanság” tüntette ki, később sincs nála katolicizmus és protestantizmus küzdelmeinek „előadásában semmi felekezetesség [...] Távol van Rankétól minden részrehajlás”⁸⁸), és úgy dicsérte a hazaiak közül Teleki József történetírását, hogy azon észrevehetően átüt a *sine ira et studio* eszménye, noha ezúttal (akár Jósika) ő sem érezte szükségesnek megnevezni a nagy hírű római történészt, akinek elvét az értékelés viszonyítási alapjává tette: „Nyugodt, szenvedélytelen, alapos kritikája, melylyel a történeti igazságot földeríteni igyekszik, magasan felülemeli azon történetírókon, a kik ephemer szempontoknak áldozzák föl az örök igazságot, s a históriát napi ügyek és érdekek igényeihez alkalmazzák, fegyvert, védíratot, rendszert készítve abból. Különösen meglepő e nyugodt pártatlanság a cseh és lengyel emlékirókkal szemközt. Az

⁸⁴ GYULAI Pál, *Néhány szó a kritikáról* = GY. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 357; vö. a pártatlanság és pártosság kérdésének egész taglalásával ugyanitt 355–363, és *Megint a kritikáról* című második vitacikkének idevágó mondataival, 377. A vita menetéről lásd NÉMETH G. Béla összefoglalását: ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XI, *Prócai művek 2*, 1860–1882, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 709–719.

⁸⁵ Eszther sat. szerzője [JÓSIKA Miklós], *Regény és regényítészet*, Pest, Emich Gusztáv tulajdona, 1858, 2–3, 9–10.

⁸⁶ Vö. CSENGERY Antal, *Történetírók és a történetírás* = CS. A. *Összegyűjtött munkái*, I–V, Bp., Kilián Frigyes, 1884, III, 145–148.

⁸⁷ *Uo.*, III, 174, 223.

⁸⁸ *Uo.*, III, 176, 179.

egyszerű, józan értelem okait halljuk a szenvedély, elfogultság és fajgyűlölség ellenében. Teleki állása soha sem felekezeti; előadása nem ügyvédi szóváltás, hanem bírói ítélethez hasonló: igazságot tesz a versengő felek közt, a késő kor ama szenvedélytelen pártatlanságával, mely saját méltóságot kölcsönöz a történetírásnak.”⁸⁹

Nem ügyvédi, hanem bírói, dicséri Csengery a történészt; ugyanez a bírói szerepminta hatja át az irodalomkritikus (jellemző korabeli szóval: ítéssz) ekkori eszményét, vagyis szerepük nem az egyik fél érdekének képviselője, hanem a felektől egyenlő távolságra álló ítélethozatal. Mindegy, mennyire tudták megvalósítani, és mennyire tudhattak kilépni az ügyvédi szerepminta hagyományából, Csengeryhez hasonlóan mások is a szenvedélytelenségben látták az ilyen bírói ítélet előfeltételét, és ahogy szerinte a jó történész ezzel „a késő kor” véleményét előlegezi meg, írói munkái is a jövőtől remélték műveik elfogultságuktól megtisztult, pártatlan (mondhatni sine ira et studio) értékelését. Jósika és Csengery szövegei mellett ekkor számos mérvadó társuké is azt mutatja, hogy a századközépen volt egy pillanat, amikor a történetírásnak, irodalomtörténet-írásnak és kritikának pártatlanság dolgában többek szerint ugyanazt a tacitusi iránytűt kellett volna követni. A Tacitusra egyébként (tömör kifejezőmódjáért) is eszményként hivatkozó Arany részben ezt követve ragaszkodott a pártatlan és személytelen ítélet elvi lehetőségéhez, meg lévén győződve arról, hogy a kritikai objektivitás legalábbis megközelíthető, s előbb-utóbb minden műről kialakul az (osztatlanként és egyetemesként felfogott) igazságnak megfelelő értékelés. Innen érthető, hogy 1856-ban, kisebb költeményeinek gyűjteményét kiadván miért csak magánlevélben válaszolt Erdélyi bírálatára, és legsajgóbb lelkiállapotában is miért tudta a körülötte dúló kritikai huzakodást béka-egér harcnak látni, amibe nem kell beleszólnia: „A historia egykor fölöttem is kimondja részrehajlatlan ítéletét, addig hallgassunk.”⁹⁰ A „részrehajlatlan” ítélet, valamely mű vagy életmű helyének „kimutatása” az irodalomban, melyet Arany több ízben a utókortól várt, szemben „a jelen elfogultságának” szüleményeivel,⁹¹ értékelméleti előfeltevésében ugyanúgy szemben áll a relativizmussal, mint Gyulai álláspontja, s ugyancsak azon az alapon hiszi megközelíthetőnek a kritikai objektivitást, hogy az értékelés végső soron egy ellenőrizhető tárgyra irányul és meg lehet tisztítani a (torzító) személyességtől. Már mint szerkesztő és kritikus 1861. január 29-én arra kéri Szász Károlyt, hogy „higgadtan, szenvedély nélkül olvassa” a *Trencsényi Csákjáról* szóló bírálatát, február 13-án ugyanebben a szellemben akarta csillapítani Szász Károly neheztelését egy helyreigazító jegyzetért, melyet annak Vidáról szóló bírálatához fűzött a Szépirodalmi Figyelőben: „igyekeztem úgy írni, hogy a sértésnek még az árnyékát is kerüljem: a dologra mondtam egyet és mást, azt hittem, hogy az ránk nézve egy *harmadik*”, és leszögezte, hogy ő semmit sem tett „méltatlan indulatból”, de ha Szász mégis ragaszkodik válasznyilatkozata közléséhez, ő kész barátja kedvéért megjelentetni, azaz „[s]ine ira et cum studio”, aminthogy Gyulai véleményét

⁸⁹ *Uo.*, III, 189.

⁹⁰ Arany János Tompa Mihályhoz, A szünnepok elsőjén, 1856. ARANY János *Levelezése író-barátaival*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1888–1889 (ARANY János *Hátrahagyott iratai és levelezése*, 3–4), I, 396; vö. Arany János Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4., *Uo.*, II, 101–102.

⁹¹ Arany János Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4., ARANY *Levelezése író-barátaival*, i. m., II, 93.

neki mint szerkesztőnek szintén közölnie kell, hiszen „ha a dolgot vitatja, s nem bántja a személyt, az ő különvéleménye szintűgy helyet követelhet.”⁹² Arany erősen hitt az értékelő tárgyyszerűen helyénvaló, illetve illetéktelenül szubjektív benyomásainak szétválaszthatóságában, s az utóbbiak kizárásának lehetőségében; a bírálendő művet elolvastván olykor szándékosan aludt is rá egyet, azt eldöntendő, úgymond, „hogymásnap vajon nem hat-e rám másképp, nehogy a költőnek számítsam be, ha például az első olvasáskor szunnyatag, le- vagy széthangolt vagy ellenkezően túlmagasztos kedélyben találtam lenni”.⁹³ Költőből lett kritikus ritkán fogalmazza meg ilyen tisztán a pozitivistá tudós ismeretelméleti előfeltevéseit.

Közelebről figyelve a századközép irodalmi vitáit, mégsem mindenki fogadta el a pártatlan bírói mérlegelés szerepmintájának ilyen egyöntetű kiterjesztését történetírásra és kritikára, de annál érdekesebb, hogy még a legmarkánsabb különvélemény sem szakított a „sine ira et studio” ítélet megvalósíthatóságának tacitusi előfeltevésével. Erdélyi János különbséget tett a szerinte mindig irányzati elkötelezettségű irodalomkritika, illetve a történeti és esztétikai szemléletű irodalomtudomány között, és éppen ebben látta hasznos munkamegosztásuk lehetőségét, bár az irodalomtörténésznek szerinte is főként utólag, a jövő visszatekintő távlatából nyílik esélye az értékarányos ítéletre. A magyar irodalomtörténet újabb korszakairól Erdélyi szerint Gyulai ugyanúgy részrehajlással ítélte, mint Toldy tette, legfőljebb ő már más felé hajlott és ezért másnak kedvezett, mint elődje: költészettörténetében (1854) Toldy a 19. század első három évtizedét, az idős Kazinczy és a fiatal Vörösmarty korát dőlt betűvel szedelve nyilvánította a nemzeti költészet „*lehető legmagasabb*” fokának, az 1830-tól kezdődő szakaszról pedig ugyanígy kiemelten állította, hogy „*az epigónoké a költészetben*”;⁹⁴ Gyulai ezt válaszában (1855) „elfogult” és „gyarló” ítéletnek nevezte, és vele szemben az újabb költészet javának, főként Petőfi lírai és Arany epikai műveinek kiválóságára emlékeztetett,⁹⁵ a vitába kapcsolódó Erdélyi „időelőtti igazságszolgáltatásnak”, történetietlen és „igen korlátolt” észjárás tünetének látja Toldy módszerét,⁹⁶ szintén helytelenítve, hogy „költészetünk fejlődésén 1830 körül köti meg a csomókat”, de ő Toldy és Gyulai szemléletét egyazon régi elfogultság változatainak tartja, szerinte ugyanis Eötvöst és Petőfit elődeikhez képest epigonnak minősíteni nem kevésbé egyoldalúság, mint egykor Batsányié volt, akinek szemében Gyöngyösi és Kisfaludy Sándor után Vörösmarty és Czuczor már csak epigonok lehettek, vagy mint most Gyulaié, „ki maga részéről szintén oly állhatatossággal vi

⁹² Arany János Szász Károlyhoz, 1861. február 13., ARANY *Levelezése író-barátaival*, i. m., II, 346, 348–349.

⁹³ ARANY János, *Költemények Szász Károlytól* = ARANY, *Prózai művek 2...*, i. m., 1968, 189.

⁹⁴ TOLDY, *A magyar költészet története...*, i. m., 407, 325–326.

⁹⁵ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GY. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 111–112.

⁹⁶ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1991, 185. Bár bővebb jegyzetei miatt e kiadást használok, kihagytam a „nem időelőtti igazságszolgáltatásnak” szókapcsolat „nem” szavát, amelynek a gondolatmenet egésze ellentmond. A helyes szöveget lásd Lukácsy Sándor kiadásában, aki jegyzetei elején közli, hogy „egyes romlott szövegrészeket, ahol ezt a nyilvánvaló értelem lehetővé tette, kijavítottunk”. ERDÉLYI János *Válogatott művei*, s. a. r. és jegyz. LUKÁCSY Sándor, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961, 256, illetve 588.

Arany és Petőfi s az újabb költészet mellett, mint aminő pozitivitással s nyugodtan iratta dőlt betűkkel Toldy az *epigonok* szót a Magyar Költészet Történetében”.⁹⁷ Erdélyi ugyanekkor másutt kifejtett nézete szerint minden efféle nemzedéki vagy irányzati elfogultság az „ítészet”, vagyis a kritika jellemző fogyatékosága, ugyanis az egymást követő irodalmi jelenségeket csak szembeállítva, „egyiket a másik hátrányára” képes értékelni, ezzel szemben a műbölcsészet „anélkül, hogy elvontan, egymástól külön szaggatva nézné a költészet korait, maga folyamatosságában veszi a szellem életét, egyik időt a másikba iktatja s vezérli át, összekötve, mint kell, a fejlődés lépcsőit, irányait, mint ugyanegy szellem nyilatkozásait”, azaz a fejlődést nem egyik vagy másik irányzat nézőpontjával azonosulva értékeli, hanem épp egy ilyen irányzati kisajátítást megelőzve minden olyan irány összhatásából származtatja, amely számottevő „adalékkal” járult hozzá az egészhez; egyszóval míg a kritika „démonilag szólva: összeveszti a jókat”, a műbölcsészet eljárása kibékíti őket, sőt lényege maga a „kiengesztelődés”.⁹⁸ Erdélyi a fejlődés minden láncszemének igazságot szolgáltatni tudó ún. műbölcsész szemlélet történetiségét hirdette, mely egy műnek vagy szerzőnek már nem csupán valaki más rovására tudja elismerni értékeit, sőt ő még kritikáiban is ilyen tágabb és összefoglalóbb, a maga hegelianus elveinek jobban megfelelő látásmódra törekedett, azt azonban nem tagadta, hogy a kritikai nézőpont szűkebb elkötelezettsége is hasznos lehet: szerinte egyrészt a kritikusok egymást helyesbítve vagy kiegészítve közelítik meg a mind teljesebb igazságot, másrészt mindegyikük „lehurogat” vagy „történetté emel” irodalmi eseményeket, azaz egy értékhierarchia erőyes kialakításával magát a fejlődést befolyásolja. Ha a kritikai részrehajlás, egy irányzattal való azonosulás elvi alapon történik, nem pedig csupán személyes érdekből, akkor Erdélyi szerint az sem természetlen, de a műbölcsészetben és a műbölcsész alapozású irodalomtörténetben az ő előfeltevése szerint is *megvalósítható* egy részrehajlás nélküli módszer. Ennyiben a hegelianus, de Tacitusra is gyakran utaló sárospataki filozófus végső előfeltevése nem különbözött a korabeli magyar közmegegyezéstől.

Pedig ez az előfeltevés szöges ellentétbe került a német történettudomány ez idő tájt (az 1850-es és 1860-as években) fellépő új nemzedékének állásfoglalásával. Nagy elődjük, a Tacitust fiatal korától nagyra becsülő Ranke még számos műve előszavában hangoztatta az „Unparteilichkeit” eszményét,⁹⁹ és a történelmi hatóerők tárgyilagos megfigyelése kedvéért saját énie kioltására törekedett,¹⁰⁰ ezzel szemben a Ranke-tanítvány Heinrich von Sybel, a Mommsen-tanítvány C. Bardt, vagy a fiatal Treitschke már egyhangúan megtagadta az érzelmeken felülemelkedő pártatlanság eszményét, követőit halvérű okoskodóknak („fischblütigen Klüglinge”) bélyegezte, velük szemben a *cum ira et cum studio* jelszót írta zászlójára, Tacitust pedig azzal mentegette a *sine ira et studio*

⁹⁷ ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = E. J., *Irodalmi tanulmányok...*, i. m., 185.

⁹⁸ ERDÉLYI János, *Petőfi Sándor* = E. J., *Pályák és pálmák*, Bp., Franklin-Társulat, 1886, 343–345.

⁹⁹ Vö. RANKE, *Sämtliche...*, i. m., III. köt., VIII; XIV. köt., IX; XV. köt., 103; XXV. köt., IX; XXXI. köt., VII–VIII; XXXIII. köt., VII.

¹⁰⁰ Leopold von RANKE, *Englische Geschichte* = L. R., *Sämtliche...*, i. m., XV, 103; vö. ANGAL Dávid, *Néhány szó a történeti módszerről* = *Emlékkönyv Beöthy Zsolt...*, i. m., 197.

szállóige ódiuma alól, hogy műveiben szerencsére maga sem követte, amit hirdetett.¹⁰¹ Ebben a nemzetközi összehasonlításban válik különösen jellemzővé, hogy bármennyire másként ítélte meg a *Magyar Századokat* az 1860-as évek közepén Gyulai, mint Toldy, a történetírás tacitusi eszményét egyformán megtartják, holott Virág másik egykori tanítványa, a német történeti munkákat fordító-átdolgozó Bajza már az 1840-es évek közepén megkérdőjelezte abszolút érvényét. Hiába járt valaha Toldy és Bajza együtt Virághoz, mentoruk legkedvesebb történészéhez életük során különbözőképpen viszonyultak. Toldy szövegében Virág és Tacitus elismerőnek szánt összekapcsolása (más adatokkal együtt) valószínűsíti, hogy az ekkor már pályafutása delelőjén járó tudós hajdan nemcsak a költői indítást és hazafias irodalom-felfogást, hanem a tacitusi pártatlanság-eszményt is kész volt útravalóul elfogadni Virágtól. Ellenben az ókori történetírókat ifjúkora óta szenvedélyesen tanulmányozó Bajza, akivel barátságuk hajnalán, 1819-től együtt olvasták Livium és Cicerót, 1834-ben Róma legnagyobb elméjének nevezni ugyan Tacitust, e kitüntető címmel azonban az ember esendőségére vonatkozó szentenciáját (*vitia erunt, donec homines*) idézve adózik neki,¹⁰² és éppen az emberi gyarlóságra hivatkozva írja 1845 nyarán *Világtörténete Előbeszédében*, hogy tisztán „érdek és részrehajlás nélküli” történetírás nem létezhetik, a műfaj görög és római klasszikusaié, köztük Tacitusé sem az, mindannyian „hazájok, annak szokásai és honfiai iránt részrehajló előszeretettel tanúsítanak”, ezért ő maga nem törekszik művében „a’ teljes, tiszta tárgyilagosságra”, hanem csak a lehetségesre. Bajza itt egyrészt Karl von Rottecket idézi helyeslően, aki szerint az emberi érdek akaratlanul és észrevétlenül elvnek álcázza magát, hajlamaink pedig befolyásolják az ítéletalkotásunkat, másrészt mint régi közmegegyezésre hivatkozik egy olyan tapasztalatra, amely mintha egyszerre tagadná a tacitusi és a rankei eszmény elérhetőségét, illetve a magyar földön Döbrentei és Dessewffy hirdette pártatlansági elv kivitelezhetőségét, s mindezekből főként azt, hogy az elbeszélésből bármikor eltüntethetők volnának a személyesség nyomai. „Gondolkodók rég tisztában vannak az iránt, hogy a’ történetírás, valamíg csak emberek fogják azt kezelni, nem maradand az alanyiságtól menten ’s az író’ egyéniségéből mindig fog valami belevegyülni. [...] Törekednünk kell a’ pártatlanság és részre-nem-hajlás’ lehető legfensőbb fokozatáig emelkedni, mert tőlük teljesen menekedni emberi gyarló kebel nem foghat soha.”¹⁰³ Mindezzel Bajza valamennyire kikezdte Tacitus pártatlanság-eszményét, noha Georg Friedrich Kolb általa lefordított és 1844-ben publikált művelődéstörténetében ennek inkább himnikus igazolására láthatott példát („Tacitus [...] Róma’ első történetírója, ’s a’ maga nemében talán első az egész világon [...] úgy beszél mint egykorú és bizonyos tekintetben szemtanú, és pedig olyan, ki korának előítéletein fölülemelkedni, és a’ tüneményeket még soha el nem ért elmeéllel tudja megítélni. Őt a’ hazug fény, minőt a’ megvetésre méltó ebi hízélgés tudna koholni, sohasem vakítá, mindenütt kitet-

¹⁰¹ Joseph VOGT, *Tacitus und die Unparteilichkeit des Historikers = Tacitus, i. m.*, 40–42.

¹⁰² Bajza József Ormos Lászlóhoz, 1834. április 9., BAJZA József *Összegyűjtött munkái*, I–VI, s. a. r. BARDICS Ferenc, harmadik, bővített kiadás, Bp., Franklin-Társulat, 1899–1901, VI, 423.

¹⁰³ BAJZA József, *Előbeszéd* = B. J., *Világtörténet: A legrégibb időktől korunkig*. Első kötet, *A hajdankor*, Pest, Hartleben, 1846, VII–VIII.

szik a' csaknem minden viszonyokat egybefoglaló, valódi mély philosophiai tekintet"¹⁰⁴), és Tacitus bármiféle (nem is okvetlenül személyes) érdekelttségére Bajza legfőbb Pulszky-nál olvasható célzást, aki 1841-ben politikai pamfletnek nevezte Tacitus műfaját, mert az szerinte a külföld és a múlt dolgainak leírásával mindig a maga hazai jelenére igyekezett hatni.¹⁰⁵ Igaz ugyan, hogy Bajza módszertani kételye nem vezetett Tacitus nagyságának tagadásához, sőt benne látta az igazi (egyszerre oknyomozó és filozofikus) történetírás ókori mintáját, amelyhez képest Pray vagy Katona munkáit legfőbb előkészítő anyaggyűjtésként tudta értékelni¹⁰⁶ – de mégiscsak azon a sarkalatos pontján támadta meg Tacitus előfeltevéseinek rendjét, amelyet nálunk nem volt szokás és Toldy sem akart felülbírálni. Pedig Toldy ugyanúgy ismerte a tacitusi eszmény megvalósításának szubjektív akadályait, mint Bajza, és nemcsak a nagy alkotók életművének egyenetlenségét tekintette (már fiatal korától fogva, például 1831-ben) az emberi gyarlóság elkerülhetetlen következményének,¹⁰⁷ hanem olykor rá kellett ébrednie saját gyöngeségeire is, például az 1870-es évek elején, amikor egy Horváth Mihály kérésére írott önéletrajzi összefoglalásában csalódottan fedezte föl az öndicséret akaratlan beszűrődését, ami miatt irománya azonnal értéktelenné vált a szemében.¹⁰⁸ Elvileg mégis hitt a teljesen pártatlan tárgyalásmód lehetőségében, átsiklott a tacitusi jelszó megvalósításának problémáin, sőt láthatólag minden lehetséges ellenérvvel szemben ragaszkodott hozzá, hogy normaként is mérvadónak tekintse korábbi magyar történészek életművének értékelésekor.¹⁰⁹ Már 1849 előtt is inkább az ő felfogására hasonlító kortársai véleménye, a szabadságharc leverése után pedig végképp nem Bajza kételye, hanem az ő meggyőződése válik közmegegyezéssé.

Korjellemző igény 1849 után: a tacitusi eszmény sztoikus olvasatának kelendőse

Több mint valószínű, hogy a harag és részrehajlás fegyelmezett leküzdésének elve azért is találhatott olyan fogadókésztségre a századközép magyar tudósai és kritikusai körében, mert egybehangzott sztoikus meggyőződésükkel, amire a szabadságharc leverése után nagyobb szükség volt, mint szinte bármikor. Mivel csakugyan a „reménytelenségen, a csüggedésen, a pesszimizmuson való túlhaladás” volt a Világos utáni kor „legmélyebb, emberi-világnézeti drámája”,¹¹⁰ és elkeseredésükben sokan a vallástól is elfor-

¹⁰⁴ [Georg Friedrich KOLB], *Az emberi művelődés' történetei: A' legrégibb koroktól a' népvándorlásokig. A' népvándorlásoktól az újabb korig*, ford. BAJZA József, I–II, Pest, Hartleben K. A., 1844, I, 267–268.

¹⁰⁵ PULSZKY Ferenc, *Élet és művészet*, Athenaeum, 1841, II (szeptember 16.), 532; vö. KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998, 68, 81.

¹⁰⁶ BAJZA József, *Muzáron, Új folyam, Első füzet*, 1833, 8dr, 467 lap, Kritikai Lapok, IV. füzet, 1834, 40–42.

¹⁰⁷ TOLDY Ferenc, *Felelet Kazinczynak* (1831, megjelent 1833) = T. F., *Kritikai berke...*, i. m., 326.

¹⁰⁸ TOLDY Ferenc *Hátrahagyott irataiból...*, i. m., 19. köt., 394.

¹⁰⁹ Lásd például TOLDY Ferenc, *Forgách Ferenc* = T. F., *Magyar államférfiak...*, i. m., I, 39–49.

¹¹⁰ SÖTER István, *Nemzet és haladás*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1963, 229.

dultak,¹¹¹ főként erőforrásként volt szükség a már sok nehéz korszakban bevált sztoicizmusra, amelynek tanításai szerint a nemtelennek és károsnak tartott érzelmeket, köztük nem utolsósorban épp a haragot, mindenképpen le kell győznünk. Tacitust ekkori magyar tisztelői alighanem azért is gondolták különösen időszerűnek, mert történetírásának szokatlanosan ünnepeelt érdemein túl megérezték, hogy világfelfogása részben kora sztoicizmusát visszhangozta; amikor Hunfalvy János jellemzésül mindenekelőtt azt tartotta szükségesnek kiemelni, hogy „Tacitus stoai bölcs komolyságával tekinti a’ maga korát”, akkor ugyanúgy erre a szellemi kapcsolatra irányította a figyelmet, mint később Marczali Henrik, aki Virágot többek közt épp sztoikus vonások alapján hasonlította Tacitushoz.¹¹² Jóllehet egy megfontolandó vélemény szerint az *Annales* rövid vívódása (VI, 22) aközött, hogy a fátum vagy a véletlen intézi-e a világ sorsát, nem okvetlenül sztoikus tanokat állít szembe epikureusokkal, mint általában feltételezték, hanem talán újplatonikusokat,¹¹³ a szakirodalom gyakorta és jogosan hivatkozik Tacitus élet- és történelemfelfogásának a sztoicizmussal való bonyolult eszmei kapcsolatára, amelynek feltárásához az *Annales* egyik legtüzetesebb elemzője a „sine ira et studio” problémájából kiindulva jutott el,¹¹⁴ egy kiváló magyar Tacitus-szakértő pedig észrevette, hogy éppen ez a sztoikus összekötő láncszem Lucanus és Tacitus között: Lucanus *Pharsaliájának* egyik hőse, „az eszményeiért a halált is vállaló utikai Cato, sztoikus bölcsként a mű egyik tetőpontján (II, 377) *studiis odiisque carensnek*, vagyis a *sine ira et studio* magasztos jelszavát nem ok nélkül hangoztató Tacitus szellemi rokonának jellemeztetik”.¹¹⁵ (Ami annál érdekesebb, mert ugyancsak sztoikus összefüggésben jegyezték meg, hogy Tacitus *Annales*e (XV, 49) szerint Lucanust a Neróval szembeni heves gyűlölete (*vivida odia*) vitte a Pisók összeesküvésébe,¹¹⁶ Gyulainak az 1868-as Teleki-drámapályázatról készített bizottsági jelentéséből, nevezetesen annak P. Szathmáry Károly *Lucanus*áról szóló bírálatából pedig kiderül, hogy jól ismerte Tacitus idevágó fejtegetéseit.¹¹⁷) Ebben a sztoikus értelemben a „sine ira et studio” eszményére olyan nagy szükség volt az 1849 utáni magyar

¹¹¹ Tompa Mihály Arany Jánoshoz, 1851. március 27., ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XV, ARANY János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975, 351.

¹¹² MARCZALI Henrik, *A magyar történetírás fejlődése a XIX. században* = M. H., *Világtörténelem...*, i. m., 431–432.

¹¹³ SYME, *Tacitus*, i. m., II, 525.

¹¹⁴ B. WALKER, *The Annals of Tacitus: A Study in the Writing of History*, Manchester, Manchester University Press, 1952, vö. az előszó nyitómondatának vallomását (V) e kapcsolat tüzetes elemzésével, 176–179, 201–202, 218, 221, 229–232, 239, 242, 244–254.

¹¹⁵ BORZSÁK István, *Visszapillantás és számvetés* = B. I., *Dragma...*, i. m., 428. Lásd még BORZSÁK István, *Lucanus – Vergilius és Tacitus között*, ATan, 24 (1977), 163 skk. Külön Lucanus sztoikus vonatkozásairól lásd még Frederick AHL, *Form Empowered: Lucan's Pharsalia = Roman Epic*, szerk. A. J. BOYLE, London–New York, Routledge, 1996, 137–140; J. P. SULLIVAN, *Form Opposed, Elegy, Epigram, Satire = Uo.*, 156.

¹¹⁶ AHL, *Form Empowered: Lucan's Pharsalia = Uo.*, 138.

¹¹⁷ GYULAI Pál, *Jelentés az 1868-i Teleki drámai pályázatról*, Budapesti Közlöny, 1869. március 24., 68. sz., 860–862; GYULAI Pál, *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, s. a. r. és jegyz. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961, 368.

állapotok közepette, hogy észre sem lehetett venni hallgatólagos átértelmeződését, amelynek révén a hazai értékrendbe illesztett jelszó tartalomköre tágulni kezdett, míg nem filozófiai (leginkább etikai) és poétikai eszményekkel bővülven messze túlnőtt a tacitusi szöveggörnyezetében kapott egykori jelentésén.

Tacitusi szöveggörnyezetében ugyanis a „sine ira et studio” még nem annyira a szenvtelenség, hanem inkább a pártatlanság történetírói eszményét képviselte, fogódzóként a személyes ressentiment vagy hála diktálta részrehajlás ellen; az 1849 utáni magyar helyzetben viszont a „sine ira” már inkább az indulatok legyőzéseként vált eszménnyé, sztoikus felhangjaival erősítve a korabeli magyar kritika egyik világnézeti és poétikai alapelvét, mely főként a világ rendjével *szembeszegülő* indulatokat kifogásolta az irodalmi művekben. Horatius tanácsát, miszerint a költő válasszon erejéhez mért tárgyat, általában nemcsak eredeti poétikai értelmében, mint a szép nyelvi megformálás és világos szerkezet biztosítékát tartották megszívlelendőnek,¹¹⁸ hanem lélektani és világnézeti normaként is: a költő csak akkor fogjon tollat, ha van elég ereje úrrá lenni a világgal szembeni haragján. Azonban 1849 után az önfegyelmzés nehezen sikerülhetett; Arany 1850 tavaszán úgy érezte, haragja csillapultáig jobb lenne nem is fogni alanyi költeménybe: „még az elegiáig sem higgadtam meg [...] e fájdalomban, kinban, dühösség- s kétségbeesésben nincs meg a művészi nyugalom; s addig ne vegyen az ember tollat kezébe, vagy legalább oly tárgyat válasszon, mellynél szabadon átadhatja magát képzeleteinek s nem viczorog rá örökké a *való* sceletonja”.¹¹⁹ Amikor 1856 nyarán Tompa hasonló-ról panaszkodik neki („kedélyem megromlott; lelkemnek mind két oldalon anginája van [...] haragszom mindenkire; másra, magamra”¹²⁰), válaszából kiderül, hogy az ő indulata inkább maga ellen fordult: „*lélek-angina* [...] nálam sem szokatlan dolog, azon különbséggel, hogy én a *világra* soha sem haragszom, de szeretnék belőle menekülni”.¹²¹ Gyulai szerint (1855) jobb lett volna, ha Petőfi nem írja meg világfájdalmas verseit, ugyanis ilyen élmények legfőljebb drámai monológban vagy más tárgyias műfajban kaphatnak szót, alanyi költeményben semmiképpen;¹²² Gyulai nem állt egyedül azzal a véleményével, hogy a személyiség lázadó erői lehetőleg álarcban jelenjenek meg, azaz szereplírai monológok, eposzok vagy drámafordítások szereplői adjanak módot áttételes önkifejezésre. Erdélyi még Arany költeményeit is aszerint rangsorolta, hogy mennyire sikerült túljutniuk a vigasztalan, kétségbeesett, vagy éppen világelátkozó lelkiállapoton; lírában az értéktagadó elkeseredettség szerinte „megállhat lélektani ténynek, életbeli adatnak, mint az az indulat, mikor az ember nem szánna mást megölni, széjjeltépni haragjában, de

¹¹⁸ HORATIUS, *Ars poetica*, 38–41. sor; vö. ARANY János, *Utazási emlékek* = ARANY, *Prózai művek* 2..., i. m., 300.

¹¹⁹ Arany János Szilágyi Sándorhoz, 1850. április 14., ARANY *Levelezése (1828–1851)*, i. m., 273.

¹²⁰ Tompa Mihály Arany Jánoshoz, 1856. július 4., ARANY *Levelezése író-barátaival*, i. m., I, 391.

¹²¹ Arany János Tompa Mihályhoz, „A szünnapok elsőjén 1856”, ARANY *Levelezése író-barátaival*, i. m., I, 394.

¹²² GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GY. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 193, 207. Hasonlót tanácsolt már SZONTAGH Gusztáv is a kétségbeesett költőknek; vö. KisfTÉ, VI, 167.

[...] még azért mert lélektani valamely mozzanat, nem egyszersmind művészeti is azonnal. Ott nem lehet, nem szabad megállapodni.”¹²³

Csak látszólag esett más elbírálás alá az eposz. Ebben *témaként* persze nehéz lett volna kifogásolni éppen a haragot, amely az *Iliász* első szavaként („Μῆνιν”) mondhatni az ókori irodalom kezdőpontja, és annyira hozzátartozik e műfajhoz, hogy nincs is klasszikus eposz haragvó hős vagy isten nélkül.¹²⁴ A századközép magyar literátorai magától értetődőnek tekintették, hogy ami másutt emberi gyöngeség jele volna, az ebben a műfajban nagyságával és végzettségével növeli a fenség érzetét. Gyulai műfajelméleti és befogadás-lélektani szempontból egyaránt költőibbnek érezte Homérosz eposzának haragvó Akhilleuszát, mint Vergilius jámbor Aeneaszát;¹²⁵ Arany szerint az eposz tárgyának egy egész nemzet életére ható eseménynek kell lennie, mint az *Iliászban* Akhilleusz haragja, amely meghatározza a trójai háború kimenetelét, elindítja a cselekmény szükség-szerű oksági láncolatát, és már régisége is fenséges,¹²⁶ úgyhogy a végzetébe rohanó hősnek megbocsátjuk kegyetlen bosszúszomját, ellenben Vergilius vagy Tasso fölindulásra szinte képtelen főhőse menthetetlenül kisszerű.¹²⁷ Az eposz *előadásmódjában* viszont a korabeli magyar kritikusok örömmel fedezték föl az indulatmentességet: megnyugvás-igényük tökéletes eszményre talált az eposz narrátorának egykedvű nyugalmasában, minden részlet iránti egyenlő figyelmében vagy közönyében. Tárgy és előadásmód ellentétén nem kellett megbotránkosniuk, hiszen a századközép magyar esztétikai általános tételként hangoztatták, hogy a kozmikus harag és a teljes indulatmentesség egyaránt lehet fenséges (Arany a dinamikus, illetve nyugalmas mozgás végleteit is egyformán ide sorolta¹²⁸); német esztétikákból ugyancsak ismerős lehetett a fenségesen nyugodt haladás képzetének összekapcsolása az eposz műfajával, amely annyira tárgyias, hogy elbeszélő alanya eltűnik az elbeszéltekben. Nemcsak a Hegel iránt nyitottak (mint Erdélyi) ismerhették a gondolatot, miszerint az eposznak nyugalmasan kell kibontakoznia, hogy az olvasó minden részletnél kedvére elidőzhessen és ugyanúgy elmélyedhessen; nemcsak Hegel tartotta Homérosz legnagyobb érdemének, hogy epikájában a költő mint szubjektum elenyészik („verschwinde”) és semmiféle szubjektív érzésnek vagy ábrázolásmódnak nem marad nyoma.¹²⁹ August Wilhelm Schlegel az egyenletesen lassú mozgásban látta a klasszikus eposz fenségének biztosítékát, a műfaj fontos ismervének tekintette, hogy cselekménye nem célra tör, hanem minden pillanatban magáért látszik lenni, és minde-

¹²³ ERDÉLYI János, *Arany János kisebb költeményei* = E. J. *Válogatott művei*..., i. m., 371–372.

¹²⁴ Vö. FILLION-LAHILLE, *Le De ira*..., i. m., 7; Ernst Robert CURTIUS, *European Literature and the Latin Middle Ages*, ford. Willard R. TRASK, London–Henley, Routledge & Kegan Paul, 1979, 170.

¹²⁵ GYULAI Pál, *Művészet és erkölcs* = GY. P., *Emlékbeszédek*, I–II, második, bővített kiadás, Bp., Franklin-társulat, 1902, II, 245.

¹²⁶ ARANY János, *Széptani jegyzetek* = ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, X, *Prózai művek I*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 550–551.

¹²⁷ ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = *Uo.*, 365–366, 438–439.

¹²⁸ ARANY János, *Széptani jegyzetek* = *Uo.*, 538.

¹²⁹ Georg Wilhelm Friedrich HEGEL, *Ästhetik*, mit einer Einführung von Georg LUKÁCS, I–II, Frankfurt am Main, Europäische Verlagsanstalt GmbH, [1955], II, 406–407, 412; az eposz menetéről lásd még 351, 441–442, 447–448, 491–492.

nütt egyforma szívesen tartózkodik, amihez képest újmódi elkorcsosulásnak tartotta, hogy a modern epopoeia igyekszik tárgyát felnagyítani, megpróbálja a múltat jelenné változtatni, és hagyja magát heves részvétől elragadtatni.¹³⁰ Miután a fiatal Greguss Ágost 1845–46-ban a hallei egyetemen megismerkedett a hegeli filozófiával és más német esztéták (Solger, Jean Paul) munkáival, az 1847-ben elkészült, majd 1849-ben *A szépiészet alapvonalai* címmel megjelent könyvében úgy tárgyalta az eposz műfaját, hogy meghatározásán (mint műve számos pontján¹³¹) átütnek német mintái. „Ezen egyetemes-ségből ered a történeti költészet *kényelme, nyugalma s költői közönye* vagy *tárgylagos-sága* is, melynél fogva lassan halad előre, inkább visszatartó okításokat (retardirende Motive), mint hajtó okításokat (vorwaertsdraengende Motive) használ, inkább akadályozza, mint elősegíti az események folyamát, minden eseményt kellő bőséggel s egyenlő részrehajlatlansággal ad elő, sőt eseményeket eseményekbe katulyáz s az ugynevezett *beillesztéseknek* (episodia) enged helyet.”¹³² Látnivaló, hogy a mindent indulatmentes tárgyilagossággal és egyenlő részrehajlatlansággal ábrázoló epikus költészet jellemzése alapvonalaiban ráillik Tacitus történetírás-eszményére; Tacitus ugyan a történetész *erkölcsi* kötelességeként tűzte ezt maga elé, Greguss pedig (mint előtte a német esztéták) az eposzi előadásmód *poétikai* normájaként, a kétféle szempontból megfogalmazott követelmény mégis hasonló irányba ösztönöz: a fenséges tartománya felé. Nem véletlen, hogy a történetírást és epikus költészetet egyaránt olvasó és irodalomtörténetében figyelemmel kísérő Toldy maga is a részrehajlatlan és *fenséges* Tacitust tartotta eszményének: legelragadtatottabb vallomásában (1860) a nagy történetész műveinek *örök igazságáról*, gondolati *mélyiségéről* és szellemi *magasságáról*, előadásmódja *eleven szemléletességéről* és nyelve *erőtéljes tömörségéről*, hangulata *komolyságáról* és *méltóságáról*, sőt kifejezetten erkölcsi *fenségéről* beszélt,¹³³ vagyis csupa olyasmiről, amit ekkoriban szinte változtatás nélkül elmondhatott volna esztétikai általánosításként a fenséges, illetve annak költői műfaja, az eposz jellemzéséül; ugyanakkor saját gyakorlatában a nemzeti irodalom fejlődéstörténetét mint tudományos műfajt szintén az eposziasság mintájára alakította, akár a fejezetek és alfejezetek egyenletességre törekvő arányait tekintjük, akár körmondatainak nyugalmasan hömpölygő, nemegyszer közbeékelésekkel lassított tempóját, akár mondatain belül egy-egy találó szókapcsolat lényegre törően szemléletes rövidségét, vagy egész előadásmódjának indulatmentes és emelkedett hangvételét.

Nem pusztán utólagos észrevétel, hogy e poétikai norma (ekkoriban alig szétválasztható) erkölcsi párja, a harag leküzdésével biztosítandó nyugodt munkálkodás eszménye sztoikus ihletből is fakadt: sztoikus eredetével már a kortársak tisztában voltak. Csen-

¹³⁰ August Wilhelm SCHLEGEL, *Vorlesungen über philosophische Kunstlehre*, mit erläuternden Bemerkungen von Karl Christian Friedrich KRAUSE, Hrsg. August WÜNSCHE, Leipzig, 1911, 112–120, 125; August Wilhelm SCHLEGEL, *Vorlesungen über Schöne Litteratur und Kunst*, I–III, Heilbronn, 1884, I, 291, 363–364.

¹³¹ Greguss művének lektora, a Hegel-ellenes Szontagh Gusztáv vegyes érzelmekkel fogadta a német esztétikák szoros követését, de a magyar esztétikai gondolkodás serkentéséül a fiatal szerző könyvét kiadásra ajánlotta a Kisfaludy Társaságban. Vö. *Szontagh Gusztáv' tudósítása Greguss Ákos' szépiészetéről* = GREGUSS Ákos [sic!], *A szépiészet alapvonalai*, Bp., Kisfaludy-Társaság, 1849, III–VI.

¹³² *Uo.*, 112.

¹³³ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, *i. m.*, 133–134.

gery, akinek a szabadságharc után két gyermeke halt meg, és 1855 novemberében „dúlt kedéllyel”, de összeszorított foggal dolgozva attól tartott, hogy lelke „megtörik”, mielőtt valami értékessel gyarapíthatná az irodalmat, december végén így buzdította Gyulait: „Igyekezéssel nyugalomra. Stoicizmusra van szükség e korban; sokat kell elviselni tudnunk.” Csengery itt a „ne bölcselkedjél” és „vanitatum vanitas” salamoni bölcsességeit élvhajhászatba csömörlött epikureizmusból eredezteti, és a sztoicizmust ezzel szemben javasolja Gyulainak, mert egyik cikkéből úgy látja, hogy barátja a változtatás lehetetlenségének érzete miatt egyrészt önmaga ellen fordul, másrészt a tehetetlen fájdalomtól stílusában túlságosan élessé vagy epéssé válik, holott inkább sztoikusán tűrnie kellene a méltatlan vádakat. „Tűrnünk kell, hogy a mikor éppen saját gyöngeségünk érzése legnagyobb ostora keblünknek: elbizottnak nevez a sértett hiúság; tűrnünk kell, hogy irodalmi üzerek osszák a babérokat, hogy a köpönyeg forgatás osztályozza a hazafiakat.”¹³⁴ Gyulai bizonyosan megszívlelte ezt a figyelmeztetést, amely nem különbözött a saját addigi elveitől, hiszen ő ugyanígy nem tudta elfogadni az epikureizmust. Ha kivételesen szabad egy költemény mindig bizonytalan tanúságára hivatkoznom, az 1861-ben megjelent, de még 1859-ben írt *Horatius olvasásakor* szerint „Epikur tudománya” életelveiből a magyar csak méltatlan vigaszt kaphatott volna „Philippi mezője” után, „hol minden elveszett”. Magánéletében a világrendhez való alkalmazkodás elvét követve igyekezett tűrni a ráért sorscsapásokat (felesége, bátyja és gyermekei halálát), miközben zokszó és csüggedés nélküli munkálkodásra, az egyéni lázongás megvetésére nevelte magát. Ha verseiben megszólalt a világgyűlölet hangja, kórosnak tekintette őket és vonakodott közvétételüktől; 1856 tavaszán ennek szellemében tudósította Csengeryt újabb költeményeiről („mindeniken melancholia, vagy [...] kedélybetegség, egészségtelen vér vonul el, melyből nem tudom magam kigyógyítani. Nem tudom, bocsátok e valamit világ elé”¹³⁵), s amikor barátja mégis közölné belőlük, elhárító válaszából kiderül, hogy valamiféle katartikus öngyógyításként írta őket: „igen szubjektivek, igen melancholikusak, igen világfájdalmasak, nemcsak a Népkönyvbe, hanem a Pesti Naplóba is. Mind hiába, nem tudok másképp írni, mint a hogy érzek. Csaknem két évi hallgatás után, lelki szükségem volt költeményeket írni és szabadulni elfojtott érzéseimtől. Egészen más kérdés, vajjon szükséges-e kiadnom, a mit irtam [...] szubjectiv költeményeimet magamnak tartogatom.”¹³⁶ Önfegyelmezésének legjellemzőbb dokumentuma, hogy amikor az évtized elején egyszer átkozódó hangot ütött meg költészetében, a kis verset nem publikálta, jegyzetkönyvébe zárva őrizte, noha ez a lírai monológ voltaképpen a harag megértésének és *legyőzésének* kísérletébe enged bepillantunk. „Mért lángolsz szív ádáz gyűlöletben, / Ajkamon miért e szörnyű átok, / Mért lőn az ég oly sötét fölöttem, / Hogy egy halvány csillagot se látok, / Csillapulj le szívem lázadt vére, / Minden kincsed örvényekre jut, /

¹³⁴ Csengery Antal Gyulai Pálhoz, 1855. november 27., illetve december 24., GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., 1961, 227, 237.

¹³⁵ Gyulai Pál Csengery Antalhoz, 1856. április 3., *Uo.*, 264.

¹³⁶ Gyulai Pál Csengery Antalhoz, 1856. május 23., *Uo.*, 278.

A gyűlölet sötét bűnök bére / S átkozódni minden gyáva tud.”¹³⁷ Az utóbbi gondolatnál alig lehet valami jellemzőbb a sztoikus értékrendre, és közel áll Seneca *De ira* című értekezésének egyik alaptételéhez, miszerint a harag férfiatlan gyávaaság vagy gyöngeség,¹³⁸ illetve Seneca egyik (CVII.) levelének végkövetkeztetéséhez, miszerint csak gyenge és elkorcsosult lelkek lázadoznak a végzet ellen vagy becsmérlik a világ rendjét.¹³⁹ Ugyanakkor a szív „lázádt vére” nemcsak az önfegyelem elleni fellázadásra utal, hanem a csillagtalán égbolt egyszerre lélektani és természeti metaforájától mintegy kozmikus távlatot kap, így az egész világegyetemmel szembeni lázadásként is értelmezhető, tehát a harag, gyűlölet és átkozódás már a dolgok végső elrendezését illeti, az ilyen indulatot pedig a sztoikus filozófiai hagyomány szerint azért kell feltétlenül lecsillapítani, mert csakis éretlen, önpusztító és hiábavaló ellenkezésre tudna bujtogatni.

Számos ehhez hasonló lelet mutatja, hogy Gyulai értékrendjében előkelő helyet kaptak a harag elfojtásának, a rendíthetetlen kedélyű türésnek és a világrendhez való harmonikus alkalmazkodásnak sztoikus erényei, amelyek együtt sztoikus világnézeti ihletre vallanak. Ismerem a véleményt, miszerint emlékbeszédeit legalább ennyire a republikánus szemlélet alakítja, és például a „Csengery-emlékbeszéd arra a kérdésre válasz, »milyen a jó polgár?«, ami a Csengeryre ruházott „valóban sztoikus erények” ellenére „nem sztoikus, hanem jellegzetesen republikánus” kérdésfeltevés.¹⁴⁰ Az idézőjelbe tett kérdés azonban nem szerepel az emlékbeszéd szövegében, értelmezői visszakövetkeztetésként pedig nem lehet kizárólagos érvényű; bármennyire ünnepli ugyanis Gyulai az egyszerű polgár mintaképét Csengeryben, ezzel kifejezetten meg akarja őt különböztetni más jeles kortársaitól, miközben az emlékbeszéd jó néhány állítása, például az életút Világos utáni évtizedéről szólva, a Gyulai-emlékbeszédek egyik közös és jellegzetesen sztoikus etikai problémájára keresi a választ: milyen az erényes ember magatartása a sors kedvezései és viszontagságai, főként pedig a balsors megpróbáltatásai közepette? („Azonban a balsors nem győzedelmeskedett se jellemén, se szellemén. Azt a tíz évi súlyos korszakot, melyben alkotmányunk és nemzetiségünk lábbal tiportatott, [...] oly méltósággal és munkássággal élte át, mint kevesen.”¹⁴¹) Ezt a kérdést Gyulai sosem tévesztette szem elől, akár Arany Jánosról írt emlékbeszédet, akár Kemény Zsigmondról, Hunfalvy Pálról, vagy éppen a passzív rezisztencia mintaképének nevezett Deák Ferencről, „akit a balsors nem tett csüggedővé s a siker elbízottá”, és 1849 nemzeti katasztrófája után „éppen úgy le

¹³⁷ OSZK Kézirattár, 1988. Quart. Hung. Vö. VÉRTESY Jenő, *Gyulai Pál írói tervei*, It, 1912, 37–52; PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, I–II, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1935–1941, I, 233; SOMOGYI Sándor, *Gyulai és kortársai: Fejezetek egy negvedszázad irodalomtörténetéből*, s. a. r. SZÖRÉNYI László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1977, 107.

¹³⁸ SENECA, *De ira*, i. m. (voltaképpen az egész mű erről szól, de lásd például 64).

¹³⁹ SENECA, *Ad Lucilium epistulae morales* (latin–angol kétnyelvű kiadás), ford. Richard M. GUMMERE, I–III, London, William Heinemann Ltd.–Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press–New York, G. P. Putnam’s Sons, 1925–1934, III, 228.

¹⁴⁰ TAKÁTS József, *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat Kiadó, 2000, 171.

¹⁴¹ GYULAI Pál, *Csengery Antal* = Gy. P., *Emlékbeszédek*, i. m., I, 206–207.

nem roskadt a sors csapásainak súlya alatt, mint megtanult uralkodni szenvedélyein”.¹⁴² Márpedig ugyanez a kérdés foglalkoztatta Zénóntól Epiktétoszig sorra-rendre a sztoa nemzedékeit, Cicero az erre adott lehető legtömörebb válaszáért becsülte mindenek fölött Khrüszipposzt,¹⁴³ Seneca pedig, aki a jó és rossz sors egyforma megvetését nevezte a legfőbb erénynek,¹⁴⁴ a maga sztoikus filozófiáját a balsors elviselésében segítő eszköznek tartotta, a megpróbáltatások értelmi ellenszereként kínálta, és Tacitus *Annalese* (XV, 62) szerint végül öngyilkosságra ítélt is erre emlékeztetve korholta ellágyult tanítványait: „ubi praecepta sapientiae, ubi tot per annos meditata ratio adversum imminentia?”, „hol vannak a filozófia tanításai, hol a sok éven át tárgyalt elhatározás a fenyegető sors-csapások ellen?”¹⁴⁵ Mindazonáltal indokolatlan volna a sztoikus, illetve republikánus értelmezést egymást kizáró alternatívákként felfogni, hiszen ókori összefüggésüknek számos nyoma maradt,¹⁴⁶ köztük Cicero *A kötelességekről* című műve valóban „a republikánus politikai nyelvet beszéli, s [...] egyben a sztoicizmus hatástörténete szempontjából is a legfontosabb alkotás”,¹⁴⁷ és a kétféle értékrend közös tartományát az erkölcsfilozófia is számon tartja, noha figyelmeztet olyan 18. századi sztoikusokra, akik nem voltak republikánusok, és viszont.¹⁴⁸ Gyulai és egyes társai szemléletét utólag és a *politikai* beszédmódok egyik lehetséges felosztásában joggal nevezhetnének tehát republikánusnak is, de ez náluk még elválaszthatatlan része volt egy átfogóbb *filozófiai* szemléletnek, melyet ők maguk sztoikusnak neveztek és a Világos utáni tragikus helyzet egyik legfontosabb szellemi erőforrásának tartottak, olyanokkal is osztozván rajta, mint Toldy, akinek politikai elkötelezettsége alig érintkezett a republikánus elvekkel.

Még árulkodóbban sztoikussá teszi a minden viszontagságon felülemelkedő erény ünneplését, hogy Gyulai és számos kortársa a lelki teherbírás megőrzésén mint közvetlen célon túl ugyanabból az általános filozófiai meggyőződésből hirdette (és próbálta gyakorolni) a harag megfékezését, mint a sztoikusok: a világrendet el kell fogadnunk. E kettős megfontolásból nem csak a *harag*, hanem bármely másféle felindulás is megfegyverzésre volt ítélve, köztük a sztoikus etikai traktátusokból ismerős négy: a *vágy*, *félelem*, *gyönyör*, *fájdalom*,¹⁴⁹ amelyek mellé 1849 után oda kívánczolt a Világosnál beláthatatlan időre füstbe ment *remény*. „Meg vagyok győződve arról, mit a legnagyobb költők és

¹⁴² GYULAI Pál, *Emlékezés Deák Ferencre* = GYULAI, *Bírálatok...*, i. m., 257, 261.

¹⁴³ CICERO, *Tusculan...*, i. m., 384–386.

¹⁴⁴ SENECA, *Ad Lucilium...*, i. m., II, 158.

¹⁴⁵ P. Cornelii TACITI *Libri qui supersunt*, tom. I, *Annales, Ab excessu Divi Augusti*, ed. Erich KOESTER-MANN, Lipsiae, B. G. Teubner, 1960 (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), I, 368; TACITUS, *Évkönyvek* = TACITUS *Összes...*, i. m., II, 432–433.

¹⁴⁶ Vö. például WALKER, *The Annals of...*, i. m., 171–172, 201–202.

¹⁴⁷ TAKÁTS József, *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció* = *A magyar irodalmi kánon...*, i. m., 172.

¹⁴⁸ Alasdair MACINTYRE, *After Virtue: A Study in Moral Theory*, London, Duckworth, 1987², 236–237; vö. *A magyar irodalmi kánon...*, i. m., 172.

¹⁴⁹ Vö. *Sztoikus etikai antológia*, vál., utószó és jegyz. STEIGER Kornél, ford. BARCZA József, BOLLÓK János, HORVÁTH István Károly, HORVÁTH Judit, HUSZTI József, JOÓ Mária, NÉMETHY Géza, SOÓS József, STEIGER Kornél, W. SALGÓ Ágnes, VARGA Katalin, Bp., Gondolat Kiadó, 1983, 88–92, 111–115; a Seneca előtti sztoikus és más iskolák idevágó tanainak Seneca *De irájára* gyakorolt hatásáról lásd FILLION-LAHILLE, *Le De ira...*, i. m.

műbölcsészek hirdetnek, hogy a költészet nem dissonantia, hanem összhang”, vallotta Gyulai 1855-ben, úgy gondolván, az összhang forrásai közül első helyen említendő „az önmegalázódás, melynél fogva az egyén nem tekintheti magát a világegyetem központjával s egyéni fájdalmait, megghiúsult vágyait, reményeit nem állíthatja az általános kényszerűség ellenébe”.¹⁵⁰ Eszerint tehát az egyénnek nem csupán a haza vagy a köztársaság érdekével, hanem a világegyetem általános kényszerűségével kell összhangban lenni, vagyis többről és bölcséletibbről van szó, mint a republikánus politikai értékrendről és beszédmódról. Az esztétikai célzatú gondolatmenet filozófiai eleme feltűnően hasonlít arra, amit Kleanthész, a sztoikus iskolát megalapító Zénón tanítványa hirdetett egy Epiktétosz *Kézikönyvecskéjében* idézett, Cicero és Seneca által latinul parafrázelt töredékében, amelynek utolsó sora Seneca átültetésében szállóigeként hordozza a sztoikus életbölcsélet magvát: „Ducunt volentem fata, nolentem trahunt”,¹⁵¹ a készségest vezeti, az ellenszegülőt hurcolja a végzet. Ugyanerre emlékeztet, ahogy Gyulai önmegalázódásezményét bő negyedszázad múltán (1883) viszontlátjuk Arany Jánosról szóló emlékbeszédében: elismerően emeli ki, hogy Arany költészetének lényege „küzdelem az emberi élet nyomorúságai, a pessimismus, a kétségbeesés ellen”, mígnem a költő „[ö]sszhangra törekvő lelke” legyőzi fájdalmait, s emelkedett „nyugpontot” találva, megszenvedett igazságaként „[h]irdeti, hogy nem az egyes a teremtés központja, hanem az emberiség; Isten egészben munkál, az egészre fordít gondot”.¹⁵² Szembeötlő különbség ugyan, hogy itt már nem általános kényszerűségről, hanem isteni gondviselésről van szó, de az egyénnek mint részecskének továbbra is az egészhez kell alkalmazkodnia és magában eljutni a világ tervének elfogadásához, sőt igazolásához; a kései Gyulai vallási szókincse ezzel még egyébként sem tér el a sztoicizmusétól, hiszen a kleanthészi gondolatot kommentáló Seneca maga is változtatva nevezte természetnek, világrendnek, fátumnak, istennek, vagy éppen Jupiternek azt, amihez vagy akihez a bölcsnek zúgolódás nélkül kell igazodnia.¹⁵³ Seneca alapján panteisztikus istenfogalma különbözik ugyan a kereszténységtől, de filozófiájában (ahogy más sztoikusokéban is) föl lehet fedezni a theodicaea törekvését, és nem véletlen, hogy már Eötvös, aki a 19. század uralkodó eszméiről szóló művében Csengery szerint gyógyszerként kínált magyar olvasói „világfájdalma ellen”,¹⁵⁴ nagy munkájára készülve többek közt épp a sztoicizmusnak a kereszténységre gyakorolt hatását kutatta.¹⁵⁵

A szabadságharc leverése utáni korszak sajátos lelki igényeit kielégítő sztoikus sorsfilozófiát még mindig az tette elfogadhatóvá, hogy (távrolról és gyakorlatiasan nézve) könnyen összeegyeztethetőnek látszott a kereszténység egyes (általános vagy felekezeti)

¹⁵⁰ GYULAI Pál, *Szépirodalmi szemle* = GY. P., *Kritikai dolgozatok...*, i. m., 198.

¹⁵¹ SENECA, *Ad Lucilium...*, i. m., III, 228. Eredetének kérdéséről lásd uo.

¹⁵² GYULAI Pál, *Arany János* = GY. P., *Emlékbeszéddek*, i. m., I, 262.

¹⁵³ SENECA, *Ad Lucilium...*, i. m., III, 226–228. Vö. Hermann STEINER, *Theodizee bei Seneca*, Erlangen, E. Th. Jacob, 1914, 5–40, 61–78.

¹⁵⁴ Csengery könyvismertetése a Budapesti Hírlapban, 1855. március 14., CSENGERY *Összegyűjtött munkái...*, i. m., V, 309.

¹⁵⁵ GÁNGÓ Gábor, *Eötvös József az emigrációban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999 (Csokonai Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 18), 218–222.

hittételeivel. Fontos idevágó lelet, hogy miközben Arany az eposz korszerűsíthetőségén töprengve gyakran gondolkozott az ókori és újkori hitvilágok eltérésein,¹⁵⁶ és számon tartotta a különbséget a fátumnak alávetett ókori istenségek, illetve a keresztény mindenható közt, „kinek akarata fátum is egyszersmind”,¹⁵⁷ mégis talált egy számára megnyugtató érintkezési pontot a görög-római végzethit és a kálvini eleve elrendelés között. „Azt mondani, hogy *nincs fátum* a keresztyén világban, ostobaság. – Vagy nem áll-e a 10. parancsolat? *Meglátogatom az atyák álnokságait a fiakban, harmad és negyed iziglen.* Mi ez más mint némileg fátum. S a praedestinatio, mit református embernek hinni kell, mi más mint *fátum*? – Ezen fel nem akadok.”¹⁵⁸ Utólag jól látható ugyan, hogy az idézet „némileg” szava milyen távoli gondolatrendszerek egy-egy pontja közt próbált hidat verni,¹⁵⁹ de akkoriban más sem akadt fenn az efféle megfeleltetésen. Nem tiltakozott volna ellene például Gyulai, aki nemcsak sztoikus felhangokkal dicsérte a sors elfogadásának erényét, hanem egy régi székely népballadában (1862) elragadtatva hallotta „fájdalom és keresztyén rezignáció” vigaszteljes kettőshangzatát, melyből az utóbbi „az Isten akaratjába való mély megnyugvás”.¹⁶⁰ Ugyanígy nem talált volna benne kivetni valót Erdélyi, akinek korábbi (1845) értelmezése szerint Vörösmarty *Salamon* című költeményében a sors, illetve Isten akaratába való belenyugvás tanulságai egymással behelyettesíthetőként jelentek meg („a főigazság, hogy ember fölött valami uralkodik, sors vagy Isten, hogy ember nem fog ki sem egyiken, sem másikon, bármi gögös, bármi ábrándos is, itt képbén, költőileg van előadva, érzékeid elé vezélve”¹⁶¹), 1849 után pedig még kevésbé támadta volna a sztoicizmus megnyugtató *sorsfilozófiáját*, noha *A hazai bölcsészet jelene* című könyvében (1857) a „*naturae convenienter vivere*”, a természet rendjéhez illő életvezetés sztoikus eszményét idézte annak példajaként, hogy mennyire ártéltelmezésre szorulnak a valaha örök érvényűnek hitt alapelvek.¹⁶² A tanításból, miszerint az egyetemes rendet el kell fogadnunk, mert a fátummal vagy elrendeléssel úgylát hiába próbálnánk szembeszegülni, azért válhatott sokak erőforrása a szabadságharc leverése után, mert e gondolatból már a sztoikus filozófusok szerint sem a megfutamodó enervált

¹⁵⁶ Vö. pl. ARANY János, *P. Virgilius Maro Aeneise* = ARANY, *Prózai művek 2...*, i. m., 479; ARANY János, [Bírálat a Nádasdy-jutalomra küldött három pályamunkáról] = ARANY János *Összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, XIV, *Hivatali iratok 2: Akadémiai évek (1859–1877)*, s. a. r. GERGELY Pál, Bp., 1964, 14; ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = ARANY, *Prózai művek 1...*, i. m., 436–438.

¹⁵⁷ ARANY János, *Zrínyi és Tasso* = *Uo.*, 436.

¹⁵⁸ ARANY János *Összes művei*, V, *Toldi szerelme, A Daliás idők első és második dolgozata*, s. a. r. VOINOVICH Géza, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai Kiadó, 1953, facsimile a 432. és 433. oldal között.

¹⁵⁹ Vö. RAVASZ László, *Az eleveelrendelés*, Bp., é. n., 5–6; MAX WEBER, *The Sociology of Religion*, ford. Ephraim FISCHOFF, bev. Talcott PARSONS, Boston, 1964, 36. Távolabbi összefüggéseire lásd még *uo.*, 112, 146, 201–206, 247.

¹⁶⁰ GYULAI Pál, *Két ó-székely ballada* = Gy. P. *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1927, 93–94, 123.

¹⁶¹ ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály* = E. J., *Pályák...*, i. m., 175.

¹⁶² ERDÉLYI János, *A hazai bölcsészet jelene* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, jegyz. T. ERDÉLYI Ilona, HORKAY László, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 57.

gyámoltalansága következett, hanem a küzdő rendíthetetlen egykedvűsége.¹⁶³ Ahogy Arany szerint az eposzi hős előbb lélekben elfogadja sorsát, s a végkifejlet tekintetében megadja magát neki, hogy azután annál nyugodtabban küzdhessen ellene, ugyanúgy következett Gyulai számára az önmegalázódásból a lélekben felszabadult kötelességteljesítés.

Hasonló belső igényre vall, hogy 1849 után Toldy értékrendjében megszorodtak a sztoikus elemek; kedvelt auktorait, Cicerót, Tacitust vagy Claudianust ekkor leginkább az tette időszerűvé számára, hogy műveik világnézeti erőforrásnak ígérkeztek. Nem véletlen, hogy a Világos utáni évtized közepén a szabadságharccal nemigen rokonszenvező, de utána munkálkodásra serkentő tudósnak éppen a kötelességteljesítés filozófiájának egyik alapműve, Cicero főként sztoikus vezérfonalat követő *De officiis*¹⁶⁴ lett egy télen át minden éjjel olvasmánya,¹⁶⁵ sőt annyira szükségesnek tartotta az erős belső tartást, hogy 1860-ban ennek (ismételve a szót) *megedzéséhez* ajánlja Tacitus műveit, és épp ezért reméli, hogy elkészül a *Historiae* fordítása. „Azon korok, melyeket ő fest, jóban csodálatosak, rosszban írtóztatók: ezzel őt figyelmet ébresztők, amaz által lelket edzők. Ha van történetíró kit *nekünk* soha kezünkől letenni nem szabad: ő az. [...] A műértők javallása adjon neki [Kazinczy Gábornak] kitűrést a nehéz munkához, melynek mindig, de tán most inkább mint más időkben, megnyerése, s a közszellem és érület edzése végett elterjedése, oly kívánatos.”¹⁶⁶ Kapcsolódva az itt és másutt, főként 1849 után sokat emlegetett „kitűrés” szükségességéhez, amelyet Toldy ugyanúgy sztoikus hangsúlyokkal nyomatékosított, mint Csengery vagy Gyulai, az 1850-es évek viszontagságai közepette az ő szövegeiben is nevelési célzattal jelentek meg a sztoikus erény és belátás toposzai. Mint folyóirata egyik újrakezdésében, 1854 elején kifejti, szerinte a „kitűrés lelkeséből” az inkább csüggedésre vagy kétségbeesésre hajlamos magyar nemzeti jellemnek sajnálatosan kevés jutott, pedig e megtartó erény gyakorlásához „a világtörténetben uralkodó törvényszerűséből” lehetne erőt meríteni.¹⁶⁷ Bár 1850 őszén a „peragit tranquilla potestas / Quae violenta nequit” sokértelmű jellegét Claudianustól idézte, a „tranquilla potestas” eszményítése összeillik Seneca *De tranquillitate animi* (A lélek nyugalomáról) című értekezésének sztoikus értékvilágával, és 1860-ból visszatekintve maga is hasonló értékrend jegyében állította, hogy mottójával a „csendes, de állandó és kitűrés munka hatalmára” akarta „biztatólag” emlékeztetni a nemzetet.¹⁶⁸ (Jellemző a kor sztoicizmusért kiáltó viszonyaira, hogy a *De tranquillitate animi* 1861-es magyar kiadásának fordítója, Zsoldos Ignác, 1873-ból visszatekintve miben látta fáradozása egykori hazafias érdemét: az a „fájdalmas emlékeztető korszak” különösen időszerűvé tette mindazt, amit

¹⁶³ A sztoikus fátumelméletekről lásd J. M. RIST, *Stoic Philosophy*, Cambridge–London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney, Cambridge University Press, 1980, 112–132; *Sztoikus etikai...*, i. m., 103–105, 397–492.

¹⁶⁴ Lásd erről Cicero előrebocsátott vallomását: CICERO, *De officiis*, Liber primus, 2. 6 = M. Tulli CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*, fasc. 48, Lipsiae, B. G. Teubner, 1958, 3–4.

¹⁶⁵ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.

¹⁶⁶ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, i. m., 134.

¹⁶⁷ TOLDY Ferenc, *Újévi elmélkedés a szerkesztőtől*, Új Magyar Múzeum, 1854, I, 1. füz., 3–5.

¹⁶⁸ TOLDY Ferenc, *Szerkesztői zár- és búcsúszó*, Új Magyar Múzeum, 1860, XII. füz., 455–456.

A' kedély-nyugalomról lapjain Seneca „a' köztársadalom' oly szomorú idejében követendőkről tanácsol, midőn a' szabadon nyilatkozhatás nemcsak tilos, de veszélyes is”, mert akkoriban „nálunkis ezek s' csupán ezek voltak alkalmazhatók”.¹⁶⁹) Ugyanekkor a „refelli sine iracundia parati” Cicerótól idézett magatartáseszmenye, amely *A magyar nemzeti irodalom története* (1851) egyik mottójának részeként olvasható, nem csupán a tacitusi „sine ira” módszerrel rokonítható, hanem Seneca *De ira* című nagyszabású értekezésének tanításával is: haragunkat le kell győznünk. Toldy a cicerói *Tusculanae disputationes* második könyvéből idézte mottóját, és e mű negyedik könyve „iracundia” és „ira” jelentésének viszonyát kifejezetten a sztoikusokra hivatkozva és (a Cicerónál persze későbbi) Seneca gondolatmenetével majdnem szóról szóra megegyezve fejtegeti,¹⁷⁰ ami a *Tusculanae disputationes* és a *De ira* idevágó részeinek közös forrására vall, az indulatok gyógyításának sztoikus, főként khrüszipposzi eszményére és módszertanára,¹⁷¹ sőt nagyon valószínűvé teszi, hogy Toldy maga is tisztában volt cicerói mottójának részben sztoikus eredetével. Még valószínűbb mindezek alapján, hogy a szabadságharc és kiegyezés között Toldynak a tacitusi „sine ira et studio” sem csupán tudományága módszertani korszerűsítéséhez kellett, hanem sztoikus értelmezhetősége révén lelki támaszként is igénybe akarta venni.

A tacitusi eszmény előfeltevéssé válása: Szalay és Toldyék vitájától Horváth Jánosig

A tacitusi elv századközépi meghonosításának történetében módszertani és világnézeti szempontból egyaránt sokatmondó az a mára feledésbe merült polémia, amelyben Bajza és Toldy éles ellentétbe került Szalay Lászlóval, aki a pártatlanság eszménye jegyében kétségbe vonta Toldy irodalomtörténeti rátermettségét. Toldy és Szalay későbbi pályáinak ismeretében tudománytörténeti jelentőségűvé avatja kettejük 1847-ben kiütközött nézetkülönbségét, valamint az eltérő ítéleteik alapjaként szolgáló közös normájukat, hogy mindketten ekkoriban érkeztek küszöbére első nagyszabású (történetész, illetve irodalomtörténetész) műveik megírásának. Toldy 1851-ben fogja publikálni első nemzeti irodalomtörténetét, Szalay 1852-ben a *Magyarország' története* első kötetét; mondhatni tehát két történettudományi szakma leendő vezéralakjai nyilatkoznak módszertanuk egyik alapkérdéséről. A polémia Toldy irodalmi beszédeinek első, pozsonyi kiadása váltotta ki, amelyet 1847. július 22-én kelt előszavában Bajza többek közt azért ajánlott a közönség figyelmébe, mert egyik érdeme „a szigorú igazságszeretet, melyet barát s nem barát, s minden irodalmi szín s felekezet iránt mutat”.¹⁷² Csakhogy ez „nem áll”, csapott le Bajza állítására október 10-én a Pesti Hirlap hasábjain névtelenül (maszkformájú szig-

¹⁶⁹ Lucius Annaeus SENECA' *Munkái*, ford. ZSOLDOS Ignác, Pest, Aigner Lajos bizománya, 1873, 240.

¹⁷⁰ CICERO, *Tusculan...*, i. m., 282, 354–356; SENECA, *De ira*, i. m., 22.

¹⁷¹ Vö. FILLION-LAHILLE, *Le De ira...*, i. m., 96–97, 216–217, 279; A. E. DOUGLAS, *Form and Content in the Tusculan Disputations = Cicero the Philosopher...*, i. m., 197–218; Stephen A. WHITE, *Cicero and the Therapists = Cicero the Philosopher...*, i. m., 219–246.

¹⁷² TOLDY Ferenc *Irodalmi beszédei*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1888, I, VIII. I.

nóval) közölt recenzió, amelyet mindmáig nem szokás Szalay művei közt számon tartani, noha Toldy egy levélbeli utalása¹⁷³ és stílusjegyek alapján bizvást neki tulajdoníthatjuk. A cikk érvelése szerint Toldy a legpártosabb szerzők egyike, beszédei egyenesen „pártkórra” mutatnak, ami eleve kizárja, hogy történész lehessen. „Pártos [...], mert teli van antipathiákkal, mind irodalmi, mind politikai tekintetben, [...] mert synpathiáiban sem ismer határt, 's a' közepszerűben remeket tud látni, ha ezen közepszerűséggel kegyeltjei látogatják meg a' világot. Mi ezt nem annál fogva említjük, mintha ezen pártosságban, a' napi critica' 's az academiai szónokszer' pártosságában, legeslegcolossalisabb irodalmi bünt látnók, de említjük azért, mivel a' szerző talán önmaga is úgy vélekedik, hogy megszűnt pártos lenni, mihelyest a' kifejezések' élességét gondosan kerülgeti. [...] Toldy ur a priori mindnyájunknál alkalmasabb, a' magyar irodalom' történeteit megírni, ha mind szépműtani és általában irodalmi, mind historiai ismereteit vesszük tekintetbe, de Toldy ur megszűnik e tisztre qualificált lenni azon pillanatban, midőn kezébe veszi a' tollat, [...] mert tollát a' pártoskodás' daemona vezérli, már pedig a' criticus miattunk biz' ott foglalhat helyet, a' hol neki tetszik, *de a történetírónak a' pártok felett kell állania szükségképen.*”¹⁷⁴ Letisztult különbségtevéseéből érezhető, hogy Szalay, aki ugyanekkor publikálta a *Státuszférfiak és szónokok könyve* első kötetét, nem itt gondolkozik először szónoklat és történetírás viszonyának ősrégi problémájáról, és a szónoknak elnézvéen pártosságát, a historikusnak viszont nem, lényegében megmarad szónoklat és történetírás funkcióinak quintilianusi¹⁷⁵ megkülönböztetésénél; fontosabb azonban, hogy történészi eszményét ugyanitt a rokon- és ellenszenv kizárásának elvéből is eredeztethetjük, amelyet akár Tacitusnál olvashatott, akár a szeretetett (és „der erste aller *sanctorum patrum*”-ként¹⁷⁶ tisztelt) Cicerónál, akár a nagyra becsült Ranke történetírásában.¹⁷⁷

Szalay metsző kritikája éppen a hangoztatott értékrend azonossága miatt ütött mély és nehezen gyógyuló sebet Toldy önértetén, aki ugyanezt a pártatlanság-eszményt szintén a történészi illetékesség feltételének tartotta, sőt a történetírással nemcsak a pártosságot, hanem még a polémikus beállítódást is összeférhetetlennek ítélte. Innen érthető, miért igyekezett legyőzni saját érzelmeit nagy irodalomtörténeti munkái korszakában még kisebb feladataira készülve is, akár ifjúkori barátjáról, az éppen elhunyt Vörösmartyról kellett volna megírnia a közhangulattal szembeni különvéleményét, akár ifjúkori ellenfeléről, az évek óta halott Döbrenteiről kellett szint vallania, miért nem tudott hangot találni az előzőhöz,¹⁷⁸ illetve miért igyekezett az utóbbi esetben olyan eltökélt önfegyelemmel úrrá lenni feltolulól haragján munka közben, és miért fájlalta még ekkor is, hogy Szalay bírálata kikezdte történészi pártatlanságát. Költészettörténeti kézikönyvének rövid Ber-

¹⁷³ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 2. és 3., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.

¹⁷⁴ [SZALAY László], *Toldy Ferencz' irodalmi beszédei*, *Kiadta Bajza, Pozsonyban, 1847*, Wigand Károly *Frigyes' betűivel és költségen*, Pesti Hirlap, 1847. október 10., 237.

¹⁷⁵ QUINTILIAN, *Institutio...*, i. m., IV, 18–22.

¹⁷⁶ Szalay László Alexander Fleglerhez, 1855. április 9., SZALAY László *Levelei*, bev., életrajz, jegyz. és kiad. báró SZALAY Gábor, Bp., Franklin-Társulat, 1913, 261.

¹⁷⁷ Vö. RANKE, *Sämmtliche...*, i. m., III. köt., VIII; XIV. köt., IX; XV. köt., 103; XXV. köt., IX; XXXI. köt., VII–VIII; XXXIII. köt., VII.

¹⁷⁸ Toldy Ferenc Kazinczy Gábornak, 1855. december 4., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.

zsenyi-pályaképét írva nemhiába folytatott olyan nagy belső küzdelmet önmagával, hogy Döbrentei egykori Berzsenyi-kiadásának szerinte hamisítással felérő szerkesztői eljárását mennél tárgyyszerűbben, lehetőleg adatközlésre szorítkozva, heveskedés nélkül (mondhatnánk: „sine ira”) leplezze le, és nemhiába fogadta meg ugyanekkor (1855–56 telén) egy barátja előtt, hogy majd a Döbrenteiről írandó pályaképben viszont beszámol néhai, de még mindig gyűlölt ellenlábasa tevékenységének *értékeiről* is: úgy érezte, mindkettővel a maga részrehajlás nélküli (mondhatni: „sine studio”) történészi pártatlanságának tartozik. „Döbrentei kikapja benne sententiáját; bár fellázadt érzésemet tartózkodásom legyőzte. De tán épen ez ad erőt előadásomnak. Ha kikelek, polemia lesz, nem historia. Pedig én mindenha a historicus tárgyilagosságára törekedtem, s ha én Döbrenteit, a K[azin]cgy gyalázatos üldözőjét, itt egész nyugalommal megöletem *maga által*, nem leszek oly igazságtalan, hogy midőn róla irok majd, érdemei elismerésével, mikkel kétség kívül birt, fel ne támasszam.” Az irodalomtörténész önfegyelműző módszereibe enged bepil-lantanunk, amit ráadásként elárul erről az őt különösen próbára tevő esetről: egykori indulatának föltámadása a cikk elkészültével még a gépies aprómunkának számító korrektúrázást, a nyomdától visszakapott levonatok kijavítgatását is veszélyeztette. „Kétszer föl kellett kelnem a corr. alatt, s fel s alá járnom hogy csillapítsam izgatott kedélyemet: annyira lázaszt engem e mephistói ember emlékezete; s még is, reménylem, ez állapot nem fogja magát elárulni előadásomban. Annyira igyekszem leküzdeni érzésimet. Szalay László félre ismert, midőn Irod. Beszédeim bírálatában 1847. a Pesti Hírlapban engem *pártosságomnál* fogva alkalmatlannak hirdetett az irodalomtörténészségre.”¹⁷⁹

Értékrendjükben a pártatlanság *eszménye* tehát közös; ezt erősíthette, hogy Szalay és Toldy ekkortájt, 1856 elején, egyaránt Cicero *De officiis*-ének bővületében éltek (Toldy egész télen gyönyörűséggel olvasta éjszakánként,¹⁸⁰ Szalay még frissen emlékeztetett a maga alaposan jegyzetelt fordítására, amelyen 1855 nyarán és koraószén nagy örömmel dolgozott egy vidéki lakba húzódva a budai hegyek lábánál¹⁸¹), ugyanis ebben Cicero, szkeptikus ismeretelméletéhez híven, módszertani elvként hirdeti a szembenálló nézetek együttes vizsgálatát és nem elkötelezetten irányzati, hanem mérlegelve választó képviselét,¹⁸² amivel egyébként más műveiben is találkozhattak magyar olvasói.¹⁸³ Toldy hirtelen visszautalása az immár egy évtizede olvasott recenzióra elárulja, hogy irodalomtörténeti munkái közben milyen nyomasztóan kísértette a történészi mivoltát megkérdőjelező támadás emléke. Lassan hegedő sebei még 1871-ben, irodalomtörténeti főműve megírásán túl is felsajdultak, amikor arról kellett határoznia, fölvegye-e *Összegyűjtött Munkái* összkiadásába az 1847-es pozsonyi és az 1856-os pesti kiadásban már megjelent beszédeit, kiegészítve a későbbiekkel; a régi polémia utóhatására vall, hogy ismét a tár-

¹⁷⁹ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 2. és 3., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.

¹⁸⁰ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1856. február 7., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126.

¹⁸¹ Szalay László Szalay Lászlónéhoz, 1855. június 24., SZALAY László *Levelei*, i. m., 264; Szalay László Alexander Fleglerhez, 1856. május 19., *Uo.*, 267–268; vö. még SZALAY előszavával = Marcus Tullius CICERO, *A kötelességekről*, ford. SZALAY László, Pest, Hartleben K. A., 1857, 5.

¹⁸² CICERO, *De officiis*, liber primus, 2. 6 = CICERONIS *Scripta quae manserunt...*, i. m., 3–4.

¹⁸³ Vö. A. A. LONG, *Cicero's Plato and Aristotle = Cicero the Philosopher...*, i. m., 41.

gyilagosság szempontjából mérlegeli, irodalomtörténeti munkásságába beletartoznak-e irodalmi beszédei, és csak hosszas habozás után tud dönteni, új előszavában érezhetően még mindig Szalay legfőbb kifogása ellen védekezve: „Mert átfutván azokat, úgy látszott, hogy, bár az emlékszőnok, tárgyai felfogásában azon közelségnél fogva, melyben azokhoz áll, s azon részvételnél fogva, melytől a kedély valamely új veszteség felett ment alig maradhat, nem könnyen emelkedhetik azon abszolút tárgylagosságra, melyet az irodalomtörténetésztől [*sic*] követelünk; másfelül azonban a viszonyról, melyben valamely irodalmi egyéniség korához állott, egyenesen ő van hivatva tanuságot tenni, úgy hogy ily dolgozatok, ha a szónok nem forog pusztá általánosságokban, és *való* igyekszik lenni, épen *mint azon kornak tanúi is, melyekben készültek*, kettős történeti értékkel bírhatnak.”¹⁸⁴ Az irodalomtörténetésznak eszerint mindenképpen „abszolút” tárgylagosságra van szüksége, ennek hiányáért legfőljebb az emlékszőnok óhatatlanul pártos művében kárpótolhat minket az, hogy kortörténeti leletként is olvasható; e gondolatmenetből egyrészt kiderül, hogy Toldy milyen átfogó érvényt tulajdonított ugyanannak a tacitusi eszménynek, amelynek jegyében már bő fél évszázaddal korábban Döbrentei is ilyenformán választotta el az életrajzíró igazságra törekvését a halotti búcsúztató szónokának kegyeletos eljárásától,¹⁸⁵ másrészt az érvelés történetírás és szónoklat ugyanolyan (quintilianusi jellegű) munkamegosztására hivatkozik, mint amilyenre Szalayé utalt – már szintén egy negyedszázaddal korábban. Még Toldy szinte észrevétlen térbeli metaforái is árulkodóak: a szónoki közelség helyett egy történésznek lélekben távol kell lennie tárgyától, mégpedig fölfelé távolodva, hiszen *fölemelkedve* juthat el abszolút tárgylagosságáig, ahogy Szalay is kifejezetten a pártok *fölötti* történetírás eszményét kérte számon...

Bár valaha Toldy pályakezdként Döbrentei Erdélyi Muzeumának kijegyzetelésével fogott a magyar irodalmi és tudományos élet feltérképezéséhez, az 1850-es években irodalomtörténetési feladatain dolgozó tudósként aligha gondolt arra, hogy Döbrenteivel szembeni haragját a „*sine ira et studio*” ugyanazon tacitusi követelménye miatt igyekszik lecsendesíteni, amelyet elhunyt ellenfele már négy évtizeddel korábban meghirdetett az Erdélyi Muzeumban. Pedig önfegyelmező küzdelmére pontosan ráillenek Döbrentei egykori célkitűzésének szavai: ő is mentes akar lenni „minden személyes interessétől”, ehhez szerinte is „egészen csendes elmebeli állapotban” kell lennie, nehogy ellenőrizhetetlen fölhevülésében észrevétlenül írásába szűrődjön „a’ maga individualitása”, szerinte is elveszi egy történeti életrajz szerzőjének méltóságát a „félre csapás, részre-hajlás”, bár azt már szerinte aligha kellene megszorítás nélküli „fő törvényül”¹⁸⁶ elfogadnia a történésznek, hogy írásán ne lehessen észrevenni, melyik nemzet tagja és melyik vallásban született. (Toldy elvileg sem tartotta olyan *nyomtalanul* kiküszöbölhetőnek az egyéniség érdekeit és kötődéseit a történetírásból,¹⁸⁷ mint egykor Döbrentei, a külföldi történész-

¹⁸⁴ TOLDY Ferenc *Irodalmi...*, i. m., I, X–XI. l.

¹⁸⁵ DÖBRENTÉI GÁBOR, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Muzeum, 1814, I. füz., 23–24.

¹⁸⁶ DÖBRENTÉI GÁBOR, *Észre-vételek...*, i. m., 130, 136–137.

¹⁸⁷ T. F. [TOLDY Ferenc] bevezetése, i. m., 133.

kortársak közül az énje kioltására törekvő Ranke,¹⁸⁸ vagy később itthon a Rankéra hivatkozó Angyal Dávid hirdette,¹⁸⁹ a maga irodalomtörténeti gyakorlatában meg legfőljebb vallási hovatartozását volna nehéz megállapítani, ha nem ismernénk, a felekezeti ki-egyensúlyozott előadásmódból, azt ellenben már nemzetképviselési névmáshasználata és eredetközösségi metaforakészlete elárulja, hogy narrátori szerepében melyik nemzet tagjaként és szószólójaként nyilatkozik – igaz viszont, hogy ha szükségesnek érzi, nem tartózkodik a nemzeti önkritikától sem. Jól látható, hogy munkamódszerében ő ugyanúgy a „sine ira et studio” eszményéhez igyekszik tartani magát, csak a „studium” másféle értelmezése mentén és olykor más eredménnyel, mint egykor Döbrentei tette.) Amikor azonban Toldy az 1860-as évek elején Virág Benedek történetírását éppen a pártatlanság tacitusi eszményének meghirdetéséért és megvalósításáért magasztalta, már tisztában volt azzal, hogy egy sokak által legalább fél évszázada folytatott honosítási mozgalom kiteljesedéséhez járul hozzá. A „sine ira et studio” klasszikus mintázata ekkorra (Szalay, Csengery és mások révén) nemcsak az intézményes önmeghatározásukon dolgozó és módszereiket korszerűsíteni igyekvő nemzeti történettudományok eszményrendszerén hagyott félreismerhetetlen rajzolatú nyomot, hanem Tacitus nevének említése nélkül fel-feltűnt a Jósika kezdeményezte ún. kritika-vita során, eközben (Gyulai, Erdélyi, Arany és mások összecsapó érvei jóvoltából) elősegítette az irodalomkritika és irodalomtörténet-írás viszonyának tisztázódását. Fél évszázadon át nyomon követhető, hogyan vált a tacitusi módszerelv olyan szellemi közkinccsé, amelyből egymással viaskodó csoportok (Dessewffyék és Bajzaék) vagy egyes szerzők (Szalay és Toldy) egyaránt részesülhettek, holott értelmezésében vagy érvényességi körének megítélésében még az ugyanazon oldalon állók (például Bajza és Toldy) sem okvetlenül értettek egyet. Akár az irodalom reszpublikájának közös eszményét,¹⁹⁰ a „sine ira et studio” elvét is legfőljebb kisajátítani akarhatták olykor a harcfront egyik vagy másik oldalán, de voltaképpen közös jelszava lett az egyazon klasszikusokon iskolázott ellenfeleknek, annyira beépülve értékrendjeikbe, hogy nem volt miért egy tekintélyes névvel alátámasztani. Az 1860-as évek elejére tehát nemhogy elsekélyesedett vagy kiapadt volna a hazai Tacitus-recepció folyama,¹⁹¹ hanem számtalan ágra szakadt, melyek eredete olykor már el-eltűnt ugyan a névtelen hivatkozások sűrűjében, de messzi ősforrásuk ilyenkor is elérte, sőt talán még mélyebben átjárta a szellemi élet talaját.

Hatása az irodalomtörténet-írásban Toldy óta szinte mindmáig tart, és hagyományához annyira hozzászoktunk, hogy az egykor Bajza pedzette elvi, majd Szalay feszegette gyakorlati problémái szinte teljesen feledésbe merültek. Pedig önmagában is figyelmet érdemlő kettős tünet, hogy miközben Toldy (is) hosszú időre a tacitusi részrehajlatlanság

¹⁸⁸ Leopold von RANKE, *Englische Geschichte* = L. R., *Sämtliche...*, i. m., XV. köt., 103. Pártatlanság-eszményéhez lásd még III. köt., VIII.; XIV. köt., IX.; XXV. köt., IX.; XXXI. köt., VII–VIII.; XXXIII. köt., VII.

¹⁸⁹ ANGAL Dávid, *Néhány szó a történeti módszerről* = *Emlékkönyv Beöthy Zsolt...*, i. m., 197.

¹⁹⁰ Ezt másutt kifejtettem: *Kritikatörténet és filológia: Szöveggyűjtemény A magyar kritika évszázadaiból*, ItK, 1984, 501–505. Lásd újabban TÓTH Orsolya, *A Conversations-Lexikon-i pör és az írásos hagyomány = A magyar irodalmi kánon...*, i. m., 89–100.

¹⁹¹ BORZSÁK István, *Utószó = TACITUS Összes...*, i. m., II, 503.

éthosza jegyében határozta meg a magyar irodalomtudomány (*abszolút* értelemben vett¹⁹²) tárgyilagosság-eszményét, narrátori megszólalásának elkötelezettsége már irodalomtörténeteinek nemzetképviseleti beszédmódjából kiviláglik, a bennük megrajzolt fejlődésvonal pedig nyilvánvalóan a maga korszakbeli és irányzati hovatartozása szerint emelkedett Vörösmartyig, majd hanyatlott onnan lefelé. Az utóbbit Toldy kortársai még hevesen kifogásolták, de utána a századvég majd a századelő tudósai számára a pártatlanság általa hirdetett elve már annyira magától értetődő feltétele lett szakjuk tudományosságának, s annyira nehéz (mondhatni lehetetlen) lett volna teljesen kielégíteniük ezt a feltételt, hogy Toldy koncepciójának nyilvánvaló részrehajlása ellenére benne látták és ünnepelték a „sine ira et studio” tudományosság megalapítóját, akinek sikerült, ami addig senkinek, és akinek kisebb idevágó fogatkozásai megbocsáthatók, sőt (hallgatólagosan) igazolhatják az övéiket. A legnagyobb formátumú szakmai utód, Horváth János az 1920-as években úgy gondolta, hogy Toldy műveiben lényegesen kiegyensúlyozottabb és tárgyilagosabb módszer jutott érvényre, mint amelyet elődei a 19. század elején használtak: Kazinczy 1808-ban írott *Tübingai pályaműve* és Pápay irodalomtörténete még közeli rokonai lehettek egymásnak, a tudományos rendszerezésű irodalomtörténet ekkor még ugyanúgy csak érvként használta a történelmi anyagot a magyar polgári nyelvvé emelésének elfogadtatásához, mint az eleve gyakorlati célzatú, meggyőzésre törekvő pályamű tette,¹⁹³ ezzel szemben Toldynál már valami minőségileg új kezdődik. „S Toldy tudós volt, s történelmi lelkiismeret egyik fő erénye. [...] nem tagadhatta meg ugyan magában a Vörösmartynak szívbéli kortársát, s némely tárgyak, némely írók iránti előszeretet és rokonszenv, ritkábban elfogultság formájában meg is érezte; ahol adatok híján föltevésekre volt utalva, ott a lelet régiségét vagy magyar eredetiségét a megengedhető határig fokozta, szívesen látván nemzetét a műveltség tüneményei iránt már korán fogékonyak s birodalmában munkás résztvevőnek. De távol volt tőle minden lelkiismeretlen túlzás, nagyítás; adatok előtt sohasem hunyt szemet, sőt kritikai szelleme egyenest kereste azok megnyugtató korlátait. Hazafias buzgalma adatok felkutatására s nem elhallgatására vagy éppen kitalálására ösztönözte. Ami benne a nemzeti érzés elfogultsága volt, annak az igazság kárát nem, szaktudományunk anyagkészlete azonban tetemes hasznát látta.”¹⁹⁴ Elgondolkozhatunk az itt mellőzött kérdéseken (nem volt-e Pápay is tudós, milyen értelemben lehet Toldy *már*, vagyis mintegy vele ellentétben az; pontosan hol húzódik a megengedhető túlzás határa, és miként lehetséges, hogy ezen belül az „előszeretet”, „rokonszenv” vagy akár „elfogultság” nyomai nem károsítják a továbbra is egyetemesnek felfogott igazságot); az ilyesféle aggályok Bajza és Szalay egykori problémafelvetései óta talán azért is tűntek el, mert zavarba ejtő kétséggel illették volna az immár intézményesült szaktudomány elkülönülésének és tekintélyének jogcímét. Mindamellet Horváth tudománytörténeti értékítéletének *viszonyítása* annyiban ma is elfogadható, hogy Toldynak csakugyan jobban sikerült megoldania a korabeli irodalomtörténetek e közös problémáját, mint hazai elődei közül talán bárkinek. Mivel a nyugat-európai országok nem-

¹⁹² TOLDY Ferenc *Irodalmi beszédei*, Bp., Ráth Mór, 1888, I, X–XI.

¹⁹³ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 250.

¹⁹⁴ *Uo.*, 335.

zeti irodalomtörténet-írása a külfölddel szembeni kulturális önigazolás igyekezetéből fejlődött ki a 17. és 18. században,¹⁹⁵ mondhatnánk a ressentiment ihlette és a vindikáció hagyományát követő tudományként, ebbe az európai összefüggésrendbe illeszkedvén a 18. századi magyar, jobbára még latin nyelvű historia litterariák is azért íródtak, hogy elégtételt szerezzenek a külföldről lefitymált hazai írásbeliségnek, és e céljuk lényegileg meg is határozta őket. A már Desericius emlegette „justos veri limites”,¹⁹⁶ az igazság jogos határai, amelyeket az egész 18. századi magyar irodalomtörténet-írás sérthetetlennek akart, de nem tudott megőrizni a nemzeti kultúra igazolása közben, Toldy műveiben *viszonylag* épebben megmaradhattak; ő már kielégítőbben el tudta végezni a nemzeti kultúra igazolásának és kritikai értékelésének összeegyeztetését, sőt kazinczyánus–vörösmartyánus nézőpontja ellenére egyik tudományos újdonsága csakugyan épp az, hogy következetesebben törekszik az elfogulatlanságra elődeinél. Noha irodalomtörténeteivel még mindig a kulturális elmaradottság (külföldön és itthon egyaránt hallott, sőt belülről is átérzett) vádját akarta megcáfolni, ez a cél már azért nem tudta egyértelműen meghatározni főműfájának mondanivalóját és kifejtésmódját, mert tudósi szakszerűség-igénye ellenáll ennek, mégpedig nagyrészt a „sine ira et studio” eszménye jóvoltából.

Horváth értékítéletének kitetsző előfeltevései világosan jelzik, hogy a Toldytól örökölt tudományfelfogás (ennyiben) pozitivista módszertana és éthosza nála még érvényben van: hallgatolagos végső eszménye, sőt normája az egykor Toldy által nyíltan hirdetett abszolút pártatlan tárgyilagosság, *ennek* jegyében keresi (bármennyire nagyvonalúan vagy engedékenyen) a tudományossá válás kezdetét, *ezért* húzza meg az „igazi” történet-tudomány birodalmának határát Pápay és Toldy között, s *emiatt* fogadja el az utóbbit alapítónak. Míg ugyanis szerinte Pápay irodalomtörténetét (akár Kazinczy pályairatát) „agitatórius szándék s a történelmi adalékoknak mintegy csak argumentumul használása jellemzi”, Toldyval „kezd szaktudományunk – mint igazi történettudomány – a történelmiség elfogulatlan álláspontjára helyezkedni, s korszerű agitatórius cselekedetből és iránymúból korával ugyan melegen együttérző, de annak kedvéért a múltat meg nem tagadó, meg nem csonkító *tudományos történet szemléletté* átalakulni. [...] nagy érdemei között [...] ez kétségtelenül a legnagyobb, s ez az, miben nem mindig s nem eléggé követték őt utódai.”¹⁹⁷ Megint felfigyelhetünk az elméleti problémákat fölvető kérdések elhallgattatására (van-e esélyünk lényegi szétválasztásra a múlt „csak argumentumul” használása, illetve önmagáért való bemutatása között; egyáltalán létezik-e olyan módszer, amely *nem* érvként használja a múlt anyagát valamihez; elvégezhetnénk-e a sugallt szétválasztást azzal, hogy argumentumként a múltból eleve céljainkhoz *válogatjuk* az adalékokat, a tudományos történelemszemlélet viszont az *egészet* akarja híven és csonkítatlanul bemutatni; egyáltalán létezik-e olyan módszer, amely *nem* válogatja és ezáltal is alakítja anyagát), de épp e kérdések magabiztos vagy önkéntelen mellőzése jelzi, hogy

¹⁹⁵ Ezt másutt részleteztem, vö. *Avant-propos = Acclimater l'Autre: La traduction littéraire et son contexte culturel*, szerk. KARAFIÁTH Judit, TVERDOTA György, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 7–12.

¹⁹⁶ Desericius [DESERICZKY Ince], *Pro cultu litterarum in Hungaria ac speciatim Civitate Dioecesi que Nitriensi Vindicatio*, Romae, 1743, 8.

¹⁹⁷ HORVÁTH, *A magyar irodalom...*, i. m., 250, 335.

Toldy módszertani elvei, melyek szerint mindez lehetséges, sőt tudományos műtől megkövetelendő, Horváth állásfoglalásában már indoklásra sem szoruló ismeretelméleti előfeltevésekké váltak. Ahogy Horváth az éppen itt megjelenő „szaktudományunk” szóalak birtokos személyjelével magát is befoglalja tudománytörténeti elbeszélésébe, azzal gondolatmenetének egésze még nyilvánvalóbban elismeri, hogy a szerinte Toldyval kezdődött módszertani hagyomány előfeltevései lényegileg már nem, legföljebb (a „kezd” miatt) érvényesülésük *fokában* különböznek azoktól, amelyekre az 1920-as évek irodalomtudománya, s benne a maga gyakorlata támaszkodik, s amelyeket ő értékeléseiben mérvadó normaként használ Toldy utódainak megítélésére is. Horváth nem említi ugyan sem Tacitus nevét, sem a „sine ira et studio” elvét, de ahogy összefoglalja a Toldy kezdeményezte módszertani fordulatot, abban a nemzeti irodalomtörténet-írás tudományosítását a tacitusi pártatlanság-eszmény uralomra jutásaként is értelmezhetjük, és az 1920-as években már nagyarányúan bontakozó utód voltaképpen *ezt* hagyományozza tovább változatlan érvényű előfeltevésként és értéknormaként. A Toldy kezdeményezte tudományos módszertannak egészen Horváth saját munkásságáig rendkívül sokat köszönhet a magyar irodalomtörténet-írás, de e hagyomány folytonosságát és összetartozását nemcsak öröklődő előfeltevései, hanem a látásmódjában ezek árnyékaként létrejött elméleti vakfolt öröklődése, illetve az általa eltakart elméleti problémák azonossága szavatolta, és mivel e látásmód nem mint *egy* tudományos irányzat választása, hanem mint *a* (tehát minden *igazi*) tudományosság kritériuma rögzült, sokáig eleve kizárta a módszertani önkritika lehetőségét.

Tudománytörténetileg hosszú ideig, szinte egy évszázadon át semmi nem tette komolyan próbára a Toldy és kortársai által meghonosított tacitusi eszmény elméleti alapjainak teherbírást, miközben az normaként is rendkívül szívós életűnek bizonyult, különböző alakváltozatú utódai jelentek meg a személytelen tudományosság pozitívista követelményétől a személyes elfoglaltságon felülemelkedő nézőpont sokféle újabb ígérétéig. Csak a 20. század utolsó harmadában szorult e módszertani hagyomány köré annyira a sűrűbbé korszerűsödött elméleti háló, hogy lehetőség nyílt a régóta lappangó előfeltevések vizsgálatára, máig tartó viták során. Amikor például Farkas Zsolt 1994-ben *Mindentől ugyanannyira* címmel közölte első tanulmánykötetét, a benne szereplő hasoncímű kritikája pedig Garaczi László egyik kötetét elemezve arra következtetett, hogy a szerző itt „a személyesség abszolút nulla fokán beszél”,¹⁹⁸ mindebből Farkas könyvének egyik bírálója, Beck András a mindenirányú pártatlanság rejtett eszményét hámozta ki, amelynek előképeként a személyiséget kioltani igyekvő Rankétól idézte a jellemző tételt, miszerint Istentől minden kor egyforma távolságra van és az ő szemében minden kor egyformán értékes;¹⁹⁹ egy másik recenzens, Odorics Ferenc pedig mottóként olyan mondatot emelt ki Farkastól („Ha én most a *Halálnapló* mondatait kritizálom, annak semmi köze nincsen

¹⁹⁸ FARKAS Zsolt, *Mindentől ugyanannyira: A Nincs alvás! ismeretelmélete* = F. Zs., *Mindentől ugyanannyira: discursus*, Bp., József Attila Kör–Pesti Szalon Könyvkiadó, 1994, 135.

¹⁹⁹ BECK András, *Helyből távol*, Nappali Ház, 1996/2, 52–58.

a személyes viszonyokhoz, és ilyen értelemben a szeretethez és a gyűlölethez²⁰⁰), amely így kiszakítva nemcsak a személyes érzelmi elfogultság elhárításának szándéknyilatkozataként hat, hanem záróformulájával akár a tacitusi „neque amore [...] et sine odio” vagy „sine ira et studio” törekvését is eszünkbe juttathatja. Sőt amikor Beck azzal érvelt, hogy bárki legföljebb egy geometriai kör középpontjában lehetne mindentől ugyanannyira, de a humán tudományok alaphelyzetét adó hermeneutikai körbe átlépve ez már nem sikerülhet,²⁰¹ vagy amikor Farkas egy viszontválaszában arról panaszkodott, hogy könyvére „igen excesszívek a reakciók [...] és nem a tematikus diszkurzus vezérli őket, hanem [...] ad hominem érzemények”,²⁰² eszünkbe juthat Bajza egykori kételkedése a tacitusi pártatlanság-eszmény kivitelezhetőségében. Az ehhez hasonló viták résztvevői nemegyszer önkéntelenül újrafogalmazzák a 19. század közepének elfeledett érveit és akaratlanul még mindig a nagy római történetíró hajdani problémafelvetésére válaszolnak.

²⁰⁰ ODORICS Ferenc, *Na* = KOVÁCS Sándor s.k., ODORICS Ferenc, *PosztMagyar*, Szeged, Ictus, 1995, 205–218.

²⁰¹ BECK, *Helyből távol*, i. m., 54.

²⁰² FARKAS Zsolt, *Nana: Válasz Odorics Ferenc kritikájára* = F. Zs., *Most akkor*, Bp., Filum Kiadó, 1998, 53.

„Hja, biz a francia regényírónak jó a dolga. Számára nyitva áll a »félvilág«. Az osztrigát eszik és pezsgőt iszik. – De a magyar regényíró kénytelen a tisztességes emberek számára írni, mert ezekből telik ki a publikum. – Aztán eszik pörköltet, iszik vinkót. De azért is ezer hála! – s végtére is nagy kérdés, hogy nem jobb-e a malacság villával a tányérből élvezve, mint könyvből falva? – Én az előbbit szeretem.”

(*De kár megvénülni*)

A játékos elbeszélői kijelentés két szempontból is túlmutat önmagán: a francia és a (pörkölttel meg vinkóval karakterizált) magyar (egy bizonyos típusú, a millennium esztendejében már kevésbé általánosítható) regény szembesítése a – rövidre zárva – naturalista és a hagyományosnak vélt műveket kedvelő olvasókat is konfrontálja, a „félvilágot” és a „tisztességes emberek”-et, akik más-más történetekre, regényterekre vágynak; s az elbeszélő „példabeszéd”-éből, „metaforikus” előadásából nem hiányzik az állásfoglalás sem. Az elbeszélő a magyarénál kevésbé kedveli a francia/franciás alakzatot. Bár tréfálkozva hangzik el a megjegyzés, nem áll messze Jókainak több ízben hangoztatott véleményétől. Hogy aztán a *De kár megvénülni* – ha inkább sejtetve, célozgatva, bár nem túlságosan álcázva – éppen elég „malacság”-ot tartalmazzon. Mindez mégsem hitelteleníti az idézetet, jóllehet regénybeli megnyilatkozás és attól eltérő, egészen másképp is értelmezhető műegész (kiváltképpen, ha a megnyilatkozás szerzője feltűnően aktív, a regény alakulástörténetére rendszeresen reagáló, a jelentősebb-kevésbé jelentős eseményeket zárójeles mondataival kommentáló elbeszélő) a kölcsönhatásnak, a dialógusnak egy, az elbeszélő kompetenciáját némileg elbizonytalanító változatát valósítja meg. S az a tény, hogy az elbeszélő – ha megnyilatkozását elfogadhatónak minősítjük – vonzalmi ellenére cselekszik, személyiségjegyeinek legalábbis többféleképpen magyarázhatóságát jelzi. Annál is inkább, mivel az újraolvasás során az egyértelmű állásfoglalással záruló idézet sem bizonyul teljesen egyértelműnek. Igaz ugyan az, hogy a francia regényíró „jó dolgát” tartalmazó kitétel iróniájára az írásképp hívja föl a figyelmet: nem a fél világ számára könnyebb nyelvi hozzáférhetőség segíti munkáját. A „félvilág” mint a befogadók köre – éppen ellenkezőleg – szűkebb olvasói táborra feltételez. E „félvilág” sematikus jelződése közhelyes, ezért általános karakterológiával szolgál, miként a tisztességes magyar olvasóké is. Ám a „De azért ezer hála!” közbevetés töprengésre készíthet. Miért és kinek ez a hálálkodás? Hogy pörköltet evő és vinkót iszogató publikumnak kell írni? S miféle ellentétre utal az ellentétes kötőszó? Valóban ellentétes oldalakra sorol egymással szembeállítható tényezőket? A pörkölt és a vinkó valóban jobb lenne az osztrigánál és a pezsgőnél? A tisztességes emberekből álló olvasóközönség jobb ízlésű a „félvilág”-inál? Hogy az elbeszélő „az előbbi” szereti, messze nem dönti el a „nagy kérdés”-t. Már

csak azért sem, mivel (s ez lehetne a második szempont) kissé összekuszálódnak, kontaminálódnak a „képes beszéd” elemei. Különbő szintekre helyezett minőségek mozdulnak el pozíciójukról. Nemzetkarakterológiával nemzetkarakterológia feszül szembe, metonimikusan (rész az egész helyett) gasztronómiai szokások lépnek olvasói elvárások helyébe. Az idézet végére azonban felborul a rend, a malacság „homonimá”-ja diadal-maskodik; a szó szerinti és az átvitt értelmű jelentés, étkezés és olvasás eddig határozotlan szétváló körvonalai egymásba érnek, az étkezés élvezetként, az olvasás (a könyv) falásként minősítették. Az idézetből aztán a regényegészre nézve több következtetést vonhatunk le.

Az első feltétlenül az étkezés és az olvasás összefüggéseiről árulkodik. Az írás, még inkább az olvasás az elbeszélő számára messze nem jelentéktelen esemény, hiszen nemcsak a szereplők olvasnak viszonylag sokat a mű folyamán, hanem az olvasók is kapnak teljesítendő külön leckét: a (véletlenül?) Jókai által is szerkesztett *Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben* hetedik kötetének „Hadzsics Antal” által írt fejezetével kell kiegészíteniök azt, amit az elbeszélő csak tömören összegez. Ennek a fejezetnek elolvasása nem pusztán hiányt pótol, hanem olyan információkhoz juttathatja az olvasót, amelyek birtokában biztosabban haladhat tovább az olvasásban. Ugyanakkor a szintén számos alkalommal emlegetett étkezés sem mellékes foglalatosság: ez utóbbi leírása során nemcsak az eddig idézett helyen, hanem másutt is a regényre, a regényíróra vonatkozó fejtegetésekre bukkanunk. *A rác pite* nevezetessége nem csupán annyi, hogy két fejezetnek is címe (az első utal rá, hogy a címadó étel később újra előkerül, s a szerb néprajz-táplálkozástörténeti elemről motivikus tényező lesz), hanem az, hogy alkalmasnak bizonyul (irodalmi) ellentétek összefogására; oly alkotás készítése zajlik, amelynek végeredménye szintézis lehet: „Tehát a rác pite készítéséhez különös talentum, beható stúdium és szerencsés kéz kívántatik. (...) mindenféle heterogén hús- és zöldséganyag apróra összevagdalni, kemény tojássárgáját, még nem tudom én mi mindent keverni; az egyik téstálat ezzel behinteni, tollhegyével zsírt vagy talán tejfelt (tudja kő!) ráfecskendezni; (...) míg végül az összerakott lapokból egy brosúr lesz; képzeld csak! egy brosúr, mely megehető; még szép kötése is van, azzal együtt megehető; nincs benne semmi sületlenség; együtt a realizmus az idealizmussal.”

S hogy semmi félreértés ne adódjék, étkezés és olvasás/írás összegondolása a második *A rác pite* című fejezetben a műben oly gyakori zárójeles író–olvasó dialógus keretébe ágyazza az irodalmi és gasztronómiai „terminológia” összefüggéseit. Kiegészítésül annyit: az elbeszélő „tollba” mondja történeteit, reakciói révén jeleníti meg a (le)író, így bevonja történetébe, valójában még a történetmondásba is: „(De most már csakugyan az asztalhoz csapod a tolladat; ki fog regényt írni a rác pitéről? Jól van, no, öreg, adjunk neki más címet, töröld ki a föntebbit. Jó lesz ez: »Amit Amarillisz főzött«?)”

Az elbeszélő a tervezett címváltozással nem lép ki az étkezés-írás/olvasás köréből, hiszen az új címjavaslat ezúttal a „kifőzött” homonimájával játszik el. Amarillisz szövi a szöveget, egyben gondoskodik arról, hogy az elbeszélő hozzájuthasson kedvelt rác pitéjéhez. Bekebelezze a történeteket, melyek jól elkészítve nem „sületlenségek”. Az elbeszélés „materialitása” szemléltetés, az étel készítése párhuzamosan történik az elbeszélés-

sével, mivelhogy az elbeszélés tárgya az étel készítése, ám az étel készítése az elbeszélés készítésének eszközeivel megy végbe. S ha végigvisszük a gondolati sort: az elbeszélésnek tárgya (végső fokon) az elbeszélés készítése.

A második következtetés az előzőekből adódhat. Ha valójában ily szoros a kapcsolat az elbeszélés és az étel készítése között, akkor legalábbis kétségessé tehető a mottóként funkcionáló első idézet. Ugyanis az a kérdés vethető föl, miszerint a följebb említett játékoság csak az előadás tónusát hatja-e át, vagy csupán az idézetet, annak esetleges vagy valódi regénypoétikai utalásaira is vonatkoztatható-e. *A rác pite* (és a rác pite) realizmusa és idealizmusa mindenesetre a kulinaritás példaadását hangsúlyozza, és azt dokumentálja, hogy ennek a két (világszemléleti? regénypoétikai? ontológiai?) területnek szókinszében akad, nem is jelentéktelen, átfedés. Azaz: vannak olyan szavak, amelyek mindkét funkciójukban „jelentésesek”. Ilyen módon minden étkezés, így minden elbeszélés, s a tétel akár megfordítható is. Hiszen elképzelhető, hogy valaki könyvet, könyvből élvez, és tényérből fal, valószínűsíthető a tevékenységi formák fölcserélhetősége. Az étkezés-vágy/élvezet és az olvasás-vágy/élvezet az elbeszélő különféle megközelítései során másolódik egymásra. A szavak, a jelentések „mobilitása”, fölcserélhetősége feltételezi az elbeszélő „nyelvjátéká”-nak humoros, helyenként ironikus hangoltságát. A nyelvjátékba az tud belépni, aki elfogadja a *De kár megvénülni* elbeszélőjének többértelműséggel jellemezhető beszédmódját, és nem egyféleképpen érti azt, ami megengedi a sokféleképpen értést. Ez nemcsak szójátékokkal válik érzékelhetővé, hanem az állandósuló önreflexiók révén (is). Olyan beszédmódot honosít meg az elbeszélő, amelyben a kijelentések és azok mérséklése, visszavonása azonos értéket képvisel. Nem egyszer állítást és tagadást játszat össze az elbeszélő. Az étkezés és az olvasás/írás egybelátása túllendít a szójátékon, ugyanakkor megnyitja a létezés ambivalens voltát problematizáló elbeszélő számára a lehetőséget a tollba mondottak rétegezésére, a szöveg „természetes” dialogicitásának érvényesítésére. Ez a fajta elbeszélői modor szétfeszíti a (hagyományos, Jókaitól is elvárt, művelt) regény kereteit. Az elbeszélő a Jókai-oeuvre-t is bevonja ironizáló szövegterébe. Önnön kompetenciájának kétségbe vonásával teremti meg azt az alakzatot, amely a szokványos (és népszerű) regénytípusoktól eltérít. Az elbeszélő álszerű modora nem egyszerűen a szerző önironikus gesztusával magyarázható (bár avval is talán), hanem a történetészövés iránt megingott bizalom tematizálásával:

„Mert hát nem értek én a regényíráshoz; sohasem próbáltam. Csak úgy historizálok a történet dolgokat, ahogy egymás után következnek.

De hát azt nem tudom, hogy miképpen következnek egymás után?”

A Jókai-életmű néhány darabja a történet kontextusába iktatódik be. A *De kár megvénülni* első része (a hat „novella”, miként az elbeszélő nevezi) kudarcok, felsülések, fél-sikerek sorozata, amelyeknek földözése egyben különféle foglalkozások és rétegnyelvek megismerésére kínál alkalmat. Így az elbeszélő nemcsak szerelmi, hanem nyelvhelyzetek és nyelvi formák kalandjában is részesül. Ezeknek értelmezése hívja elő a Jókai-oeuvre egy-két alkotását (a népszerűbbek közül); ezáltal kölcsönözve több hitelességet az elbeszélőnek és az elbeszélésnek, narrációval építve narrációt. Előbb a színészet „magasztos hivatás”-át emlegeti az elbeszélő: „Terjeszteni a magyar nyelvet és irodalmat; megkü-

deni az idegennel, meghódítani Pozsonyt, Temesvárt. »Veni, vidi vici!«. Fenntartani a lelkesedést a nemzetben! Minden újév napján előadni a Bánk bánt, március 15-én Bem apót, húsvétkor Peleskei nótáriust, pünkösdkor Rákóczit, István napján a Szigetvári vértanúkat, mindszenek napján a Molnár és gyermekét, karácsonykor a Szökött katonát, s látni a nemzetet, amint sír, és amint kacag?»

Az elbeszélő valóban széles körben ismert-játszott darabokat emleget, az volt a Jókaié is (*A szigetvári vértanúk*). Az időszámításban kissé téved: a nemzeti narratíva dimenzionálta túl a magyar nyelvű színészet ún. „küzdelmét” a városi német társulatokkal, ezt aztán az utókor színezte mitikusra-legendásra. E nemzeti narratívát azonban ugyancsak aláássa, hogy mindez részint egy szerelmes kiskorú ábrándozásaiba illeszkedik, részint egy könnyelmű színésznő történetével összefüggésben hangzik el. Az *És mégis mozog a föld* színészet/dramáírás és nemzeti küldetés kapcsolódásainak mintegy visszáját látjuk.

Egy másik fejezetben *A kőszívű ember fiai* egy jelenetének s a mű egy epizódjának feltűnő közelsége igényel magyarázatot. Az elbeszélő ezúttal szigorúan tartja magát a kronológiához, a königráti (Hradec Králové-i) csata valóban néhány évvel megelőzte a Jókai-mű megszületését, igaz, hogy Palvitz Ottó feltehető „modell”-je viszont a szabadságharc csatáinak egyik osztrák résztvevője. De nem a „történelmi” esemény, hanem a regény a bizonyító tényező. Így részint regény hívja párbeszédre a regényt, a regényes esemény „referencialitása” pedig a szövegeköziség egy szélsőséges esetével kínálna meg, a plágiuméval, ha nem tudatosítaná az elbeszélő az időbeli eltérést. Ugyanakkor az epizód megismétlődésének (az önismétlésnek) vádja is eleshet, hiszen egyfelől az elbeszélő maga mutat rá a hasonlóságokra (ekképpen a szövegeköziség összetettebb alakzatának, az önidézésnek véletlenszerűségét hangsúlyozza), másfelől a jelenet patetikus felhangjait az elbeszélőhöz a patetikus megnyilatkozás („önidézés”) után néhány perccel eljutó információ véglet kiüresíti.

„Hát ha már akkor meg lett volna írva *A kőszívű ember fiai* regény, azt hihetné valaki, hogy abból plagizálom ezt a jelenetet, ami akkurát úgy folyt le (részemről), ahogy ott le van írva egy halálra sebesült vitéz kétségbeesésének tüneteivel, aki könnyelmű anyjától elhagyott porontyát pajtása védelmébe ajánlja.

»Ennek a gyermeknek a sírása még a föld alatt sem enged nyugodnom!«

No, de én ezt nem loptam Palvitz Ottótól; mert ez két évvel előbb történt, mint az említett regény íródott; ez énnékem saját szájából fakadt mondásom, s az egész jelenet az én eredeti invencióm”. (Egyébként az elbeszélő idézőjele teljesen jogos, hiszen valóban Palvitz „fakad” ekképpen ki Baradlay Richárdnak).

A retorizáltság az elbeszélő sajátja, előadását *invenció*nak minősíti, elhatárolva magát a tradíciótól. Jóllehet ezt csak azért teheti meg, mert a tradíciót ismeretei közé iktatta. Így invenciójának önmeghatározásába a tradíciónak nem megtagadása, hanem az invencióba való befogadása játszik szerepet. Az eltérő történeti szituáció (a helyszín és az időpont különbségét is beleértve) a plágium elutasíthatóságát indokolja, az összefüggések (a visszhang) az életbeli helyzetek hasonlóságából eredeztethetőek. A befejezés radikális különbözése azonban a történet folytatásának többirányúságát prezentálja, részint a fenntebb-lentebb szint, részint az eposzi-regényes hangvétel történetfejlesztési eltérései alap-

ján. Az elbeszélő azt tudatosítja, hogy az ismétlődés olykor a regény előnyére válhat, hiszen a megrögződött történet egy másik, eddig rejtve maradt lehetőségét kínálja föl. A *De kár megvénülni* epizódjában az elbeszélő maga előlegezi, hogy a zárás nem hasonlít majd a korábbi regényhez: „De a befejezése a szcénának aztán erősen különbözik attól a másiktól. Annyit mondhatok, hogy sokkal drasztikusabb amazénál.”

Még egy mozzanat emlékeztet *A kőszívű ember fiaira*. Ott a zsidó Salamon a titkok tudója, a beavatott (egyébként a zsidó kedvelt figurája lehetett Jókainak, változata Halil Patrona *A fehér rózsában*, ahol azonban a zsidóból népvészér lesz), az ő leleplezése hozza új helyzetbe Editet és Richárdot, világítja meg intrikák, cselszövések, tévesztések okait. Salamon „deus ex machiná”-jával állítható párhuzamba az antikvárius Mirrha, „a kis fürge zsidóasszony” utolsó megjelenése. Ő az, aki Viola tévesztését, cselszövéseit, intrikáit leleplezi, megmenti a főhőst a rá váró megsemmisüléstől, s ezzel megakadályozza a tragikus véget, és lehetővé teszi, hogy Amarillisz „regénye” derűsebbre, szinte molière-i hangoltságába forduljon. Ezúttal nem Jókai filozofizálására érdemes kiemelést (bár az sem érdektelen), hanem egy epizód szereplő olyatén beavatkozása a történetekbe, amely megváltoztatja a készülődő nagyjelenet irányát (a *De kár megvénülni* előbb „egy gyöngédebb természetű jelenet” eshetőségét említi, majd a szobába lépő hölgyeket „walkűrök”-ként aposztrofálja, Passiflóra „brünhildi pózban áll”, Hesperis „maga volt a bosszúálló Erynnis”. A jelenet irányának fordultán Viola „szerepe megváltozott”: mindez egy franciás társalgási komédia alakzatát vetíti rá a regényfejezetre). Az utóbb készült regény messze túljátssza *A kőszívű ember fiait* titkok feloldó epizódját, nem is nagyjelenet az. S bár Salamon megépíti annak „dramaturgiá”-ját (a fokozás és a hirtelen váltás eszközével), kontrasztosra hangolja, igazságot szolgáltat, csupán hozzájárul a boldog befejezéshez, nem írja át a regényt, mint azt Mirrha közbelépése tette.

Az elbeszélő a mű számos helyén, immár tartózkodván attól, hogy közvetlenül Jókai-művekre mutasson, problémázik a regényíráson általában, kezdve a célszerű-megbízható címadáson, a műfaji megnevezéseken át a befejezés többértelműségéig, ti. kérdés: kinek a regényét olvassuk? (A kérdés vonatkozhat arra, ki a regény valódi „rendező”-je, meg arra, milyen a fő- és a vele egyenrangú szólamot képviselő többi szereplő alá- és fölérendeltségi viszonya a műben.)

Nem ez az egyetlen Jókai-regény, amelynek során a cím a regény más-más helyén, a paratextuális funkció jelentőségét hangsúlyozva, vissza-visszatér a műben. Csakhogy nem bizonyosan a főszereplővel kapcsolatos az ismétlés. A *Herr von Entenfusz* című fejezetben Hesperis láttán fakad ki az elbeszélő: „Bizony nagyon megsóványodott a jó teremtés. S a sovány nőknél a féltékenység a nyaknak merevségén nyilatkozik. »Ej, haj! ... de kár megvénülni«”.

Ehhez hasonló megoldásra lelünk az *Aki a szívét a homlokán hordja* című kisregény esetében. Nem Edrisz bég (a főszereplő) van megjelölve, hanem az a nő, akit Edrisznek kísérnie kell, s akibe beleszeret. A fejezetcím, az *Az a szív a homlokán*, a regénycímre utal vissza; mikor Edrisz föllebbenti a hölgy fátyolát, „meglátta, hogy a tündérszép hölgynek a homlokán van egy tökéletes szív alakú rózsaszín anyajegy.” A 13. fejezetben a hölgy így jelenik meg: „Ez egy királynő! (Homlokán egy feronière van átszorítva, de a

nagy szikrázó magányos gyémánt nem takarja el a rózsapiros szívet, melyet a természet-től kapott ékességül.) Ő az: a hölgy, aki szívét a homlokán hordja.” A motivikus szerkesztésben a kötet élére írt címhez való fokozatos közeledés érvényesül, s így kijelöltetnek a regény megszerkesztettségét jelző főbb egységek, amelyek ugyan a történetek fázisait határolják el egymástól, de a főszereplőhöz fűződő viszonyukról csupán egyetlen információt közölnek, a szerelmi beteljesüléshez vezető út megtételéről árulkodva. A nem problematizált cím változataiban ismétlődik, de a jelentésváltozatok szűkössége nem rétegezi a történetek alakulását. A címmel indított motivikus szerkesztés jóval szerencsésebb, a variációs technikát jobban kihasználó példájára bukkanhatunk *A tenger-szemű hölgyben*. Ezzel szemben a címadás „logikája” a *De kár megvénülni* első fejezetében elmélkedés tárgya lesz, a biográfiai hitelesség indokolja, hogy az elbeszélő radikálisan változtat első szándékán: „egy becsületes ember gonoszítottai”. Amely ekképpen részint – Jókai más regényeit ide idézve – szerelmes regényt ígér, részint komikumtól sem mentes bűnügyi történetet. A „színlapot” bemutatva válik mind a szerkesztettség, mind a cím kibogozandó problémává, a hat történet kronológiája a hetedikben, amelynek látszólagosan főalakja a feleség, egymásmellettségé alakul, és látszat-kiegyenlítődéssel zárul. Egyébként mind a szerkesztés, mind a műfaj tárgya is a regénynek: a Hesperis-epizód például ilyen módon jelzi az egyik műfajból a másikba átlépés következményeit: „És ezzel végződött az én hatodik novellám. Következik a regényem.” Kitérésképpen: a novella a novus szóból származtatható, az új történetek tehát lezárulnak, következik az új történetek ismétlődése, kibontása, azok elmaradt lehetőségeinek demonstrálása. A föl-jebbi idézet egyébként korábbiakra utal vissza: „Mert az én históriám hét különböző novellából fog állani, amik végül egy nyolcadikban mind összekerülnek, s egy kerek egész lesz belőlük.” Az eddig külön-külön elbeszélt történetek nőszereplői egymást követőleg lépnek be közös regényükbe, részint a cím igazságát tanúsítandó, részint az összeérő történetek ama jellegzetességét demonstrálva, miszerint visszafelé haladva is „felül”-írhatók a novellák, ami egyben azt célozza, miszerint a történetmondás célirányossága illúzió, a történetészövésnek a kiszámíthatatlanság a velejárója. S amikor az elbeszélő rálel története „adekvát” címére, a fölcserélődés veszélyeire figyelmeztet: „(Furcsa nyelv az a magyar! Amire a németnek csak egy kifejezése van: »alt«, azon nevez időt, lovat, bort, ruhát, embert, arra a magyar mind külön jelzöt használ: régi idő, vén ló, ó bor, ócska ruha, öreg ember; ha elcseréli őket, az gúnyszámba megy.)” Talán érdemes volna a megnevezett kifejezések sorrendiségén eltöprengeni, a jelzős szerkezetek értéktartalmán, de ide egy apró megjegyzés kívánczik: mind a némettel való egybevetés, mind a magyar szójáték lehetősége egy másik Jókai-regénycímet hív elő, ahol hasonló nyelvészeti probléma teszi lehetővé a regény indítását.

A nem könnyen megtalált cím az én-szituálás megkerülésére szintén alkalmat ad. A műfaji jelölésben egyelőre bizonytalankodó szerző-elbeszélő már a regény alcímével (ön)életírást sejtet: „Egy vén öcsém uram élményei után”; mintha mástól hallott históriát közvetítene. Persze ennek ellene beszél az egyes szám első személyű előadásmód. Az előszó első mondatából azonban már kiolvasható, a személyes érintettségnek regényi-regényes transzponálása mennyiben térít el (és eltérít-e) a később sugallt (ön)életrajzi-

ságtól. „Először azt a címet akartam adni ennek az izének (mely, fájdalom! rám nézve nem regény), hogy egy becsületes ember »gonosztettei«, Mert hát én az vagyok...” Majd nem sokkal alább: „És ez nem is lett volna rossz regénycím: egy becsületes embernek gonosztettei”. Tehát immár nem „izé”, hanem regény, mely címet igényel, és a továbbiakban még akkor is a regényiség kritériumainak óhajt megfelelni, ha az elmondott história regényvolta az aspektus problémáján múlik, kinek regény, kinek (ön)életrajz. Az elbeszélő az odaértett olvasó reakciójával számol, információja („rám nézve nem regény”) csak meghatározott horizontból értelmezhető. A kétféle címadás, a birtokos szerkezetben mutatkozó különbség egyben belső ellentmondás: az önmagára vonatkoztatottság és a címadási dilemma kétféle – külső – formát írat le. A kijelentés és annak visszavonása vagy relativizálja az elbeszélő történetmondásának megbízhatóságát, vagy ellenkezőleg: intencionálja, miszerint az elbizonytalanodás leküzdése a címadás körüli töprengés tétje. Ez a vissza-visszatérő sajátosság válhat az ismétlés egy nemévé: „Vénségünkben aztán (az, hogy »vénség« nincs: másod fiatalságunkban!) ismét visszatérnek a kedély stádiumai. Bizonyos korban az ősz ifjú titkolja, sőt eltagadja gonosztetteit (...) az utolsó stádiumban aztán már ismét dicsekszik gonosztetteivel (amiket el nem követett)”. S csak mellékesen: az ősz ifjú megfordítása az ifjú/gyermek öreg ’toposz’-nak, a koravén, bölcs fiatalénak, akikkel sűrűn találkozhatunk a Jókai-életműben, Kárpáthy Zoltántól a *Tégy jól!* Helvilájáig. Vagy: „Az első novella ezzel be van fejezve. (Egyelőre.)” Vagy: „Én azt gondolom, hogy minden asszony, akinek eladó leánya van, boszorkány. Ha aztán férjhez adta a leányát, akkor átváltozik anyóssá. (Sajátszerű szláv mitológiai adat!) (Talán nem is speciálisan szláv?)”

Ami regényiségét illeti, a zárójeles megjegyzések száma a regény folyamán egyáltalában nem csökken. Az elbeszélő–olvasó, a tollbamondó–leíró nézőpontjában látszólagos eltérések mutatkoznak. Az elbeszélő–tollbamondó valamennyi kitérőt szükségesnek véli, az olvasói horizont alapján más regény is megformálható lenne a történeteket értelmezve: „(De talán itt már végződne a fehér por fejezete? Kezdhetnénk új szakaszt. Az olvasó alaposan megunhatta már a robbanószerek témáját.)” Az elbeszélő újfent a műfaj problematikus voltával védekezik, számára a történetssorozat „nem regény”, állította, másutt viszont novellát, regényt emleget, elfogadván a hagyományos műfaji kategóriákat. Ezúttal történetmondásnak minősíti önnön elbeszélését: „Jaj, csak ne fuserolj te bele az én historizálásomba. Nem olyan könnyű az, mint a regényírás”. Az elbeszélő átengedné a regényírást annak, aki csupán leírja (?) az elmondottakat, vagy az olvasónak, aki az olvasottakat regénnyé alakítja, regénnyé olvassa? A historizálás és a regényírás viszonyáról már följebb hoztam idézetet. Ezután akár zavarba is jöhetnénk: ki az a regényíró, akire az elbeszélő emlékeztet? Ha csupán historizálásra telik, s hiányzanak a regényíráshoz szükséges eszközök, az előszóban előre jelzett háborús beszámolók részletező kibontása mit céloz meg? Mi szükség van az alábbi kitételre: „Mert hát egy regényíró, aki sohasem volt háborúban, valami szépen le tudja írni azt, hogy milyen az a háború; de aki maga benne volt a melegében, az ugyan nem tudja, hogy volt, mint volt”. Talán a történeti hűség összetettségéről volna szó, regényiség és dokumentaritás mindig kétes értékű egybevet-

hetőségről? Az elbeszélő így folytatja: „Én ugyan még annyit sem tudtam soha, hogy lovamnak a feje felé van-e előre, vagy a farka felé.”

Talán nem hat túl-interpretációként, ha „világirodalmi” kontextusba állítjuk az elbeszélő önmagát ironizáló öntematizációját. Nevezetesen olyan 19. századi regényírói dilemmákat idézünk, amelyekből kitetszik, hogy a romantika történelmi vízióján kívül léteztek olyan megfontolások, amelyek ember és történelem egymásra olvashatóságát rétegzettebben, kevésbé magabiztosan tételezték. Míg Victor Hugo tablószerűen festi föl a waterloo-i csatát a *Nyomorultakban*, s a történetfejlesztésnek szinte rovására szorítja a háttérbe fikcióját, és mintegy meghirdeti, hogy a történelem fordulópontjait az író-történetíró képes megragadni, Stendhal a személyiség elveszettségét írja bele *A pármai kolostorba*, az egyes ember nem feltétlenül tudja, hogy a történelmi fordulatnak valamilyen módon részese. Az egész vélt vagy igazi ismerete kevés teret enged eszerint a regényiségnek, a szubjektummá válni kezdő hős éppen ismerethiányával van jelen, anélkül, hogy a tudata is jelen lehetne. Jókai humorba fordított történelemértelmezése szintén a személyiség esendőségét, rész-szerintiségét láttatja, minek következtében a regény fikcionalitása mutat a regényiség felé, nem pedig az egyes kritikusok által oly szenvedelmesen követelt dokumentaritás. Ennélfogva a történelmi hűség sem oly egyértelműen jelölhető meg, semmiképpen nem azonos az éppen tudott adatok felhasználásával.

További kérdések is fölmerülhetnek. Miért vonzódik az elbeszélő a historizáláshoz? S hogyan viszonyul az általánosító megállapítás a személyességhez, a személyiség kisserősítéséhez? Vajon nem az elbeszélői státus megrögzítésének problematikus voltára derül fény?

Az elbeszélő életrajza kapcsolódik a „nemzet” életének kisebb-nagyobb eseményeihez, mint amilyenek a színjátszás beépülése a nemzeti narratívába, a königgrätzi csata, amely a kiegyezés egyik elő-eseménye, majd a kiegyezés után létrejövő rend, a parlamentarizmus és így tovább. A történelem elsősorban háttér-információkat ad, de nélküle a személyiség formációja/deformációja aligha lenne megismerhető. Hogy a történelem és a személyiség miként hat egymásra, erről a korábbi és a későbbi Jókai-műveknek meglehetősen eltérő az állásfoglalása. Míg *A kőszívű ember fiaiban* a történelmi igazságszolgáltatás egyben erkölcsi elégtétel, vagyoni jóvátétel és személyes boldogulás is, addig a kései Jókai-művek mintha a Balzac tételezte fölismerés jegyében állnának: a siker egyezsmind az erkölcsi elvek feladása, így a történelemben állás megtagadása mindannak, ami valóban értéket képviselhet. S hirdetik ezt a Jókai-művek (ön)ironikusan és a kivonulás lehetőségét mérlegelve, megérintve az Európa-fáradtságtól. A regényiséget tekintve a történelmi tényező háttérbe szorulni látszik, a fenséges az alantasba fordul át, nem szület meg Baradlay Richard kései utódja. A prózapoétikát tekintve a megszerkeszthetőség problematizálódik, ezzel szoros összefüggésben az időtényező relativizálódik, és megkérdőjeleződik a lineáris előadás célszerűsége. Ehelyett a visszatekintés, az elképzelés, az álomlogika, a több egyenrangú elbeszélő alkalmazása válik regényalkotó tényezővé, „az álmoknak joguk van az élethez, s mindaz, amire visszaemlékezünk, hozzátartozik az életünk történetéhez” (*Utazás egy sírdomb körül*). Majd alább: „A lázas álmok szörnyeit (...) a nem lények sorába számítom, miket a kízzott idegek idéttlenül teremte-

nek, zűrzavaros érthetetlen képek, kuszált meséikkel.” A *Fráter György* című regényben így „álmodja át” a címszereplő a Dózsa-felkelést, az *Öreg ember nem vén ember* történeteinek ilyesforma a végkicsengése.

A *De kár megvénülni* egy helyén az elbeszélő egyértelműen foglal állást történetének regényisége mellett; a maga történetszervezésének mikéntjét mentegeti, jöllehet önnön olvasói szokásai ellentmondani látszanak elbeszélői magatartásának. Az én-megosztottság a narrációban valósul meg, az elbeszélés „hogyan”-ja egyben a szubjektum létesülésének és/vagy nem-létesülhetőségének problémáival kapcsolódik össze. Az elbeszélés nem a képződő szubjektum tetszése szerint szövődik, hanem olykor a szubjektum ellenére. Hiszen a történetet nem az elbeszélő alkotja, hanem megtörténik az elbeszélővel. Így a részletező leírást az elbeszélő az elbeszélés hézagainak kitöltésével magyarázza. Ugyanakkor e leírás meg sem közelíti más Jókai-művek környezetet rajzoló fejezeteinek terjedelmét: „(Én nem szeretem regényben a nagyon aprólékos részletezést; azt rendesen olvasatlan átlapozom: de ezek mind hozzátartoznak az én történetemhez. Én ebben a szobában töltöttem el egész hónapot.)” Amiből kitetszik, miszerint ami a regényben érdektelen, az egy historizáló tollbamondásban fontos lehet, mivel a történet a környezet-rajzzal együtt lehet hiteles. Egyébként az emlegetett szoba további történetmondások színhelye: „S aztán elmeséltem neki az én regényemet a Passiflorával.” Az emlékezés az emlékezésben újólag érzékelteti, mennyire bizonytalan az elbeszélő helyzetmegítélése: „– A vége a regénynek itt folyt le a kegyed szeme láttára, füle hallatára.” Következik a zárójeles megjegyzés, mely megint megtöri az elbeszélés linearitását, a több ízben előlegezett kibontakozást és befejezést vetíti előre: „(Akkor nem sejtette, hogy ennek a regénynek még valamikor folytatása is lesz, s bolond vége lesz ennek nagyon, s ehhez a bevégezéshez megint nagy befolyása lesz Mirrának.)” Hesperis jellemzésében az irodalomhoz fűződő viszonyának jut tekintélyes hely. Kedvenc olvasmányai: Macaulay, Carlyle, Renan. „A magyar regényírók közül nem szeretett mást, mint Vas Gerebent; a többi mind svindler volt előtte. – Ezer bocsánatot kérek.” Ki kitől? Az elbeszélő az olvasótól vagy a többi írótól (például Jókaitól?). Az *Egy kis prozódia és egy kis liturgia*: fejezetcím, melynek tárgya nem könnyen illeszthető bele egy regénybe, legfőljebb az elbeszélő regényébe, ezért magyarázat szükséges, természetesen zárójeles. A költészet és az egyházpolitika összefüggését azonban az elbeszélés igazolja. A *De kár megvénülni* utolsó mondatában az elbeszélés „szerzője” nevezetetik meg: „Eszerint ezt a regényt Amarillisz csinálta nekem!” Itt és másutt kitágul a regény fogalma. Ennélfogva „élet” és irodalom egymásból eredeztethető, nem választható szét. Az elbeszélő élete lesz regényé, míg a regényből akképpen ismerhető meg az elbeszélő élete, amiként a tervezett és a végleges cím a történés folyamán tartalommal, történetekkel töltődik föl. Nem regény a/egy regényről, hanem regény egy *élet*regényről – visszaemlékező-felidéző alakzatban. A kortársak (és a kritikai kiadás munkatársai) viszonylag könnyen rögzíthették a történetek idejét, helyszíneit, a történetek időszerű eseményeket tartalmazó háttérét. A beavatottak még Jókai házaseletének epizódjait (Pálmában Laborfalvi Rózát) is fölismerni vélték-vélik. Az életrajz felől azonban meglehetősen szerény rálátás nyílik a műre, amelynek metafikciós utalásai ellentmondani látszanak a biografikus értelmezéseknek.

Hiszen az életrajzi bizonyossággal a narráció bizonytalansága vitatkozik. A *De kár megvénülni* azok közé a Jókai-regények közé tartozik, amelyek fő érdeme a prózapoétikai megfontolásokkal játékosan kísérletező szerző/elbeszélő korszerű tájékozódásában nevezhető meg. Az egyes epizódok, majd az epizód szereplőket egy közös regénybe kifutató történetmondás végül is az egyértelműnek aligha mondható zárásban (az utolsó mondatban) a szerzőség ambivalenciájával csengenek ki. A visszaemlékező történeteit diktálja, de a történeteknek ritkán alakítója. Kérdés, mennyire „becsületes ember” (vö. a Viola-epizóddal), mennyire „gonosztevő”, mennyire „regényhős” egy többnyire passzív, az eseményeket inkább utólag értelmezni képes személy. De nem kevésbé kérdés az is, hogy e személy helyzetfelméréseire és azok kudarcos következményeire, majd a kiegyenlítődést célzó utolsó fejezetre alkalmazható-e egészében vagy részletében a tervezett cím: Egy becsületes ember gonosztettei. Ő követi-e el, ami megrovást (?) érdemel, vagy elszenvedi-e? És végül: a már regényen túli életszakasz, amelyet az elbeszélő az olvasó képzeletére bíz, olyan (írói?) igazságszolgáltatást sugall-e, amely ennek az erkölcsi-irodalmi záró aktusnak paródiája volna? És Amarillisz valóban társszerzővé lépne elő?

Felhasznált irodalom

- JÓKAI Mór, *Utóhang = Politikai divatok* (1862–63), s. a. r. SZEKERES László, Bp., 1963, 471–478.
- Uő., *Utóhang Az új földesúrhoz = Az új földesúr* (1863), s. a. r. KULCSÁR Adorján, Bp., 1963, 345–347.
- Uő., *Utóhang „A szerelem bolondjai” regényhez = A szerelem bolondjai* (1869), s. a. r. HARSÁNYI Zoltán, Bp., 1963.
- Uő., *Az aranyember* (1872), s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1964.
- Uő., *Enyim, tied, övé* (1875), s. a. r. GÁNGÓ Gábor, Bp., 1996.
- Uő., *A kráo. Tégy jót!* (1895), s. a. r. GERGELY Gergely, Bp., 1974.
- Uő., *De kár megvénülni* (1896), s. a. r. BOKOR László, Bp., 1971.
- Uő., *Börtön virága* (1904), s. a. r. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., 1974.
- BERNSTEIN Béla, *Jókai és a zsidók: Zsidó vonatkozások és alakok összes műveiből*, Bp., 1925.
- SZÖRÉNYI László, *Mítosz és utópia Jókainál = Uő., „Múltaddal valamit kezdeni”: Tanulmányok*, Bp., 1989, 138–163.

BÁNFIHUNYADI JÁNOS ESZMEVILÁGA ÉS ALKIMISTA KAPCSOLATAI

Az évek során mind újabb adalékok kerülnek napvilágra az első Angliában megtelepedett magyar tudós, Bánfihunyadi János életéről és munkásságáról. Különösen érdekesnek látszik annak a kutatása, milyen művek hatottak Bánfihunyadira, milyen magyar és külföldi kapcsolatai voltak ennek a nagybányai származású, de 1608 óta Londonban élő aranyművesnek és alkimistának, aki később a londoni Gresham College tanáraként játszott fontos szerepet az angol kémia fejlődésében.

Nemrégiben az uppsalai egyetemi könyvtár kéziratárában találtam egy olyan bejegyzést, amely újabb fényt vet Bánfihunyadi János tájékozódására és kapcsolataira. Ez az Y132/d jelzetű album amicorumban található (fol. 334–335), amelyik a Csehországból elszármazott, de alighanem német anyanyelvű orvos, Daniel Stolz von Stolzenberg tulajdonát képezte: ez voltaképpen egy Prágában kiadott kis emblémagyűjtemény, számos kézbejegyzésével. Stolz beutazta egész Európát és mindenütt találkozott orvosokkal, más tudósokkal, alkalmi költőkkel, vagy éppen alkimistákkal, így albuma jellemző keresztmetszetét adja a korabeli protestáns elitnek. A sok német mellett angolok, svájciak, sőt lengyelek és magyarok is vannak az albumban; Bánfihunyadival Stolz például angliai útja során találkozott 1623. augusztus 24-én Londonban. Mindjárt maga a dátum figyelmet ébreszt, ugyanis a Bánfihunyadinál tett látogatás napja egybeesik egy másik, az albumban szereplő időponttal: Corvinus-Raab Mihály magyarországi peregrinus (jóllehet vagy száz lappal később) ugyanaz nap ír be Stolz albumába, mint Bánfihunyadi (fol. 432). Ez arra mutat, hogy Corvinus, aki egyike az 1620-as évek legkorábbi magyar peregrinusainak Angliában (ide Wittenberg és Leiden után érkezett), alighanem Bánfihunyadi házában ismerte meg Stolz von Stolzenberget.

A Bánfihunyadival foglalkozó irodalom mindeddig nem keresett választ arra a kérdésre, mikortól lehet beszélni róla mint alkimistáról. Nagybánya város jegyzőkönyvében fennmaradt egy Thagy Bálinthoz, sógorához már Londonból, 1613-ban írt levele, amiben így nyilatkozik: „Itt Angliában Londonban lakom, nem vagiok senki zolgája, hanem magamnak való bíresházban (bérelt házban) lakom és az eötvös müett [mesterséget?] mívelem.”¹ Az első angol források is a „goldsmith” (aranyműves) szóval jelölik „Hans

¹ Nagybánya város jegyzőkönyvei, I. kötet, 290. (Schönherz Gyula anyaggyűjtése, OSZK, Fol. Hung. 1912/IV.)

(Johannes) Hunniades” foglalkozását. Bár nincs rá pontos adatunk, mikor lett az ötvösmesterről alkímista, hozzávetőleges biztonsággal ezt mégis az 1610-es évek közepére tehetjük, amikor is, részben a rózsakeresztes mozgalom hatására, Európa-szerte újra fellángol az érdeklődés nem annyira az aranycsinálás, mint a „bölcsek kövéhez” vezető alkímiai kísérletek iránt. Az első rózsakeresztes szövegek 1614-ben Kassalban jelentek meg és a névtelenség homályába húzódó szerzőik minden bizonnyal kapcsolatban voltak Tudós Móric hesseni tartománygróf udvarával. A rózsakeresztes röpiratok által eleinte csak német földön dúló vitába 1616-ban bekapcsolódik az angol Robert Fludd is, aki *Apologia compendiaria* című művében foglal állást a titokzatos okkult társaság mellett. Egy másik rózsakeresztes-szimpatizáns az a Michael Maier (1568–1622), előbb Rudolf császár, majd Tudós Móric orvosa, aki 1618-ban közzétett három régebbi alkímista iratot *Tripus aureus* címmel. Ezek közül az első Basilius Valentinus hajdani bencés rendi barát traktátusa a „tizenkét kulcsról”, a korabeli alkímista irodalom egyik legfontosabb darabja. Eredetije az először 1599-ben Eislebenben kiadott igen ritka *Vom den grossen Stein der Uralten* volt, de hasonló népszerűségnek örvendett a *Triumph Wagen Antimonii* (Az antimon diadalszekere), amit a hesseni Johann Thölde adott közre 1604-ben. Egy újabb kori tudománytörténész úgy véli, ez a mű lett a legtöbb korabeli német alkímista alapforrása.² Basilius Valentinus ugyanis ebben leírt egy olyan „ősanyagot”, vagyis „prima materiát”, amit ki lehet vonni a fémekből egy antimonban található mágneses szellem segítségével. Egy másik, még Paracelsushoz kapcsolódó tétele Valentinusnak a három alapanyagból való kiindulás volt – eszerint a kén, higany és a só(k) közötti különbség az egész alkímia alapja. A kísérletek célja a bölcsek kövének megtalálása volt – ebben a már említett Maier éppúgy hitt, mint maga Bánfihunyadi vagy az ugyancsak befolyásos Johann Daniel Mylius nevű kasseli orvos és alkímista, aki *Antidotarium medico-chymicum reformatum* (Frankfurt, 1620) című művében a legnagyobb elismerés hangján szól Basilius Valentinusról.

Basilius Valentinus Bánfihunyadi egyik fontos vonatkozási pontja: kiderül ez a Stolz-féle albumban talált bejegyzésből csakúgy, mint az egyik ismert (William Marshall által metszett) arckép aláírásából.³ A Stolz-album bejegyzése egyébként *négy nyelvű* – köztük dominál a latin egy idézettel, egy négysoros verssel és magával az ajánlás szövegével, de az angol és a magyar idézet mellett különösen bőséges a német bejegyzés, ami nem más, mint (egy még pontosan nem azonosítható helyű) Basilius Valentinus idézet: „Ungerland hath mich erstlich geboren...” Ezt akár Bánfihunyadi jelmondatának is tekinthetjük, hiszen az angolok szemében emelte tekintélyét, hogy a Paracelsus által is meglátogatott és Basilius Valentinus szülőföldjének tekintett Magyarországon született. Ebből a szempontból különösen érdekes az a kézirat, amely a British Libraryben maradt fenn Arthur Dee tollából. A híres matematikus és „mágus” John Dee fia 1579 táján született és orvosnak tanult, de foglalkozott alkímiával is; még mielőtt az orosz cár szolgálatába szegődött volna, találkozott Bánfihunyadival, legalábbis biztosnak látszik, hogy ő volt az a

² Bruce T. MORAN, *The Alchemical World of the German Court*, Stuttgart, 1991, 49.

³ Utóbbi közzétette F. SHERWOOD TAYLOR és C. H. JOSTEN az *Ambix* V, 1–2 (1953), 44. lapján.

magyar barátja, akit a „prima materia” végett Magyarországra küldött.⁴ Ez a barát kilenc hónappal később megjött és hozott is magával ebből a becses ásványból. Mivel tudjuk, hogy Bánfihunyadi 1617-ben Magyarországra készült és 1620-ban már újra Angliában volt, ahol meg is házasodott, feltételezhetjük, hogy e két időpont közt járt megint Kassán és szülőhelyén, Nagybányán, s ott szerezte az ásványrögöt, ami a „tisza anyagból” állt. Ami viszont feltűnő, az az *Arca arcanorum* utolsó, 31. pontja, ami idézet (a kézirat margóján feltüntetett) Basilius Valentinustól: „Hoc pro valedictione fideliter dico Ungaria me genuit, Coelum et stellae tuentur me, et terra nutrit me, et quamvis mori cogor, et sepulchri, tamen vulcanus me sedulo parit. Ungaria inquam mea patria est: et mater mea totum includit mundum”.⁵ Ez a szöveg szó szerint megegyezik a Stolz-albumban németül reprodukált szöveggel. Utolsó mondata: „Magyarország tehát a hazám és anyám az egész világ” – egyszerre jelzi a bejegyző patriotizmusát és „világpolgáriságát”.

A Stolz-album latin mottója egy olyan műből származik, amire Arthur Dee is gyakran hivatkozik *Fasciculus chemicus* (Párizs, 1631) című kis alkimista kompendiumában: a címe *Rosarium philosophorum*. Ez a Majna melletti Frankfurtban 1550-ben névtelenül megjelent mű⁶ Basilius Valentinus és Raymundus Lullus mellett minden jel szerint az alkimisták alapkönyvtárához tartozott. Idéz belőle Bánfihunyadi János már abban a másikkorábbi bejegyzésében Jacob Fetzer albumába, amelyet régebben ismertettem.⁷ A Stolz-album bejegyzése így hangzik: „Draco non moritur nisi cum fratre et sorore sua interficiatur, non per unum solum, sed per ambo simul, scilicet per Solem et Lunam”, amit a *Rosarium* (F jelzésű lapján) Hermes Trismegistus szájába ad. Az alkimista szótárban a „Draco”, vagyis a Sárkány az elsődleges higanyt jelenti, amellyel az alkimista kénes oldatban feloldja a fémeket, hogy a „Nappal” jelzett maszkulin és a „Holddal” jelképezett feminin elemből létrehozza a „Mercurius” névvel jelzett Felsőbbrendű vagy Kettős Higanyt, vagyis „prima materia”-t, aminek segítségével az „ultima materia”, vagyis a Bölcsék Köve is elérhető.⁸

Stolz von Stolzenberg albumában ezt a két alkimista szöveget egy rövidebb, más jellegű angol idézet és egy magyar mondat követi – ezekre még visszatérek. De a Bánfihunyadi-bejegyzés főrésze a szemközti lapon található alkimista rajz, illetve négy soros latin vers. A rajzon egy sas és egy oroszlán csapnak össze egy szalamander hátán – a kép fenti bal sarkában a Nap, jobb sarkában a Hold ábráját látjuk. Ezek mind jól ismert alkimista szimbólumok: az oroszlán és a sas együtt a (kémiai) átváltozás folyamatát ábrázolja, míg a tűzben izzó szalamander az alkimista ún. „gyarapítási” folyamatának a jelképe.⁹ Ezt az ábrát Bánfihunyadi 1623. augusztus 24-én illesztette be Stolz von Stolzen-

⁴ Arthur DEE, *Arca arcanorum*, MS, Sloane, 1876, British Library, fol. 82.

⁵ Uo. A margón: „Basilius Valentinus”. Ezt a szöveget már J. H. APPLEBY is idézte angol fordításban Arthur Dee-vel és Bánfihunyadival foglalkozó cikkében, vö. Ambix, XXIV, 2, July 1977, 107

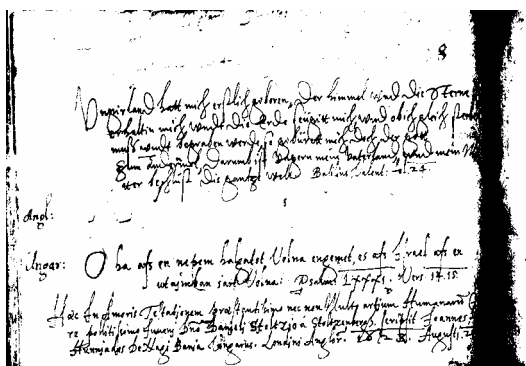
⁶ Eredetileg második része egy *De alchimia opuscula complura veterum philosophorum* című idézetgyűjteménynek.

⁷ MKsz, 1982, 251–254.

⁸ Lyndy ABRAHAM, *A Dictionary of Alchemical Imagery*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001, 125–126.

⁹ Uo., 64, 176.

berg albumába, alighanem a csehországi német orvos és alkimista ösztönzésére – ugyanis egy évvel később kiadott *Viridiarum chymicum* című könyvében (amit az előszó alapján még 1623 nyarán Angliában, Oxfordban állított össze) Stolz reprodukálja ugyanezt a képet a „Sulphur Nostrum” címszó alatt egy hatsoros latin vers kíséretében.¹⁰ Ennek az alkímiai emblémakönyvnek volt egy német kiadása is, a *Chymisches Lustgärtlein*, amit ugyancsak Jennis adott ki Frankfurtban 1624-ben, amiről R. J. W. Evans azt írja Rudolf császárról és udvaráról írt könyvében, hogy „felhasználja Maier egyes metszeteit”.¹¹ Lehet, hogy már Bánfihunyadi ábrája is szerepel Maier valamelyik korábbi könyvében (noha az *Atalanta fugiens* című emblémakönyvben hiába kerestük) és mind a magyar alkimista, mind Stolz onnan vették át, annál is inkább, mert a kép bal sarkában látható négyes szám arra utal, hogy az eredetileg egy sorozat része volt és abból lett az albumba beragasztva. Mindenesetre a német nyelvű Stolz-emblémakönyvben ugyancsak a LXXXIV. sorszám alatt találjuk az albumból és a *Viridiarumból* ismert ábrát egy kis magyarító versezettel, amelynek a címe *Unser Schwefel* (A mi kénünk). Maga a versezet így szól: „Schaff das der Adler theur und werth / Mit lieb dem Löwn vereinigt werd: / Auch das der blöd und schwach durchaus / Mög seine Threnen schütter h(e)rauss”.¹²

Devotum Sophia ter trina sequenda petram
Orator Superum: Lux Mundi: Gloria Noctis.
Oua, Coquina, Coquus, Patientia, Mulciber, Annus,
Hermeti Sophico, pariunt moderamine natum.

Közvetlenül az alkimista embléma alatt ugyanazt a négysoros latin verset olvashatjuk, amit már a Fetzer-album bejegyzéséből ismerünk – ez elég homályos értelmű, s nem tudni, kitől, talán magától Bánfihunyaditól származik. (Más szövegeknél, ha idéz, mindig megadja a szerző nevét, néha a pontos helyet is.) Nyilvánvalóan alkimista műveletekre utaló szöveg ez is: „Perficiunt Sophicam ter trina sequentia petram / Orator Superum: Lux Mundi: Gloria Noctis, / Oua, Coquina, Coquus, Patientia, Mulciber, Annus, / Hermeti Sophico, pariunt moderamine natum”. Magyarra talán így fordíthatnánk: „A Bölcsesség művét három kö-folyamat viszi véghez: / Istenek Követe, A Világnak Fénye, s az Éji Dicsőség, / Tojások, a Szakács, a Szakácsnő, Türelem, Vulkán meg az

¹⁰ Daniel STOLCIUS DE STOLCENBERG, *Viridiarum chymicum*, Francofurti, sumptibus Lucae Jennisi, 1624, Figura LXXXIV.

¹¹ R. J. W. EVANS, *Rudolf and His World*, Oxford, Clarendon Press, 1973, 201, 2. j.

¹² Daniel STOLCIUS, *Chymisches Lustgärtlein*, Francofurti, 1624; reprint: Darmstadt, 1964, Figura LXXXIV.

Évszak, / Hermes a Bölcsességgel készül összesimulva születni”. Ha nem is tudjuk e sorok értelmét teljesen megfejteni, annyi világos, hogy itt a Bölcsék Kövéhez vezetők alkimista út egyes állomásai vannak leírva.

Ezekon kívül, mint jeleztük, még egy angol és egy magyar idézet szerepel Bánfihunyadi tollából Stolz albumában. A halványabb tintával írt angol mondat azért furcsa, mert annak eredetije alighanem latin, lévén az egy csonka idézet Hessus (Bánfihunyadi szerint „Joh”, vagyis Johannes) Eobanus német humanista költőtől, de nem annak *De tuenda valetudine...* (Frankfurt, 1551) című népszerű gyűjteményéből, ami orvosi receptek és botanikai leírások mellett verseket is tartalmaz. Ez a sor így hangzik: „The pleiades of heaven[ly] spheres vaigue / And Orion draught”, vagyis „Az égi szférák csillagképe halvány / és Orion lemerült” – ami szkeptikus nyilatkozatnak hangozhat, hogyha jól értelmezzük az „Orion” csillagkép alkimiai jelentését. Michael Maier például összekapcsolja az Orion csillagképet a Mercurius (Kettős Higany) anyagával, Apollo (a Nap) formájával és Vulkán (a Tűz) melegével.¹³ De hasonlóképpen szkeptikus a Stolz-alumba beírt magyar mondat is – idézet a Szenci Molnár által Hanauban újra kiadott Károlyi-Bibliából: „Ó ha az én népem hallgatott volna engemet, és az Izráel az én útaimban járt volna: Psalm. LXXXI. Vers 14–15.”¹⁴ Nehéz választ adni rá, Dávid király panaszát milyen kontextusban teszi itt magáévá Bánfihunyadi; az „én népem” itt a magyarokra vonatkozik-e, akik közt nem tudott érvényesülni, s emiatt kellett elhagynia hazáját, vagy pedig általánosabb-e, s a korabeli Európát jelenti, amelyben az ellenreformáció fegyveres erővel tör a „tisztá” protestáns hit elpusztítására. Az utóbbi értelmezés azért valószínűbb, mert a korábban Marburgban immatrikuláló Stolz von Stolzenberg főként rózsakeresztes-protestáns tájékozódású alkimista, aki szívesebben időzik Bázelen és Angliában, mint „a latrok és haramiák barlangjává” lett Németországban.

Mint a Stolz-album magyar nyelvű bejegyzéséből is látszik, Bánfihunyadi Jánosnak volt magyar Bibliája – mégpedig nem is egy, hanem kettő. Az egyiket az oxfordi Bodleian könyvtárnak ajándékozta röviddel 1617-ben Magyarországra tervezett hazatérése előtt; a másikat, az 1612-es „oppenheimi” Bibliát fiára, ifj. Bánfihunyadi Jánosra hagyta, aki aztán azt „John Huniades” posszesszori beírással látta el, de nem nagyon olvastatta.¹⁵ Itt mindjárt felmerül a kérdés: ismerte-e személyesen a londoni magyar alkimista az oppenheimi Biblia szerkesztő-kiadóját, Szenci Molnár Albertet? Gyanítom, hogy igen, hiszen amikor Szenci Molnár 1624 május–júniusában néhány hetet Londonban töltött,¹⁶ Bánfihunyadit már nagyon is számon tartották tudós körökben, s általában ő is számon tartotta az odalátogató magyarokat: Keresztúri Pállal barátkozott,¹⁷ Haller Gábornak

¹³ Michael MAIER, *Atalanta fugiens*, Frankfurt, 1617, 147.

¹⁴ Ez csak a Zsoltárok könyve 81.14. versének felel meg. Az eredeti helyesírást a fenti szövegben korszerűsítettem.

¹⁵ Az oxfordi Bibliáról lásd MKsz, 1978, 93–99. Az oppenheimi kiadású Biblia korábban a British and Foreign Bible Society könyvtárában volt, jelenleg a cambridge-i egyetemi könyvtárban őrzik 237.C.12/2 jelzet alatt.

¹⁶ DÁN Róbert, GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert Angliában*, ItK, 1979, 278–280.

¹⁷ Amint az kivehető a Medgyesi Pálnak írt levélből: DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, 2001, 42.

adott kölcsön, később Medgyesi Pállal levelezett. Nem csupán azért, mert református papi családból származott (apja, Bánfihunyadi Mogyoró Benedek, tiszántúli püspökségig vitte), hanem mert maga is vallásos és könyvforgató ember volt, s bizonyára nagyra becsülte Szenci Molnárt. Ha találkoztak 1624-ben Londonban, azt sem tartom kizártnak, hogy később leveleztek is, illetve hogy Bánfihunyadi beírt Szenci Molnár azóta sajnos elveszett album amicorumába.¹⁸

Bánfihunyadi János abban is korának gyermeke volt, hogy egyáltalán nem tartotta öszegegyeztetetlennek a „titkos” tudományok művelését, tehát az alkímiát a keresztény tanításokkal. Ahogy Robert Fludd írta egy értekezésében: „Isten jelekkel írta tele a természetet a Teremtés idején. Az ember feladata az, hogy elolvassa ezeket a jeleket és ezáltal ismerje meg Teremtőjét”.¹⁹ Az ember eredendő kíváncsisága a természet titkai iránt nem állhat ellentmondásban Isten akaratával; sőt, Isten arra ösztönöz bennünket, hogy minél többet ismerjünk meg ebből a nagyon gazdag, de még részben „feltáratlan” világból. Fludd persze kora legnagyobb szabású polihisztorainak egyike, aki szívesen tartja a kapcsolatot más európai tudósokkal, így azzal a Michael Maierrel, aki a rózsakeresztes mozgalom indulásakor ellátogat Angliába, meg más látogatókkal is – így Stolz von Stolzenberggel, akinek naplójába (dátum és hely nélkül) beírta ő is valamit latinul.²⁰ Mivel az előző és az azt követő oldalakon más angol orvosok bejegyzései mind 1623 július–augusztusából valók albumában, Stolz ekkoriban találkozhatott Fluddal is. Akinek német kapcsolatai eddig is ismertek voltak, de keveset tudunk egyéb utazásairól, illetve ismerőseiről. Most viszont, a kiterjedt Fludd-irodalom olvasása közben egy érdekes feljegyzésre bukkantam. Egy kevésbé ismert művében Robert Fludd 1631-ben ezt írja: „Ezt azért mondom, hogy honfitársaimat megszégyenítsem, akik ahelyett, hogy bátorítanának munkámban (mint ahogy azt számosan levélben Lengyelországból, Svédországból, Poroszországból, Németországból, Erdélyből, francia és olasz földről teszik), rosszindulatukkal üldöznék...”²¹ Ki lehetett Fludd erdélyi ismerőse? Két lehetőséggel számolhatunk: vagy Csanaki Máté Angliában is járt orvosdoktorról van szó, aki 1629-ben tért vissza Erdélybe, vagy pedig Bánfihunyadiról, aki ugyan nem Erdélyből ír neki, hanem Angliából, de maga erdélyi (nagybányai) születésű, tehát a „külföldi elismerés” keretében lehet rá hivatkozni.

Csanakiról egyébként tudjuk, hogy érdekelte az alkímista irodalom: könyvtárában olyan nevek bukkannak föl, mint Raymundus Lullus, Lazar Zetzner vagy Martin Ruland, fontos alkímiai és Paracelsus-követő orvosi alapművek szerzői.²² Ami Fludd erdélyi recepcióját illeti, már régen tudtunk arról, hogy Cseffei László, aki Bethlen Péter kíséretében 1628-ban eljutott Angliába, később megvette és Velencéből hazaküldötte egy

¹⁸ Utalás Molnár albumára: SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, Bp., 1976, 509.

¹⁹ Idézi A. R. DEBUS, Fludd *Tractatus Apologeticus* című műve alapján (Leiden, 1617): *Robert Fludd and His Philosophical Key*, New York, 1979, 6.

²⁰ Stolz-album, fol. 297.

²¹ Az én kiemelésem az idézetben – G. Gy.

²² MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai, 1588–1660*, Szeged, Scriptum Kft., 1996 (A Kárpát-medence Újabbkori Könyvtárai, 1), 17–19, 25–27.

„Flud” nevű szerző „négy öreg könyvét”,²³ és már Binder Pál úgy gondolta, hogy ezek Fludd *Utriusque cosmi maioris et minoris...* című, Oppenheimben 1617–19-ben kiadott összegyűjtött műveinek négykötetes kiadását jelenthetik. Azt persze megkérdezhetnénk: ki is ajánlotta Cseffei-nek, hogy szerezzé be magának ezt az alkímiát a korabeli tudományosságba integráló „lexikont”? Talán éppen Bánfihunyadi, akiről ugyan nem esik említés sem Pálóczi Horváth, sem Cseffei úti beszámolóiban, de ez még nem zárja ki a velük való találkozás lehetőségét, annál is inkább, mert Bethlen Péter mindkét útítársa az általános látnivalókra, illetve az uralkodói fogadtatás minőségére összpontosítja figyelmét.

Egy másik kapcsolat, amelyik Bánfihunyadi Jánost két szerepében mutatja, a Sir Kenelm Digby mellett végzett munkája. Digbyről (1603–1665) egy újabb tudománytörténész azt írja, „sok tekintetben a reneszánsz hermetizmus késői produktuma” volt.²⁴ A ketős szerep, amit a magyar tudós a gazdag angol főúr mellett játszik, egyrészt még az alkímistáé, aki keresi a „bölcsek kövét”, de aki másrészt már átalakulóban van vegyész-demonstrátorrá, vagyis tanárrá. Digby Oxfordban Thomas Allennél tanult, Allenről pedig Anthony A. Wood és mások is feljegyezték, hogy a matematika mellett az asztronómia és a hermetikus tudományok is foglalkoztatták. Allent valószínűleg Bánfihunyadi is ismerte, bár az a tény, hogy birtokában volt Allennek egy asztronómiai kézírata (amit William Lillytől kapott), még nem perdöntő bizonyíték ismeretségükre nézve.²⁵ Azt viszont már elég régen tudja a szakirodalom, hogy amikor Sir Kenelm Digby felesége, Lavinia halála után visszavonult a társasági élettől, s a Gresham College-ban rendezett be magának laboratóriumot, hogy ott vegyészeti kísérleteket folytasson, Bánfihunyadi János volt a famulusa, illetve Digby szavaival „Hans Hunneades, the Hungarian, was my Operator”.²⁶ Ez 1633 és 1635 között lehetett, és erre az időre tehetjük Bánfihunyadi ismeretségének kezdetét Samuel Hartlibbal is, aki látogathatta Digby egyes kísérleteit, amire az meghívott ismert orvosokat, illetve tudósokat. Úgy tűnik, Digbyn keresztül szerzett magának akadémiai ismertséget és megbecsülést az 1635-ben hivatalosan még csak „alkímistaként” számon tartott²⁷ londoni magyar tudós, mivel John Webster már azt írja *Metallographia* című, 1671-ben megjelent művében: „több mint 35 éve, hogy először jártam a közönséges vegytan egy kurzusára az öreg Hunyadi Jánoshoz (Johannes Huniades)”,²⁸ ami jelentheti mondjuk az 1635/36-os tanévet. Webster ugyan magát már vegyésznek tartja, de a szaktekintélyek között, akikre hivatkozik, ott látjuk Sendivogius és Michael Maier, sőt: Basilius Valentinus nevét, akinek ásványtanát Webster fölöttébb nagyra becsüli.

De visszatérve Digbyre: a kensingtoni Natural History Museumban őriznek egy darab antimont, amin a következő felirat áll: „Antimon-érc, amit Sir Kenelm Digby parancsára

²³ *Utazások a régi Európában*, szerk. BINDER Pál, Bukarest, Kriterion, 1976, 84.

²⁴ Betty Jo DOBBS, *Ambix*, XX, 3, November 1973, 145.

²⁵ Anthony A. WOOD, *Athenae Oxoniensis*, II, London, 1815, 544.

²⁶ Sir Kenelm DIGBY, *Of Bodies and of Mans Soul, To Discover the Immortality of Reasonable Souls. With two discourses...*, London, 1669, 20.

²⁷ „John Huniades, born at Hunger, an alchemist, Whitechapel”, *Calendar of State Papers, Domestic Series, Charles I*, vol. 8, 1635, London, 1865, 283.

²⁸ John WEBSTER, *Metallographia or an History of Metals*, London, 1671, 161.

hoztak Magyarországról”. Ebből Martin Rady arra következtet, hogy Bánfihunyadi nemcsak 1617 és 1619 közt, hanem később még egyszer járhatott Erdélyben vagy Felső-Magyarországon.²⁹ Ezzel szemben John H. Appleby, a Bánfihunyadi-életmű egy másik kutatója inkább úgy véli, Digby „Bánfihunyadi tanácsára hozathatott [valakivel] antimont” Magyarországról.³⁰ Szerintem ez a másik verzió a valószínűbb, hiszen bár 1633-ban I. Rákóczi György hazahívta Bánfihunyadit, állást ajánlva neki a fehérvári akadémián,³¹ a Nagybányáról elszármazott tudóst Londonhoz kötötte családja csakúgy, mint állása Digby mellett, illetve a Gresham College-ban. Ugyanakkor több olyan londoni magyar látogatót ismerünk, aki kapcsolatban volt vagy Bánfihunyadival, vagy fiával, a John Hunniades néven ismert ifjú Bánfihunyadi Jánossal. Utóbbi, aki a londoni Merchant Taylor Schoolban tanult és már angol anyanyelvű volt (anyját Dorothy Colstonnak hívták és kenti nemesi családból származott), vegyészként kezdte és uzsorásként fejezte be pályafutását. Ami az apjától tanult mesterséget illeti, azzal az ifjabb Bánfihunyadi egy ideig Philip Herbert, Pembroke ötödik Earljének szolgálatában állt; erről az 1669-ben elhunyt Earlról azt olvassuk Aubreynál, hogy „a kémia volt a fő szórakozása, amihez Őméltósága (his Lordship) igen jól értett”,³² és ugyancsak Aubrey értesít arról, hogy „régí ismerősöm, Mr. Uniades (sic!), aki magyar királyi családból származik, s aki (ha akarná) százszor több dolgot tudna mondani nekem, mint White úr... vagy Boyle úr, vagy bárki más...”³³ Tekintve, hogy Robert Boyle a kor elismert természettudósai közé tartozott, a fenti idézet arra mutat, hogy az ifjabb Bánfihunyadi (aki természetesen nem állt rokonságban Hunyadi Mátyással) képzeletdús történetekkel szórakoztatta barátait vagy alkalmi hallgatóit. S noha síremlékén az áll, hogy „Philosophus consummatus et omnibus numeris absolutus Artis Spagiricae professor” volt,³⁴ egy másik feljegyzésből úgy tűnik, hogy már a hetvenes években nemigen foglalkozott vegyészettel, ehelyett uzsorakamatból élt, így például 1676-ban William Dutton örökössei 7000 font sterlinget vettek tőle kölcsön, ami abban az időben óriási összegnek számított.³⁵ Ha tehát az idősebb Bánfihunyadit az utókor mint „ünnepelet kémikust” tartotta számon, s maga a kor protestáns tudós elitjéhez tartozott, sokkalta gazdagabb fiát csak mint „vir sordidissimus et avarissimus”-t, mint „mocskosan zsugori embert” búcsúztatta 1696-ban ifj. Frank Ádám.³⁶ Pompás síremlékét a St. Leonard templom kriptájában ma is őrzik. Ami apját, a Gresham College tanárát, s az első Angliában elismert és jól érvényesülő magyar tudóst illeti, ő Magyarországra utazás közben, Amszterdamban halt meg 1646-ban, sírhelye mindmáig ismeretlen.³⁷

²⁹ Martin RADY, *A Transylvanian Alchemist in Seventeenth-Century London*, Slavonic and East European Review, 72, 1994, 149.

³⁰ John H. APPLEBY, *Ambix*, XXIV, 2, July 1977, 105.

³¹ *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, szerk. FONT Zsuzsa, Szeged, 1989 (Fontes Rerum Scholasticarum, 3), 189.

³² John AUBREY, *Brief Lives*, Harmondsworth, Penguins, 1976, 304.

³³ Uo.

³⁴ *London C. C. Survey of London*, vol. VIII, *The Parish of St. Leonard, Shoreditch*, London, 1922, 112.

³⁵ *Calendar of the Muniments of Sherbourne House*, London, 1900, 24; E. DUNCAN-JONES közleménye, *Notes and Queries*, vol. CXCIX, January–December 1954, 160.

³⁶ FONT, *i. m.*, 189.

³⁷ *The Obituary of Richard Smyth*, Camden Society Publications (London), XLIV, 1849, 22.

AZ ÁGIS TRAGÉDIÁJA A MAI IRODALOMÉRTÉS HORIZONTJÁBAN

Ha elfogadjuk azt a kortárs irodalomelméleti diskurzusban meghatározó gondolatot, hogy a hatástörténetében folyamatosan átalakuló irodalmi mű értéke temporálisan változhat, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy minden — különböző értelmezői közösségekben különböző határokkal kijelölt, megteremtett — korszak újraérti hagyományát, új kánont, jobb esetben kánonokat teremt. Ennek során csak azok a művek maradnak értékesek, fontosak, amelyek a mindig aktuális ma horizontjából megszülető kérdésekre tudnak érvényes válaszokat adni, míg azok, amelyek távoli, történeti korok kérdéseire képesek csak válaszolni, vagy periférikusakká válnak, vagy időlegesen vagy teljesen kihullanak a kulturális emlékezetből.

Így áll a helyzet a 18. század végének magyar irodalma eddig kanonikus műveivel is. A ma számára ezek a művek akkor látszanak értékesnek, ha az olvasás tapasztalatában megkonstruálódó retorizáltságukkal megmutatják azt, hogy nem csak saját koruk számára képesek válaszokat adni, avagy csupán ismétlői, epigonjai koruk műveinek, hanem olyan vonásokkal is bírnak, amik határozottabban megelőlegezik a mai horizontot, s ezzel lehetőséget adnak arra, hogy az idegenség tapasztalata mellett a rokonság erősebb gondolata is jelentkezze az olvasásban. Ilyen, a ma számára is fontos műnek látom Bessenyei György *Ágis tragédiáját*.

Az imént a retorizáltság szót használtam, amely kifejezés a különféle irodalomértelmező közösségek számára nagyon különböző jelentésekkel bír. Ezért a továbbiakban egy rövid magyarázatot kell adnom arról, hogy a dolgozatban milyen értelemben alkalmazom e fogalmat. Az ismertetés egyben egy rövid és vázlatos olvasáselméleti gondolatmenetként is olvasható, amellyel természetesen nem egy új befogadási teória megalkotása volt a célom, inkább csak egy munkafogalom itt használt jelentésének meghatározása.¹

Az első olvasás során a befogadó a saját nyelvi világában megjelenő idegent, a szöveget olvasva, a vizualításban megjelenő látványt felbontva, hangot adva annak, mindig már hagyományai által meghatározottan értelmet és ezzel együtt azonnal funkciót ad a leválasz-

¹ A retorizáltság itt alkalmazott jelentésének kifejtését Szirák Péter javasolta. Ezt a főszöveg a következőkben olvasható részében elvégeztem, de nem azért, mert azt gondolnám, hogy a gondos és türelmes olvasóban, aki valóban figyelmesen végigköveti a szöveget, ne fogalmazódhatna meg a szó itt használt értelme, hanem a főszövegben említett érven túl azért, mert további munkáimban is így szeretném használni a kifejezést, s akkor már csak ide kell utalnom.

tott elemeknek. E tevékenység minden első olvasásban változó mértékben tartalmazza az erre való tudatos és öntudatlan reflexiót. Már az első olvasásban a befogadó az interpretált összetevőket hozzárendeli egy az első értelmezett elemtől létező, folyamatosan változó képzethez, amelyet a legpontosabb „szöveg”-nek nevezni. E szöveg „létrehozóját” (akit az olvasás folyamatában tulajdonképpen mi konstruálhatunk meg, s hozzárendelhetjük a nyelvi eljárásokat) antropomorfizáló metaforával szerzői énnak nevezem. Az erősebben reflektált, az elsőt követő olvasások során – amelyekben a szöveg szükségképpen már alaposabban és *másként is* jelenik meg, mint az első, még kevésbé reflektált olvasásban (amely ettől még természetesen ugyanúgy interpretáció, miként a többi) – a befogadó a nyelvi eljárásokat pontosabban és gyakran másként is megnevezi: ezek révén újra megkonstruálhatja a szerzői ént. Úgy gondolom, hogy általában csak a szövegértés harmadik fázisában jutunk el odáig, hogy egy viszonylag kerek konstrukciót vagyunk képesek felállítani, figyelvén persze a nyelvi eljárások akár már az első olvasásban megtapasztható többértelműségére is. Ezután következhet egy vagy több, teljesebb történeti olvasás, amelyben például a korabeli horizont előfeltevéseit, és azokból a mű akkor nem is létező, de lehetséges olvasásait is megkonstruálhatjuk az elvárás horizontok megteremtésével (amelyhez természetesen a mű egykorú befogadásai adják a legtöbb segítséget). Még izgalmasabb, tágabb és saját értelmezői kereteinkre is rámutató olvasásunk, ha a mű keletkezése és a jelenkori befogadás közötti, történetileg relevánsnak látszó horizontok irodalmi és egyéb, de minden esetben nyelvi elvárásairól és az azok révén megkonstruált értelmezésekről is beszélünk, amelyek által hatástörténetileg közvetített a mű.² *E reflektált értelmezésekben az olvasó által megnevezett és funkciót kapott nyelvi eljárások együttese jelenti a szöveg retorizáltságát.*

E rövid kitérő után lépünk vissza az *Ágis tragédiájához*: a mű eddigi értelmezéstörténetében jól elkülöníthető szakaszokat lehet észrevenni. A 19. század végének–20. század

² Eme gondolat sor bizonyára sokakban felidézte Jauss olvasáselméletét, például híres *Spleen II*-elemzését. Magam is úgy gondolom, hogy sok ponton találkozik a két okfejtés, azonban nagyon eklatáns különbségek is adódnak, amelyekre röviden ki kell térjek. Jauss elemzésében az első olvasás, az érzékelő egy sokkal reflektáltabb működésként jelenik meg, mint ahogy magam ezt bármikor és bárkinél tapasztaltam. Ekkor még az öntudatlanság, a kaotikusság, a funkciós elemek megnevezésének elmaradása szerintem jóval erősebb az olvasóban, legyen az akár nagyon komoly tudományos kompetenciával bíró is. Ezért a német recepcióesztéta első olvasását mint gyakorlatot jómagam inkább a befogadás második fázisának látom, míg Jauss másodikját, amely az értelmező elrendezés retrospektivitása által valósul meg (természetesen nem nélkülözve az újabb érzékelő olvasást és a történeti vonatkozásokat sem), harmadiknak. Így értelemszerű, hogy a jaussi történeti-horizontváltó olvasás a negyedikké vagy még későbbivé lesz ebben a gondolatmenetben. Szintúgy nagy a különbség abban is, hogy Jauss ezeket a csak az ismertetés kedvéért ilyen mereven szétválasztott hermeneutikai aktusokat elsősorban a lírai művekre látja alkalmazhatóknak, illetve abban is, hogy egyáltalán nem beszél szerzői énről, s nem tér ki arra a bármiféle képzetre, amelyet az olvasás elején létrehozunk, s amelyre a befogadás dialógusában ugyan folyamatosan változtatva, de vonatkoztatjuk a nyelvi eljárásokat. (A vers-értelmezést lásd: Hans-Robert JAUSS, *A költői szöveg az olvasás horizontváltásában* = H.-R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, ford. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Bp., Osiris, 1997, 320–372. Itt jegyezném meg azt is, hogy az elemzésben szereplő Baudelaire-vers magyar fordítása a szövegből kimaradt, így a franciául olvasni tudó képes csak követni a tanulmány gondolatmenetét. Ez még akkor is probléma, ha természetesen elfogadom azt a hermeneutikai premisszát, hogy a különböző nyelvekről való fordítás voltaképpen lehetetlen).

elejének tudósai³ elsősorban filológiai kérdések szemszögéből vizsgálták az *Ágist*, arra figyelve, hogy milyen művek ihlették a szerzőt. Munkáik háttérében természetesen pozitívista előfeltevések húzódtak. A tanulmányok koruk európai tudományosságát tekintve is magas színvonalúak voltak, a ma kutatója számára is példaadó, rendkívüli alapos-sággal kerültek gyanúba a hagyomány legkülönbözőbb munkái. A filológiai kérdések elsődlegessége után a politikai problematika került előtérbe, amelynek vizsgálatát a marxista irodalomtörténet egyedurialma még inkább felerősítette. A marxizáló Házy Alberttől Elek Oszkár-
 3 E tanulmányok részletes, ismertető felsorolását lásd: BESSENYEI György *Összes művei: Színművek*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., 1990, 46–51. A főszövegbéli rövid jellemzés teljesen megegyezik az ő vizsgálatának eredményeivel, ez indokolja a részletezéstől való eltekintésemet.

án át egészen Szauder József-ig az *Ágis* politikuma volt az elsődlegesen fontos, minden más csak ezután következhetett. Ezt a szemszöveget tágitotta ki BÍRÓ Ferenc 1976-ban és 1990-ben, amikor monográfiájában,⁴ majd a kritikai kiadás vonatkozó fejezetében a filozófiai kérdéseket is ugyanekkora figyelemmel vizsgálta meg. Értelmezését *A felvilágosodás korának magyar irodalma* című 1994-es könyvében ki is bővítette, de talán nem túlzás azt állítani, hogy alaptézisei nem változtak meg jelentősen.

E tanulmány gondolatmenete elsősorban BÍRÓ Ferenc munkáinak nyomán halad, első-sorban azok állításait próbálja újragondolni a szöveg retorizáltságából kiindulva.

A mű nyelvi összetettségének vizsgálatával elsősorban, mint korábban említettem, az a célom, hogy megmutassam a tragédia jelentőségét a sok tekintetben nem egységes, de néhány, később jellemzendő vonásban egységesülni látszó kortárs irodalmi horizont számára. Emellett úgy látom, hogy a vizsgálat talán megalapozott javaslatokat adhat a magyar irodalom történetében alighanem legstabilabb korszakhatár (1772), a legfrissebb szakirodalomban szerencsére ismét megélné-
 4 BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976. Az *Ágis* tragédiájára vonatkozó elemzést lásd 110–131.

ző újragondolásához is,⁵ nemcsak a meg-mutatott elemző-módszerrel, de az abból következő első konkrétabb eredménnyel: a Bessenyei filozófiai fejlődéséről felállított, ma kanonikus kép árnyalásával, talán kimozdításával is.

A mű politikumát, mint említettem, az eddigi értelmezők alaposan vizsgálták. Nagyon gyakori közös vélemény, hogy *Ágis* és társai a földi hatalom, a demokratikus vagy de-mokratikusabb királyság (valamiféle „alkotmányos monarchia”) eljöveteleért harcoltak, míg Leónidas az égi királyság, azaz a teokratikus monarchia embere. A két főszereplő konfliktusában tehát két államfelfogás is ütközik: a legitim hatalmat az emberek véle-ményére, illetve a metafizikus létezőkre alapító. Ez a feszültség a felvilágosodás korának művelt embere előtt ismert, így a tanulmányszerzők határozottan állítják, hogy a kortár-sak Bessenyei előszavát is követve, minden nehézség nélkül, egy korszerűsítő olvasással a demokratikus és a feudális viszályaként is olvasták a művet. Így eme értelmezési ha-gyomány szerint a Mária Terézia számára szóló üzenete a műnek az, hogy célszerű lenne tudomásul vennie az idők szavát, s áttérnie egy demokratikusabb rendszerre. Az új

³ E tanulmányok részletes, ismertető felsorolását lásd: BESSENYEI György *Összes művei: Színművek*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bp., 1990, 46–51. A főszövegbéli rövid jellemzés teljesen megegyezik az ő vizsgálatának eredményeivel, ez indokolja a részletezéstől való eltekintésemet.

⁴ BÍRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és iróbarátai*, Bp., Akadémiai, 1976. Az *Ágis* tragédiájára vonatkozó elemzést lásd 110–131.

⁵ A korszakhatár kérdésének megvizsgálására az *Ágis* kapcsán Dávidházi Péter hívta fel a figyelmemet. Ezúton is köszönöm.

struktúrában erősebben kellene figyelembe vennie udvari környezetének felvilágosultabb csoportját. Ezt a hagyományt módosítja Bíró Ferenc 1976-os könyve, ahol a szereplők összeütközésében voltaképpen Mária Terézia uralkodási elveinek képviselőiként láttatja a fiatalokat, míg Leónidas a feudális királyság embere: „...a lázongók a fiatal szerző korának monarchista programját képviselik – egy fiktív »reakciós« uralkodó ellen szónokolva fejezik ki egyetértésüket az adott, konkrét monarchia iránt”.⁶

Szintúgy közös vonása az eddigi értelmezéseknek, hogy a kritikus üzenetet csak Mária Teréziára vonatkozóan fogják fel, azaz, a darab szerint: a helyes út követésével a királynő elkerülheti a jogos felbuzdulást. Ágisék tettét, a lázadást tehát igaznak, a mű értékvilágában helyesnek látják – Ágist nem éri kritika sem. Ez az első pont, ahol értelmezésem eltér az eddiektől. A tragédia kezdetén ugyanis egy beszélgetés olvasható, amit Ágis Ágézilaussal, a cselszövővel, a darab Jagójával folytat. Ebből megtudjuk azt, hogy az „Isteni tanács” bevezette „Likurgus” törvényét, azaz elrendelte a földek újraosztását, és *elfogadott egy másik törvényt*, az adósságok eltörlését is.⁷ Hogy ez az isteni tanács kifejezés nem a király lelkére vagy a tényleges istenek tanácsára vonatkozik, kiderül a második jelenetből, amikor Leónidas, az uralkodó elmondja, hogy a vitézek tanácsában döntöttek így. A konfliktus kiobbantója Ágis lesz, aki nem hisz abban, hogy a király a később sorra kerülő, törvényesítést elfogadó, beiktató ülésen egyet fog érteni, színlelőnek látja urát. Úgy véli, hogy Leónidas örökös hatalomra törekedik, s ezért meg akarja vesztegetni a tanácsosokat. Rá akarja őket venni arra, hogy a törvényesítéskor ne fogadják el a korábbi döntést. E gondolatának engedve hajlik Ágézilaus szavára, s együtt mennek el Spárta népét felbujtani a király megijesztésére (ekkor még nincs szó megöléséről vagy lemondatásáról).

Mind a megírás kora, mind a ma olvasó számára erősebben elfogadható az, hogy a következő jelenet időben ezután következik, hiszen egy, a drámai művekben hagyományos technikával, a távoli zörej kimondásával él a szerzői utasítás: Ágézilaus az első jelenet végén zörejt hall és inti Ágist, hogy menjenek el, mert valószínűleg Leónidas jön. Leónidas valóban meg is jön az egyik vitézzel, Ámfaressel, s kiderül, hogy a király komolyan elfogadja a tanács által hozott törvényeket („A leg-felsőbb tanács már el-végeztetett, / Spárta, törvényibe vissza-helyeztetett”⁸), azaz Ágisnak nincs igaza, hiszen

⁶ BÍRÓ 1976, i. m., 114. Itt utalnék arra, hogy Bíró szerint a fiatalokat végig a Mária Terézia-féle abszolút monarchia elgondolása vezeti. Ezzel nem értek egyet. Indulatos elragadtatásában például Ágiaris a második felvonás hatodik jelenetében a következőket mondja: „Nagy Király, a’ trónus népeken támadott, / Melly maga le-omlik, ha töve el-bomlott” (*Ágis tragédiája* [a továbbiakban: ÁT] 317). Ez a mondat inkább már a rousseau-i gondolathoz áll közel, amely szerint az emberek döntik el közösségük törvényeit, ők kötik például vezetőikkel a „társadalmi szerződést”, s ők is bonthatják fel. A metafizikus létezőkre alapozó uralkodó és a néptől származó hatalomra apelláló fiatalok ellentétét NAGY Imre is felállítja 2001-ben, az e kézirat elfogadása után megjelent könyvében (*Ágiaris lámpása* = N. I., *Ágistól Bánkig*, Pécs, Pro Pannonia, 2001, 16).

⁷ A két törvény gondolata az eddigi értelmezésekben még nem szerepelt, annak ellenére sem, hogy a mű egyik feltehető forrásánál, Plutarkhosznál is az adósságok eltörléséről, illetve a földosztásról (utóbbi a valódi lükurgoszi törvényt jelenti) esik szó (lásd PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, ford. MÁTHÉ Elek, Bp., Magyar Helikon, 1978, II, 593).

⁸ ÁT 301.

rossz gyanújának engedve olyat feltételezett királyáról, amit az *ekkor még* nem gondolt. Ennek megfelelően a tragédia retorizáltsága nemcsak azt mutatja meg, hogy a jó királynak mit kell tennie, hanem azt is, hogy a jó alattvalónak mire kell figyelnie. Ágis a darab később jellemzendő – természetesen az olvasásban megképzett – értékvilága szempontjából hibát követ el, hiszen ahelyett, hogy tisztázná királyával a félreértést, azaz hallgatna az istenek által beléhelyezett természetére, lázad uralkodója ellen.

Innen léphetünk tovább az eddigi értelmezések másik problematikus pontjához: a törvények kérdésköréhez. Ehhez a további cselekmény – természetesen tudván azt, hogy egy ilyen szüzsé mindig már értelmezés – ismertetésével jutok el.

Leónidas első fellépésekor szintén hibázik, s tévedése hasonló Ágiséhez. Leónidas ugyanis elhiszi Ámfares gyanúját, hogy Ágisék fellázítják a népet, s puccsal át akarják venni a hatalmat. Az olvasó azonban tudja, hogy az egyébként enyhébb céllal megszülető szervezkedésről nem tudhat Ámfares, hiszen annak gondolata csak az imént fogalmazódott meg Ágisékban. Ettől fogva a *félreértések tragédiája* indul el a történetben: Ágis Leónidást hiszi ellenségnek, Leónidas Ágist.

A gyanú egyre erősebb lesz Ágisban, s ennek megfelelően egyre vérszomjasabb lesz: Kleombroteshoz, a király vejéhez már a felvonás harmadik jelenetében azzal a kéréssel megy el, hogy Leónidas helyett vállalja el a vezerséget, fogadja el a közösség királyi címét („Te adhatsz *Spártának* józan törvényeket. / A’ trónus, olyané legyen, ki érdemes, / ’S születéssel, szívvel, valójába nemes”⁹). Kleombrotés ekkor még józanul, a teremtett emberi természetre hivatkozva elutasítja az azonnali döntést, s a nőkkel való tanácskozássra bízta magát. A saját nejevel találkozva azonban már ő sem lesz megfontolt, s feleségének, Télónisnak felveti azt, hogy Leónidas megölése is elképzelhető a számára („hogy vesztével, kínod, férjed miatt ne leld”¹⁰), s nem figyel neje szavaira sem, amelyek – a jelenet elején elmondott szavaiból nyilvánvalóan¹¹ – az uralkodó elleni fegyveres lázadás bűnös voltára figyelmeztetnék, ha el tudná őket mondani. Hogy Télónis ekkor biztosan erre gondol, az a következő jelenetből is kiderül, hiszen ott Ágis nejeének, Ágiarisnak ezt fejt ki („Tsak sínlünk, mert a’ jól-tévő természettel, / Nem tanátskozhatik erőtelenségek, / Az Egekig vitték tsufos büszkeségek”¹²). Még érdekesebb Ágis reakciója, aki meg sem keresi nejét, hiszen Ágiaris Télónistól értesül a történetekről, s fejt ki majd, hogy Ágisék az isteni törvények ellen lázadtak fel, a „büszke böltességek”-re hallgatva.

Ettől fogva Kleombrotés és Ágis agresszív harcosokká lesznek, nem hallgatván környezetük asszonyainak intéseire. Hangjuk csak a második felvonás végén csendesedik le,

⁹ ÁT 307.

¹⁰ ÁT 310. Természetesen itt a „vesztével” kifejezés hipertrófiaként is érthető, s gondolható az, hogy itt még mindig csak a lemondásra gondol a beszélő. Ez abból a szempontból viszont mindegy, hogy eme indulatos mondatából és a neje intésének figyelmen kívül hagyásából kiderül, hogy ekkor már nem hallgat pusztán a józan észére, haragja erősebb annál.

¹¹ „Az udvar körül már sokan tévelyegnek; / Leónidásra fel – kardal integetnek, / A’ kit már tzéljába tévelyegni láttam, / Vigasztaltam-vólna, de miként nem tudtam. / Az alatt a’ láрма, magát kettőztette, / ’S népünk dühösségét mindig gerjesztette: / Most is nevedik e’ kínos párt-ütés. / Nintsen a’ nép ellen, semmi erős intés – / Sijes, fus Atyámhoz; szabadítsad él’tét, / Tsak Ámfaressel van, menj ne enged vesztét.” ÁT 309.

¹² ÁT 313.

amikor a vitéztársak kérésére elfogadják, hogy tárgyalják meg Leónidással a haza további sorsát. Ekkor a darab egy békés utolsó jelenettel véget is érhetne, hiszen a megbeszélésen minden tisztázható volna. Van azonban a történetben egy másik probléma, amely mintegy nem engedi a szöveget lezárulni, s ez a két törvény kérdésköre.

Bíró Ferenc említett mindhárom értelmezésében is kiemeli, hogy a darab itt egy erőltetett jelenettel folytatódik, hiszen Leónidas a tanácskozás végeztével magához inti Ágézilaust, aminek igazából semmi motiváltsága nincsen, hacsak az nem, hogy Leónidas ki akarja végeztetni Ágisékat, s ehhez akar tervet kidolgozni. Ehhez azonban Ágézilaus Bíró szerint nem indokolt partner. E jelenet így az értelmező számára egy erőltetett törekvésnek látszik: Bessenyeinek még sok mondandója lehetett, s ezért folytatnia kellett a történetet.

Azt gondolom, hogy a darab világában a szöveg retorizáltságára figyelve található olyan magyarázatot, amely érthetőbbé teszi a folytatást. Ehhez vissza kell lépünk a mű elejére. A második jelenetben ugyanis Leónidas és Ámfares nemcsak abban egyezik meg, hogy Ágisék lázadást szítanak, ami ellen fel kell lépni, hanem abban is, hogy Lükurgosz törvénye helyett *csak a másik* törvényt, az adóeltörlést kell törvényesíteni, hiszen a régi törvények új időben már meghaladottak. „Megromlott Likurgus, Kemény törvényével, / El-múlt rendelése már tsalárd fényével” – mondja Ámfares.¹³

Leónidas ettől fogva a tanácsülésig szilárdan ezt az álláspontot követi. Erre a más vélemény tartalmazó jelenetek hiánya mellett az is bizonyosság lehet, hogy Demókares ketős javaslatát – az adósságok eltörléséről és Lükurgosz törvényei visszaállításának feleslegességéről – is gyorsan elfogadja a második felvonás első jelenetében. Mindezt feltételezhető, hogy színlel, amikor az említett megbeszélésen, a harmadik felvonás elején elfogadja mindkét törvény beiktatását.¹⁴ Ő valóban csak az egyiket akarja, s Ágisékat le szeretné higgasztani. Azt azonban nyilvánvalóan tudja, hogy idővel szemfényvesztése kiderül, s ez Ágiséknak nem fog tetszeni, ezért szüksége van egy olyan társra, akiben megbízhat, akivel Ágisék ellen szervezkedhet. E személy két okból is lehet Ágézilaus: egyrészt azért, mert neki rengeteg adóssága van (miként az az olvasó számára a második felvonás második jelenetéből már tudott), s így az adósságlevelek elégetését feltétlenül pártolja, viszont Lükurgosz törvényeinek visszaállítását nem biztos, hogy szorgalmazza, hiszen azzal földet ugyan kapna, de számára nem tudható, hogy kiváltságos maradhatna-e királya előtt. Ágézilaus király általi kiválasztásának másik oka az lehet, hogy a döntő megbeszélésen egyedül ő állt ki határozottan Leónidas mellett, míg a többiek hallgattak.¹⁵ Az uralkodó, miután egy apró próbával meggyőződött új védelem hűségéről, bol-

¹³ ÁT 303–304.

¹⁴ Számomra itt az az értelmezés is elfogadható, hogy Leónidas a darab során először ideiglenesen megváltozik, s a IV. felvonás hatodik jelenéséig – ahonnan ismét egyértelmű a viselkedése – őszintén támogatja mindkét törvény beiktatását. Ekkor az Ágézilausra való hallgatás úgy magyarázható, hogy Ágisékban továbbra sem bízva szüksége volt egy erős támogatóra velük szemben. Ezt azért is találta meg a király Ágézilausban, mert ő volt az egyetlen, aki az uralkodó előtt annak védelmére kelt.

¹⁵ NAGY Imre idézett könyvében szintén nem tekinti dramaturgiailag hibásnak ezt a jelenetet. Ő a hercegekkel való végső leszámolás tervét látja Ágézilaus kiválasztásában (*i. m.*, 24–25).

dogan választja Ágézilaust, aki a királynak kedvezően Ágisék duzzogásáról beszél, s így gondolatai találkoznak a király félelmeivel.¹⁶ Ennek hatására dönt Leónidas: vagy meg kell próbálnia Ágisék bocsánatkérését elnyerni, s ezzel a teljes szimpátiát biztosítani, vagy ha erre nem hajlanak, el kell őket veszejteni (ezt a jelenetet hallgatja ki a két feleség). Leónidas számára ekkor még nem látszik szimpatikusabbnak a halálbüntetés, miként később sem, amikor a két nejjel tárgyal. Ekkor is csak annyit mond ki, hogy a két összeesküvő közül mindkettőre haragszik, azaz ezzel is mintha hatni kívánna az asszonyokra, hogy vegyék rá férjüket a bocsánatkérésre.

Mielőtt a két törvény további kérdéseiben továbbhaladnék, itt látszik érdemesnek kitérni arra a második dramaturgiai problémára, amelyet Bíró említett munkáiban hangsúlyoz. Az értelmező szerint abban a jelenetben (a III/6-ban), amely egyben a gyilkossági kísérletet is tartalmazza, Leónidas elhívja a hölgyeket egy beszélgetésre („Hagyjuk-el ez helyet: és fohászkodással / Értekezzünk együtt történeteinkről; / Beszéljünk tanátssal, nagy Isteneinkről”¹⁷), ahol nyilvánvalóan el kellett hangoznia annak a kérdésnek, hogy miért akarták őt megölni. Ha ez elhangzott, akkor a tanulmányíró szerint logikus, hogy Leónidas cáfolta a hölgyek korábbi „félrehallását”, hiszen ő nem feltétlenül akarta elveszejteni a hősöket. Mindezért Bíró szerint dramaturgiai zökkenő az, hogy a negyedik felvonás harmadik jelenetében Ágiaris azzal rohan Ágisékhoz, hogy Leónidas meg akarja őket ölni. Az irodalomtörténész ebben is a továbbírás kényszerét látja. Úgy gondolom, hogy a felvetett hiba itt is „javítható”, található egy *lehetséges* magyarázat, hiszen Ágiaris azzal szalad szeretteihez, hogy a „tanátssal” döntött,¹⁸ azaz vagy a beszélgetésen maga Leónidas, vagy a király és Ágézilaus mint a tanácskozás résztvevői a leányok jelenlétében eldöntötték a halálbüntetést, akár okulván abból is, amit Télónis uralkodója ellen el akart követni. Ez kegyetlen, de logikus lépés Leónidas részéről, hiszen a csonka megoldást, a két törvény közül az egyik beiktatásának tartós elfogadását így oldhatta meg a legbiztosabban.

Innen lehet visszalépni a két törvény kérdéséhez. Ha elfogadjuk, hogy Leónidas a harmadik felvonás után már döntött a két hős haláláról, úgy a negyedik felvonás ötödik jelenetét úgy is lehet értelmezni, hogy a taktikus király kegyetlen játékot űz két alattvalójával: ki akarja harcolni bocsánatkérésüket, hogy ezzel a törvény szerint elítélhesse őket királyellenes tetteikért. Amennyiben ez nem válna be, úgy viszont egyenesen halálra ítélné őket. A jelenet azonban megakad, ugyanis a nép közeledik és követeli Lükurgosz törvényét. A király ekkor ideiglenesen elfogadja Ágisék segítségét a plebs csillapítására, de nem másítja meg eredeti szándékát, csak az adósságlevelek elégetését tartja lehetségesnek. Ágisék elküldésével így a király újabb gonoszságot követ el, hiszen olyat ígért meg velük a nép előtt, amelyet nem kíván betartani.

¹⁶ Itt utalnék arra, hogy Bíró Ferenc 1976-os könyve szerint a kibékülés után leginkább azért mozdítja tovább Bessenyei a cselekményt, mert ki akarja hangsúlyozni, hogy az udvari intrikák, gyanakvások, félreértések, hazugságok, az „ál-orták” barokk udvari világa milyen szükségszerű félreértéseket rejt (*i. m.*, 115–116). A félreértések és a gyanakvások véleményem szerint kezdettől fogva nagyon jelentős szerepet kapnak (lásd az I/1-ről írottakat!), azaz még hangsúlyosabb elemnek látom azokat, mint Bíró Ferenc.

¹⁷ ÁT 353.

¹⁸ „A’ Király tanátssa már el-végeztetett / Mellybe, mindeniknek él’te el-vétetett.” ÁT 359.

Az, hogy nem akar teljes reformot, az ötödik felvonás első jelenetéből kiderül: Leónidas örömmel nyugtázza, hogy hű emberei az adósságlevelekről szóló törvényt kihirdették, s ezzel a népet meg tudták nyugtatni, s ezután úgy gondolja, hogy további törvényeket nem kell hoznia, azaz nem kell Lükurgosz törvényét sem bevezetnie, sőt: nem kell további konfliktusoktól sem tartania. „Állando ereje leszen hatalmamnak”¹⁹ – mondja. Itt óvatosan felvethető az is, hogy talán abban is bízunk, amiben korábban nem hitt. Reméli, hogy Ágisék látják a nép visszahúzódsát, a tömegtámogatás elvesztését, így nem fognak lázadni ellene. Ágézilaus azonban továbblendíti a történetet, s figyelmezteti királyát, hogy Ágisék ezt nem fogják elfogadni, őket el kell ítéltetni, vagy bocsánatkérésüket ki kell eszközölni. Ebben a gondolatban Demókares is osztozik, hiszen hangsúlyozza, hogy ha a király nem akar földosztást, próbára kell tennie Ágisékat. Felvetődhet a kérdés: Ágézilaus miért javasolja a próbát, miért nem foglal állást a büntetés mellett? Erre egy lehetséges válasz képmutatóságában található, hiszen Leónidas ekkor békét akar, míg ő nem kíván határozottan királya ellen beszélni.

A két bizalmas tanácsadó hatására Leónidas Ágisékért küld, akik nem alkudnak meg, vállalják a halált. Így győzedelmeskedik Leónidas, a darab idején nem kell bevezetnie mindkét törvényt.

A két törvény problémakörének vizsgálata során megfogalmazódhat bennünk egy újabb „üzenet”, amellyel bővíthető a politikai horizont. Ez önmagában nem újdonság, hiszen 1976-ban már Bíró Ferenc is megfogalmazta, így a magam értelmezői nyelvembe áthangszerelve „megismétlem” gondolatát: e problémakörrel mintha Bessenyei – akit én Bírótól eltérően más szerzőfogalommal fogok fel²⁰ – azt is „üzenni akarná” uralkodójának, hogy ne akarjon képmutatóan uralkodni: a politika terén a hazugság, az erkölcsatlenség hosszú távon úgyis kiderül. Szintúgy „üzenet” e problémakör arról, hogy a paranoiás, illetve haszonleső tanácsadók rossz irányba vihetik a közösség ügyét.

Ez a gondolat azért is érdekes lehet, mert véleményem szerint a mai szélesebb, nemcsak szakmai befogadói horizont számára is fontos válaszként szolgálhat néhány jelenkori kérdésre, amelyek akkor, a megírás korának kevésbé demokratikus világának horizontjában szükségképpen másként vagy nem is jelentkeztek. A ma embere számára ugyanis például a demokratikus gondolkodás terjedése és ebből következően a szervilizmus csökkenése miatt is még tágabb kört érintő kérdés az, hogy ha úgy adja sorsa, bármiféle vezetőként kikkel veszi körül magát, s ezek közül kikre miben hallgat, illetve milyen erkölcsi elvekkel vezet. Szintúgy fontosabb probléma az is, hogy „beosztottként” keresi-e a megértést feletteseivel, avagy azok megértése nélkül alaptalanul feltételez róluk valótlanságokat.

¹⁹ ÁT 371.

²⁰ A szerzőt (az emberalakot) szintén az olvasásban teremjük meg: előzetes ismereteink által meghatározva az életrajzokat, a leveleket, kortársi véleményeket megismerve. Természetesen a megteremtett szerzőkép sem állandó: az olvasásokban megalkotott kép is szükségképpen változik, hiszen egyrészt a temporalitásban mi magunk is változunk, másrészt elvileg a szerzőről is mindig mást tudhatunk meg. Így a szerző maga is konstrukció, előfeltevéseink alapján teremjük meg. Olyan játékot is végezhetünk, hogy a szerzőt és a szerzői ént összekapcsoljuk, s ebben az esetben egyfajta életművizsgálatot végzünk. Elmondhatjuk például, hogy a megkonstruált Bessenyeit mint megteremtett szerzőt ebben az időszakban foglalkoztatta az uralkodás kérdésköre, s nagyon érdekes, hogy az e szerzői névvel rendelkező művekben is centrálisnak látszik e probléma.

A mű e kérdésekre adott „tartalmi válaszai” önmagukban azonban nem látszanak elégségesnek arra, hogy a darab a mai irodalmi közösség számára igazán érdekes és fontos legyen. Ezeket ugyanis megfogalmazhatja egy etikáról szóló zsebkönyv, avagy egy politikai szónoklat is. A választ *olyan retorizáltságnak* kell közvetítenie, amely a mai olvasók számára ismerősnek látszik: benne valamiképpen saját előképüket láthatják meg. Ez az előkép-jelleg véleményem szerint ugyan nem maradéktalanul, de jól megfigyelhető az *Ágis*ban — dolgozatom második részében ennek igazolására teszek kísérletet, amikor a dráma — természetesen az olvasásomban megképződő — értékvilágát próbálom leírni. Ezzel egyszersmind tovább szeretném értelmezni azokat a gondolatokat is, amelyeket Bíró Ferenc a filozófiai horizont kapcsán megfogalmazott.

Az *Ágis tragédiájának* világában, ahogyan azt Bíró Ferenc három írása is kiemeli, központi szerepet kap a természet kérdésköre: ez a szó folyamatosan visszatér a vitákban, a szövegben sokszor szerepel. A három értelmezés szerint a mű végül az isten és a természet spinozista azonossága mellett foglal állást. E ponton ismét eltér véleményem, ugyanis szerintem a dráma végül mellett „foglal állást”, hogy a természet az isten(ek) által az emberbe teremtetett hang, s funkciója az, hogy őt/ezt követve az ember elkerülheti vagy megoldhatja a konfliktusokat. E szerep *deklaratív* kifejtése Ágáris nagymonológjában történik az első felvonás utolsó, hetedik jelenetében. Itt Ágis neje hangsúlyozza azt, hogy a természetet az isten helyezte bele az emberbe („*Jupiter osztotta ki törvényeket*”), azért, hogy nyugodt erejével megfontoltan éljen. Ágáris azonban azt is megállapítja, hogy az „emberi nem” (azaz minden individuum) nem képes arra, hogy ezt kövesse, helyette „vérezi természetét”. Ez a természetfelfogás egy olyan énfelfogást mutat, amelyben az ember rendelkezik a helyes létmód érzetével, de nem képes annak követésére, indulataira hallgatva, zavarában vagy csak a másik véleményének egyszerű hatására folyamatosan eltér annak igazságától. Maga a drámaszöveg értelmezésemben ugyanezt a tapasztalatot *mutatja* a félreértéseket tartalmazó első két jelenettel; azzal, hogy az uralkodó elleni lázadás elítélése megerősítettik a két hölgy által a darab ötödik jelenetében; s azzal is, hogy a szereplők értékrendje folyamatosan változik, sőt gyakran felcserélődik úgy, hogy néha még ugyanazokat a kifejezéseket is használják, mint korábbi beszélgetőtársaik. Ez rámutat arra a kortárs irodalomelméletben főként a narratológia hatására ma már axiomatikus gondolatra is, hogy az alak és a nézőpont nem feltétlenül azonosítható egymással.²¹

Ágis például a történet kezdetén nem hallgatván természetének szavára úgy feltételez rosszat királyáról, hogy meg sem győződik a gondolat igazáról. Ezután indulataira hallgatva, meg sem kérdezve társát, egyre inkább belelovallja magát a bosszúba, s Kleombrotésnak már a hatalomátvételt ajánlja, sőt a dráma menetében később több mondata értelmezhető gyilkosságra való felbujtásként is. A többi vitéz hatására a második felvonás végén eláll gyilkos szándékától, s annak őszinte formájában átveszi a képmutató Ágészilaus békepárti nézőpontját. A megbeszélés után újra biztos igazában, s úgy dönt, hogy kitart tette

²¹ Dolgozatom — bár drámai szöveget vizsgál — ezen a ponton találkozik MESTERHÁZI Balázs *A szétszúzás alakzatai két 19. századi szövegben* című kiváló tanulmányával, ahol nagy irodalomelméleti és filozófiai műveltséggel egy Kierkegaard- és egy Hoffmann-szöveget mutatja be ugyanezt a problémát (Literatúra, 1998, 241–263).

jogossága mellett, azonban Ágisztrat, az anya hatására ez a nézőpont nemsokára változik. Bár anyjának a negyedik felvonás első jelenetében még bizonygatta azt, hogy lázadása jogos, s akár a hősi halált is vállalja, hiszen tudja, hogy az istenek is egyetértének tetteivel, a következő jelenetben Kleombrotésnak már azt mondja, hogy az istenek megbosszulják helytelen cselekedetét. A halálos ítélet meghallásakor indulataira hallgatva újra perspektívát vált, ugyanis meg akarja ölni Ágézilaust, azonban a nők hatására lehiggad és tanácskozni kezd Kleombrotéssal. A beszélgetés során ijedtében egy teljesen új természetfilozófiát, egy már-már platóni Erős-teóriát fogalmaz meg, mondván, hogy a természet köti őt kedveséhez, így nem szabad meghalnia. Kleombrotés e beszélgetésben kitart a vitészség magasabbrendűsége mellett, mire érdekes módon Ágis a következő jelenetben Leónidással vitázva átveszi barátja nézőpontját és jogosnak mondja tettét. Leónidás immáron közvetlenül a két összeesküvőnek elmondott halálos ítélete után, az utolsó felvonás harmadik jelenetében Ágis lázadó emberré lesz, azaz kimondja, hogy ő akkor is a benne lévő természet szavát követi, ha az istenek elfordultak tőle. A szorosabban vett dráma utolsó két jelenetében is állandóak a perspektíva-váltások: a főszereplő előbb megőrzi lázadó énjét, azonban nemsokára megijed, s azt mondja, hogy az isteni rend ellen nem lett volna szabad lázadni. Azonban ezt is követi egy nézőpontváltás: arra gondol, hogy az istenek áldozatnak szemelték őt ki, majd később újra a kegyetlen istenekről beszél. E gyors váltássort zárja le a darabban egy időben született *Ágiaris keserve*, ahol már a nyugodt, halálból szellemként visszatért Ágis kerül elő, aki tudja, hogy van isteni rend, az, amit ő tetteivel végül helyesen követett.

Ugyanez a folyamatos nézőpontváltás figyelhető meg Kleombrotés alakjában is. Első fellépéskor bölcs, higgadt, a fegyveres fellépés helyett az elkövetkező tettek lassú, megfontolt végiggondolását javasolja, ezért mondja azt is, hogy az asszonyokkal kell beszélni. Ennek ellenére a Télónissal való beszélgetés során már látszik, hogy indulataira hallgat, azaz ő sem képes követni az általa is hitt természetet. Megérlelődik benne az a gondolat, hogy akár gyilkossága is jogos lehetne, s ebből következően ezután, a második felvonás negyedik jelenetében már a teljesen harcias, pusztítást is vállaló, önbizalom-gazdag figura kerül elénk. Ez a hevesség fog enyhülni, józanodni a következő jelenésben, Ágis higgadásával párhuzamosan. A megbeszélésen ő sem kér bocsánatot, s ezután akkor találkozunk vele, amikor Ágis kétségeit, a bosszú gondolatát hallja barátjától. Ekkor ő biztatja Ágist az „Elíziummal” is kecsegtető hősies kitartásra, azaz tettük helyességéről és a jutalomról is meg van győződve. A halálos ítélet első meghallásakor nem ijed meg, sőt megismétli gondolatait az Elíziumról. Ezt képviseli a király előtt is. A nézőpontváltás azonban nála is bekövetkezik: akkor gyengül el, amikor közvetlenül meghallja a halálos ítéletet, s ekkor, az ötödik felvonás harmadik jelenetében barátja nézőpontját átveve azt mondja Ágisnak, hogy az istenek büntették őket. Erre Ágis azt válaszolja, hogy ne ijedjen meg, hiszen ők akkor is lázadhatnak, ha az istenek ellenük vannak. E gondolatok hatására Kleombrotés felveszi Ágis perspektíváját, s ebben ki is tart ítéletéig.²²

²² Bíró Ferenc 1976-os könyvében említ egy adalékot, amelyet e gondolatmenetem kiegészítéseként is fontosnak látok kiemelni: a negyedik játék második jelenetében Kleombrotés előbb az istenek beavatkozásának lehetőségéről, később pedig annak lehetetlenségéről beszél. Ezt Bíró úgy érti, hogy az „ifjú filozófus

A tanulmány keretei okán csak röviden utalnék arra, hogy Ágiaris nézőpontja is változik a mű során: kezdetben egy cselekvő létmódot vall magáénak, ideálja az az ember, aki jó tetteivel kivívja az istenek segítségét is. Gondviselés-hite Ágisztrat hatására a gyilkossági kísérlet előtt egy passzív, reménykedő (elsősorban az imában bízó) hitbe vált át, s ennek jegyében akadályozza meg a gyilkosságot. E nézőpont a szorosabban vett darab vége felé haladva egyre inkább egy haragvó, lázadó perspektívába lép át. A *Keservekben* folyamatos nézőpontváltások tanúi lehetünk. A hősnő például megfogalmazza a lélek magasabbrendűségét, majd annak kiszolgáltatottságát az Isten–természet azonossággal szemben (ez egyébként Bíró Ferenc számára a spinozizmus miatt egy nagyon hangsúlyos rész), azonban végül eljut ő is oda, ahová a mű végére Ágis is: mindketten rájönnek, hogy az istenek beleszólhatnak az emberi életbe, s így a feleség férje hatására egy cselekvő, gondviselés-hitű magatartást vállal fel, természetére hallgatva.

Ugyanígy jellemzőek a nézőpontváltások Télónisnál és Ágisztránál is. Egyedül Ágézilaus az, aki valójában nem vált perspektívát, ő folyamatos képmutatásával kihasználja azt, hogy az emberek nem uraik indulataiknak, s így a természetével ellentétben saját hasznát keresi és találja meg közöttük.

A nézőpontváltások gyakorisága ellenére azonban mégsem gondolom azt, hogy a darabból ne volna megkonstruálható egy olyan érték, amelyet az általunk megteremtett szerzői én elfogad. Bár a darab jeleneinek sora folyamatosan azt mutatja, hogy az indulatosságok és egyéb (később említendő) okok miatt az emberek nem képesek természetükre hallgatni, mégis gyakran kinyilvánítják, illetve megmutatja a retorizáltság, hogy ez volna a helyes. A darab végkicsengésében pedig igazolódik a természettel összhangban lévő megfontolt, cselekvő gondviselés-hit, hiszen mind Ágis, mind neje ezt választja, sőt Télónis is. Ennek alapján elmondható, hogy a darab retorizáltsága egy olyan emberképet mutat meg, amely szerint az ember nem tudja, de érzi azt, hogy az istenek által teremtett természetére — amely stabil érzelmeként jelen van mindenkor — kellene hallgatnia, de erre nem képes, mert vagy indulatai kimozdítják, vagy a megértés dialogikus-ságának következtében folytonosan kilép ebből a helyzetből, azaz megfelelkezik természetéről.

A folyamatosan változó én illetően felfogása sok tekintetben hasonló, sok tekintetben viszont eltér az egyre egységesedni látszó mai irodalmi horizont énfelfogásától. Abban mindenképpen nagy a hasonlóság, hogy a kortárs filozófiában és az irodalomelméletekben jellemzett és egyre inkább jelenlévőnek látszó posztmodern tudat²³ számára az én egy folyamatosan változó, átstrukturálódó létezőként működik, abban viszont nagy az eltérés, hogy a posztmodern tudat nem tételez az én számára egy olyan józan állapotot, amelytől az ugyan mindig eltér, de érzi, hogy az a helyes, az autentikus. A műben megképződő énfelfogás olvasási tapasztalatom szerint inkább az irodalmi modernség középső szakaszára jellemző (amely a magyar irodalomban a 30-as években jelenik meg, pl.

azonban nyilvánvalóan belezavarodott monológiába”. Én inkább úgy gondolom, hogy ez egy újabb szép példa a perspektíaváltások gyorsaságára, amit nem a filozófus, hanem a filozofáló szereplő zavara okoz.

²³ A posztmodern tudat fenti jellemzése főként BÓKAY Antal *Vázlat a posztmodernről* (= *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*, Bp., Osiris, 1997, 243–281) című tanulmánya alapján történik.

mutatis mutandis: Kosztolányi *Hajnali részegségének* zárlatában). Itt az én már nem hisz abban a kortárs filozófiai és antropológiai művekben modernként emlegetett racionalista szemléletre adott válaszként is érthető korai irodalmi modernista gondolatban, hogy autentikus létmódja a rideg ésszerűség kiiktatásával hosszan megtapasztalható, sőt esetleg változatlanul fenntartható, hanem csak abban hisz, hogy van ilyen létmód, s ezt időnként érezhetjük magunkban.²⁴ Az irodalmi késő modern ezzel már szakít: keserűen tapasztalja, hogy nincs mag, nincs autentikus lét, de ennek elveszését még siratja.²⁵

Mindebből következően megállapítható, hogy Bessenyei György műve mai horizontból nemcsak távoli idegenségként, de több szempontból is rendkívül izgalmas, előkép-szerű szövegnek látszik, amely saját korában teljesen újszerű személyiség-felfogást fogalmazott meg. Így mindenképpen olyan darabnak mutatkozik, amely az irodalmi kánonokban továbbra is fontos helyet foglalhat el, hiszen képes arra, hogy érvényes válaszokat adjon mai kérdéseinkre.

A dolgozat zárásaként röviden arról a két problémakörrel szólnék, amelyeket a tanulmány elején még felvettem. Egyrészt a periodizációról, másrészt – ezzel szoros összefüggésben – arról, hogy az általam felvázolt értékvilág és énelfogás miként árnyalhatja, esetleg módosíthatja a Bessenyei filozófiai fejlődéséről alkotott ma legerősebb konstrukciót.

Az 1772-es korszakhatár mint a felvilágosodás magyar irodalmának kezdőpontja egy olyan erős tézis, amely a mai irodalmi közvélekedésben általánosan ismert. Nem csoda ez, hiszen a legújabb szakirodalom (pl. Bíró Ferenc idézett monográfiája) ellenére is a tankönyvek nagy részben, a középiskolai tanárok pedig szinte általánosan ezt tanítják diákjaiknak, s az egyetemi vizsgarend is ezt követi.²⁶

A Kazinczytól és tanítványi körétől származó konstrukció – miként ez Mezei Márta dolgozatából is látszik – nem elsősorban a szövegek retorizáltságát figyelő törekvések által született meg, hanem sokkal inkább a művek filozofikumát, mint „nyelv nélküli” létezőket figyelembe véve. Ennek alapján úgy gondolom, hogy e periodizálás irodalomra

²⁴ A modernség kortárs antropológiai és filozófiai fogalmairól lásd BALOGH István, *Történeti antropológia és társadalomelmélet = Antropológia az ember után*, Jászöveg-könyvek, 1998, 134–158.

²⁵ Az *Ágis tragédiája* retorizáltságából megalkotható, műbéli énszemlélet beleilleszthető abba a drámatörténeti konstrukcióba is, amit KULCSÁR SZABÓ Ernő *A magyar irodalom története 1945–1991* címmel megjelent könyvének (Bp., Argumentum, 1994²) két fejezetében (IV/3, 130–141; VI/3, 197–206) létrehozott. Ennek alapján az *Ágis tragédiája* meglepően korszerűnek mutatkozik. Első olvasásra talán megdöbbenőnek hangzik, de talán az elemzésben sikerült megmutatnom, hogy a dráma, énelfogásában frissebbnek látszik például az autentikus létállapot elérhetőségének és megtarthatóságának lázában égő nagy 20. századi, moralizáló történeti drámáinknál, vagy akár Örkény *Tótékjánál* is. Természetesen nagyon fontos hangsúlyozni azt is, hogy a mű sok vonásában nagyon távoli a mai horizonttól, s ez az idegenség saját létkereteinkre mutat rá. Ilyen idegenség a nyelvújítás előtti nyelv nehézsége, távoliséga mellett például az is, hogy Ágészilaus alapvető belátását, amelyet szabadon idézve úgy foglalhatok össze, hogy minden ember önző, s csak a hatalmat akarja, a darab szereplői egyaránt néhány megvető mondattal elutasítják, míg nyilvánvaló, hogy Nietzsche vagy Foucault után egy 20. századi olvasó ezt a kérdést jóval összetettebbnek látja. . .

²⁶ A korszakhatár létrejöttéről, öröklődéséről és a időszak-konstrukciók háttéréről lásd MEZEI Márta tanulmányát, amely az előfeltevéseket vizsgáló törekvése és a megfogalmazott végcél miatt rendkívül termékeny volt e sorok írója számára: *Periodizáció és korszemlélet (1772 értékelésének története) = Irodalom és felvilágosodás*, Bp., Akadémiai, 1974, 143–175.

alkalmazott művelődéstörténeti és a hozzá kapcsolódó, leginkább tematikus stílusfogalmak kérdéseinek a kortárs irodalomelmélet és a nemzetközi irodalomtörténet legújabb belátásai mihamarabbi és az eddigiekénél sokkal aktívabb átsajátításával erősebben fel kell vetődniük, azaz úgy látom, hogy az eddigiekénél sokkal több olyan dolgozatra lenne szükség, amelyek a szövegek retorizáltságából kiindulva értékelnék újra a korszak irodalmát. Ezek a vizsgálódások párhuzamosan haladhatnak a ma felélénkülő romantika-kutatással, egymás szempontjaira való alapos figyelmezőssel.²⁷

A retorizáltságból kiinduló vizsgálat, mint említettem, módosíthatja a filozófiai fejlődésrajzok legfrissebbjét is. Bessenyei filozófiai nézeteinek alakulásáról a ma legerősebbként elfogadott — például egyetemeken elsősorban tanított — teóriát Bíró Ferenc fogalmazta meg emlegetett három írásában.

A filozófiai szemlélet első állomásának meggyőző problematizálását Dávidházi Péter végezte el, amikor egy nyíregyházi konferencia-előadásában (amelynek szövege *Per passivam resistentiam* című 1998-as könyvében is megjelent) a Bessenyei fivérek és a vindicatio szerephagyományának kapcsolatát vizsgálva kimutatta azt, hogy Bessenyei Pope-fordításában az eddig gondolt deista órásmester helyett egy olyan isten képe jelenik meg, akit az ember eszével fel nem foghat, de a bennünk lévő kegyelemre támaszkodva mégis követhet. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az *Ágis tragédiája* e gondolat továbbértésként is olvasható: itt is megfogalmazódik ugyanis az, hogy az emberbe az istenek egy olyan zsinórmértéket helyeztek, amelyet immáron eszével és szívével egyaránt követnie kellene, azonban itt már kissé szkeptikusabb a szerzői én, ugyanis nem hisz abban, hogy erre az ember igazán képes, még akkor sem, ha időnként vagy csak az élet mélypontján maguk az istenek (pontosabban hírnökeik) jönnek el jelenteni azok szándékát. Ebben az értelemben tehát elmondható: az *Ágis tragédiája* egy saját magának erősebben kiszolgáltató embert mutat meg, mint a Pope-fordítás, de mindkét mű szerzői énje hisz abban, hogy van rend, van isten, aki figyel ránk.²⁸

²⁷ Az idősebb és fiatalabb generáció írásaiban megélénkülő romantikakutatás cikkeinek hivatkozásától most a terjedelem hiányában eltekintek. A dolgozat írójának amúgy is szándéka egy részletes tanulmány készítése arról, hogy az ott felvetődő szempontok miképpen lehetnének alkalmazhatók még erősebben a felvilágosodás kutatóinak írásaiban is.

²⁸ A műben felvázolt istenfelfogás – miként arra Bényei Péter hívta fel a figyelmemet – több ponton is összevethető volna Hans-Robert Jauss *Iphigenia*-elemzésével (*A recepcióesztétikai megközelítés részlegessége: Racine és Goethe Iphigeniája = Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika, i. m., ford. KATONA Gergely, 85–135*). Most csak röviden utalnék arra, hogy valóban: az 1779-től készülő és 1786-ban végső formát öltött Goethe-mű és Bessenyei szövege is „rámutat” arra a szemléletváltásra, hogy az antikvitást e tekintetben teljesen követő, francia klasszicizmus idejében meglévő externális felfogás helyett a felvilágosodás kora az isten(világ)át az emberben immanenssé tette. Mindkét műben ez utóbbi a döntő szólam, ezt Jauss meggyőzően igazolja tanulmányában, s a magaméval remélem, én is azt tettem. Mindebből következően nagyon érdekes az is, hogy abban is közös a két mű, hogy az isteni hangra való hallgatás mindkettőben csak kevesek bölcs tevékenysége, de abban már eltér, hogy Bessenyei műve – pontosabban az erről létrehozott konstrukcióm – ezt a követést tartósan senki számára nem tudja elképzelni. Goethe *Iphigenia Tauriszbánjának* főhőse viszont erre tartósan képes.

Vajda György Mihály
(1914–2001)*

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének nevében szeretnék búcsút venni szeretett kollégánktól, sokunk mesterétől, intézetünk alapító tagjától. Ugyanis a hajdani Eötvös collegistának – akinek 1950-től mint az uralkodó pártállami ideológiától távol álló, megtúrt polgári elemnek csak a kutatástól elég távol álló munkahelyek adtak meg – az 1956-ban alapított Irodalomtörténeti Intézet vált munkahelyévé mint akadémiai kutatóműhely és a szintén 1950-ben megszüntetett Eötvös Collegium legnevesebb hagyományainak Sötér István és Klaniczay Tibor vezetésével tudatos vállalója és folytatója. Itt dolgozott húsz évig, 1985-ig, szegedi tanszékvezetőségétől kezdve ugyan csak félállásban, de teljes erővel, hallatlan munkabírással irányítva ekkor is az Intézet egyik legfontosabb kutatási főirányát, a komparatistikait. Ugyanis oroszánrésze volt abban, hogy az összehasonlító irodalomtudomány ismét visszanyerje rangját a magyar tudományos életben, illetve hogy bekerüljön a „budapesti iskola” a világ komparatistikájának elismert műhelyei közé. Ezért tudománytörténeti jelentősége van a leginkább általa szervezett és sikerre vitt budapesti AILC-konferenciának, amely – most már több évtizedes távlatból mondhatjuk – egyik fontos lépése volt a marginalizált Magyarország szellemi visszacsatlakozásának a művelt nagyvilág tudományos életéhez. E konferencia sikere alapozta meg egyrészt Vajda György Mihály nemzetközi elismertségét, az AILC vezetői közé kerülését, majd azt, hogy e világszervezet elnöke legyen 1982-től 1985-ig; másrészt annak a nagyszabású kézikönyv-, illetve monográfiasorozatnak a létrejöttét, amelynek ő volt tervezője, sorozatszerkesztője és fáradhatatlan munkása: ez nem egyéb, mint *Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története* című páratlanul fontos angol–francia nyelvű könyvsorozat, amelynek eddig megjelent 13 kötete a világ minden kutatóhelyén megtalálható és komparatisták nemzedékeinek fog még sokáig elengedhetetlen kiindulóponttal szolgálni. A háttérét ennek a természeténél fogva nemzetközi vállalkozásnak egyrészt Vajda professzor úr külföldi kapcsolatai, vendégtanárként több földrészen gyakorolt oktató és szervezőmunkája adta meg, másrészt az általa szervezett és működtetett intézeti osztály, illetve műhely munkabíráásával és folyóirataival, a Helikonnal és az általa a nagy kézikönyv segédműhelyeként létrehozott és társszerkesztett Neoheliconnal. Neki köszönhetjük leginkább – Sötér István és Klaniczay Tibor mellett –, hogy a magyar irodalom története a világ művelt közönsége előtt az őt megillető helyre került a nagy korszakok tárgyalása során.

* Elhangzott 2001. február 17-én a visegrádi temetőben.

Nem csupán doktori disszertációja, a múlt századi, méltatlanul lebecsült magyar filozófia történetének egy fontos iskoláját, az ún. „egyezményeseket” feltáró könyve mutatta meg, hogy a szűkebben vett hazai magyar irodalomtörténet is mindig érdeklődése homlokterében állott, hanem szinte nincs is olyan műve, szóljon bár a német irodalomról vagy a világirodalom periodizációjáról, Közép-Európáról vagy egy világirodalmi toposz vándorútjáról, amelyben ne találánk döntő jelentőségű felismeréseket az egész magyar irodalomtörténeti szakma számára. Két példát hoznék csak újabb műveiből: a Don Juan-téma világtörténetét feldolgozó könyvében például legelsőként bizonyítja, hogy Krúdy Szindbád-történetei szervesen összefüggenek a Don Juan-témával, idén januárban megjelent könyvében pedig, amelynek címe *Egy irodalmi Közép-Európáért*, szelíden, de megföllebbezhetetlenül polemizál azokkal a nézetekkel, amelyek még ma is úgy óhajtának szólni régiók múltjáról és e múltból fakadó, ma is érvényes kulturális karakteréről, mintha sosem létezett volna a Habsburg-birodalom, illetve még régebb óta, sosem létezett volna a szentistváni Magyarország. Ő pedig – és ezt egy 1993-ban megjelent német nyelvű kötetéből idézhetem – szelíd iróniával olvassa minden történelmietlen kisajátító fejére Aquinói Szent Tamás ítéletét: *A múltat még Isten sem tudja megváltoztatni*.

Az imént használtam már elhunyt barátunkkal kapcsolatban a *szelídség* kifejezését. Ezzel talán legszembeütőbb, legszeretetremlőbb erényét próbáltam megragadni. Hihetetlen, de még a pártállam idején keletkezett hivatalos jellemzésekben is ezt írták le róla elsősorban; noha persze ezt a kötelező harciasság kultusza idején egyúttal mentegetniük is kellett. Szelíd volt, de a szelídség, mint ritka és nemes erény, azoknak a birtoka, akik tudják, hogy mit akarnak, és ettől nem hagyják magukat eltántorítani. Azoké, akik bíznak az ész és a szeretet erejében, azoké, akik biztos mesterek tanítására függesztik szemüket, biztos és átértett igazságokat tanítanak, ezért válhatnak maguk is mesterré. Így történt ez Vajda György Mihállyal is, akit mindenki szeretett és becsült környezetében: tanúsíthatom ezt én is, akit 1968 óta, vagyis az első perctől kezdve, hogy az Intézetbe kerültem, nyájas szeretetével és figyelmével tüntetett ki, akitől rengeteget tanulhattam, akár konferenciákon, akár egy általa szerkesztett kötet munkatársaként, akár az általa vezetett szegedi tanszék oktatójaként; hiszen – politikailag nem éppen könnyű körülmények között – amikor egy másik tanszékről egyetemen kívüli nyomás következtében el kellett jönnöm, ő fogadott be az általa irányított intézetbe. Köszönöm neki most is ezt, mint mindig derűs társaságát; boldog vagyok, hogy még nem is régen, január közepén beszélgethettem vele az Intézetben, amelyet mindig magáénak érzett, nyugdíjba vonulása után is; boldog azért is, mert éppen befejezés előtt álló könyvéről beszélt, a *Jeanne d'Arc* perét feldolgozó monográfiáról, amelyet végül is Isten segítségével, közvetlenül halála előtt – ahogy értesültem – sikerült befejeznie. A zsidó–keresztény kultúrában éppúgy, mint a görögben – úgy vélem legalábbis –, lehetséges a halálról, ha érvényes ember életét zárja, nem a borzalom és a tagadhatatlan fájdalom terminusában beszélni. Hiszen az érvényes ember élete egy módon az *ars bene moriendi*, a jó halál tudománya. Vajda György Mihály – úgy hiszem – ismerte ezt a tudományt.

Isten veled.

Szörényi László

Sétál egy férfi Szegeden a Kárász utcán. Magas, szemüveges, enyhén kopaszodik. Egyik vállát kicsit féloldalasan tartja. Nem siet; lépteit mellette haladó kisfiához igazítja.

Sétál a férfi Szegeden a Kárász utcán. Magas, szemüveges, megsoványodott, megöszült. Nem tud sietni; mellette haladó felesége hozzá igazítja a lépéseit.

Harminc évvel ezelőtti és múlt év őszi képek ezek Csetri tanár úrról. Későbbi nincs. Már csak a temető hidege, a hóesés hazafelé menet. 2001. december 25-én Csetri Lajos, az irodalomtudomány doktora, a Szegedi Tudományegyetem Apácai Csere János-díjas nyugalmazott egyetemi tanára, emeritus professzora meghalt.

Hetvennegyedik életévében járt, szelleme frissebb és élénkebb volt, mint sok középkorúé. Nem az idős kor győzte le. Kamaszkora óta ki-kiújuló betegség árnyékolta be az életét, szervezete soha nem tudta egészen kiheverni azt a megpróbáltatást, amikor 1944-ben, 16 évesen leventeként hadifogságba esett, franciaországi fogolytáborokban hányódott majdnem egy évig, és a végsőkéig legyengülve, nagybetegen került haza. De mostanáig mindig ő kerekedett felül, akarattal, okosan óvatos életmóddal, törhetetlen életkedvvel. A három évvel ezelőtt felfedezett súlyos új betegséget, az utolsót azonban már nem tudta legyűrni.

Csetri Lajos apai ágon Erdélyből, Tordáról származó református tisztviselőcsalád fiaként már Magyarországon, Kisújszálláson született. A szegedi piarista gimnáziumban elkezdett tanulmányait megszakította a háború, háború utáni tanulmányait megnehezítette a betegség. Egészségi állapota miatt nem is választhatta a vegyészi pályát, amit először szeretett volna. Magyar-történelem szakon végzett Szegeden. Koltay-Kastner Jenő, Halász Elődöt, Baróti Dezsőt hallgatta, akik az ötvenes években, a nyugati nyelvszakok megszüntetése idején a magyar szakosoknak adtak elő. Ami a professzoroknak kényszerűség volt, hallgatóiknak nagy lehetőséget kínált a szellemi horizont tágítására, az európai kultúrák sokszínűségének egyidejű befogadására. Csetri Lajos gondolkodásmódjára későbbi évtizedeiben is jellemző volt, hogy az irodalom és az irodalomelmélet kérdéseit mindig az európai összefüggések és vonatkozási rendszerek felől, azokba ágyazva közelítette meg. Ebben a felfogásában segítették a szak újraindulása után folytatott német nyelvi és irodalmi tanulmányai, és megerősítette egyetemi indulását segítő kollégája, Szauder József, aki maga is hasonló igényességgel dolgozott.

De az egyetemi katedráig még hosszú út vezetett. Csetri Lajos az egyetem elvégzése után Szentesen tanított, majd Budapestre, a TIT központba került. Ottani munkáját kénytelen volt abbahagyni, amikor betegségének egy újabb, különösen súlyos támadása miatt 1956 őszén, hosszú kórházi és szanatóriumi kezelés után huszonnyolc évesen rokkantnyugdíjas lett. Feleségével Szegedre költözött, és két év múlva, egészségügyi rehabilitációját követően a Somogyi könyvtárban kezdett dolgozni. Innen hívta el 1963-ban Szauder József a bölcsészkar irodalomtörténeti tanszékére, arra a helyre, ahonnan 1998-ban nyugdíjba vonult.

Az egyetemen kezdettől a magyar felvilágosodás irodalmával foglalkozott, méghozzá úgy, hogy Szauder nagyon hamar a mélyvízbe dobta, egész féléves főkéllégiumot bízva rá. Annak az időszaknak a feszített munkatempóját még idős korában is emlegette, mint bizonyítékot arra, hogy az ember többre képes, mint önmagáról gondolja. Tanította a *Bevezetés az irodalomtudományba* című stúdiumot is, amely sokáig a magyar szakosok egyetlen elméleti órája volt. Aki nála hallgatta, annak eleinte nem volt könnyű dolga, de ha megtanulta Csetri tanár úr legendásan hosszú és bonyolult mondatait lejegyezni, nagyon magas színvonalú ismereteket kapott. Az 1970-es évek elején a huszadik század főbb elméleti irányzatairól, orosz formalistákról, szellemtörténeti iskoláról, strukturalizmusról, hermeneutikáról, stílustörténetéről, új kritikáról hallott, Fritz Strich, René Wellek, André Jolles, Ernst Robert Curtius, Roman Ingarden nevét ismerhette meg.

Csetri Lajosra mindannyian mint kiváló irodalomtörténészre emlékszünk, de szakmai indulásakor, az 1960-as években nemcsak egyetemi oktatómunkája kötődött részben az irodalomtudomány elméleti ágához, hanem tudósként is ez állt sokkal közelebb hozzá. A régi Kritika, a Tiszatáj és a Kortárs lapjain jelentek meg írásai, 1966-ban bölcsészdoktori értekezését *Az irodalom fejlődésének stílustörténeti koncepciója* címmel írta. Részt vett a hatvanas évek elején a realizmus-vitában, éveken át foglalkoztatta Lukács György esztétikája és regényelmélete (rég hallgatói emlegetik, hogy kollégiumi szobapatrónusként ő nem kocsmába járt velük, hanem az emeletes ágyak és kitergetett zoknik között rendíthetetlen nyugalommal és alapossággal Lukács György írásait elemezte), 1967-ben az ő tanulmánya indította a Tiszatáj történelmiregény-vitáját. Mégis az irodalomtörténet felé fordult az érdeklődése, bár nem egészen önszántából. Amikor a Kritika 1972-beli szerkesztőváltása után a folyóirat határozottan az Aczél György-féle kultúrpolitika képviselőjét tűzte céljává, az egyet nem értők, így Csetri Lajos helyzete is ellehetetlenült, nemcsak a lapban, hanem általában az elméleti kutatások területén is, pedig 1970-ben már fontos összefoglaló jellegű tanulmánya (*A stílusfogalom történetéből és az irodalom stílustörténeti elmélete*) jelent meg az Akadémiai Kiadó Nyíró Lajos szerkesztette kötetében, amely a 20. század irodalomtudományi irányzatairól ad áttekintést. Hogy mégsem pályatörés, csak kutatási irányának módosítása következett, az annak köszönhető, hogy akkor már néhány éve bekapcsolódott az MTA Irodalomtudományi Intézetében Szauder József kezdeményezésére fellendült felvilágosodás-kutatásokba is. 1969-ben a tanszéki Actában szereplő első felvilágosodás-tárgyú tanulmánya nemcsak a korszakot, de kritikátörténeti jellegével a későbbi kutatások egyik fő területét is előre jelzi: az Erdélyi Múzeum köréhez tartozó Buczy Emil irodalomszemléletéről szól.

A kivételesen éles elme teoretikus gondolkodásban szerzett iskolázottsága és gyakorlata bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy a szinte hagyományok nélküli, előzményekre alig támaszkodható magyar kritikátörténeti kutatásoknak Csetri Lajos ne csak a megteremtői közé tartozzék, de egyik legjobbjá is legyen.

A magyar nyelvújítás kora lett a legsajátabb területe. A régebben jobbra külön futó nyelvészeti és irodalomtörténeti kutatásokat szintézisbe hozta azzal, hogy a korszak irodalomszemléletét és nyelvészeti gondolkodását egyaránt mélyen befolyásoló, de rejtetten működő, nyíltan csak ritkán megmutatkozó nyelvfilozófiai alapok feltárására írá-

nyitotta a figyelmét. A hagyományosan elméletszegénynek tartott magyar források elszórt, töredékes gondolatai mögé európai összefüggésrendszert vetített, amitől azok elméletileg is értelmezhetővé váltak, kilépett az ortológus–neológus dichotómia szorításából, elhárította magától az igazságtévő irodalomtörténész szerepét, az egykorú álláspontok mindegyikének a feltárására és megértésére törekedett. *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól* című nagy tanulmánya abban az *Irodalom és felvilágosodás* című, Szauder József és Tarnai Andor szerkesztette reprezentatív kötetben jelent meg 1974-ben, amely a megújuló felvilágosodás-kutatások első szakaszának eredményeit összegezte és legjobb kutatóit mutatta be.

Ahogy a nyelvújítás és Kazinczy Ferenc működésének értelmezésében, úgy Berzsényi Dániel költészetét illetően is új úton indult. Nemcsak az örökölt irodalomtörténeti felfogás válaszait nem fogadta el kritika nélkül, de a kérdéseket is újjáformálta. Meddőnek ítélve a Berzsényi-összövegek keletkezési sorrendjének megállapítására folytatott erőfeszítéseket és bizonytalannak a hozzájuk életrajzi alapon konstruált fejlődésrajzot, más, a költő korának poétikai gondolkodásához közelebb álló értelmezési alapot választott: a verseket műfaji és verstani sajátosságaik szerinti csoportokban vizsgálta, ahogyan az egykorú kritika is tette. Berzsényi költészetét különösen közel állónak érezte magához: számára is „tündér változatok műhelye” volt a világ, amelyben a „szép, igaz és jó” keresése közben mindig vállalta ember-voltunk gyarlóságát is.

1979-ban megírt kandidátusi disszertációja Berzsényi ódaköltészetéről szól. 1986-os kötete, a *Nem sokaság hanem lélek* erre épül, kiegészítve a költő irodalomszemléletét elemző tanulmánnyal, amelynek jóformán nincs előzménye az irodalomtudományban. A szó igazi értelmében alap kutatásokat folytatott és alapvető eredményeket ért el nemcsak Berzsényit illetően, hanem az akkoriban megélénkülő neoklasszicizmus-kutatások területén is. Berzsényihez kötődik befejezetlenül maradt utolsó nagy munkája, a prózai művek kritikai kiadása is.

A nyelvújításra és Kazinczyra vonatkozó munkásságát akadémiai doktori értekezésében teljesítette ki; az értekezés az Akadémiai Kiadó kritikátörténeti sorozatában jelent meg 1990-ben *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában* címmel.

Ő maga ugyan valószínűleg tiltakozott volna a „kiteljesítés” szó ellen. Munkáját soha nem tekintette befejezettnek, koncepciói soha nem merevedtek meg, mindig a „levés”, az alakulás állapotában lévőként kezelte őket. Talán ezért is írt tudásához és formátumához képest aránylag keveset: az olvasás, a kutatás folyamata, az ő szemében szinte élő szervezetként viselkedő, alakuló, minden lehetséges oldalról soha teljesen fel nem tárható, új és új kérdéseket fölvető problémák maguk jobban érdekelték, mint a lezárást, kikerekítést igénylő produkciós kényszer. Sokszor tréfált a saját munkamódszerén, mondván, hogy hosszabb mű befejezésekor újra kell írnia az elejét, mivel megírás közben módosult az induló elképzelés.

Csokonai, Berzsényi, Kölcsey és Vörösmarty műveiről írott verselemzései ugyanazt a különlegesen nagy, mély és sokoldalú olvasottságot mozgósítják, amely irodalom- és kritikátörténeti jellegű munkáit is egyedivé és félreismerhetetlenné teszi. Egy-egy értel-

mező mondatának a megértéséhez sokszor egyszerre kell történelmi, irodalomtörténeti, eszmetörténeti, filozófiai, retorikai, esztétikai, nyelvészeti felkészültség. Híres volt arról, hogy képes szabad előadásban vagy vitában szinte nyomdakészen fogalmazni, előre leírt anyag nélkül is úgy átlátni a témát, hogy a körmondatokban és a teljes szöveg szintjén egyaránt bonyolult, de biztos és szilárd logikai szerkezetet hozzon létre. Egyetemi előadásain néhány kutatócédulát forgatott a kezében, amelyeken adatok szerepeltek és rövid idézetek, gondolatmenetét ezekre építette, de soha nem írta meg részletesen előre.

Az irodalom- és művészetelméletek új iskoláit idős korában is figyelemmel kísérte, de nem volt kizárólagos híve egyetlen irányzatnak sem. Megvizsgálta és megmérte őket, mire jók és mire nem, felfejtette gondolati mintázatuk előzményeit és kapcsolódásait. Nem befolyásolták divatok: ítélőképességét önnön hatalmas tudása hitelesítette. Erős történeti szemlélete, a bonyolult összefüggésszrendszerek megértésének és megmutatásának képessége egész pályáján végigkísérte.

Tanítványaihoz, pályatársaihoz való viszonya mindig kényesen korrekt volt. Az alsóéves egyetemista és a neves akadémikus munkáját egyforma figyelemmel olvasta és ítélte meg. Sem személyes sérelmek, sem szakmai nézetkülönbség nem vitte arra soha, hogy feladja józan mérlegelési gyakorlatát és mindenestül elutasítsa esetleges ellenlábasai műveit. Ugyanaz a szigorú szemüveg villant a jó barátok írásainak hibáit elemezve, mint az ellenfelek vagy más iskolához tartozók eredményeinek elismerésekor. Észérvekkel sok mindenről meg lehetett győzni, de az érzelmekre alapozó, csoportszellemtől fűtött közbeszédet nem kedvelte sem a tudományban, sem az élet más területein. Pedig racionalizmusa nem volt rideg és kizárólagos. Nagy tisztelője volt Hamvas Béla írásművészetének, vonzotta Várkonyi Nándor világa, és csak sajnálhatjuk, hogy végül nem írta meg a *Csongor és Tünde* gnosztikus nézőpontú elemzését, amit szóban, magánbeszélgetésben hallhattunk tőle, sok más meg nem írt és most már soha meg nem írandó nagyszerű ötletével, gondolatmenetével együtt.

Tisztában volt munkája értékével, de mindenféle hiúság, tudós modorosság hiányzott belőle. Őszinte szívélyessége, barátságossága ellenére igazán közel kerülni hozzá nem volt könnyű. Hallgatóival nem barátkozott, hanem szakmai beszélgetőtársnak, szellemi partnernek tekintette őket órán is. Aki szívesen dolgozott, aki jó ötlettel, érdekes szemponttal állt elő, az biztos számíthatott alapos, részletes, a munkáját továbbsegítő bírálatra, de az út felét neki kellett megtennie.

A betegsége miatt kialakított csendes életvitel és nyugodt alaptermészete valószínűleg együttesen okozták, hogy Csetri Lajos abszolút magánember volt. Közömbösen hagyta mindenféle hatalom és pozíció, nemcsak nem törekedett rájuk, de többnyire el is hárította, ha rá akarták venni. Független szellemként, kritikusan figyelte a világot. Hátránya is származott ebből: szakmailag rég megérdemelt egyetemi tanári kinevezésére azért kellett sokat várnia a nyolcvanas évek második felében, mert nem volt párttag. Ez az igazságtalanság nagyon fájt neki, keserűen emlegette szűkebb baráti körben és nagyobb nyilvánosság előtt, interjúban, beszélgetésben egyaránt. Arra viszont nagyon nehéz volt rábeszélni, hogy tanszékvezető legyen. Amikor más megoldás nem lévén, néhány évre mégis elvállalta, nyűgnek érezte és alig várta, hogy megszabaduljon tőle. Az egyetemi

doktori programok indulásakor az irodalomtudományi program, különböző alprogramjaival, eltérő mentalitású alprogramvezetőivel valószínűleg kudarcra vagy legalábbis keservesebb küszködésre lett volna ítélve, ha ő nem vállalja a vezetését. Ezt belátta, és neve, tekintélye, humora és bölcsessége segített kialakítani azokat a működési kereteket és azt a szellemet, amelyben eredményes munka folyhat.

Legendás ironiája, amely nem kímélte önmagát sem, a legnehezebb helyzeteken is átsegítette; a róla szóló és az általa mesélt történetek szájról szájra jártak akkor is, amikor utazásra, konferencián való részvételre már nemigen vállalkozott. De egészen az utolsó, már öntudatlanságba süllyedő hetekig megmaradt érdeklődése a világ dolgai iránt (szenvédélyes újságolvasó és újságelemző volt világegyetében) és megmaradt a komoly tudós játékos arca és életszeretete: amíg tehette, nemcsak lejárt úszni, de pontosan számon is tartotta, egy szezomban hányszor volt kint a Tiszán, szóvicceire éppoly büszke volt, mint írásaira, szeretett rajzfilmeket nézni és baráti társaságban anekdotázni, szeretett sétálni és összefüggéseket kreálni híres emberek születésnapjai között, és szerette mindezt elmesélni barátainak és ismerőseinek. Nagyon élvezte volna egy hosszú, békés öregség éveit,

„Mert ha bíró, nem furdal vád,
Mert ha álom, nyugalmat ad.” (Berzsenyi)

Mosolyog, biccent, köszön. „Édes öregem...” – kezdi a beszélgetést. Sétál a férfi az emlékeinkben.

Zentai Mária

Melczer Tibor

(1945–2001)

2001. október 19-én, a X. magyar–olasz művelődéstörténeti konferenciára igyekezve érte a váratlan szívroham, mely egy perc alatt végzett vele. Ott halt meg a Széchenyi Könyvtár bejáratában, kedves magyar és olasz barátai körében, 56 éves korában. Kollégánk volt, nekem a legközelebbi barátom.

Melczer Tibornak nem adatott meg sem egyetemi katedra, sem komolyabb szakmai elismerés, „csak” jó irodalomtörténész volt, a 20. századi magyar költészet, mindenekelőtt Babits Mihály és Radnóti Miklós életműveinek egyik legérzékenyebb és legkiválóbb kutatója, a Széchenyi Könyvtár talán utolsó régimódi „irodalom-bolond” munkatársa, a nyolcvanas évek egyik legkiválóbb tollú irodalom-, zene-, rádió- és tv-kritikusa, a rendszerváltás első esztendőik harcos publicistája. Nekem pedig a barátom. Együtt jártunk általános iskolába, gimnáziumba, egyetemre, később az Irodalomtudományi Intézetbe, a Rebakucs konferenciákra, Olaszországba, Bécsbe, Erdélybe. Barátságunk haláláig tartott, és minden bizonnyal halálomig fog tartani.

1970-ben végzett a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–történelem szakán, ahol a Tolnai-féle Radnóti-szemináriumok egyik leghűségesebb látogatója,

munkatársa volt. Igaz, professzora nem viszonozta a fiatal kutató lelkesültségét, de szerencsére tanárai között többen is felfigyeltek irodalomérzékére, mély erkölcsiségére, és segítettek pályájának alakulásában. Nagy Miklós segítségével előbb a cinkotai Szerb Antal Gimnázium tanára, majd Fajcsék Magda hívására az Országos Széchényi Könyvtár Tájékoztató Szolgálatának lett tudományos munkatársa. Szabad György és Szauder József professzorok baráti segítségével kezdte meg tudományos pályáját Radnóti Miklós és Babits Mihály költészetéről készített tanulmányai közlésével. Első tanulmánya, Radnóti Miklós *Gyökér* című versének elemzése, a még Szauder József által szerkesztett ItK 1970. évfolyamában jelent meg. Sokan nevettek rajta, vagy tartózkodással fogadták mackós alakja és néha furcsa viselkedése miatt, de azok, akiknek volt érzéke az emberi értékek meglátásához, felfigyeltek rá, és baráti figyelemmel kísérték irodalomtörténeti munkásságának alakulását. Diákjai szerették, neves professzorok, a már említett Nagy Miklós, Szabad György és Szauder József mellett Klaniczay Tibor, Nemeskürty István és Rába György is barátságukkal tisztelték meg.

A hetvenes, nyolcvanas években párhuzamosan folytatott Babits- és Radnóti-kutatásai mellett (Babits költészetéről 12, Radnóti Miklósról 13 nagyobb tanulmánya jelent meg irodalomtörténeti és irodalmi folyóiratokban) rendszeresen szerepelt előadásaival és tanulmányaival irodalomtörténeti konferenciákon a *Szigeti veszedelem* barokk képalkotásáról (*A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., 1979), az azilum szerepéről a 18–19. századi magyar költészetben (*Szabad György emlékkönyv*, 1984), Madách műveinek eszméi előzményeiről (*Madách tanulmányok*, 1978), a Szenci Molnár-féle zsoltárfordítások József Attila lírájában jelentkező hatásáról („*Mindenkor ideje van a zsoldároknak*”, Kortárs, 1975), illetve irodalmi kritikákkal a modern magyar irodalom jelentős képviselőiről, Pilinszky Jánosról, Kormos Istvánról, Kárpáti Kamilról, Takács Imréről, Eörsi Istvánról és más mai magyar költőkről írt bírálataival a Jelenkor, Kortárs, Vigilia, Élet és Irodalom, Új Tükör, Magyar Napló és napilapok hasábjain. Rendszeresen vett részt a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság kongresszusain, és Klaniczay Tibor hívására az MTA–Cini Alapítvány 18–20. századi témájú konferenciáin. Radnóti verseinek gyűjteményes olasz kiadása az ő előszavával jelent meg 1999-ben a Bulzoni kiadónál Bruna dell’Agnese gondozásában.

A nyolcvanas évek közepén „római barátja”, Klaniczay Tibor kikérte a Széchényi Könyvtárból az akkor kezdődő Babits kritikai kiadás munkálataihoz. Intézeti éve alatt készítette el és védte meg kandidátusi disszertációját *Az elhurcolt Radnóti költészetéről*, és írta meg pályaképét Babits Mihály költészetéről az Ikon kiadó Matúra Klasszikusok sorozatába, mely haláláig három kiadásban jelent meg. A Babits kritikai kiadás munkálatai, a verskézirat-katalógus összeállítása mellett jelentette meg Babits Mihály kötetekből kimaradt verseit és verstörédekeit (*Aki a kékes égbe néz*, Bp., Magvető, 1985), a Radnóti-disszertáció mellett adatta ki 80 oldalas kritikai apparátussal és elemző tanulmánnyal Radnóti Miklós *Naplóját* (Bp., Magvető, 1989).

Az utolsó évtizedben az egyik legnagyobb szakmai és emberi boldogságát az jelentette, hogy proszemináriumok tartására kapott meghívást a Károli Gáspár Református Egyetemre, ahol kis, de lelkes hallgatóság előtt adhatta elő Babits Mihály és Radnóti

Miklós költészetét. Halála előtt épp Radnóti-szemináriumai alapján készített Radnóti-pályaképét rendezte sajtó alá. Végredelele szerint könyvtárát az őt tanárként meghívó egyetemre hagyományozta.

A rendszerváltás idején az addig kedvtelésből írt könyv- és rádió- illetve tv-kritikákat politikai publicisztika írásával váltotta fel. Az Új Magyarország, a Pesti Hírlap és a Magyar Nemzet hasábjain cikkek sorában állt ki az első demokratikusan választott magyar kormány és a nemzeti keresztény liberalizmus eszmevilága mellett. Sokan félreértették, illetve félremagyarázták életművének ezt a szakaszát, pedig csak mélyen átértzett erkölcsisége vezette erre a nem könnyű, bátor választásra, melyből csak kára származhatott. Aki ezt meg akarja érteni, az olvassa el újra Babits európaiságáról, liberalizmusáról és katolicizmusáról (Literatura, 1986/3–4) vagy Sík Sándor és Radnóti Miklós kapcsolatáról („Kell az áldozat”, Vigilia, 1989/1) írt remekművű tanulmányait, vagy a Magyar Naplóban 1990 nyarán közölt, vallomással teljes kiállítását az egységes magyar nemzeti kultúra védelmében (Magyar Napló, 1990/25).

Mindazoknak, akik ismerték őt és irodalomtörténeti munkásságát, kedves baráti természetét, nagy veszteség váratlan és korai halála. Még sok munka állt volna előtte, de Szenci Molnár Albertől, Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelméről*, Berzsenyi, Kölcsey, Eötvös és Madách műveiről írott és mindenekelőtt Babits és Radnóti Miklós életművét és költészetét sokoldalúan elemző tanulmányai alapján megállapíthatjuk, hogy Melczer Tiborban a mai magyar irodalomtörténetnek egy jeles alakját veszítettük el, akinek hiánya sokáig érezhető lesz a Babits és Radnóti kritikai kiadások munkálatai során. Épp ezért mindannyiunk közös kötelessége és érdeke, hogy a folyóiratokban, magyar és nemzetközi tanulmánykötetekben közölt, komoly kutatási eredményeket tartalmazó tanulmányai és már nyomdakészen álló Radnóti-monográfiája kötetben jelenhessenek meg. Így mondhatjuk majd csak el jogosan: emlékedet megőriztük.

Sárközy Péter

Intézeti hírek

(2001. január 1.–december 31.)

2001. február 3-án vette át az MTA Irodalomtudományi Intézetének ez évi Martinkó András-díját Mezei Márta, akinek a díjat „Magamat ragyogtatom”: *Közelítések a Fogságom naplójához* című tanulmányáért ítélték oda (ItK, 2000, 416–439).

Február 7-én Roberto Cardini, a firenzei egyetem professzora adott elő az Intézetben *La letteratura umanistica oggi in Italia: orientamenti e soggettività* címmel.

Március 2–3-án, a „Kész a leltár”: *In memoriam Szabolcsi Miklós* emlékkonferencián Kecskés András tartott előadást *Sármányfuvola, báránycitera (Weöres Sándor ütemmérő verstípusa)*, Tverdota György pedig *A verselemzés kérdései (Szabolcsi Miklós Eszmélet-értelmezéséről)* címmel.

A március 12–15. között lezajlott *Cultures nationales, cultures européennes* konferencián *Culture nationale et identité*

européenne címmel Korompay H. János tartott előadást.

A március 24–30. között, az Állami Lomonoszov Egyetem Összehasonlító Nyelvtudományi Tanszékén rendezett konferencián *Hungarológiai oktatás* címmel Tverdota György adott elő.

Április 2–3-án rendezték meg Piliscsában az *Ember és térség: Magyarország és Lengyelország ezer éve Európában* címet viselő polonisztikai konferenciát, amelyen Szőrényi László tartott előadást *A XVI. századi lengyel neolatin költészet magyar vonatkozásai*, és Balogh Magdolna *Kánok változása a kritika tükrében* címmel.

Április elején, a magyar–horvát konferencián, Bezeczy Gábor adott elő *Krúdy's Short Story Cycles* és Kálmán C. György *The Vienna Circle, Language, and Literature* címmel.

Április 18-án, a *XI. magyar alkalmazott nyelvészeti kongresszuson* *A nyelvi és irodalmi nevelés egysége* címmel Kálmán C. György értekezett.

Április 19-én, az *Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra* című konferencián Kerényi Ferenc tartott értekezést *A Grassalkovichok és a Nemzeti Színház* címmel.

Április 21-én, az *Értelmiség – társadalom – politika 1968–2000* témájú tanácskozáson Veres András vett részt *Kis magyar értelmiségtörténet* című előadásával.

Az április 26–27-én Szegeden lezajlott, Vörösmarty Mihály *A Rom* című művét elemző konferencián elhangzott előadások közül az ItK előző és jelen száma több tanulmányt is közöl.

Május 2-án Szőrényi László nyitotta meg a Petőfi Irodalmi Múzeum „Ah! hol vagy, magyarok tündöklő csillagja?”:

Szent István képe a magyar irodalomban című kiállítását.

Május 2-án két neves professzor is Intézetünk vendége volt: Stephen Prickett, a glasgowi egyetem professzora, a European Society for the Study of Literature and Theology elnöke *Romanticism and Post-modernism*, Dieter Breuer aacheni professzor pedig „*Walpurgisnacht*” in Goethes *Faust I: Ein Fall von Selbstzensur?* címmel adott elő.

A május 3–7. közt megrendezett *Die kulturelle Vermittlungsrolle der deutschen Sprache in Pressburg*-konferencián *Die pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften* címmel Hegedűs Béla adta elő értekezését.

Május 5-én, *A fogyasztói kultúra 19. századi gyökerei Magyarországon* szimpóziumon *Mi volt előbb: a rózsza vagy a bogár?* című előadásával Császtvay Tünde szerepelt.

A május 7–8-án megrendezett *Imitation et originalité du romantisme au symbolisme* konferencián Korompay H. János tartott előadást *Une métamorphose hongroise de l'Aube spirituelle*, Angyalosi Gergely *Roland Barthes et la question de l'originalité*, Karafiáth Judit pedig *Les pastiches de Proust* címmel.

A 2001. május 8–10. közt lezajlott, *Kós Károly életműve a 3. évezred elején* elnevezésű nemzetközi konferencián Szőrényi László adta elő *Kós Károly Országépítő* című regénye és az erdélyi kérdés című értekezését.

Május 9-én, a prágai cseh–magyar műfordítói konferencián Berkes Tamás adott elő *A magyar irodalom fogadtatása Csehországban 1848 előtt*, Bojtár Endre pedig *Az intertextualitás játéka József Attila és a cseh költészet között* címmel.

A május 15–19. között, a lyoni *Festival D'Art Vivant* elnevezésű rendezvényen *A Magyar Műhely helyzete a kortárs avantgárd művészeti hálózatokban* címmel Sörös Zsolt érkezett.

A május 23–24-én lezajlott. *After Dictatorships* című rendezvényen Kálmán C. György elemezte a *Transition Age, Modernity, Postmodernity and Power* problematikáját.

A Reneszánsz Osztály május 31.–június 2. között rendezte meg szokásos évi konferenciáját *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)* címmel Nagykőrösön. Az előadók között volt Ács Pál (*Sásvár bég históriája: Nádudvari veszedelem*).

Július 3-án Tours-ban Kecskeméti Gábor tartott előadást a Centre d'Études Supérieures de la Renaissance által szervezett *Droit et justice à la Renaissance* című konferencián, *Genus iudiciale in the Practice and Theory of Hungarian Literature in the 16th and 17th Century* címmel.

A július 4–7. közt Sassoferatóban megrendezett, *Umanesimo latino e umanesimo volgare* elnevezést viselő XXII. *Congresso internazionale di studi umanistici* keretében Szörényi László tartott előadást *La Storiografia umanistica latina ungherese e la sua trasformazione volgare: Antonio Bonfini e Gáspár Heltai* címmel.

Július 16–19. közt szimpóziumra került sor, szintén Olaszországban, *Millenarismo ed età dell'oro nel Rinascimento* elnevezéssel, amelyen Szörényi László adott elő *Il mito dell'età dell'oro nella poesia in lingua latina dell'umanesimo ungherese*, és Bene Sándor *Alla soglia degli ultimi tempi: Il topos della 'fornicazione'*

dall'esegetica biblica all'uso politico nell'Ungheria del '500 címmel.

A július 18–22. közt megrendezett *Kongress der Grimmelshausen-Gesellschaft* keretében *Grimmelshausen-Übersetzungen ins Ungarische* címmel Tüskés Gábor tartott előadást.

Az **augusztus** 6–10. közt a finnországi Jyväskyläben megrendezett V. *Nemzetközi Hungarológiai Világkongresszus*on Intézetünket számos munkatárs képviselte: Szörényi László *Hatalom és irodalom: a neolatin irodalom szemszögéből*, Császtvay Tünde *Az erkölcs hatalma*, Bene Sándor *Az abszolutizmus dialektusai a 18. század elején*, Dávidházi Péter *A múlt, hatalmunknak egyik eleme*, Korompay János *Egy életmű önvédelme (Horváth János életrajzából)*, Szabó G. Zoltán *A jánosrendi szabadkőművesség nyelve mint a felvilágosodás korának egyik irodalmi regisztere*, Kappanyos András *A fordíthatatlanság tropológiája*, Rákai Orsolya *Séta a zsinór mögött*, Tverdota György *Magyar mint idegen nyelv – a magyar mint kisebbségi nyelv*, Varga László *Irodalmi élet a hetvenes–nyolcvanas években* című előadással szerepelt.

Augusztus 28-án, az I. *Internationaler Kongress für Pietismusforschung* keretében Németh S. Katalin érkezett *Das Leben und Wirken von Kata Bethlen und Eleonora Petersen-Merlau* címmel.

Szeptember 21-én, a *Széchenyi Casino* rendezvényén Kerényi Ferenc adott elő *Széchenyi, a színházpolitikus* címmel.

Szeptember 24–26. közt, a *Deutschland und Ungarn in ihren wechselseitigen Beziehungen während der Renaissance* elnevezésű szimpóziumon Németh S. Katalin

tartott előadást *Eine wiederentdeckte Reisebeschreibung aus Ulm* címmel.

A szeptember 24–25-i *Polonisztikai konferencián* Balogh Magdolna elemezte a *Szocreál redivivust*.

Az MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testületének szeptember 28–29-én lezajlott tudományos ülésén Szörényi László tartott előadást *A neolatin filológia jelentősége a magyar művelődéstörténet szempontjából* címmel.

A szeptember 29.–október 3. közt megrendezett *Generalversammlung der Görres-Gesellschaft Paderborn* elnevezésű szimpóziumon Tüskés Gábor adta elő *Marianische Landespatrone in Europa unter besonderer Berücksichtigung* című előadását.

Október 3-án, a *Barta János-émlék-ülésen* Korompay H. János adott elő *Horváth János és Barta János* címmel.

Október 4–7. közt, az *Internationale Comenius-Tagung* keretei közt *Comenius und Ungarn: Seine Bemühungen um das Herstellen einer kriegesischen Koalition gegen das Haus Habsburg* címmel Németh S. Katalin érkezett.

Az október 8-án Miskolcon megrendezett *Intertextualitás a két világháború közötti kisebbségi magyar szépprózában* című konferencián Pomogáts Béla adott elő *Az erdélyi történelmi regény és Kós Károly* címmel.

Az október 10–14. közt Rigában megrendezett lett–magyar konferencián Bojtár Endre vett részt *Létezik-e közép-európai kultúrtörténet?* című előadásával.

Október 12–13-án került megrendezésre St. Pöltenben a *Volksreligiosität in der Frühen Neuzeit* elnevezésű konferencia, ahol Tüskés Gábor adta elő *Literatur- und*

frömmigkeitgeschichtliche Verbindungen zwischen Niederösterreich und Ungarn in der Frühen Neuzeit című értekezését.

Október 18–20. közt került megrendezésre az Irodalomtudományi Intézet és a velencei Cini Alapítvány X. magyar–olasz művelődéstörténeti konferenciája *L'eredità classica nella cultura italiana ed ungherese tra il Cinquecento e la fine del Settecento* elnevezéssel. *Il modello epico virgiliano trasformato da Girolamo Vida nella poesia ungherese* címmel Szörényi László, István Gyöngyösi, the „Hungarian Ovid” címmel Jankovics József, *Tra classicismo e rococò: Metastasio in Ungheria* címmel pedig Sárközy Péter tartott előadást.

Október 19–20-án, az *Interdiszciplináris beszélgetések a Szegedi Tudományegyetemen* rendezvénysorozat keretében sorra kerülő *A narratív identitás problémája a társadalomtudományokban* elnevezést viselő szimpóziumon Dávidházi Péter vett részt *Epika és történetírás közös forrásvidékén* (Toldy Ferenc és az *Annales-hagyomány*) című előadásával.

Október 21-én, a nagykovácsi Arany János-konferencián Szörényi László vett részt, *Arany János nagykovácsi lírája a változó irodalomtörténeti megítélés fényében* című előadásával.

Az október 25–27. közti *Proust au début du troisième millénaire*-konferencián *Personne n'y comprit rien* címmel Karafiáth Judit adott elő.

Október 25–27. közt Párizsban, a *Frontières et passages* elnevezésű konferencián *Traduire le pastiche* címmel Tverdota György érkezett.

November 5–6-án az *Avantgárd művészetek a világban: mi lett a sorsuk?* elnevezésű rendezvényen Sörös Zsolt adott elő

a Fónikus törekvések és tendenciák a kortárs hang-alapú experimentális művészetben problematikájáról.

November 8–10. között, a Párizsi Magyar Intézetben, a *Métissage culturel dans le domaine européen* problematikának szentelt konferenciára került sor a CIEF-CIEH, az Universités Paris VI, Paris VIII és az Irodalomtudományi Intézet rendezésében. Itt Szörényi László tartott előadást *Le Parnasse latin moderne de J. Brunel (1808): la culture néo-latine dans les littératures européennes modernes*, Angyalosi Gergely *Identité culturelle et universalisme philosophique (L'aporie des idiomes nationaux en philosophie: Derrida et Lukács)*, Karafiáth Judit *Entre le hongrois, l'allemand et l'anglais: le parcours d'Arthur Koestler*, Tverdota György pedig *Három nyelven írott filozófiai esszé az egzisztencializmusról* címmel.

November 9-én, az anyanyelvi konferencián, *Magyar irodalom Olaszországban a két világháború között* címmel Sárközy Péter adott elő.

November 14–17. közt rendezték meg a *Shakespeare in European Culture* elnevezésű szimpóziumot, ahol *Camel, Weasel, Whale: The Cloud-Scene in Hamlet as an East European Parable* címmel Dávidházi Péter tartott előadást.

November 14-én, a *Katona József-napok* keretében Kerényi Ferenc adott elő az *Alkotó-műkultuszról*.

November 15–16-án, a *Debreceni Irodalmi Napok* keretében sorra kerülő *Az esszé témájú szimpóziumon* Angyalosi Gergely vett részt *A tulajdonnevek nélküli regény (a mai francia esszé)* című előadásával.

November 20–22. között, a *Centralnaja i Jugo-Visztocsnaja Jevrope: lityeraturnije*

itogi XX veka-rendezvényen Dogadki o XX. vjeke (Mór Jókai: *Roman buducsevo sztoletyija*) című előadásával Szörényi László, *Vigjenje apokalipszisa i vengerszkaja posztmogoverniszsztikaja* prozáról szóló elemzésével Angyalosi Gergely vett részt.

November 26-án, a *Jókai Mór-konferencián*, Kerényi Ferenc adott elő *Jókai Mór kalandjáról a Vígszínházzal*.

A november 30.–december 1-je között, a Gyulai Pál és a XIX. századi magyar kritika tárgyában rendezett konferencián *Sine ira et studio: Toldy, Gyulai és a tacitusi eszmény* címmel Dávidházi Péter tartott előadást.

December 8-án, a *Rubicon-mesterkurzus* keretében megtartott, *Magyar művelődéstörténet* címet viselő szimpóziumon Kerényi Ferenc tartott előadást *Nemzedékváltások és az egységes magyar nemzeti irodalom felbomlása* címmel.

December 11–12-én, az Irodalomtudományi Intézet és az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszéke által szervezett, *Esterházy Péter munkásságáról* szóló konferencián Angyalosi Gergely szerepelt *A tragikum semlegesítése (A Fancsikó és Pinta ürügyén)*, Rákai Orsolya *Kékharisnya-ének: Gondolatok „egy” publicisztikai attitűdről* és Kappanyos András *Az úgynevezett valóság* című előadásával.

December 13-án, az *Irodalom és politika* elnevezésű tanácskozáson Kerényi Ferenc tartott előadást *Hatalom és irodalom játéka*, Erdődy Edit *Új utakon és régi nyomokon (A századforduló drámaírói a két világháború közti irodalomtörténetírásban)*, Ferenczi László *A kritikus mint történész*, Veres András pedig *Irányított irodalom 1945–1989* címmel.

Nemrég jelent meg magyar fordításban Martin Zeillernek (1589–1661), a 17. századi német nyelvű útleíró és geográfiai irodalom termékeny képviselőjének összefoglalása *A magyar királyság leírása* címmel.¹ A fordítás alapja az 1664-ben Lipcsében Johann Beza által kiadott és az adott évig bővített kiadás volt.² Zeiller munkája először 1646-ban jelent meg Ulmban.³ Egy szövegillusztrációkkal bővített dolgozatban már utaltunk arra, hogy Martin Zeillernek nem ez az első Magyarországgal foglalkozó munkája.⁴ Az idézendő műről a hazai szakirodalom – félrevezető címe miatt – azt állapítja meg, hogy „németországi utazásokat ír le”, pedig az 1632-ben Strassburgban megjelentetett *Itinerarium Germaniae nov-antiquae. Teutsches Reyßbuch...* négy fejezete (105–108. számmal) magyarországi utazásokról számol be, valamint külön fejezetet szentel Magyarország általános leírásának (XIX. fej.).⁵ Zeiller indoklása értelmében a magyarországi városleírások azért kerültek a kiadványba, mert ezen a vidéken is sok német él. Zeiller nem sajátítja ki az útleírások szerzőségét, elmondja, hogy az első három útnál Veit Marchthaler, a negyediknél Johann Leunclavius (Löwenklau) 1584-ben tett utazásaira támaszkodik. A dolgozatunk tárgyát szolgáltató Marchthaler-féle útleírásról Zeillertől annyit tudunk meg, hogy a szerző ulmi tanácsos volt, aki húsz évig élt Magyarországon. 1593-

¹ Martinus ZEILLER [ZEILLER], *A magyar királyság leírása*, ford. GLÓSZ József, ÉLESZTŐS László, az eredeti szöveggel egybevetette és az utószót írta G. ETÉNYI Nóra, szaklektor GECSÉNYI Lajos, Szekszárd, Babits Kiadó, 1997, 368 l.

² Martin ZEILLER, *Neue Beschreibung des Königreichs Ungarn*, Leipzig, 1664, [24], 506, [28] l.

³ Martin ZEILLER, *Neue Beschreibung deß Königreichs Ungarn*, Ulm, 1646, [16], 421, [35] l.

⁴ NÉMETH S. Katalin, *Magyarország 17. századi német leírások tükrében (Mutatvány egy készülő antológiából) = Visszapillantó tükrök: Tanulmányok Lukácsy Sándor 75. születésnapjára*, szerk. KERÉNYI Ferenc, KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas Kiadó, 2000, 15–24.

⁵ Martin ZEILLER, *Itinerarium Germaniae nov-antiquae. Teutsches Reyßbuch ... durch ... Teutschland auch angräntzende ... Lande, als Ungarn*, Straßburg, 1632, [20], 675, [23] l. *Von den Ungarischen Reisen: 574–614.* (Az OSZK 501.135 jelzetű és a wolfenbütteli HAB Gm 4° 738 (2) jelzetű példányát használtuk.) Az *Itinerarium* későbbi kiadásairól és szerepéről a német bedekker-irodalomban: Wilhelm KÜHLMANN, *Lektüre für den Bürger: Eigenart und Vermittlungsfunktion der polyhistorischen Reihengeräte Martin Zeillers (1589–1661) = Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*, Hrsg. Wolfgang BRÜCKNER, Peter BLICKLE, Dieter BREUER, Teil II, Wiesbaden, 1985, 917–934 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 13); Uli KUTTER, *Zeiller – Lehmann – Krebel: Bemerkungen zur Entwicklungsgeschichte eines Reisehandbuchs und zur Kulturgeschichte des Reisens im 18. Jahrhundert = Reisen im 18. Jahrhundert: Neue Untersuchungen*, Hrsg. Wolfgang GRIEP, Hans-Wolf JÄGER, Heidelberg, 1986, 10–29.

ban Fülele ostrománál⁶ értékes kéziratot zsákmányolt, amelyet Tübingenben 1628-ban jelentettek meg,⁷ továbbá, hogy útleírásának kéziratát átadta Zeillernek. Kézirat hiányában mindezt Zeillernek és forrásának kapcsolatait senki nem vizsgálta, pedig viszonyuk többek között azért is érdekes, mert a későbbi Magyarország-leírásokban bőséges forráshivatkozással élő Zeiller Marchthaler nevét többé nem említi.

Marchthaler nem közismert személyiség, a német útleírásokat feldolgozó szakirodalomban – ismereteink szerint – nem esik róla szó, ezért munkájának nem akadtunk nyomára egészen tavaly februárig, amikor Ritoókné Szalay Ágnes segítségével eredményeképpen elkezdhetjük a Marchthaler-kutatást. A gyulafehérvári művészettörténeti emlékek, feliratok után kutatva Ritoókné Szalay Ágnes ugyanis rátalált Marchthalerre, és az ulmi Városi Levéltár igazgatójával váltott levelezés kapcsán kiderült, hogy az ismeretlen kézirat Ulmban várja a felfedezést. Ezúton is szeretném Ritoókné Szalay Ágnesnek megköszönni mindazt a segítséget, amellyel munkámat elindította és tudományos tanácsaival, ismeretei átadásával mindenkor önzetlenül támogatta. (Ugyancsak köszönet illeti a Klebelsberg Kunó Alapítványt a kutatáshoz szükséges ösztöndíj odaítéléséért.)

Mielőtt az ulmi Városi Levéltárban található kéziratot bemutatnánk, szükséges összefoglalni azokat az ismereteket, amelyek részben a rendkívül gyér szakirodalom és a levéltári anyagok feldolgozása alapján az eddig alig ismert szerzőt elhelyezik a Magyarországon különböző okokból megforduló német utazók sorában. A Marchthaler-család Ulm történetében egyáltalán nem ismeretlen. A levéltárban számos korabeli és 18. századi másolatban őrzött *Marchthaler Chronik* Ulm városának fontos történeti forrása.⁸ A krónikát a család második nemzedékéhez tartozó, Olaszországban tanult textilgyártó céhmester, Bartholomaeus II. Marchthaler (1519–1579) kezdte el, és dolgozta fel benne a vezető patriciusi réteg nézőpontja alapján a birodalmi város történetét, európai szövetségi kapcsolatait, kereskedelmét, gazdaságát. Krónikáját kiegészítette, illetve folytatta két fia, Johann Bartholomaeus (1556–?) és Veit, aki ugyancsak a második volt ezen a néven a családban. Johann Bartholomaeus kiegészítésének magyar vonatkozása is van; az 1566-os évnél olvashatunk Szigetvár ostromáról, és megemlékezik Zrínyi Miklósról is, akit „ein gewaltiger Kriegsmann”-nak nevez.⁹

Veit Marchthaler 1564 és 1641 között élt és futotta be nem mindennapi pályáját. 1600 utáni életéről pontos dokumentáció maradt fenn: miután 1600. augusztus 8-án hazatért Ulmba, beválasztották a városi tanácsba, 1605-től házassági bíró, két évvel később haditanácsos, 1611-ben Handwerksherr, 1616-ban Pflegherr, 1624-ben főbíró, végül karrierje csúcspontján, 1632-ben megkapta a titkos tanácsosi címet, 1640-ben pedig a kereskedő céh céhmesterévé (Stubenmeister) választották. Közben kétszer nősült, 1600. június 21-én Magdalena Glockengieserinnel, majd annak halála után, 1613. november 16-án Su-

⁶ Vö. TÓTH Sándor László, *Az 1593. évi felvidéki hadjárat és a füleki-romhányi csata*, HK, 112(1999), 53–73.

⁷ App. H.

⁸ StA Ulm, Chroniken: G 1 1584, G 1 1650/1, G 1 1650/2, G 1 1668, G 1 1688, G 1 1689, G 1 1690, G 1 1705/1, G 1 1717/1, G 1 1737/1, G 1 1770, G 1 1779, G 1 1780/2, G 1 1692.

⁹ StA Ulm, G 1 1676/1, 21v.

sanna Mererrel kötött házasságot.¹⁰ A szakirodalom keveset tud viszont arról a húsz évről, amelyről a különböző feldolgozások annyit állapítanak meg: „Mielőtt 1600-ban végleg Ulmban telepedett le, átmenetileg udvari szolgálatban állt Prágában, Frankfurtban és Stájerországban (Grác). Még korábban felső-magyarországi és erdélyi utazáson találjuk”.¹¹ Kutatásaink ennek a húsz évnek és az említett magyarországi és erdélyi utazásoknak a feltárását kísérelték meg.

Az ulmi Városi Levéltárban található Marchthaler-kéziratok részben a szerzőre vonatkozó adatok pontosításához, részben egy eddig kellően ki nem aknázott úti beszámoló megismeréséhez járultak hozzá. Marchthaler életére vonatkozóan többféle kéziratban is találtunk adatokat. Ezek közül leginkább hasznosítható az a három levélnyi *Curriculum vitae*,¹² amelyet a szerző – a levéltári inventárium szerint – 1600 körül, közvetlenül Ulmba történt visszatérése után vetett papírra, de fontos adalékok találhatók az egyik *Marchthaler Krónikában*¹³ is, továbbá az *Ungarische Sachen* című kötetben. A Bartholomaeus Marchthaler által vezetett krónikát fia, Veit 1584-ig folytatta, és saját életére vonatkozó adatokkal bővítette. Így került bele Ulm város történetébe saját születési dátuma is, majd pedig az első külföldi útra vonatkozó megjegyzés 1580-ból. Eszerint szerzőnk 1580. szeptember 12-én egy Martin Wolfenter nevezetű tutajossal indult Ulmból Bécsbe, ahová 29-én, Mihály arkangyal napján szerencsésen megérkezett. Október 7-én Nicos Ferenc deákkal Pápára ment, ahol Schermar úr kereskedelmi képviselőjének, Lazarus Henckelnek a szolgálatában állt. Vele utazott több ízben áruvásárlásra Bécsbe, és mellette maradt két évig. Az említett neveknél meg kell állnunk, hogy Veit Marchthaler társadalmi kapcsolatait pontosíthassuk. A Schermar név a délnémet gazdaságtörténet vagy a kereskedelmi élet ismerői előtt éppoly jól cseng, mint ahogy a bibliofília és a zenetörténet is összekapcsolható vele. A tekintélyes ulmi Schermar kereskedőház jelentős szerepet játszott a 16–17. században a birodalom és Kelet-Európa kapcsolataiban.¹⁴ Egyik képviselőjük, Anton Schermar (1604–1681) pedig értékes bibliotékát hagyott hátra, amelynek „musicalia” része a korban egyedülálló zenei könyvgyűjteményt tartalmaz. A zenetörténeti ritkaságokat tartalmazó könyvtár katalógusa 1993-ban jelent meg Ulmban.¹⁵ Noha a Schermar kereskedőház működéséről a 16–17. században folyamatosan vannak adatok, a Magyarországgal kapcsolatot tartó Schermart teljes bizonyossággal

¹⁰ StA Ulm, H. Schwaiger Nachlässe 78/1. [Vegyes feljegyzések az ulmi családokról, 36 cédula a Marchthaler-családról, kivonat az ulmi házassági anyakönyvből.]

¹¹ Volker PFEIFFER, *Die Geschichtsschreibung der Reichstadt Ulm von der Reformation bis zum Untergang des Alten Reiches*, Ulm, 1981, 45–46 (Forschungen zur Geschichte der Stadt Ulm: Herausgegeben vom Stadtarchiv Ulm, 17); Hans-Eugen SPECKER, *Marchtaler, V. = Allgemeine Deutsche Biographie*, XVI, 115–116.

¹² StA Ulm, G 1 1795, fol. 347–349.

¹³ StA Ulm, G 1 1584, S. 76, 90, 106, 147, 210, 297, 329.

¹⁴ Štefan KAZIMÍR, *Die Ulmer Kaufleute in Ungarn im 16. Jahrhundert*, Ulm und Oberschwaben: Zeitschrift für Geschichte und Kunst (Mitteilungen des Vereins für Kunst und Altertum in Ulm und Oberschwaben, 44), 1982, 308–317.

¹⁵ Anton Schermar 2000 kötetes zenei könyvtárának megmentéséről lásd Clytus GOTTWALD, *Katalog der Musikalien in der Schermarbibliothek Ulm*, Ulm, 1993.

nem tudtuk azonosítani. A 16. századvégi Ulm Magyarországra irányuló kereskedelmi tevékenységével a legteljesebben Štefan Kazimír foglalkozott,¹⁶ de olvashatunk róla Ember Győző,¹⁷ Szakály Ferenc¹⁸ és Gecsényi Lajos¹⁹ tanulmányaiban is. Marchthaler közvetlen munkáltatójának, Lazarus Henckel birodalmi bankárnak a jelentőségét nem kell különösebben hangsúlyozni a tizenöt éves háború történetének ismerői előtt. R. Várkonyi Ágnes a közelmúltban megjelent összefoglalásában többek között azt írja Henckelről: „Lazarus von Henckel délnémet pénzember az alsó-magyarországi rézkereskedelem bérletét kapta kölcsönei fejében, s a szállítás útja báró Illésházy István királyi főudvarmester és tanácsos, Trencsén és Liptó vármegyék főispánja birtokain át vezetett. Az Illésházytól zálogban lévő két bortermelő mezőváros, Modor és Szent-György kiváltási összegét is hitelezte Henckel. Befolyásosabb vállalkozó volt, hogysen Illésházy, maga is bor-, gabona- és más kereskedelmi ügyleteket lebonyolító főúr, a magyar törvényekre hivatkozva és kölcsönajánlataival felvehette volna vele a versenyt.”²⁰ Pálffy Géza közelmúltban megjelent 16. század-összefoglalójában a réz- és nemesfémhányak jövedelmezőségének bizonyítékaként tanúztatja Henckel szerepét: „...ha a réz- és nemesfémhányászat nem lett volna valóban jövedelmező, akkor aligha bérelték volna bányáinkat olyan jelentős vállalkozók, mint a század második feléből jól ismert löcsei származású bécsi polgár, Lazarus Henckel...”²¹ Ez időben azonban, 1579 és 1583 között Henckel még a Schermar-ház bécsi faktora volt,²² jóllehet 1581-től már a Fleischmarkt háztulajdonosa, akihez Veit Marchthalert még rokoni kapcsolatok is fűzték.²³ A rokoni kapcsolatok későbbi eleven ápolásáról fontos adalékokat olvashatunk Gustav Gündisch tanulmányában. Gündisch brassói és nagyszebeni levéltári kutatások alapján feltárta, hogy idősb Valentin Frank (1590–1648), későbbi szebeni királybíró és szász gróf 1619 és 1621 között mint Lazarus Henckel unokáinak nevelője levelezési kapcsolatban állt Veit Marchthalerrel. Marchthaler, aki leveleiben Henckel lányát, Tobias Stubick bécsi kereskedő özvegyét, Martha (Henckel) Stubickot unokatestvérének nevezi, tanácsokat ad, hogy a Magyarországról Strassburgba érkező Henckel-unokák miként őrizhetnék meg magyar nyelvtudásukat. Felajánlja segítségét, hogy beszerez számukra egy magyar Bibli-

¹⁶ I. m.

¹⁷ EMBER Győző, *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*, Bp., 1988 (A Magyar Országos Levéltár Kiadványa).

¹⁸ SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció*, Bp., 1995, 338–339.

¹⁹ GECSÉNYI Lajos, *Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján*, Századok, 127(1993), 469–485; Uő., *Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században*, Századok, 129(1995), 767–789; lásd még TAKÁCS Sándor, *Magyar marhakereskedelem a múltban*, Magyar Gazdák Szemléje, 1908, 8.

²⁰ R. VÁRKONYI Ágnes, *Három évszázad Magyarország történetében 1526–1790*, I, *A megosztottság évszázada 1526–1606*, Bp., 1999, 206.

²¹ PÁLFFY Géza, *A tizenhatodik század története*, Bp., 2000, 123–124 (Magyar Századok).

²² JOSEF KALBRUNNER, *Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 24(1931), 142–156.

²³ Lásd GUSTAV GÜNDISCH, *Valentin Frank d. Ä. als Erzieher der Enkel des Lazarus Henckel von Donnersmarck*, Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde, III. Folge, Köln–Wien, 1976, Heft 3–4, 113–123.

át és egy magyar–latin szótárt (egyértelmű, hogy Szenci Molnár Albert kiadásairól van szó), további magyar könyvbeszerzéseket illetően pedig az „az idő tájt Heidelbergben időző nagy magyar tudóshoz, Szenci Molnár Alberthez”²⁴ irányítja Frankot. Henckel és Szenci Molnár közvetlen kapcsolatáról lényegesen korábbi adataink is vannak. Szenci Molnár levelezésében többször hivatkozik Henckel segítségére,²⁵ naplójában pedig az 1604. szeptember 13-i bejegyzésben olvashatjuk, hogy „Norimbergából Viennába küldtem a Szótár hat példányát, hogy továbbítsák Henkel úrnak és pártfogóimnak”.²⁶ Ugyancsak Szenci Molnár levelezése között találjuk azt a Szepsi Bényes Páltól származó, Georg Remnek írott levelet, amelyben a Veit Marchthalerrel való ulmi találkozás is megemlíti.²⁷ Többször előfordul id. és ifj. Lazarus Henckel neve Napragyi Demeter, Lépes Bálint, Thurzó György és Korniss György levelezésében is.²⁸ Lazarus Henckel családjának szerepéről, azonos nevű fiának a felső-sziléziai spiritualista körrel való kapcsolatáról vetett fel új szempontú gondolatokat Keserű Bálint egy – sajnos csak németül olvasható – tanulmányában.²⁹

Visszatérve tehát Marchthaler indulására, megállapíthatjuk, hogy kettős okból, a rokoni kapcsolat révén és a kereskedelmi szál kötődésével is magyarázható, hogy a következő években egyre fontosabb helyeken képviselte a birodalom legjelentősebb pénzügyi finanszírozójává váló Henckelt. Magyarországi tartózkodása, utazásai a Henckel-féle kereskedelmi és pénzügyi ügyletekkel voltak kapcsolatban, útleírásának szemléletét – mint erre a későbbiekben majd konkrét példákat hozunk – a gazdasági ügyekben érdekelt kereskedőpolgár szempontjai határozzák meg.

Marchthalernek az írásbeliséggel kapcsolatos tevékenységét három részterületre oszthatjuk. A megfogalmazás azért ilyen óvatos, mert – jóllehet több kézirat keletkezése vagy sorsa köthető össze a nevével – írói tudatosságról csak bizonyos korlátok között beszélhetünk, és a legkevésbé sem akarjuk mai szemléletünket Marchthaler írásaira visszavetíteni. Az életrajz kapcsán már említett kézirat, amelynek „megmentője” Marchthaler volt, az arabisztika területén érdekes. A Fülel ostrománál zsákmányolt manuscip-tumról szerzőnk *Curriculum vitae*-jében is megemlékezik, leírván, hogy jogos zsákmányként szerezte meg a császár (akkor még Rudolf) számára. A jó nyelvérzékkel ren-

²⁴ Idézi GÜNDISCH, i. h.

²⁵ SZENCZI MOLNÁR Albert *Naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Bp., 1898, 39, 204–205, 370.

²⁶ SZENCZI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, TOLNAI Gábor irányításával sajtó alá rendezte VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 482. Lásd erről még STOLL Béla, *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája = Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, 1978, 263 (Adattár XVII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 4).

²⁷ Szepsi Bényes Pál levele Rem Györgyhoz, Heidelberg, 1612. április 23. Lásd 25. jegyzet, 377–379.

²⁸ *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566–1623)*, sajtó alá rendezte JANKOVICS József, Bp.–Szeged, 1981, 119, 190–191, 194, 222, 225, 247–248; VASS Miklós, *Korniss György külföldi tanulása*, Keresztény Magvető, 1912, 209–229.

²⁹ KESERŰ Bálint, *Ein oberschlesischer Spiritualistenkreis um Lazarus Henckel den Jüngerer: Fragen und Hypothesen = Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, Hrsg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000, 281–292.

delkező Marchthaler az arab kéziratot két ízben is lemásolta, és Őfelségéhez (a megjelenés idején már Ferdinánd császárhoz) címzett ajánlásával ellátott másolat található az Osztrák Nemzeti Könyvtárban és a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban. A kiadás gondozásához azonban szakemberre volt szüksége, ehhez ulmi visszatérte után még közel harminc évet kellett várnia. Először Ulrich Schmidttel, a keleti nyelvek ulmi professzorával konzultált, majd az ő közvetítésével a neves orientalista, Schickard professzor jelentette meg a művet 1628-ban Tübingenben. (A kiadvány megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi Sándor-gyűjteményében is.) A másolatok sorsáról már 1798-ban megjelent ulmi tudóslexikonában hírt adott Albrecht Weyermann, jöllehet a több azonos nevű Marchthalert illetően téves adatokat is közöl.³⁰

A *Curriculum vitae*-ben a füleki zsákmányszerzést követő említésre méltó életrajzi adalék az 1594-es évre vonatkozik. Ekkor Marchthalert Hatvanban találjuk, ahol a sikeres ostromról számol be, majd ő bonyolítja le a zaporozseci kozákokhoz küldendő követtség, a sziléziai Erich Lassota von Steblau birodalmi mustramester és Jacob Henkel Renkofski úti felkészítését.³¹ A következő önéletrajzi feljegyzés már összefügg azzal a kéziratral, amelyről a korábban idézett ulmi tudóslexikonában Albrecht Weyermann is beszámol, és amely végül az egyetlen – Marchthaler életében – nyomtatásban megjelent munkájának alapját képezi, jelesül Báthory Zsigmond fejedelem dicsőítését: *Commentarium de rebus à Sigismundo III. quondam Transsilvanico Principe feliciter adversus Turcas gestis a se scriptum: in pat. Rudolpho ipse humillime porrexat*,³² o. O., 1595. A kiadvány megtalálható az Apponyi-gyűjteményben, de a magyar vonatkozású anyagban gazdag wolfenbütteli bibliotékában is, bár Weyermann 18. századi feljegyzéséhez képest némileg eltérő címmel: *Rerum à Sigismundo Illustrissimo et Fortissimo Transylvaniae Principe contra Turcas gestarum. Brevis enarratio*, o. O., 1595.³³ Feldolgozásával a történeti szakirodalom – tudomásunk szerint – eddig nem foglalkozott, egyedül Kruppa Tamás idézi a Báthory Zsigmondra vonatkozó jezsuita „miles christianus” elmélet kapcsán „Vitus Marchtalerus” könyvét, feltehetően nem ismerve a szerzőt és protestáns német eredetét.³⁴ Veit Marchthaler érintkezése Báthory Zsigmond udvarával ugyan-

³⁰ *Nachrichten von Gelehrten, Künstlern und andern merkwürdigen Personen aus Ulm*, Hrsg. Albrecht WEYERMANN, I, Ulm, 1798, 384–386.

³¹ StA Ulm, Gl I 1795, fol. 347. A követségről lásd a követ útinaplóját: *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau*, nach einer Handschrift der von Gersdorf-Weicha'schen Bibliothek zu Bautzen hrsg. von Reinhold SCHOTTIN, Halle, 1866. Lásd még Jan Paul NIEDERKORN, *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolfs II. (1593–1606)*, Wien, 1993, 477; IVANICS Mária, *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*, Bp., 1994 (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 22).

³² (Aus handsch. Nachr.) [Sign. StB Ulm, Sch 8191–8210.]

³³ NÉMETH H 1158. A kötet megtalálható Himmelreich György pannonthalmi főapát 1628-as könyvjegyzékében (*Magyarországi magánkönyvtárak*, I, 1533–1657, sajtó alá rendezte VARGA András, Szeged, 1986, 117) és Thurzó György 1610-ből származó könyvjegyzékében (*A magyar könyvkultúra múltjából: Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése*, sajtó alá rend. HERNER János, MONOK István, Szeged, 1983, 517, 524).

³⁴ KRUPPA Tamás, *Marciae verso Constantinopoli: Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, 1997, 307–325.

csak Henckel üzleti kapcsolatára vezethető vissza.³⁵ Az ő megbízásából járt Marchthaler még 1588-ban Grácban, ahol jelen volt, amikor Habsburg Károly főherceg fényes vendéglátás keretében találkozott a bambergi püspökkel.³⁶ (Feltehetően a török elleni összefogás anyagi alapjainak megteremtéséről volt szó. A birodalmi gyűlés 1588-ban döntött arról, hogy a török segély miatt megnövelt anyagi hozzájárulást a bambergi püspök nem háríthatja tovább adóemelés formájában.)³⁷ Károly főherceg egyik lánya volt az a Mária Krisztierna, aki Báthory Zsigmond feleségeként később az „Erdély végzetes asszonya” címmel érdemelte ki a történész Benda Kálmán tollából származó értékelést.³⁸ Mária Krisztiernából Benda Kálmán véleménye szerint „szerencsésebb viszonyok között Erdély nagy fejedelemasszonya válhatott volna”,³⁹ Péter Katalin pedig úgy fogalmaz: amikor „Rudolf kinevezte Erdély kormányzójának [mármint Mária Krisztiernát], jó kormányzó volt, talán élvezte is a nagy feladatot.”⁴⁰ A Báthory Zsigmond dicsőségét megörökítő Marchthaler-dolgozat az 1595-ös sikeres hadjáratot követően keletkezett. Önéletrása szerint ekkor írta Marchthaler az idézett *Enarratiót*, hogy vele Őfelségét tájékoztassa: „1595 évben, amikor Báthory Zsigmond boldog fejedelmi menyegzője után Valachiában az egész kereszténységet megörvendeztető nagyszerű győzelmet aratott, Szinán basát gyorsan megfutamította, az erdélyi határvidéket, sok várat tőle elvett, akkor én ilyen Res feliciter gestas és más, Erdélyt és Valachiát érintő emlékezetre méltó dolgot kinyomtatattam.”⁴¹ Marchthaler a Báthory-udvarba a fejedelemnek is kölcsönöket folyósító Henckel embereként és mint Mária Krisztierna ismerőse kerül, aki végül is mint mindkét helyen bejáratos megbízható személy vállalja, hogy a fejedelemasszony levelét eljuttatja Grácba. „Miután a tisztelettel említett herceggel a fényességesen megkötött házasság nem a kívánság szerint alakult, és a felséges istenszerető és legokosabb főhercegasszonynak, Mária Christiernának végül nem volt más lehetősége, írását Erdélyből Ausztriába és Stájerországba átjuttatni, én, mint az országot jól ismerő, nem sajnáltam a fáradságot és nem féltem a veszedelemtől, amennyiben az Őfensége áldott kezétől származó aláírással hozzám továbbított levelet eljuttattam.”⁴² Feltehetően azon levelek egyikéről volt szó, amelyben a fejedelemasszony közli végleges akaratát házasságban és uralkodásban csődöt valló férje és Erdély elhagyásáról. Visszatekintve életére Marchthaler említett *Curriculum vitae*-jében és a *Tarich* előszavában is arról ír, hogy negyven év alatt három csá-

³⁵ Lásd SZAMOSKÖZY István, *Erdély története (1598–1599; 1603)*, ford. BORZSÁK István, válogatta, a bevezetést és a jegyzeteket írta SINKOVICS István, Bp., 1981, 119.

³⁶ StA Ulm, Gl 1 1795, fol. 347, 498.

³⁷ Winfried SCHULZE, *Reich und Türckengefahr im späten 16. Jahrhundert: Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*, München, 1978, 411.

³⁸ BENDA Kálmán, *Erdély végzetes asszonya: Báthory Zsigmondné Habsburg Mária Krisztierna*, Bp., 1986; lásd még SZILÁGYI Sándor, *Egy nő a trónon* = Uő., *Rajzok és tanulmányok*, Bp., 1875, 93–124.

³⁹ I. m., 78.

⁴⁰ PÉTER Katalin, *Milyenek voltak az erdélyi fejedelemasszonyok? = Erdély és Patak fejedelemasszonya Lorántffy Zsuzsanna: Tanulmányok születésének 400. évfordulójára*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000, 11.

⁴¹ Lásd a 12. jegyzetet.

⁴² Uo.

szárt és Maria Christiernát szolgálta hűségesen. Itt utalnék vissza arra, hogy a kéziratban fennmaradt önéletrajz ezek szerint jóval később, tehát nem közvetlenül 1600 után keletkezhetett, mert három császárt csak úgy lehetett szolgálni, ha ebbe már II. Ferdinándot is beleszámítjuk.

Külön értékelést kíván Marchthaler *Ungarische Sachen* című kézirata,⁴³ és ezzel már közel érünk a címben megjelölt útleíráshoz. A pergamenbe kötött, korabeli kézírással megcímzett manuscriptum – pontos címe *Ungarische Sachen von A. 1588.* – három részre különíthető. A kötet elején a következő cím olvasható: „*Volgen ezliche Annotationis von der Vngarn vnd Sybenbirgen Sytten, Rechten, Landsbrauch zum tayl vnd mehrer teyls auß Aigner erfahrung observiert, vnd den auch auß das hochwürd. hochgelehrthen Stephani d Werbewcz weylant Konigl. Personalis praesentiae vnd locum tenentis, opere Tripartito Juris consuetudinarii Inclyti regni Hungariae, gezogen vnnnd kürzlich das vornembste zusammen getragen.*” Az 50 oldalnyi latin kivonat a magyar történelmet foglalja össze Werbőczy alapján. A Marchthaler által használt Werbőczy-kiadás az 1572-ben Bécsben megjelent *Tripartitum* lehetett.⁴⁴ Ezután következik a *Reges Hungariae ab Anno Chri. CDI. ad MD.LXXII. per Joh. Sambucum versibus descripti* című vers az 51. laptól az 57. rectójáig. Az említett bécsi kiadásban olvasható az *Index rerum et verborum, Reges Ungariae ab A. 401. per Jo. Sambucum versibus descripti...* című mű.⁴⁵ Az útleírást vezeti be a magyar vármegyék felsorolása, majd a 63. lapon minden bevezető vagy önálló cím nélkül a *Von Wienn aus Osterreich pflegt man am füglichsten, den vndern Craisz Hungern, auch volgunde Örtter zum durchraisen, als nemblichen* kezdetű úti beszámoló.

Marchthaler útleírásának szerkezetét két értékelője eltérően magyarázza. Volker Pfeiffer szerint: „Útvonaláról és annak geográfiájáról szóló számtalan úti jegyzete mellett Erdélyország leírását is létrehozta. Informál a történetről – *Erdély római uralom alatt* – és különös figyelemmel fordul a Báthoryak jelentős uralkodó nemzetségének az ősellenség, a török ellen vívott küzdelmei felé. Egy másik fejezetben – *Erdélyország jövedelméről* – leírja az alattvalók jelenlegi kontributióját az uraikkal. Az erkölcsről, a szokásokról és divatról, egyházzal és vallásról, képzésről és tudományról szól a harmadik fejezet *Erdélyi dolgokról* címmel. Erősen leegyszerűsítve már megtalálható itt az a szerkezeti séma, amely a nagy *Marchthaler Krónikában* valósul meg. Benne a história és geográfia kapcsolata, másrészt a krónikás ábrázolásmódot felváltó, tartalma alapján összefüggő monografikusság rajzolódik ki világosan.”⁴⁶ A német életrajzi lexikonban viszont azt olvassuk: „Eltérve a kronologikus elvtől három, tárgya szerint összefüggő fejezet tárgyalja a történelmet, gazdasági viszonyokat, erkölcsöt és szokásokat, vallást és képzést.”⁴⁷ Nem felejtethetjük a bevezetőben mondottakat, a 17. századi Martin Zeiller meg-

⁴³ StA Ulm, H. Marchthaler, Veit Nr. 1.

⁴⁴ RMK III, 619. WERBŐCZY István, *Tripartitum Opus Iuris Consuetudinarii inclyti Regni Hungariae*, Bécs, 1572, [102] lev.

⁴⁵ RMK III, 619. Bécs, 1572, [12] lev.

⁴⁶ PFEIFFER, i. m., 46–47.

⁴⁷ Hans-Eugen SPECKER, *Marchtaler, V. = Neue Deutsche Biographie*, XVI, 115.

állapítását, aki – úgy tűnik – évszázadok óta egyedülként olvasta Marchthaler írásait, és 1632-ben három utazásról beszél. Ezek után érdemes felsorolni az útleírás fejezeteit, hogy legalább a szerkezetet világosan lássuk: az első fejezet (fol. 63–79) címét, amely a nyugat-magyarországi városokat írja le, már a korábbiakban idéztük, a második fejezet a felvidéki utazást örökíti meg (fol. 80r–89v): *Volgth die beraisung nach ober Hungern vnnd biß an die Sybenbürgische confinien oder Granicz*. A harmadik fejezet a hét felvidéki bányavárosról szól: *Vngerische Bergkstätt deren VII*. (fol. 89v–95r). Külön fejezet tárgyalja a bányavidéki őrhelyeket (fol. 95r–116v): *Granizhäußer in den Bergksetten*. Erdély történetével több rész foglalkozik, a *Vom Land Sybenbirgen* (fol. 117r–) történelmi áttekintést nyújt, majd az erdélyi udvartartás tárgyalása következik (fol. 126r–127v): *Von der Hoffhaltung des landes Sybenbirgen*, a kereskedő és pénzügyekben érdekelt utazó fontos megállapításait tartalmazza a *Vom einkomen des Landts Sybenbirgen* (fol. 128r–129r). Erdély szövetségi politikájával, a törökkel való megegyezés kérdéseivel foglalkozik a *Von der Sybenbirger Confoederation mit dem Tircken vnnd dero Tribut* fejezet (fol. 129v–131v), majd az egyes falvak, városok leírása következik (fol. 132r–147v): *Volgt nun die Beschreibung der Örter*. Az erdélyi rész legterjedelmesebb – egyben záró – fejezete az erdélyi szászok eredetét, történetét, szokásait tárgyalja (fol. 148r–174v): *Vonn den Sybenbirgischen Sachsen*. Érdekes módon Marchthaler munkájának kései említői erre a részre egyáltalán nem utalnak.

A kézirat – más Marchthaler-autográfokkal történő összehasonlítás tanúsága szerint – feltehetően a szerző javításait tartalmazó másolat, amely tükrözi a keletkezés közben eltelt időt is. A szépen letisztázott anyagban ugyanis üres fél oldalak vagy bekezdésnyi részek is vannak, amelyeket Marchthaler időnként később kitöltött. Ugyanígy más tintával egészítette ki a szerző az egyes városok közötti távolság jelölésére kihagyott helyet, sokszor azonban ez az információ a végleges változatban is elmaradt. A több éven át tartó írásra utal az is, hogy a kézirat kötésén a „von A. 1588” szerepel, a szövegben viszont a legutolsó évvel említett szám 1592-es. A kézirat végleges papírra vetésekor Marchthaler a szövegben előre és hátra egyaránt utal, de a hivatkozott oldalszámot – a meg nem valósított paginázás miatt – már nem tudja beírni.

A szerzői szándék megfogalmazására Marchthaler többször tesz utalást. Ars poeticáját a szászokról szóló fejezet kezdetén fogalmazza meg, talán nem véletlenül, hiszen ez a fejezet adja egy téma legátfogóbb – tehát város-, illetve útleírásokkal nem megszakított – leírását. „Mivel én ezzel az írással sem királyt, sem fejedelmet nem akarok megtalálni, hanem egyedül magamnak akarom feljegyezni, azzal a szándékkal, hogy ahol és amelyik országban a legtöbbet utaztam, amit azokon a helyeken láttam, amiről hiteles forrásból hallottam, és ami után szorgos érdeklődéssel utánakerdeztem, mint egy vak, aki sem az egyik, sem a másik szerzőnél semmit nem olvastam és aminek az eredetéről sem így, sem másként nem gondolkodtam, hanem mindegyiket a saját tévedésében vagy opiniójában vitatlanul hagyom, tehát ezekről a németekről különösen itt Erdélyben, azt írom, amit az évkönyveikből megtudhatok” (149r). Leírásainak sajátosságára, a beszámoló céljára vonatkozóan az összefoglaló fejezetek előtt találunk érdemi információt. „Tehát most leírtuk a Bécsből Nagyváradig található helységek nagy részét. Minden meg-

állapítást, jelentést és érdekességet, amit ez vagy az látott, jeleztünk, de ehhez a beszámolóhoz nem hagyhatom említés nélkül, mi a helyzet Erdélyországgal, amelyet mostanság nem úgy, mint a régi időkben a saját terminusai szerint hagyva írunk le, az egész Erdélyországról nem chorográfikus módon szólnak, hanem ahogyan egy körúton a legmegfelelőbb rajta végigvándorolni, hozzáfűzve, hogy amit az egyes helyeken megörökítésre méltónak találunk, azt megemlíti. Ezzel étvágyat csinálunk ahhoz, hogy a beszámolóban mindenki hosszabban utánagondoljon, és ahol lehetséges, saját tapasztalatból és látogatásból mindent megtudjon, hiszen minden látvány legjobb próbája a saját megtekintés, megérintés és tapasztalás” (116v). Az ellentmondó források helyett Marchthaler inkább a hallottakat kívánja papírra vetni: „Mivel ennek az országnak a leírásáról a különböző íróknál nagyon eltérő véleményeket olvastam, ottlétemkor inkább szorgalmasan kérdezősködtem, de mindig az ottani lakosságtól” (117r).

Egyébként Marchthaler alig szól a forrásairól. Név szerint csupán a történeti részben említi néhány olvasmányát, a városok leírásainál a saját megfigyelés mellett az „úgy hallottam”, „amint elmondták nekem” sztereotípiájára támaszkodik. Az egyébként nem túlságosan költői kereskedőpolgár az egész tárgyyszerű leírásból kiütököző mondattal indokolja meg a személyesen át nem élt utazási élmények megörökítését: „wo ich Wasser oder gebirg halber nit fort kan, die feder überfliegen lassen”, azaz: „Ahol a vízen vagy hegyen át nem kelhetek, ott a tollamat röptetem” (146v). Leírásai valóban lényegesen különböznek a 17. században elszaporodó német útleírásoktól vagy geográfiai beszámolóktól. Míg például Zeiller tömegével sorakoztatja fel a magyarországi forrásokat és ütközteti egymással olvasmányainak megállapításait, Marchthaler kevesebb információ birtokában, de az átélés hitelességével szólaltatja meg élményeit. Leírásának pozitívumai között kell számon tartanunk, hogy Marchthaler számos olyan kisebb várat, falut említ meg, amelyeket a későbbi, jelentősebb helységeket felsoroló útleírások már nem tartalmaznak.

A nyugat-magyarországi városok közül a hosszú ott-tartózkodás okán Pápa⁴⁸ kap kiemelkedő szerepet. A szubjektív élmény érthető módon ide köti leginkább, hiszen az 1580–82 közötti időszakot minden forrás szerint itt töltötte Nikos Ferenc deáknál. A pápai tartózkodás két szempontból is lényeges Marchthaler számára; de idézzük inkább őt magát: „Ebben a városban szereztem én, az író első ismereteimet a magyar nyelvről és anno 80. szeptember 29-től anno 82. november 24-ig tartózkodtam Nicos Ferenc deáknál,⁴⁹ aki ugyancsak kereskedő volt, minden évben húsz tallért fizettem a tartásért,

⁴⁸ Pápa szerepéről a hosszú török háborúban lásd *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*, a bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította PÁLFFY Géza, a kötetet szerkesztette HERMANN István, Pápa, 1997.

⁴⁹ Nicos [Nyikos] Ferenc malombérlőről, majd malomtulajdonosról Hermann Istvánnak, a pápai Jókai Mór Városi Könyvtár igazgatójának adatgyűjtéséből tudunk. Lásd DAP I, 149–150, P. 216. A budai kolostor okleveleinek jegyzéke 143/1, 144/1, 145/1, OL. Thaly cs. Itára, P. 681. 1592, fol. 1, 1593, fol. 1–2, 1635, fol. 1. Az adatok felhasználásáért ezúton mondunk hálás köszönetet. – A lexikonok által ismert Nyikos János hollandiai egyetemi tanulmányok után pápai rektor, majd református püspök. Lásd ZOVÁNYI Jenő, *Egyház-történeti lexikon*, Bp., 1977, 441; THÜRY Etele, *A Dunántúli Ref. Egyházkerület története*, I–II, Pozsony, 1998. – Nikos nevű negyedtelkes hajdú szerepel egy 1660-ból származó dokumentumban: KATONA Imre,

ugyancsak ott hagytam fel a borivással és szoktattam a számat a vizeskorsóhoz” (69r). A magyar nyelvvel való megismerkedés aktív magyar tudássá válik, és ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy a leírásban a magyar városneveket is megadja, hanem magyar közmondások, szólások ismeretében és magyarázásában is. A vizes korsó megszokása viszont nem zárja ki, hogy Marchthaler sok magyar városnál tegyen megjegyzést a bor termelésére, fogyasztására, de leginkább árára. Feltehetően nemcsak mások elbeszélése nyomán írja le azt a mai napig megálló tapasztalatot, hogy a somlói bor édeskés (süß und lieblich), a Ság-hegyi ellenben fanyar (etwas rauher).⁵⁰

Marchthaler pápai tartózkodása, kereskedői utazásai újabb adalékot szolgáltatnak ahhoz a várostörténeti képhez, amely Granasztói György, Szakály Ferenc, Gecsényi Lajos tanulmányaiból ismerhető meg.⁵¹ Granasztói a pápai polgárosodás fejlődésével kapcsolatban emeli ki a kézműves céhek és kereskedők jelentőségét: „Az itt szolgáló katonák is szőlőjükben dolgoztak, kereskedtek, iparosmunkát végeztek, sőt napszámosnak is elmentek. Helyi piacra dolgozó iparosok, kereskedők, árusok éltek Pápán, mintegy húsz mesterség tömörült céhekbe. A kereskedők zömmel posztót importáltak.”⁵² A Béccsel való kereskedelem fontosságáról ír Szakály Ferenc⁵³ és Gecsényi Lajos is. Gecsényi felhívja a figyelmet arra, hogy a katonáknak gyakran posztóval fizettek, és ez esetünkben, a posztókereskedelméről (is) híressé vált Ulmot illetően, pontosan illeszkedik a képbe. Az idézett tanulmányban Gecsényi a délnémet kereskedelmi kapcsolat lehetőségére is hoz bizonyítékokat: „A XVI–XVII. század fordulóján fölmerült egy adat, amely azt sejteti, hogy a marhakereskedelem során a város polgárai, kereskedői közvetlenül is kapcsolatba kerülhettek elsősorban német távolsági kereskedőkkel, akik iparcikket szállítottak kelet felé és ellentételezésként marhát vásároltak fel és vittek Németországba, Nürnbergbe és máshová.”⁵⁴ A délnémet városok élelmiszerellátásában nagy szerepet játszó magyar kereskedelemről, a barhentjéről és posztójáról híres Ulm és az ulmi kereskedők – levéltári adatok alapján történt – számbavételéről olvashatunk Štefan Kazimír tanulmányában.⁵⁵ Marchthalernek az 1584-es krónikába beírt megjegyzése szerint ezekben a kereskedelmi manőverekben ő is részt vett, 1580 és 1582 között többször utazott Bécsbe árut vásárolni.⁵⁶

Pápa város 1660. évi összeírása, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, XI, Veszprém, 1972, 347–353.

⁵⁰ A 16. századi borkereskedelem jelentőségéről lásd SZAKÁLY Ferenc, *A Közép-Duna menti bortermelés fénykora = Borok és korok: Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*, szerk. BENYÁK Zoltán, BENYÁK Ferenc, Bp., 1999, 115–131; ÉGETŐ Melinda, *A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája* = *uo.*, 145–153.

⁵¹ *Tanulmányok Pápa város történetéből*, II, szerk. HERMANN István, Pápa, 1996.

⁵² GRANASZTÓI György, *Pápa mint feudáliskori magyar város* = *uo.*, 60.

⁵³ SZAKÁLY Ferenc, *Pápa a török korban = Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig*, főszerk. KUBINYI András, Pápa, 1994, 125–201.

⁵⁴ GECSÉNYI Lajos, *Adatok Pápa szerepéhez a XVI. században a Rába-menti tájegységben = Tanulmányok Pápa város történetéből*, II, Pápa, 1996, 79; Uő., *Katonák és polgárok a győri végvárban a XVI–XVII. században*, HK, 1984, 664–686.

⁵⁵ Lásd a 14. jegyzetet.

⁵⁶ StA Ulm, Gl 1584.

Marchthaler személyes élményei között éppen a pápai tartózkodáshoz kapcsolódik a – más történeti forrásokból ismert – lovagi bajvívások megörökítése. A török katonák és a magyar vitézek kölcsönös vádaskodással dokumentált bajvívásainak egyike zajlott le Huszár Péter pápai lovaskapitány⁵⁷ részvételével. A budai basák magyar nyelvű levelezése arról tanúskodik, hogy „A viszonylag nyugodt őszi és téli hónapok után, 1582 tavaszán újra portyára indultak a végváriak. Március 13-án a veszprémi és tihanyi katonák a koppányi török szandzsák vásárait akarták kifosztani, s ennek során elfogták a hídvégi török vár parancsnokát Mehmet beslya-agát és számos lovas beslyát. A feldühödött török tisztek és katonák 1582. május végén párviadalra hívták ki a magyar vitézeket. Június 2-án Ali budai basa bejelentette Ernő főhercegnek, hogy miután megtudta: a kaposvári Mehmet aga bajviadalra hívta ki a veszprémi vicekapitányt, illetve három simontornyai török vitéz párviadalra hívott ki három veszprémi magyar vitézt, szigorúan megtiltotta a bajvívást. Míg ő tilalmazta a viadalokat, addig a palotai magyar vitézek fehérvári török katonákat hívtak ki viadalra. [...] A kölcsönös vádaskodások a »békeszegések« miatt egész nyáron folytatódtak. Miután Ernő főherceg is panaszt tett a budai basánál, hogy neki is panaszkodtak a magyarok arról, hogy a török vitézek is »szoktanak volna Palota alatt Veszprim alatt és egyéb végek alatt kopjátat törni és bajt vívni.«”⁵⁸ Marchthaler az eseményt a következőképpen írja le: „Ennél a várnál [Veszprém] gyakran tartottak a törökök és a magyarok közt kopjátörést és bajvívást, amint ezt amikor Pápán, ahol anno 82. a magyar nyelvet tanultam, kétszer is láttam ezt a lovagi játékot Veszprém felé, ahol egyszer sok kopját törtek, másodszer pedig Istvánffy István kapitány,⁵⁹ Pribék Imre veszprémi vitéz és Huszár Péter pápai főkapitány úr életre és halálra harcoltak, ugyanúgy Olasz Farkas és Szinnyei Sándor kopját törtek. A három közül, akik életre-halálra harcoltak, Huszár Péter, ez utóbbi kettő közül Szinnyei Sándor⁶⁰ tartották a legjobban és lovaghoz méltóan magukat. Akkor a többieknek, akik nem békültek meg, rövidebb kardjuk volt, amin akkor még sok száz kopja letört. Mindez egy 500 tallér értékű ló miatt történt, amit a török megsebesített és csak 50 tallér értéket ismert el és akart érte fizetni, és régi szokás és hagyomány szerint a megkárosítottat [mármint a lovat] magával vinni.” (72v–73r.)

⁵⁷ TAKÁTS Sándor, *Berenhidai Huszár Péter* = Uő., *Régi magyar kapitányok és generálisok*, I, Bp., é. n., 296–336; lásd még PÁLFFY Géza, *Pápa szerepe a XVI. századi végvárrendszerben* = *Tanulmányok Pápa város történetéből*, II, Pápa, 1996, 81–97; Uő., *Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században*, *Történelmi Szemle*, 39(1997), 257–287.

⁵⁸ VERESS D. Csaba, *Várak a Bakonyban: A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete*, Bp., 1983, 124. Idézi *A budai basák magyar nyelvű levelezése 1553–1589*, szerk. TAKÁTS Sándor, ECKHART Ferenc, SZEKFÜ Gyula, Bp., 1915. című kötetet.

⁵⁹ Pálffy Géza életrajzi adattárában a következőket írja Istvánffy István vicekapitányról: „1582. szept. Huszár Péter pápai lovaskapitánnyal együtt Bécsbe rendelik, majd egy állítólagos engedély nélküli bajvívás miatt letartóztatják”. PÁLFFY Géza, *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára 16–17. század* = *Veszprém a török korban: Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről*, szerk. TÓTH G. Péter, Veszprém, 1998, 146.

⁶⁰ Szinnyei Sándor, Nádasdy Ferenc főkapitánya 1594-ben is részt vett párviadalban. Lásd VERESS D. Csaba, *Veszprém a tizenöt éves háborúban (1593–1606)* = *Veszprém a török korban*, 42–52.

A várak és a városok leírásánál Marchthaler gyakorlati szempontokat érvényesít. Megadja a távolságot a környező helységektől, elmondja, hogy kinek a kezén van a vár, milyen jellegű és nagyságú katonaság állomásozik benne, ki fizeti a zsoldot. Miután a végvári portyázások egyik oka elsősorban az elmaradt zsoldfizetés volt, a megállapításnak külön jelentősége van. A zsoldfizetés elmaradására – Marchthaler által közvetlen közelből átélt – példa a tihanyi katonák esete. „Az ott állomásozó katonákat sok évig nem fizették ki és ezzel okot szolgáltatnak arra, hogy minden portyázásukkal ne a németekre, hanem *per fas* és *nefas* a szegény paraszti népekre támadjanak, és mindent, ami nekik tetszik, tőlük elvegyenek, ezt követően pedig a várkapitánnyal, Piski Istvánnal megosszák.”⁶¹ Ezért aztán ezt a helyet anno 89. Ferdinando de Specie Casa [helyesen: Ferrante Samaria de Speciecasa]⁶² veszprémi várkapitánynak átadják, hogy tartsa el az ott lévő katonákat.” (71r.)⁶³ A kereskedő és pénzember Marchthaler szempontjából a lakosság megítélésénél a legfontosabb szempont az, hogy miből élnek, honnan szerzik a jövedelmet, mivel kereskednek. Nem véletlen, hogy az „Einkommen” (jövedelem) és „Nahrung” (megélhetés) a legtöbbször használt szavak közé tartozik. Amikor a „Pallottom melleki hegiekett” [Balaton melléki hegyeket] emlegeti, nem mulasztja el a halban gazdag tavat, a termékeny szántóföldet, a sokféle fából álló erdőt felsorolni, de fontosnak tartja a pompás szőlőhegyet is, amelyet a meghódolt parasztnak gondoznak és szüretelnek (uo.). A Balaton-felvidéki várak és városok, ide sorolva most Pápát, Veszprémet, Tihanyt jó példát szolgáltatnak arra, hogy Marchthaler érdeklődési területét és ábrázolásmódját bemutassuk. A megélhetési források, az életvitel mellett viszonylag kevés hely jut – de jut! – az említésre érdemes épületek bemutatására. Pápáról csak a magas kerítéssel körülvett várat tartja figyelemre méltónak – ott az életvitel, a történet kap hosszabb leírást –, de Veszprémben a város neve és múltja is érdekli.⁶⁴ „A hegy alatt és mindenütt körben évekkel ezelőtt sok kolostor, templom és kápolna volt, ahogy még a feljegyzések őrzik, de amelyek köveit részben a várhoz felhasználták, részben távoli vidékre szállították és szállítják még ma is. Ugyancsak voltak itt pompás kutacsok és forrásvizek, amelyek részben a királynő vagy másoknak a nevét viselték, és egyiküket Fehérkútnak hívják, amiről azt tartják, hogy ez a vár is róla kapta a nevét, azaz Veszprémnek quasi Weissbrunnen-nek (Fehérkútnak) nevezik” (72v).⁶⁵ A – többek között – Bonfininál is megtalálható szómagyarázatnál érdekesebb azonban az a leírás, amelyet Tihanyról olvashatunk, már csak azért is, mert ennek csak egy részét – feltehetően a más forrásból is alá-

⁶¹ ERDÉLYI László, *Piski István tihanyi kapitány számadáskönyve 1585–1589*, Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 12(1905), 133–155, 177–227.

⁶² Lásd PÁLFFY, *A veszprémi végvár...*, 113–116, 158–160.

⁶³ VERESS, *i. m.*, 133.

⁶⁴ VERESS, *i. m.*, 160. lapján idézetet közöl „Mathias Zeidler nevű német utazó” leírásáról, aki szerinte 1608-ban járt Veszprémbe. A szerző helyesen Martin Zeiller, aki nem járt Magyarországon, idézett szövege először 1632-ben jelent meg, és átvétel Veit Marchthaler kéziratából. Veress tévedése változatlanul megjelent a *Veszprém a török korban* című tanulmánykötetben is, szerk. TÓTH G. Péter, Veszprém, 1998, 50.

⁶⁵ „Veszprém nevét a középkorban és később – mint pl. a XV. században Bonfini *Rerum Hungaricarum Decades* című művében, vagy a XVIII. században Bél Mátyás is – a német Weissbrunn (Fehérkút) szóból magyarázzák.” VERESS, *i. m.*, 7.

támaszthatót – vette át Martin Zeiller. „Tihany – sziget egy mérföldnyire a Balatonban, ugyanott egy szép magas helyen fekvő nem túl nagy várral, amelynek csak egy kapuja van és 50 vagy 60 személy őrzi. Nincs sem elővárosa, sem majorsága, nem is szabad ködben és este a várból kijönni, mert a török állandóan ott tartózkodik. Veszprémtől két mérföldre, Várpalotától [?] mérföldre fekszik. [...] A szigeten, a vártól jó puskalövésnyire van egy jó forrás, mellette egy sziklás hegyen valami antikvitás, amelyben szobák, kamrák, konyhák, pince, kápolna, ágy és asztal van kifaragva és évekkel ezelőtt, ahogy a tapasztalat mutatja, valamikor lakott volt, de hogy kicsoda lakta és a sziklába vésett padot, amely már meglehetősen be van növe bozóttal és kopott is, ki csinálta, nem tudni.” Eddig majdnem szó szerinti azonossággal olvashatjuk a szöveget Martin Zeillernél is, Marchthaler azonban más információkat is papírra vet. A következő történetnek eddig a tihanyi legendákban nem akadunk nyomára. Marchthaler szerint ugyanis „sokan beszélnek, de nincs alapja, hogy elhiggyük, hogy valamikor egy pogány király kastélyt akart építeni ezen a szigeten, de az épülettel együtt elsüllyedt. A lánya azonban itt maradt ezen a helyen, itt élt és tisztátalan szellemekkel illetlen dolgokat művelt. De ahhoz a kőből kivéssett kamrában egy oszlopon magasra kell mászni, hogy ott a kőből való ágyat, ahol az illetlenséget művelték, megláthassuk. Mások azonban azt mondják, hogy remeték lakták ezt a helyet, és ennek több hitelt adnak, mert a kis kút és a sziget egészen elvadult lehetett, és a remeték az időt mulatva vészték ki a sziklát, amely egészen magasban a Balaton felett van.” (70r–v.) Zeiller is átvette a következő részt: „András magyar király előszeretettel tartózkodott ezen a helyen, egy templomot is építtetett márványoszlopos kápolnával, amelyben eltemették, és sírját egy térdmagasságú vörös márvány kőlappal fedték. Azonban a templomból végül lóistállót, a kápolnából széna- és szalmatárolót csináltak.”⁶⁶ Zeiller ismeri a történelmet, de nem tudja, hogy I. vagy II. Andrásról van-e szó, Marchthalernél a két királyról nem történik említés, ő viszont sajnálja, hogy egy ilyen nagy úr ennyire méltatlan helyen nyugszik. A két leírás összehasonlításával röviden arra akartunk utalni, hogy amíg Zeillernél, aki nem járt magyar földön, a történeti tények és a bizonyított olvasmányok a fontosak, addig Marchthaler helyet ad a hallottaknak is, és szubjektív megjegyzéseivel is élénkíti mondandóját. Az elbeszélte történetek szerzőknél mindig nagyobb szerepet játszanak, mint az, amit könyvekben olvashatott. Különösen kedveli a mesék határán játszódó elbeszéléseket, az útleírásban máskor is előfordulnak királylány-történetek. Divény (Debing, Devin?) történetéhez tartozik, hogy a vár tornyába állítóló egy királylányt falaztak be (82r), Tokaj ürügyén az Alföldön tervezett, nagy csatornáról mesél. „Ezen a széles síkságon látható egy kiásott árok, de már újból nagyon be van növe és senki nem tudja bizonyosan megmondani, ki, hogyan és mi okból ásatta ki, egy közönséges monda szerint egy király tette, aki a Tisza vizét akarta elvezettetni, mert egy királylányt akart feleségül, akit végig vízen, a Dunától a Tiszáig akart az országába hozatni. De a krónikák arról tesznek jelentést, hogy a magyarok másodszor 216 000 emberrel betörték Pannóniába, és az akkor itt élő királyt kiűzték, ezt követően kilenc kerületet húztak, nagy átmérőjű tölgyet, bükköt, köveket és léceket összeraktak, és mint

⁶⁶ A nyomtatásban is megjelent ZEILLER-fordításból, lásd 1. jegyzet, 179.

országuk védőfalát felállították, míg végül Nagy Károly nyolc évig harcolva fáradságosan meghódította és a kerítést és erődfalat beszakította. Ebből kellett volna ennek az ároknak fennmaradnia, de ez nem áll közel az igazsághoz.” (111v.)

Martin Zeiller kapcsolata Marchthaler utleírásával rendkívül sajátos. Mint említettük, az 1632-es német útikönyvben elmondja, hogy Marchthaler kéziratát használta fel és az átvételek időnként szó szerintiek. Ugyanezeket a mondatokat – más szerzők szövegeivel kiegészítve – olvashatjuk a későbbi Magyarország-leírásokban is, Marchthaler neve azonban már kifelejtődött. Utal viszont Zeiller egy ulmi barátjára, aki érdekes, idézendő megfigyeléseket tett. A helyzet azért különleges, mert az ulmi barát megfigyelései *nincsenek* benne Marchthaler szövegében. Pl. Zeillernél azt olvashatjuk Debrecenről: „Van, aki szerint akkora a város, mint Ulm”,⁶⁷ Pozsony leírásánál Zeillernél a következő áll: „egy jó barátom ezt írta: Ez a templom ugyanolyan széles, mint az ulmi székesegyház...”⁶⁸ Ezek az összehasonlítások éppen az ulmi származású Marchthalernél nem találhatók meg, pedig egyéb szövegeit Zeiller buzgón hasznosította. Mielőtt az a feltevés kapna lábra, hogy az összehasonlításokat az ulmi jó barát tehette szóban is, utalnunk kell a pozsonyi leírás folytatására, ahol Zeiller éppen az ő, tehát az ismeretlen barát leírására hivatkozva idézi a templom közepén látható latin feliratot is. Vannak viszont olyan utalásai Zeiller szövegének, amelyeknél nem nevezi meg forrását. Kőszeg bemutatásánál például Istvánffyra hivatkozva beszéli el, hogy a város templomában a törökök által ott hagyott „fehér hímzésű, arab betűs zászló” látható, majd utal arra, hogy „mint egy másik hitelt érdemlő személy tudatja, ezt a zászlót nem régen még ott látták”.⁶⁹ Ez a másik személy Marchthaler lehetett, aki ugyancsak beszámol a kőszegi török zászlókról (75v). Hasonló rejtett utalás olvasható Nyitra leírásánál is.⁷⁰ Annak okát, hogy Zeiller későbbi műveiben miért hallgatta el Marchthaler nevét, nem tudjuk, az azonosítatlan ulmi hasonlatokat illetően pedig két feltevésünk lehet. Egyrészt lehetséges, hogy Marchthaler több változatban hagyott hátra úti feljegyzéseket, tehát Zeiller nem is az általunk látott kéziratot használta. Ezt a feltételezést sem cáfolni, sem bizonyítani nem tudjuk. A másik lehetőség, hogy más ulmi utazó megjegyzéseit idézi. Ez sem kizárható, de eddig csupán az ulmi seborvos, Andreas Josua Ultzheimer leírását ismerjük, abban viszont *nincsenek* meg az idézett szövegek. Ultzheimer katonaként vett részt a magyarországi törökellenes harcokban, szintén ott volt 1594-ben Hatvannál, de leírása inkább katonai jellegű, az idézett összehasonlításokat – és egyáltalán értékelhető városleírásokat – nem tartalmaz. Egyébként Ultzheimer kézírata sem jelent meg nyomtatásban, csak modern szövegkiadása ismeretes.⁷¹ Ugyancsak baráti információra hivatkozik Zeiller a szomolnokai rézföldol-

⁶⁷ ZEILLER, lásd 1. jegyzet, 70. A Debrecen–Ulm-párhuzam sem az 1632-es, sem az 1642-es kiadásban nincs meg.

⁶⁸ ZEILLER, lásd 1. jegyzet, 141; 1642-es kiad. 204–205.

⁶⁹ ZEILLER, lásd 1. jegyzet, 90. Vö. ISTVÁNFY Miklós, *A magyarok történetéből*, ford. JUHÁSZ László. Idézi: *Kőszeg ostromának emlékezete*, vál., szerk., jegyz. BARISKA István, Bp., 1982, 67.

⁷⁰ ZEILLER, lásd 1. jegyzet, 114.

⁷¹ Andreas Josua ULTZHEIMER, *Warhafftige Beschreibung ettlicher Reisen in Europa, Africa, Asien und America 1596–1610: Die abenteuerlichen Weltreisen eines schwäbischen Wundartztes*, nach der alten Handschrift bearbeitet von Sabine WERG, Tübingen, H. Erdmann Verlag, 1971.

gozó technikai ismertetése kapcsán. Találunk is Marchthalernél erről részletes leírást, ez azonban ismételtelen nem lehet az alapja Zeiller közlésének. Zeiller névtelenül idézett barátja ugyanis 1631. április 2-án járt Szomolnokon. Mindhárom ismert leírás támaszkodhatott Georg Wernhernek a *Magyarország csodálatos vizeiről* beszámoló, 1549-ben Bázelen megjelent könyvére, azonban tartalmaz attól eltérő részleteket is.⁷²

Zeiller szövegátvételeinél elsősorban azok mögött a megfigyelések mögött kell Marchthaler szövegét keresnünk, amelyek nem történetiek és nem a hadműveletekre vonatkoznak, hanem a mindennapi életre vagy az utazás hétköznapijaira. Az, ami Marchthalernél személyes tapasztalat vagy legalábbis az utazás alatt szerzett ismeret, az Zeillernél – és utána a 17. századi Magyarország-leírásokban – már toposz.⁷³ Ez a helyzet néha egészen komikussá válik. Marchthaler például ír a privigyei erdőben tett utazás veszélyeiről: „...A privigyei hegyen különösen nyáron könnyen megtámadják és rablók kirabolják az embert. [...] Éppen ezért az ember soha nem egyedül, hanem kísérvével utazik.” Ugyanerre a veszélyre aztán Zeiller első írását követően még a század végén, az 1690-es években is felhívják az útleírók a figyelmet, de ezt találjuk a 18. század végén kiadott német útikönyvekben, Peter Ambrosius Lehmann és Gottlob Friedrich Krebel műveiben is. (Ez utóbbinak *Die vornehmsten Reisen* című munkája csak a 18. században 16 kiadást ért meg, és igazi bedekker szerepét töltötte be.)⁷⁴ Ugyancsak toposzként öröklődik Marchthaler egyik reggelijének története. Vásárhelyről szólva Marchthaler beszámol arról, hogy Bíró Mihály, aki „majdnem nyolcvan éves, de nagy kópé”, „jó fokhagymát, sajtot és friss vizet” (136v) kínált nekik. Zeillernél már az utazót tájékoztató általános tudnivalóként olvassuk Vásárhely kapcsán, hogy ott jó sajt, fokhagyma és friss ivóvíz kapható reggelire.⁷⁵ Marchthaler 1588-ban négy hetet töltött – eredményesen – a pöstyéni fürdőben. Részletes leírása a fürdő hatásáról, a vizek és az egy- vagy négy-hatszemélyes „medencék” létrehozásáról neki ugyan személyes élmény, de általános alanyt használva ír róla. Zeiller, aki nem járt ott, többes szám első személyben fogalmaz, és több 17. századi kiadása arra szólít fel, „hogya túl hideggé válik [a víz], akkor csupán kaparjunk egy kicsit ujjunkkal a homokban, s máris elég forró víz jön föl”.⁷⁶ A fürdők, a források kapcsán említésre méltó az a történet, amelyet Marchthaler Szenc város leírásával összekötve mesél el, mégpedig azért, mert a vonatkozó szakirodalomban nem akadtunk nyomára. Marchthaler ugyan szívesen beszél el hihetetlen történeteket, de többnyire kifejezi kételkedését is. A szenci csodatévő kegyhelyről szóló elbeszélésben is ezt teszi. A történet szerint Wartberg (Szenc) és Bazin között egy sziléziai szélhámos, Andreas Krauß

⁷² Georg WERNHER, *De admirandis Hungariae aquis*, Basel, 1549, ford. ERDŐSI Laura [GÖRGÉNYI Géza], Bp., 1963. Idézi: *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, sajtó alá rend. KLANICZAY Tibor, Bp., 1982 (Magyar Remekírók).

⁷³ A toposzá válás ékes példája, hogy egy 1994-ben megjelent antológiában az 1690-es névtelenül megjelent *Hungaria* című kiadványból idézik a szász városok leírását. A szöveg azonos Zeiller korábbi szövegeivel, eredete pedig Marchthaler itt ismertetett úti beszámolója. Lásd *Telepes népség: Erdélyi szász olvasókönyv*, szerk. HAJDÚ Farkas Zoltán, Csíkszereda, 1994, 79–81.

⁷⁴ KUTTER, i. m., 30–33.

⁷⁵ ZEILLER, lásd 5. jegyzet, 586.

⁷⁶ ZEILLER, lásd 1. jegyzet, 178.

kutatásott, amelyről azt terjesztette, hogy gyógyító, csodatévő hatása van. A kút fölött megjelenő kereszt és a csoda híre vonzotta a béna, a nyomorék, a beteg embereket. A megindult zarándoklatnak nemcsak egyszerű emberek voltak a résztvevői, hanem vagyonos előkelőségek is. Feltűnt azonban, hogy minél több gazdag ember megy a forráshoz, annál több az odavezető úton elkövetett útonállások, rablások száma. A be nem bizonyosodott csodának és a rablásoknak végül is a környék ura, Eliashazi (Illésházi István) gróf vetett véget, leleplezve a szélhámosságot és beszüntetve a csodatételt. A máriavölgyi kegyhely vonzáskörébe tartozó Szenc külön csodatévő forrásáról máshol eddig nem olvastunk (ideértve most a Tüskés Gáborral folytatott személyes konzultációt is), ezért is lenne érdekes az említett történetnek utánajárni.⁷⁷ A megemlített elbeszélői betétek csak egy részét képezik Marchthaler leírásainak, de hasonló érdeklődésre számíthatnak az olyan magyar szólások, közmondások vagy nyelvtörő mondókák, mint a „Meguntam Györött, Duna, Rába, Rábca rákja lába ráktomat”, amelynek német fordítása bizonyítja, hogy a szerző ugyan pontosan értette szöveget, de a nyelvi akrobatikát németül természetesen nem tudta közvetíteni. Az idézett nyelvtörő közismert, vannak azonban Marchthaler írásában olyan magyar nyelvű szólások is, amelyeket a nagy közmondás- és szólás-gyűjteményekben nem találtam.⁷⁸ A magyarul is közölt mondásokat más helyen szeretném felsorakoztatni, ízelítőül csupán egy példát említenék meg. „Nyelwiwel az Alfelinek Zant az Procurator” – írja a váradi jogi ügyintézés kapcsán, feltehetőleg személyes tapasztalat alapján. A mondással Marchthaler a német „Zungen drescher” kifejezésnek találta meg a magyar megfelelőjét. A biztos nyelvtudással rendelkező Marchthaler magyar szövegidezéeteinek egy része öröklődött a 17. századi német útikönyvekben, de már szövegtorzulással, hiszen sem a lemásoló, sem a későbbiekben kompiláló szerzők vagy nyomdászok nem tudták, mit írnak le. Ennek kirívó példája a kassai borra vonatkozó mondás, amelynek háttérében nyilvánvalóan a kassai borkereskedelem körüli konku-renciaharcokat kell keresnünk.⁷⁹ A mondás időközben annyira eltorzult, hogy a 20. századi fordító már nem is értette meg, és sejtése szerinti magyar szövegre fordította az eredetileg is magyar mondást.⁸⁰

Szöltünk már arról, hogy Marchthaler alig hivatkozik írásbeli forrásaira. A munkájában – leginkább marginálisokban – megjelenő szerzői neveket egy kézen meg lehet számolni, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem használt közkeletű geográfiai vagy történelmi munkákat (az említettek között szerepel Ptolemaiosz, Carion világkrónikája és annak melanchthoni kritikája, Taurinus, a lapszálon – esetleg más kéz írásával – Heltai krónikája, de valószínűnek látszik Oláh Miklós vagy éppen Georg Reicherstorffer fellapozása is). Miután hely hiányában nincs módunk a szerző történelmi és földrajzi

⁷⁷ Lásd TÜSKÉS Gábor, *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*, Bp., 1993.

⁷⁸ MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Bp., 1896; O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások*, Bp., 1976.

⁷⁹ DRASKÓCZY István, *Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján: Kassa kiváltságai és borkereskedelem = Borok és korok*, 99–114.

⁸⁰ Lásd I. jegyzet, 54.

ismereteinek részletes elemzésére, kulturális érdeklődésének feltérképezésére, most csak néhány érdekességet említünk. Az ágostai hitvallású Marchthaler szinte minden nagyobb városnál utal a lakosság vallási hovatartozására, leírja a ceremoniális szokásokat. Nádasdy Ferencet dicsérő szavai között felsorolja, hogy „lovagi tettei miatt egész Magyarország minden úri személye között a legnagyobb dicséretet érdemli ki, de még azért is, mert az igaz Augsburgi Confessiót minden alattvalója között megtartatja és tovább táplálja” (74v). A vallási hovatartozás azonban nem jelenti azt, hogy a jellemzendő népcsoport Marchthaler erkölcsi követelményeinek is megfelelné. Privigyé jellemzésekor például azt írja: „Ezt a városkát, amint a környező településeket is, szlavón vagy vend nép lakja, hűtelen és elvetemült nép, jóllehet az ágostai konfessióhoz tartozó.” (87v.) A többi felekezetenél sem fukarkodik a kritikai észrevételekkel. A kolozsvári ariánus püspökválasztás kapcsán a következőket írja az unitáriusokról: „Istentelen esküjükről, hogy megelőzzem a bűnt, inkább semmit sem jelentek, csupán azt, hogy *ariánusok* vagy sokkal inkább *irriánusok* (tévelygők), nincsen nekik az isteni írásban fundamentumuk, az Apostolok és az Evangelisták írását elvetik, és azt mondják, hogy azok is csak emberek voltak, azt írtak, amihez kedvük volt, ezért nincs is azoknak értékük...” (137v). A reformátusokról Várad és Debrecen leírásakor szól elismerően hitbéli buzgóságuk miatt, de mindez nem jár együtt a kereskedelmi korrektséggel: „Amilyen nagy buzgóságot mutatnak a prédikációban, olyan nagy és még nagyobb étvágyuk, kedvük és örömük van más javainak a megszerzésében és szándékos megcsalásukban” (133r). A Báthory Zsigmond korabeli Erdély helyzetét ismerve nem meglepő, hogy Marchthaler sokszor ír a jezsuitákról (die Jesuwider), akik „megmérgezték tanaikkal az ifjú Báthory Zsigmondot”, és örömmel üdvözli kiűzésüket Erdélyből, majd szkeptikusan fogadja visszatértüket (124v).

Miután Marchthaler magyar nyelvterületen kereskedik és utazik, húsz évig magyarok kereskedő- vagy beszélgető társai, az idegennek kijáró rácsodálkozással nem a magyarokkal, hanem az itt élő más ajkú népekkel foglalkozik. A rácokról a következőket írja: „...a rácok saját, majdnem görög hitüket vallják és ezért külön templomuk is van. Nem mindig lehet bennük megbízni, mert bár jó harcosok, de nagyon állhatatlanok, közönségesen a győztesseggel tartanak, ezért van közülük sok a törökök között is, és zsold ellenében nekik is szolgálnak” (89r). A váradi cigányok kapcsán olvashatjuk: „Ebben a városban sok cigány van, némelyikük gazdag, 50, 100 vagy 200 tallérért adnak egy lovat. Saját házukban laknak, többnyire lókereskedésből élnek, más részük kovács mesterségből, az öreg asszonyok pedig lopásból.” (133v.)

A kereskedő-utazó, pénzügyekkel foglalkozó Marchthaler nem kulturális bedekkert ír, az általa említett látóvalók között kevés a művészeti vagy egyéb humán érdeklődésre számot tartó megjegyzés. A gyulafehérvári feliratokkal – mint említettük – Ritoók Zsigmondné foglalkozik, ezért most csak azt említjük meg, hogy Marchthaler több helyen kitér a látott antikvitásokra, a régi kövekre, pénzekre. Történelmi ismereteinek egyik bizonyítékeként például a tulajdonába került Provincia Dacia feliratú érmeket⁸¹ sorakoz-

⁸¹ „A Provincia Dacia feliratú daciai érmeket 246-tól 11 éven át verték...” *Erdély története*, I, *A kezdetektől 1606-ig*, szerk. MAKKAI László, MÓCSY András, 111, valamint 21. melléklet.

tatja fel, amelyek Philippus Decius korából, a harmadik századból származnak. Olvasmányai között azonban szívesebben hivatkozik annalesekre, Jahrbücherekre, kalendáriumokra, mint szerzővel is megnevezett történeti munkákra. A populáris művek gyakorlati hasznát jelzi váradi leírása, ahol megemlíti az abban az időben működő könyvnyomdát, „ahol könyveket és magyar kalendáriumokat nyomtattak” (132v). Ez a – Marchthaler művében szokatlan – megjegyzés azért fontos, mert ebből az időből egyetlen Váradon nyomtatott kalendáriumot ismerünk, az RMNy nyilvántartása szerint azonban azt is csak Weszprémi István 18. század végi említése alapján. A kiadványból nem maradt fenn példány (az RMNy feltételezi, hogy több évre is készült itt kalendárium),⁸² megemlítése azonban nem lehet véletlen, hiszen a naptárreformot ellenző kalendárium körül nagy vita robbant ki. A protestánsok által ellenzett naptárreformról érintőlegesen szól Marchthaler is, midőn a kereskedő szempontjai szerint arról számol be, hogy az új kalendárium megzavarta a marhavásárra induló tözsérek menetrendjét (88v).

Az elmondottakból kitűnik, hogy Marchthalert a nagy történeti események helyett sokkal inkább érdeklik a napi megélhetés körülményei, a kereskedelmi útvonalak, az árubeszerzési vagy eladási lehetőségek. Úti beszámolója tehát a 16. század utolsó két évtizedének eseménytörténetéhez alig ad kiegészítést,⁸³ jelentős viszont a gazdasági, a kereskedelmi háttér értékelését illetően. A kereskedők, a kézműves céhek felsorakoztatása az egyes városok polgári fejlődésének jelentős dokumentumai, ugyanúgy az árukiviteli útvonalak, a vámok, a harmincadhelyek felsorolása is. A kereskedelmi „felderítő út” céljáról pontos képet kapunk a Valachia határáról visszafordított Marchthaler panaszából. „1591-ben már jártam itt és szándékomban volt ezt az országot is beutazni, de a brassói királybíró és városi bíró mint német ellenséget visszafordított és tudtomra adták, hogy éppen abban az órában a fejedelmüktől erős dekretumot kaptak, hogy Valachiába idegent beutazni és ott átkelni ne engedjenek, amit rögtön rám is alkalmaztak. Én pedig ebben azt az okot látom, azt akarták, hogy ne lássam, mennyit érnek ott a német áruk, és hogyan kereskednek velük” (163r–163v). Az erdélyi szászokról szóló fejezet ismertetését hely hiányában kénytelenek vagyunk mellőzni, azonban az árukereskedelem említésénél utalnunk kell arra, hogy szerzőnk teljes részletességgel felsorakoztatja az export és az import területeit és útvonalait, megállapítva, hogy „egészen hihetetlen, milyen mennyiségű árut forgalmaznak ebben a kis országban, de csak kis részüket adják el ott helyben, hanem a moldvaiak és havasalföldiek továbbviszik a saját országukba és Törökországba” (153v).

Marchthaler – helyzetéből adódóan – a kereskedőpolgárok életmódját ismeri meg, nézőpontja is ezt tükrözi. Jóllehet ott volt Hatvan és Fülek harcainál, erről csak önéletrajzából értesülünk, a harci események az útleírásba nem kerülnek bele, megközelítésmódja nem hasonlítható az azonos időben itt járt és pl. Eger ostromáról jelentésben beszámoló

⁸² RMNy 559.

⁸³ A már idézett *Marchthaler Chronikban* (StA Ulm, G 1 1584) olvasható Veit Marchthaler néhány eseménytörténeti bejegyzése az 1580–1582 közötti időszak törökellenes harcairól.

Edward Barton látásmódjával.⁸⁴ Olvashatunk viszont mindarról, amit a magához hasonló kereskedőpolgár életmódjáról megemlítésre érdemesnek tart. Ebben beletartozik a szakmai korrektség igénye, a precizitás, a nyelvek tudása, az iskoláztatás. A német hivatali pontosság – nyilván gyakorlati tapasztalatok alapján – arra a kritikus megállapításra készíti, hogy a gyulafehérvári kancelláriáról a következő megállapítást tegye: „inkább egy rossz lóistállóhoz, mint kancelláriához méltó szobában van elhelyezve, nincs is minden olyan rendesen nyilvántartva és jegyzőkönyvezve, mint Németországban szokásos, a legtöbb ott lévő írás latin nyelvű” (144r). A nyelvtudás a kereskedelemben alapvető feltétel, a több nyelven beszélő Marchthaler a felvidéki és az erdélyi városokban tett utazásainál mindig megjegyzi, hogy ott milyen nyelven beszélnek. Nem állítva, hogy Marchthaler húsz évig tartó utazgatásai alatt minden itt használt nyelvet valamilyen szinten megtanult, mégsem érdektelen felsorolni, hogy útleírása szerint milyen nyelven beszélő emberekkel találkozott: német, magyar, cseh (behemisch), slavon (sclavonisch), vend, lengyel, roman (romanisch), török, örmény, és az írásban használt latin, arab nyelveket, valamint a sziléziai-sváb különbségtételt még nem is említettük. A nyelvtanítás fontosságát a lőcsei iskola említésekor is hangsúlyozza: „90-ben építettek a templomhoz egy szép iskolát, ahol az ifjúság el tudja sajátítani a tudás alapjait, ezért a magyarok oda adják a gyerekeiket és a latin mellett a német nyelvet is megtanítatják velük” (98r-v). A magyarul jól tudó Marchthaler megjegyzése Enyed kapcsán a soha ott nem járt Zeiller leírásában is megjelenik. Szerzőnk azt írja: „Ezen a helyen és Tordán beszélnek a magyar nyelvet a legékebben, de az *arianismus* itt is gyökeret eresztett. Isten óvja a rászorulókat” (141v). Zeiller írásában a fohászkodás elmarad. A „mi német nyelvünket” Zeiller szerint Besztercén beszélik a legszebben, ugyanez a megállapítás a forrásként szolgáló Marchthalernél így hangzik: „[Besztercét] németek vagyis szászok lakják, akik a többi száznál a mi német nyelvünket jobban obszerválják és imitálják. De valamennyien tudnak magyarul és oláhul is, mert a megélhetésüket adás-vevésből teremtik elő” (172v).

A polgári életmód elhagyásáról, a rang szerepéről azonban a birodalmi nemességbe csak 1599-ben emelt Marchthalernak rosszalló megjegyzése van. „A szászoknak az az itteni szokásuk, hogy bármennyire gazdagok vagy előkelők, a gyerekeiket valamilyen mesterségre tanítatják. Ezért aztán az előkelő emberek gyerekei között is gyakori, hogy szűcs, szabó vagy kötélverő mesterséget tanulnak, azután Németországba mennek, hogy lássanak és tapasztaljanak, majd kereskedők lesznek és a kézművességtől megválnak. A mostani időkben azonban már felhagytak ezzel a jó szokással és a gyerekeikből rögtön urat vagy nemes embert akarnak nevelni” (173r).

Idézeteinkkel, amelyeket mentalitástörténeti megfigyelésekkel, a soknemzetiségű és -vallású Magyarország és Erdély népeinek karakterológiájára vonatkozó leírásokkal még bővíthetnénk, ízelítőt kívántunk adni abból az úti beszámolókból, amelynek szerzője

⁸⁴ Thomas Glover és Edward Barton jelentése Eger 1596-os török ostromáról és bevételéről = Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737), válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta GÖMÖRI György, Bp., 1994, 19–23; VÁRKONYI Gábor, A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában: Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból 1593–1597, Aetas, 2000/4, 106–123.

ténylegesen utazó szürke eminenciásként maradt háttérben a 17. században kibontakozó, útleírásnak álcázott országismereti irodalom kiadványai mögött. A kézirat feldolgozásában még több szempontra kell figyelniünk, kutatásainkat több irányba szükséges kiterjesztenünk. Nagyobb figyelmet kell fordítanunk a kézirat és Martin Zeiller bedekkerének kapcsolatára, az átvételek és a kihagyások okainak kimutatására.⁸⁵ Fel kell tárnunk Marchthaler olvasott forrásainak és személyes élményeinek viszonyát. A lehetőségek szerint meg kell határoznunk az egyes szövegrészek keletkezésének, az egyes utak tényleges megtételének időpontját. Az útleírástól független források felkutatásával tisztázni kellene Marchthaler magyar kapcsolatait, az önéletírásból kiolvasható közvetítőszerep egyéb dokumentumait. Nem utolsósorban el kell helyezni Marchthaler kéziratát az útleírásokat, naplókat, országismereti irodalmat egymásba olvasztó források sorában, vizsgálni kell a tárgyi, a szerkezeti, a kifejezésbeli azonosságokat és különbségeket, kísérletet kell tenni arra, hogy a kézirat utazáselméleti háttérét is felvázoljuk. Mindemellett azonosítani kell az összes előforduló földrajzi helyet, történeti eseményt, köznapi és történeti személyiséget. Ezeknek a feladatoknak a megvalósítása teszi majd lehetővé, hogy a mindmáig csak német kéziratban elérhető útleírást az olvasók számára is hozzáférhetővé tegyük egy magyarra fordított, jegyzetelt kiadásban. Mostani dolgozatunkkal ennek a munkának az első lépéseiről akartunk számot adni.

Frölich Dávid 1639-ben azt írta *Az utazás szabályzata* összefoglalójában: „Az utasnak sok szenvedést kell eltűrnie, aki ezt nem viseli, el se induljon.”⁸⁶ Úgy gondolom, a megállapítás a Marchthaler-féle útinapló feldolgozására is érvényes.

⁸⁵ Egy új német összefoglalás Zeiller kézikönyvének szerkesztésében a modern útikönyvek elveinek megvalósítását látja: Holger Thomas GRÄF, Ralf PRÖVE, *Wege ins Ungewisse: Reisen in der Frühen Neuzeit 1500–1800*, Frankfurt a. M., 1997, 55–56.

⁸⁶ FRÖLICH Dávid, *A gyakorlati földrajz veleje*, ford. KULCSÁR Péter = *Magyar utazási irodalom 15–18. század*, a válogatás és az utószó KOVÁCS Sándor Iván, a szöveggondozás és a jegyzetek MONOK István munkája, Bp., 1990, 59 (Magyar Remekírók).

A „DICSŐSÉG TEMPLOMA”-KÉPZET ÉS A BÁRDKÖLTÉSZETI SZEREPHAGYOMÁNY

Az allegorikus hagyomány felülírása

A 18. század végének és a 19. század elejének magyar költészetében – például Ányos Pál, Batsányi János, Virág Benedek, Csokonai Vitéz Mihály vagy éppen Vályi Nagy Ferenc költeményeiben – gyakran feltűnik egy olyan képzet, amely a templomot mint kultuszhelyet a *virtus*, a *gloria* és a *honor* immár profanizálódott (és egymással többnyire felcserélhető) fogalmaival kapcsolja össze. Ezek az „Érdem Temploma”-, illetve „Dicsőség Temploma”-figurációk nemigen lépnek túl az ikonografikus közhelyen, azaz szinte mindenben követik az „Erény” hagyományos (allegorikus-mnemonikus) megjelenítésén alapuló topográfiát. E topográfia szerint az „Erény” olyan egekbe emelkedő hegytetőn vagy sziklán lakik, ahová legfeljebb meredek és tövises úton lehet feljutni. Az „Erény” fogalmának – e topográfia által közvetített – normatív értelmezését aktualizálja például Pope híres, mintaadó költeménye, a *The Temple of Fame*;¹ és ebbe az ikonográfiai tradícióba illeszkedik Csokonai – ugyancsak monumentális – költői látomása, amely „a’ Haza’ Templomát” szakrális térben („az ég’ szomszédjában”) helyezi el. A költemény a lokalizációt kettős perspektívából végzi el: a templom a föld felől nézve „egy szent Hegyen”, „a’ legmagosabbik tetőn”, „a’ Magyar haza’ hármass bértze felett”, az égből letekintve „a’ Magyarok’ erős Istenének / Zsámolyszéke alatt” tűnik fel (*A’ Haza’ Templomának örömnapja*).² Ugyancsak ehhez az allegorikus hagyományhoz kapcsolódik a *Lantomhoz* című Virág-óda, amelynek leírása szerint a Virtus „Egy magas hegynek tetejére tette / Templomát, mellynek tele van tövissel / Úttya: környékét kifatsartt verétek’ / Tengersé mossza. // Nagy nehézségű, repedett, letsüggő / Szirteit zúgó szelek ostromollyák, / ’S a’ tüzes villám’ ropogó haragja / Döngeti, rázza.”³ A templomhoz Csokonai

¹ Lásd: *The Temple of Fame*, 25–30. Ennek az ikonográfiai hagyománynak a hatástörténetéhez persze hozzátartozik az az elutasítás is, amelyet például az *Essais*-t író Montaigne képvisel: „[Az Erény] szemben azzal, amit az iskola állít, nem egy meredek, omladékos és megközelíthetetlen hegy tetején foglal helyet. [...] Hogy ne kísértse őket [...], esendőségük miatt kiagyalták azt a [...] fenyegető és mogorva képet, és felrakták egy szikla tetejére, jó magasra, a tüskebokrok közé, mint egy, az emberek ijesztgetésére szolgáló fantazmagóriát.” (I, 26.)

² CSOKONAI 1994, 74–75. A „Magyarok Istene”-formuláról lásd: BÍRÓ 1998, 149–152.

³ VIRÁG 1799, 88–89.

költeményeiben is „a’ *Virtus*’ és *Érdem*’ ösvényje”⁴ vezeti fel azokat, akiket nem riaszt a „Meredek kősziklák’ bémohódzott szirtja / Mellynek vén tuskéjit semmi kéz nem irtja”.⁵ Nem tér el az e versekben megjelenő közhely-topográfiától *A’ magyar tudósokhoz* című Batsányi-értekezés templom-leírása („A Dicsőség’ temploma [...] igen magas és meredek kőszikla bértzenn épült, ’s ragyogó fénnnyével meszsze kitündöklük”⁶), és például a *Mondolat* egyik hírhedt, parodisztikus célzatú metszete sem. Gottfried Prixner rézmetsző (Vandza Mihály rajza nyomán készült) munkáján a „Dicsőség Templomának” impozáns építménye a Parnasszus csúcsán emelkedik. A kép Kazinczy Ferenc interpretációjában: „A’ könyv előtt egy réz vagyon, melly engem ad elő, egy számárparipán nyargalva a’ dicsőség’ temploma felé, melly mellett egy szikláshegy’ tetején a’ Pegasus áll, ’s alatta egy Satyr”.⁷

Ami tehát a topográfiát (elsősorban a lokalizációt) illeti, a „Dicsőség Templomát” felépítő szövegek nem feszítik szét az ikonográfiai hagyomány által megszabott kereteket. Viszont a templom architektúrájáról, ornamentikájáról, részletes ikonográfiai programjáról lényegében semmiféle információt nem adnak. Ebből a szempontból csak Csokonai idézett templom-víziója, *A’ Haza’ Templomának örömnappja* a kivétel: „Pompás volt a’ Templom mind kívül, mind belől; / Oszlopos tornáztok keríték kétfelől. / Élő sziklán állott vén fundamentoma, / Mellyet szörnyű terhe ’s alkotmánya nyoma. / Formája Gothika, és olyan volt pontban, / Mint a’ Káptalannak temploma Pozsonban.”⁸ Ám ez a költemény – ahogy erre a cím is figyelmeztet – egy szokványos haza-allegória mögé rejtje a nemzeti dicsőség csarnokának újszerű látomását. Egy bibliai allúziókra (így a teofánia-jelenetre) épülő, „az architekturális teret optikai trükkökkel mértéktelenül kitágító”,⁹ az épületfestészeti illuzionizmus eljárását követő barokk allegória fordul itt át antiklasszicista reminiscenciákban is bővelkedő panteon-látomásba, mégpedig úgy, hogy a szöveg mindenben megfelel a panegirisz-hagyományt követő, genealogikus elvű, alkalmi laudáció konvencióinak is. Erre az összetettségre, a széttartónak látszó tradíciókat egybefoglaló igényre a költemény (elsősorban forráskritikai irányultságú) recepciója is felhívja a figyelmet. Petz Gedeon például *Pyra Der Tempel der wahren Dichtkunst* című allegorikus költeményével hozza összefüggésbe Csokonai versét, Oláh Gábor a horatiusi hatásra hívja fel a figyelmet, Kardos Albert „ószövétségi látomásként” értelmezi a költeményt, a kritikai kiadás jegyzetanyagát elkészítő Szilágyi Ferenc pedig elsősorban Pope már említett, *The Temple of Fame* című művét tekinti a mintának.¹⁰ (Ez utóbbi származtatás-

⁴ Gróf Károly Jó’sef Úrnak = CSOKONAI 1992, 35.

⁵ *A’ Haza’ Templomának örömnappja* = CSOKONAI 1994, 75.

⁶ BATSÁNYI 1961, 84.

⁷ Kazinczy – Sipos Pálnak (Széphalom, 1814. január 31.) = *KazLev*, XI, 202. A *Mondolat* metszetének ezt az értelmezését Kazinczy többször is megismétli (lásd: *KazLev*, XI, 241; KAZINCZY 1987, 522). A „Dicsőség Temploma”-látomásoknak egyébként nincs egyértelműen kimutatható kapcsolatuk a kor költészetében ugyan-csak gyakran feltűnő Parnasszus-képzetekkel, bár ez utóbbiaknak is elmaradhatatlan topográfiai kellékei például a „zordon, járhatatlan utak”. Erről lásd: HÁSZ-FEHÉR 2000, 174–175.

⁸ CSOKONAI 1994, 79.

⁹ JULOW 1973, 650.

¹⁰ PETZ 1886, 355–357; OLÁH 1904, 14; KARDOS 1943; CSOKONAI 1994, 519.

sal kapcsolatban megjegyzendő, hogy bár a két szövegben valóban számos egyezés kimutatható, Csokonai számára az érdem tanúsításának és elismerésének kérdésköre – a Pope-költemény univerzalizáló alapkoncepciójától eltérően – már csakis hazafias-nemzeti keretek között gondolható el.¹¹⁾

A „Dicsőség Temploma”-képzet vizsgálata során azzal a nehézséggel is szembesülni kell, hogy ehhez az oly gyakran felbukkanó és toposzként állandósuló szókapcsolathoz nem mindig rendelhető pontosan és egyértelműen körülhatárolt „jelentett”. Nem csupán az *intratextuális* információk esetlegesek, de az *intertextuális* interpretáció lehetőségei is korlátozottak. Az olvasást (de)formáló értelmezési hagyományra azért lehet kevésbé hagyatkozni, mert egyfelől már elhomályosulni látszik a „jelentő” és a „jelentett” kapcsolatát stabilizáló allegorikus konvenció,¹² másfelől viszont még nem szilárdulhatott egyértelmű olvasói tapasztalattá a jelentésmódosulás és funkcióváltás új tendenciája. Ezt az instabilitást, illetve rögzítetlenséget jelzi az is, hogy például Ányos költészetében az „Érdem Temploma”-képzetnek több – egymással összefüggő – változata jelenik meg. A *Gróf Eszterházi Pálnak pécsi püspökségre lett felemeltetését inneplő versekben* temetkezési helyként, a vitéz ősök számára emelt *mauzóleumként* bukkan fel: „Mert látom szívében képét őseinek, / Élni erkölceit fényes eleinek, / Kiket nemes hazánk érdem templomában, / Könnyezve temetett dicsőség sírjában.”¹³ A *Barcsaynak* című episztolában a halhatatlan hősöknek otthont adó *dicscsarnokként* tűnik fel: „Tudom, bajnokaink dicső templomában, / Borostyán koszoruk híves árnyékában / Feltalálnánk a te fényes eleidet, / Fejedelmi nevű s szívé véreidet.”¹⁴ A *szép tudományoknak áldozott versekben* pedig egy olyan nemzeti *archívum* körvonalai bontakoznak ki, amely a jeles tettek megörökítését és áthagyományozását hivatott szolgálni: „Melly szép lesz majd látni nemes ifjainkat, / Hogy fogják tanulni régi százainkat, / Hogy beszéllik Első Lajos történetit, / Dicsőség templomán irt fényes esetit.”¹⁵ Az érzékelhető különbségek ellenére is nyilvánvaló azonban, hogy az allegorikus eredetű „Érdem Temploma”-képzet mindhárom Ányos-féle változata azzal a korszerű törekvéssel hozható összefüggésbe, amely a hazafiúi áldozatokkal elnyerhető (evilági) öröklét biztosításának *intézményes* lehetőségeit keresi.

A századforduló hazai költészetében többnyire a toposznak ezek a variációi lelhetők fel. Feltűnő gyakorisággal, ám elsősorban a dicscsarnok-funkcióra korlátozva jelenik meg az „Érdem Temploma”-képzet Virág ódáiban. A templom nem csupán „a” jeles

¹¹ A *The Temple of Fame* ikonográfiai programja pontosan jelzi a koncepcionális különbséget: „Four Faces had the Dome, and ev’ry Face / Of various Structure, but of equal Grace: / Four brazen Gates, on Columns lifted high, / Salute the diff’rent Quarters of the Sky.” (65–68.) Lásd erről még a TILLOTSON-féle Pope-kiadás bevezetését (*Introduction*) és vonatkozó jegyzeteit, például: „The Temple is describ’d to be square, the four Fronts with open Gates facing the different Quarters of the World, as an Intimation that all Nations of the Earth may alike be receiv’d into it. The Western Front is of Grecian Architecture”. (POPE 1962, 257.)

¹² Az allegória elméletéhez lásd például: SZEGEDY-MASZÁK 1995, 33; GADAMER 1984, 74–75.

¹³ ÁNYOS 1984, 79.

¹⁴ ÁNYOS 1984, 226.

¹⁵ ÁNYOS 1984, 72.

érdemeknek” borostyánt osztogató „szent halhatatlanság” lakhelye:¹⁶ a haza „borostyán ágokkal ékes régi” vitézei, a „nagy Bajnokok”, „Magyar Bellona” bátor Magzati”¹⁷ épp-úgy örök otthonra találnak ebben a magyar Walhallában, mint a tudományok támogatói és művelői. Ahogy a *Sándor Istvánnak* című ódában olvasható: „Emeld, emeld fel lelke-det, oh nemes / Szívű! ’s kitörvén a’ sokaság közül, / Az érdemeknek templomába / Mennyei szárnyaidon repülly bé.”¹⁸ Az „Érdem Temploma” Csokonai költészetében viszont csak elvétve – így például a Kleist-fordításhoz illesztett verses ajánlásban – em-lékeztet a Virág-féle (némileg szekularizált) Walhallára.¹⁹ A Csokonai-versek inkább az archívum-koncepcióhoz közelítenek, hiszen a templom funkcióját többnyire a jeles tet-tekhez kapcsolt *nevek* – felirat formájában történő – megörökítésére korlátozzák: „A’ halhatatlanság felette / Örök templomát építette, / A’ melybe meg holt a’ halál. / Itt, ki szerette a’ múzsákat, / Nevével kérkedő táblákat / Merő gyémántokból talál” (*Serkentése a’ Múzsának*).²⁰ A *Gróf Károly Jó’sef Úrnak és A’ Haza’ Templomának örömnappja* templom-vízióinak ugyancsak fontos attribútumai a falakon függő gyémánttáblák. Ezek-be egyfelől – a méltatást az elődök érdemeire való hivatkozással megalapozó konvenció-hoz igazodva – a magasztalt gróf megdicsőült őseinek neveit vésik,²¹ másfelől – a genea-logikus elvű alkalmi dicsőítést az integratív panteon-gondolattal megemelve – „minden igaz magyar Nagynak” neveit metszik fel.²² Az „Érdem Temploma” Vályi Nagy ódáiban is az inskripció lapidáris ünnepélyességével őrzi a jeles hősök emlékeztétét: „Ti majd az Érdem Temploma’ faljain / Felmetszve lésztek; hol Maradékotok / Ha látja majd, tsó-kolni forrónn / Fogja ditső nevetek’ betűit” (74. óda – *A’ Magyarokhoz*);²³ „Ennek örök hírét Mú’sámnak lantja, ’s az Érdem’ / Szent Templomának Falja, hol / Fénylik örök neve. // Hirdetik a’ később Unokának-is” (80. óda – *A’ J. Czézár’ képihez*).²⁴ A didak-tikus-moralizáló költészet Virág-féle intő és feddő változatát tételes útmutatásokkal kö-vető Vályi Nagy-ódák azt is deklarálják, hogy ez a feliratokkal ékes monumentumként elképzelt templom-archívum a dicsőség minden más jelenél hatékonyabban tudja az érdem jutalmazásának és áthagyományozásának a feladatát ellátni: „Az illy nemes / Érzés örök hírt ad Neked és betses’bb / Minden borostyánnál; az Érdem’ / Háza’ falánn marad

¹⁶ „Zeng a’ ditsősség’ temploma; vígadoz / A’ benne, boldog fénnyei közt, lakó / Szent halhatatlanság, ’s borostyánt / Osztogat a’ jeles érdemeknek.” *M. Ország’ leírójához* = VIRÁG 1799, 65.

¹⁷ *A’ győzedelmeskedő magyar sereghez török háborúkor 1789* = VIRÁG 1799, 13.

¹⁸ VIRÁG 1801, 114.

¹⁹ „Kit a’ hartzok laurusával, / Kit a’ polgári tserfával / Jegyez ki a’ Tisztelet, / Hogy az Érdem’ Templo-mában / Tündököljenek sorjában / Feltördellt sírjok felett.” (*Méltóságos Sárvári F. Vidéki GRÓF SZÉCHÉNYI FERENTZNÉ, született Tólnai GRÓF FESTETITS JULIÁNA Asszonyságnak Ő EXCELLENTIÁJÁNAK* = CSOKONAI 1999, 170.)

²⁰ CSOKONAI 1992, 173. A gyémánt oszlopba metszett nevek, mint a múlhatatlan dicsőség jelei, az „Érdem Temploma”-képzettől függetlenül is rendkívül gyakran tűnnek fel a Csokonai-versekben. Lásd például: *Musa vetat mori; Nagy Sámuel Sanderjére; A’ Dugonits’ Oszlopa; A’ Nemes Magyaráságnak felülésére; Tisztelő Versezet*.

²¹ CSOKONAI 1992, 35.

²² CSOKONAI 1994, 80.

²³ VÁLYI NAGY 1999, 214.

²⁴ VÁLYI NAGY 1999, 225.

az felírva” (71. óda – *Károlyhoz, Ő Királyi Fő Hertzegségéhez*).²⁵ Mégpedig azért, mert – az antik-humanista közhely tanítása szerint – a kőbe vésett névnek nem maga a kő, hanem a múlhatatlan érdem biztosít maradandóságot, így egyedül a „Dicsőség Templomán” feljegyzett nevek képesek dacolni az elmúlással: „A’ pusztá név, ha bár aranybetűk között / Tündöklék is, ha nints az Érdem’ Templomán / Felírva, majd az összetört hitvány kövek / Között, örökre hant alá temettetik” (54. óda – *Eggy sír’ kőoszlopához*).²⁶ Míg tehát a felirat „a nyelvi kifejezés monumentalizálásával”²⁷ legfeljebb időlegesen győzheti le a mulandóságot, addig az „Érdem Templomát” felépítő költészet az epigrafikus monumentum verbalizálásával, pontosabban *textualizálásával* teljes sikerrel küzdhet ellene.

Ebben a képzetkörben csakis a (nemzeti) közösség érdekében hozott áldozatok ismerhetők el érdemként, és csakis a közösséget szolgáló nagy tettek jutalmazhatók (örök) dicsőséggel. A „Dicsőség Temploma” így a tiszteletadás olyan helyeként azonosítható, ahol egyfelől az egyén mutathatja be áldozatát a haza oltárán, másfelől a közösség ünnepelheti az arra érdemes egyént egy intézményesülő szertartásrend keretében. Ez az imaginárius (a közösségi emlékezetet²⁸ reprezentáló költészet által létező) *nemzeti kultushely*²⁹ egyaránt betöltheti a temetkezési hely (a mauzóleum), a dicscsarnok és az archívum funkcióját. E funkciók keveredését (és az ebből következő terminológiai bizonytalanságot), valamint összekapcsolódását, egybemosódását, azaz a *panteon-idea* megjelenését pontosan jelzi Pálóczi Horváth Ádám Csokonai-emlékverse: „Árnyékok! kik itt előttem remletek e’ *Templomban*, / Kiknek oszlopot emeltem kis *Mauzoleumban*. /

²⁵ VÁLYI NAGY 1999, 207.

²⁶ VÁLYI NAGY 1999, 173.

²⁷ THIENEMANN 1931, 72.

²⁸ A *mémoire collective* fogalmát Maurice Halbwachs francia szociológus alapozza meg *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925), *La topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte: Étude de mémoire collective* (1941) és *La mémoire collective* (1950) című munkáiban. (Az angol nyelvű kiadások közül lásd például: HALBWACHS 1950 és 1992; magyar fordításban lásd: HALBWACHS 1971 és 2000.) Frederic Bartlett szerint a fogalom használhatóságát jelentősen korlátozza, hogy Halbwachs „csak a csoportban történő emlékezéssel foglalkozik, és nem a csoportnak az emlékezésével” (BARTLETT 1985, 410). A szakirodalom tehát inkább *expresszívnek*, mint *explikatívnak* tekinti a *kollektív emlékezet* fogalmát (lásd erről: CANDAU 1996, 60–68). Ugyanakkor rendkívül termékenynek bizonyul Paul Ricoeur felvetése: „én azt javaslom, hogy a kollektív tudat fogalmát operatív fogalomként alkalmazzuk, és semmiféle szubsztanciális jelentést ne ruházunk rá. [...] Csakis az individuális tudathoz és az individuális emlékezethez mért hasonlóságban lehet a kollektív emlékezetet úgy felfogni, mint egy bizonyos csoport történelme szempontjából a jellegzetes események emléknymainak összességét [...]. Amint felismerjük, hogy itt analógiás átvitelről van szó, nincs semmi akadálya, hogy a magasabb rendű személyiségeket inherens emlékekkel rendelkező szubjektumoknak fogjuk föl, és saját időbeliségükről vagy történetiségükről beszéljünk” (RICOEUR 1999a, 55–56). Ugyancsak figyelmet érdemel Jan Assmann elgondolása, aki a *közösségi emlékezet* fogalmát a *kommunikatív emlékezet* és a *kulturális emlékezet* fogalompár segítségével igyekszik továbbgondolni. Meghatározása szerint „a kulturális emlékezet a kommunikativitól eltérően az intézményesített mnemoteknika ügye. [...] a kulturális emlékezet a tényszerű múltat emlékezetes múlttá s így mítosszá alakítja. [...] Az emlékezés alakzatai vallási értelmet hordoznak, és emlékező megjelenítésük gyakran ölti az ünnep alakját.” (ASSMANN 1999, 53.)

²⁹ A tradicionális vallási képzetkört itt egy világi princípium szorítja háttérbe, ugyanakkor a nemzeti képzetkör is látványosan szakralizálódik. E kettős folyamatról lásd: BÍRÓ 1998, 153.

Szabad e' egy Poétanak árnyékját közéték be / Iktatnom, 's koszorujának helyt adnom e rejtekbe? / [...] Jer hát, jer! végy Halhatatlan Arnyék! helyt *sírboltomban* / Koszorúd hervadatlan marad *Pantheumomban*".³⁰ A „Dicsőség Temploma”-képzetben az új panteon-gondolat hatékonyan tud ráépülni az allegorikus hagyományra. A haza „nagy embereinek” (virtuális) galériájaként elképzelt nemzeti panteon iránti igény kinyilvánításának hátterében pedig könnyen felismerhető az az egyre inkább időszerű törekvés, amely a nemzet halhatatlanjainak *intézményesített* tiszteletével kívánja a közösség identitását megalapozni, illetve megerősíteni.

A költészet monumentum-funkciója

A „Dicsőség Temploma”-képzet elsősorban azoknál a poétáknál tűnik fel, akik az ún. *bárdköltői szerepfelfogás* újra-, illetve átértelmezésével vélik teljesíthetőnek a magyar literátorokra bízott magasztos feladatot: a közösségi emlékezet áthagyományozását. E tradíció szerint a költő feladata a nagy tettek megéneklése, magasztalása, a hősök halhatatlansággal való jutalmazása, azaz a *közvetítés érdem és dicsőség között*. A hírnévvel (*fama*) jutalmazható hősi erény (*heroica virtus*) ugyanis nem feltétlenül jár együtt az örök dicsőséggel, hiszen könnyen áldozatul eshet a „falánk”, a „pusztító”, a „könyörtelen” idő hatalmának. Az érdem – ahogy erre Horatius is figyelmeztet – közvetítést, megörökítést, áthagyományozást igényel: „neque / si chartae sileant, quod bene feceris, / mercedem tuleris” (*Ad Censorinum*).³¹ A virtus glóriára váltásának hagyományos (antik-humanista) problémájára világít rá Coluccio Salutati is: „Nullus enim, quantacunque scientia eluceat, famosus est, nisi quatenus celebratur” (*De laboribus Herculis*).³² Innen nézve a költészet által felépített „Dicsőség Temploma” az a hely, ahol érdem és dicsőség összekapcsolásának ünnepélyes procedúrája végbemehet. Csokonai *Gróf Károly Jó'sef Úrnak* című költeményében például „a' *Virtus*' és *Érdem*' ösvényjét” megmászó, fáradt bajnokot „a' meredek bértznek” tetején „Hónor” bársony palástba öltözteti, ambróziával éleszti, majd pedig „nyájas karjain vezetvén / Viszi a' *Ditsőség*' Templomába”.³³ A költészet azzal, hogy kapcsolatot létesít *egyéni* érdem és dicsőség között (tehát az arra érdemeseknek felkínálja az evilági öröklét lehetőségét), közvetíteni tud *közösségi* múlt és jelen között is, azaz képes a közösségi identitást az emlékezetben megalapozni. E közvetítő szerep betöltésére – a költészet és az emlékezés közös származtatásával – már a mitológiai hagyomány felhatalmazza a költőt: az isteneket énekeikkel dicsőítő Múzsák Zeusznak és

³⁰ CSOKONAI 1960, 268, 271. (Kiemelések tőlem – P. T.)

³¹ *Carm.* IV, 8, 20–22. Kárpáty Csilla fordításában: „s derék / tettednek, ha a dal néma: babérait / nem téped le.” = HORATIUS 1961, 287.

³² I, 8, 10. „Bármekkora tudással is ékeskedjék valaki, nem válhat híressé, míg nem magasztalják” – idézi a kérdéskört részletesen tárgyaló Bene Sándor: BENE 1999, 54–55, illetve 45–49. A tudós humanista laudációról lásd még: KLANICZAY T. 1985.

³³ CSOKONAI 1992, 35.

Mnémoszünének a lányai.³⁴ A Múzsák segítségével a költő beavatottként, az emlékezés isteni eredetű képességének birtokosaként teljesítheti ősi és szent küldetését, „a csoport-emlékezet őrzését”.³⁵ (E funkcióra utal egyfelől a magasztaló, fohászzkodó és hálát kifejező invokatív formulák készlete, másfelől a kiválasztottság és felhatalmazottság jelképe, a babér vagy borostyán.³⁶) Ezzel a költészet hivatását megalapozó tradícióval a „modern” költőknek is számot kell vetniük – akár valamiféle (ön)affirmatív megnyilatkozásként (ahogy például Shelley teszi *A Defence of Poetry* című értekezésében³⁷); akár *nosztalgikus-elégikus* visszatekintésként (amire mondjuk Arany János költeménye, *A dalnok búja* lehet a példa³⁸).

A bárdköltői szerepfelfogás népszerűsége a 18–19. század fordulójának magyar irodalmában³⁹ nem egyszerűen egy európai (divat)jelenség sikeres hazai recepciójának következménye. A vonzerő annak is köszönhető, hogy ez a tradíció tökéletesen alkalmas egy korszerű, ám a költészet szakrális státusát megőrző, sőt tekintélyét megerősítő funkció átvételére és elfogadtatására. „A nemzet költőjének” ideája a bárdköltői szerepfelfogás aktualizálásával formálódhat meg a századforduló évtizedeiben. A magyar poéták közül talán az *Osszián*-fordító Batsányi az, aki a legutadatossabban készül erre a „fenséges érzület” jegyében alakított szerepre.⁴⁰ Batsányi a bárdköltészetet – ahogy erről a *Kárthón* bevezetése is tanúskodik – a közösségi emlékezet letéteményesének tekinti: „A bárdok vagy bárdusok olyan különös rendbéli emberek voltak az északi népeknél, kik, hivataltok szerint, azoknak jeles cselekedeteiket énekelve magasztalták, versekbe foglalták, s e szerint emlékezeteket a később időkre átküldötték.”⁴¹ Saját költői feladatát is e szerephagyomány követésében, a közösségi múlt jeles eseményeinek megidőzésében, a hősök emlékezetének átörökítésében találja meg.⁴² Költőtársait is ennek az érdemszerző

³⁴ Ehhez lásd például: KERÉNYI K. 1977, 72; 1984, 177–178; DERRIDA 1997, 148.

³⁵ ASSMANN 1999, 54.

³⁶ KIRÁLY 1995, 57. Horatiusnál például: „Me doctarum hederæ præmia frontium / dis miscent superis” *Carm.* I, 1, 29–30. Bede Anna fordításában: „Engem bölcs koponyák díszé, a zöld babér / istenné magasít” = HORATIUS 1961, 59.

³⁷ „Poets [...] reanimate [...] the sleeping, the cold, the buried image of the past. Poetry thus makes immortal all that is best and most beautiful in the world [...] Poetry redeems from decay the visitations of the divinity in man.” SHELLEY 1995, 46–47. Mohay Béla fordításában: „A költészet [...] életre kelti a múlt szunynyadó, kihűlt, eltemetett képét. Így módon a költészet halhatatlanná teszi mindazt, ami a világon legértékesebb és legszebb [...] A költészet megmenti az enyészettől az istenségnek emberben való jelenéseit.” SHELLEY 1965, 214.

³⁸ „Oh, ti nagyok, oh, ti dicsőek, / Félisteni régmúlt időnek, / Szerencsés dalnokok! // Fényes, magasztos korban élni, / Büszkén emlékezni, s remélni, / Tinéktek adatott! / Osztozni a hősnek babérján, / Vagy bús panaszt emelni sírján: / De mindig – szabadot. // Megállapítani az időnek, / A múlt kódéba sietőnek, / Rohanó kerekét, / Bírván szelíd ének hatalmát, / Öröklétté tenni a márt / S tegnap történetét.” ARANY 1951, 152. A *remény és emlékezet* páros toposzának értelmezéséhez lásd: SZILI 1996, 72–78.

³⁹ Az ún. *osszianizmus* jelenségéről európai kitekintéssel, összefoglaló igénnyel lásd a Batsányi-kritikai kiadás jegyzetanyagát: BATSÁNYI 1953, 526–550.

⁴⁰ Erről részletesebben lásd: BÍRÓ 1998, 334–338; DEBRECZENI 1994, 12–14.

⁴¹ BATSÁNYI 1953, 189.

⁴² Lásd például 1788. november 1-jén kelt – sokszor idézett – levelét Teleki Józsefhez: BATSÁNYI 1953, 529.

küldetésnek a vállalására biztatja (*Serkentő válasz Virág Benedekhez; Levél, Szentjóni Szabó Lászlóhoz; Búsongás*), és elődkereső gesztusait is a bárdköltészet iránti elkötelezettség hatja át. Ányosban nem „az érzékenység poétáját” látja, hanem – ahogy Bíró Ferenc megállapítja – azt a költőt, „aki a poézist a nemzet emlékezetének közegeként fogja fel”. Számára ugyanis csak a *bárdköltőként* felmutatható Ányos lehet „követendő előd, folytatandó tradíció, költői mintakép”.⁴³ Arról, hogy a bárdköltői szerep nem csupán valamiféle ifjúkori irodalomalapítási láz (tünékeny) fejleménye, például *A magyar lantos* című vers, valamint a *Várna és Mohács* és *A magyar költő idegen messze földön* cím alá foglalt költemények tanúskodnak.⁴⁴ Ez utóbbi kompozíció, melyet összegző igénnyel formál meg és költői testamentumának szán,⁴⁵ legfeljebb arra enged következtetni, hogy az ambícióiról immár végleg lemondó, „idegen messze földre” száműzött költő „a hív Múza” közvetítésével, érzelmes koszorúzási ceremónia keretében – a már jó ideje „Ossziánom boldog örökössének”⁴⁶ tekintett – Kisfaludy Sándorra ruhazza át a nemzet költőjének magasztos szerepét: „Zengj, énekelj gyakran néped örömére; / Fáradozz, munkálkodj javára, díszére; / Siess, siess bátran pályádnak végére, / S légy a magyar bárdok példája, vezére! // Nem múlandók a te kezed alkotmányai, / Koszorúra méltók elméd találmányai: / Melyekért míg téged Helikon leányi / Szébbel tisztelnének, – ezt küldi Batsányi”.⁴⁷

„Főleg Ányostól kapott lángot”⁴⁸ az a Virág Benedek is, aki költészetét már úgy állítja a közösségi emlékezet szolgálatába, hogy nem csupán a nemzeti múlt megjelenítésére, hanem a jelenkor és a nemzeti öröklét közötti közvetítésre vállalkozik. Ezt a költői szerepértelmezést 1822-ben megjelent *Poétai munkáinak* verses *Előszóza* – az *ultima edition*nak szánt gyűjtemény sajátos paratextusaként⁴⁹ – az egész életműre vonatkozóan deklarálja: „Irf, 's azzal emeld a' nemzeti lelket; / Földre ne húzd, mert az nem földi. Dicsérni akarsz-e? / Méltatlant ne dicsérj. Hirdesd a' régi dücsöült, / 'S mostani embereket, kik példák jóra lehetnek.”⁵⁰ Virág – ahogy ezt már *Poétai munkáinak* 1799-ben megjelent első kiadása is sugallja – programszerűen építi fel „a nemzeti költő” magas

⁴³ BÍRÓ 1998, 171. Nem meglepő, hogy később a *Nemzeti hagyományokat* író Kölcsy is a nemzeti emlékezet poétáját ismeri fel Ányosban: „szívétől veszen táplálatot emlékezete, mely a nemzet múlt korának történeteinek oly örömmel andalog, s a viruló mezőn a rajta elhullott hős árnyékát pillantja meg; kísérőjévé teszi a bajnoknak a poétát, s az új kort a régivel összekötve, e párosításban egy költői középvilágot keres, melynek megszeliült, megnesmesített fényében magát minden érző hazafi fellelhesse, s meglelkesítve lelhesse fel.” KÖLCSEY 1960, I, 522.

⁴⁴ A *Várna és Mohács* kapcsán a szakirodalom kiemeli, hogy Batsányi „kísérletet tett a bárdus-dalok magyar meghonosítására”. BATSÁNYI 1953, 537.

⁴⁵ Erről lásd: BATSÁNYI 1953, 471.

⁴⁶ *Kisfaludi-Himfihez* = BATSÁNYI 1953, 107.

⁴⁷ BATSÁNYI 1953, 143.

⁴⁸ TOLDY 1870, 287.

⁴⁹ A paratextus fogalmához lásd: GENETTE 1996, 84.

⁵⁰ VIRÁG 1822, 6.

presztízsű szerepkörét.⁵¹ Ehhez a szerepkörhöz pedig elválaszthatatlanul hozzátartozik a „Dicsőség Templomaként” a költészetben formálódó nemzeti panteon papi-szertartásmesteri tiszte. Virág – e felelősségteljes tisztnak megfelelően – a költői szónak elsősorban „monumentum-funkciót”⁵² tulajdonít. Sokat emlegetett „fenkölt” hazafisága, „erkölcsi szigora”, frázisszerűsége és monotóniája (hiszen még a Virág-apologéta Zlinszky Aladár is „költészete egyhangú fensíkjáról” beszél)⁵³ jórészt azzal magyarázható, hogy a költői szerepfelfogását megvilágító pindaroszi, theokritoszi, horatiusi közhelykészlet⁵⁴ meglehetősen változatossággal, ám szentenciózus didaktikussággal épül be ódáiba. A *Gróf Festetics György Ő Nagyságának* című költeménye például a költészet halhatatlanná tevő (érdem és dicsőség között közvetítő) képességét formulázó tétellel alapozza meg a vállalt küldetést: „Sirjokba dőltek sok jeles emberek / Nevekket egygyütt; mert csak Azok, kiket / Megtisztel a’ virtust-imádó / Múzsá’ ditső szava, nem halandók.” Ha pedig a virtus áthagyományozására a Múzsá hivatott, akkor a „Dicsőség Templomát” is a költő éneke nyithatja meg az arra érdemesek előtt: egykor Gyöngyösi „harsány tárogatója” a „Márs’ fijaként” érdemeket szerzett „nagy Keményt” részesítette „örök jutalomban”, most Virág „Múzsája” a „Minerva példás gyámolaként” ünnepelt Festetics Györgynek ígér halhatatlanságot.⁵⁵ Virág költeményeinek egész sora olvasható a „Dicsőség Templomába” való bebocsátás ceremóniális aktusaként. A szertartásmester még az elsősorban Baróti Szabó Dávid „Jóltévőjeként” dicsért Pyber Benedek előtt is megnyitja a panteon kapuját: „Tégedet én, mert Kalliopém ígére segédet, / A’ magyar Égnek öröm-palotáiba, hol csak az érdem / Fog helyet, és fénylik mint csillag, vinni akarlak” (*Gyerkenyi Pyber Benedeknek*).⁵⁶ Valóban nem tűnik túlzásnak az a megállapítás, hogy „korának alig van neves férfia, kinek nemes érzülete, tette Virág hálás lantján elismeréssel ne találkoznék”.⁵⁷ Még a vezéri státus ígézetében tevékenykedő Kazinczy is Virágtól várja, hogy az arra érdemeseket úgymond beiktassa a halhatatlanok közé: „Tiszteld-meg emlékezetét, édes barátom, egy versezettel” – szólítja fel 1813. július 11-én kelt levelében a dicsőítő ódák poétáját egy csatában elesett „vitéz ifjú”, „a’ mi kedves Csehynk” érdekében (akitől egyébként Kazinczy – oly jellemző módon – azt remélte, „hogy nem halni hanem élni fog a’ hazának”).⁵⁸ Virág természetesen teljesíti kötelességét, és a „vitéz ifjú” dicsőséges halálát megörökítő ódát a szokványos önaffirmatív frázissal zárja: „Zengj dicsőséget

⁵¹ Erről részletesen lásd: BÍRÓ 1998, 371–378. E szerep velejárója az is, hogy a pályakezdő literátorokat, így például Bajzát és Toldyt a „szent öregként” tisztelt költő szenteli fel „egy csókkal” és fogadja „a Músák szolgálatába” egy (házi) beavatási rítus keretében; TOLDY 1862, 3. Lásd még: DÁVIDHÁZI 1997, 191–192.

⁵² TÓTH S. 1998, 144.

⁵³ TOLDY 1862, 4; BÁN A. 1904, 19; ZLINSZKY 1899, 9.

⁵⁴ Az antik reminiscenciák és a rendi-hazafias tematika „keveredését” vizsgáló Fried István megállapítása szerint: „Olyan tudatosan a versebe applikált, leginkább Horatius-motívumokkal találkozunk, melyek az antik példa, hivatkozás segítő erejét kéri kölcsön a tárgy nagyszabásúvá tételére.” FRIED 1975, 573.

⁵⁵ VIRÁG 1799, 10.

⁵⁶ VIRÁG 1822, 142.

⁵⁷ BÉLAY 1881, 13. Virág „hősgalériájának” nagyságrendjét jól érzékelteti Kisbán Emil áttekintő felsorolása: KISBÁN 1937, 37–47.

⁵⁸ *KazLev*, X, 482.

neki énekedben, / Músa! mert a' kit te szeretsz, csak annak / Kedvez az Ég is" (Gyka *Emmanuel Constantinnak Csehi József haláláról*).⁵⁹

Közismert szakirodalmi megállapítás, hogy a bárdköltészet Csokonai számára is vonzó szerephagyománynak bizonyul.⁶⁰ A báró Vay Miklósnak címzett *Tisztelő Versezet* például a „bárdusoknak” tulajdonított (rendkívüli) képesség hangsúlyozásával indítja a jeles férfiú dicséretét: „Nemes Lélek! légyen szabad Múzsátskámnak szóllani. / Sokszor tud egy kis halandó halhatatlanítani. / Hadd zengjem Osszián' Lantján Hérósba szállt Lelkedet, / Melly a' mulandók' Sphaeráján már fellyül emelkedett”.⁶¹ A *halhatatlanítás* képességeként (és egyben kötelességeként) felfogott bárdszerep határozza meg a *Mélt. Gróf Festetits György Ő Nagyságára. A' Hadi Oskoláról* című költemény beszédmódját is: „Hanem ki léssen, Bárdusaink közül, / Ki a' sok elmés Hunnia' hadnagyit / A' Léthe' zsibbasztó vizétől / Trombitaszón az Egekre hordja?”⁶² Ugyancsak ez a beszédmód uralja a Széchényi Ferencnének címzett és Kleist *Tavasának* fordítása elé illesztett ajánló verset, amely lényegében az *Ad Censorinum* argumentációját követi: „Én bővölködöm versekben; / NAGYSÁGOD pedig ezekben / Mindég nemes kedvet lél. / Méltán is; mert kit lantjára / Vesz a' Múzsza, Nap' módjára / Fénylik az, 's mindenha él. // A' gyémánt jelek elvesztek, / Léthét úszszak sok keresztek, / Sok oszlop a' porba ül; / Ellobban *Stuver'* remekje, / És *Hayden'* bájos énekje / A' szellőkön elrepül: // De a' Múzsáknak szózatja / A' sírt is megrázkódtatja, / 'S életet fúvall belé; / A' Virtus nevét felfogja, / Örök trombitán harsogja / A' földről az ég felé.”⁶³ A horatiusi „Dignum laude virum Musa vetat mori. / Caelo Musa beat”⁶⁴ jegyében elgondolt költészet még az erőteljesen szublimáló hajlamú, ódáit többnyire minden konkrét, illetve személyhez köthető vonatkozástól megfosztó Vályi Nagyot is a hatása alá vonja: „Halhatatlanná teszi a' Vitézek' / Érdemét lantod; – mikor a' Halálnak / Székinél hamvok hever, énekelsz te / Rólok idővel. // Azt, ki bódoggá szeretett Hazáját / Tette, későnn sem hagyod elfelejtni; / Hürod' a nemzett Maradék előtt-is / Zengeted arról” (25. óda – *A' poézishoz*).⁶⁵ Mint ahogy – a költőtársát a „szent kötelességre” figyelmeztető – Berzsenyit is lenyűgözi a poézis monumentum-funkciója: „Mennyi nemes Hamvak vagynak még néma homalyba / Zárva, kiket méltán lantjára vehetne Homer is / Mú'sa hevítsd Horváth lelkét, ne felejtse Hazáját / Szent kötelességét szép híre arány koronáját” (*Horváth Ádámhoz*).⁶⁶

⁵⁹ VIRÁG 1822, 127.

⁶⁰ Lásd például: BIRÓ 1998, 397.

⁶¹ CSOKONAI 2002, 127. És egy „variáns” Kazinczy Klárától: „Azt, aki aranykort hozott vas-időkre, / Halhatatlansuk halandó létünkre.” (*Méltóságos Gróf Festetich György epithaphiuma* = MEZEI 1983a, 592.)

⁶² Csokonai egyébként a „bárdusaink” szóhoz jegyzetet is fűz: „A' Bárdusok valának a' Celta, Gallus 's a' t. népeknek Poétáik, kik Isteneikről, Eleiknek vitéz tetteikről, 's egyéb nemzeti dolgokról énekeltek.” CSOKONAI 2002, 176.

⁶³ CSOKONAI 1999, 169–170.

⁶⁴ *Ad Censorinum. Carm.* IV, 8, 28–29. Kárpáty Csilla fordításában: „Nem hagy veszni derék férfit a Múzsza; ő / éggel boldogít” = HORATIUS 1961, 287.

⁶⁵ VÁLYI NAGY 1999, 112.

⁶⁶ BERZSENYI 1979, 50.

A bárdköltészeti szereptudat kinyilvánítását szolgáló toposzkészlethez tartozik az *Ad Lollium* híres Agamemnón-példázata is. Csokonai például többször is beilleszti szövegeibe: „Sok nagy nevek 's betses érdemek egy sorban / Megvetve heverték mohosan a' porban. / Sok Vitézek, derék Hérók itt valának, / Agamemnón előtt a' kik virágzának. / A' Feledékenység ült ezek tetején, / Vastag gyászos darótz volt burkolva fején” (*A' Dugonits' Oszlopa*).⁶⁷ A horatiusi locus *A' méla Tempefői*ben is felbukkan: először a gróf Fegyverneki meggyőzésével próbálkozó Tempefői érvel az *Ad Lollium* négy sorával: „Éltek vitézek túl Agamemnónon; / De esmeretlen ködbe borúltanak, / 's Homályos éjbe vesztenek: mivel n[em] / Nyertenek Érdemeik Poétát”,⁶⁸ majd Iroványi támogatja meg Tempefőit a toposz honosított – a magyar históriára alkalmazott – változatával: „Az Attila roppant táborába, Nagyságos Uram, egy se lett volna derék vitéz? Annakutánna annyi századok lefolytában a' termékeny Magyar Nemzet tsak tiz, tizenkét vitézt szültt volna? – Azt fel sem lehet tennünk vitéz Magyar Öseinkről: de mi már tsak azokat tudjuk a' kiket a' tudósok elmék maradványi [me]g tartottak. A' többi setét fedél alatt lap-pang.”⁶⁹ Talán nem véletlen, hogy Pálóczi Horváth Ádám is az *Ad Lollium* nevezetes helyéhez nyúl vissza Csokonai-émlékversében – ám az ő adaptációjában Agamemnónt már „Akhilles” váltja fel: „Homér' nem hogy kisebb volna most a nagy Akhillesnél, / Sőt ha Homér nem lantolna, 's e köldús Énekesnél / Nem bámúlnánk az Erősnek remek monumentomát: / Alig lelnénk Akhillesnek emlékezet nyomát.”⁷⁰

Egy I. Ferenc császárhoz intézett kérvény is arról tanúskodik, hogy Csokonai a nagy tettek és jeles hazafiak megéneklését, a *halhatatlan halottak* emlékezetének fenntartását, átörökítését tartja a költőhöz leginkább méltó feladatnak: „Nihil poëtis accidit unquam felicius, quam Heroum sub alis, laudes eorum cecinisse, qui dum pro vita gentium vixere, ad immortalitatem moriuntur.”⁷¹ A (hősi) halál és az evilági halhatatlanság szembeállításának és egyben kiengesztelő egymásba fordításának oxymoronos formulája *A' Haza Templomának örömnapjában* éppúgy feltűnik („Ugy van! ez a' környék a' holtak' lakja lett, / De kiket a halál halhatatlanná tett”⁷²), mint Csokonai egyéb, a bárdköltői elhivatottsággal összefüggésbe hozható költeményeiben (*Serkentése a' Múzsának; A' Nemes Magyarorságnak felülésére*). A formula megtalálható Ányosnál („S minden érrugásban fogunk emlékezni, / Hogy egy olyan halott nyugszik kebelünkben, / Kinek halhatatlan neve nemzetünkben!”⁷³), Batsányinál („halhatatlan holtak, / Kik tiszteletének fő tárgyai voltak”⁷⁴), Vályi Nagynál („A' Halandóság, noha benned, óh mord / Értz! segítséget kere-

⁶⁷ CSOKONAI 1992, 140–141.

⁶⁸ CSOKONAI 1978, 42. „Vixere fortes ante Agamemnona / multi, sed omnes inlacrimabiles / urgentur ignotique longa / nocte, carent quia vate sacro.” (*Carm.* IV, 9, 25–28.)

⁶⁹ CSOKONAI 1978, 42–43.

⁷⁰ CSOKONAI 1960, 269.

⁷¹ CSOKONAI 1999, 60. Muraközy Gyula fordításában: „Költőknek még sohasem jutott boldogítóbb feladat, mint hogy a Hősök védőszárnya alatt azok dicséretét énekelték meg, akik, miután a nemzet életéért éltek, a halhatatlanságnak haltak meg.” = CSOKONAI 1999, 489.

⁷² CSOKONAI 1994, 75.

⁷³ *Igaz hazafi* = ÁNYOS 1984, 42.

⁷⁴ *Búsongás* = BATSÁNYI 1953, 34.

sett, de nem lelt; / Halhatatlanság ragadá-ki hírét / Férges öledből”⁷⁵), és persze Virágnál is, akinek (elvont) patrióta eszmeiséget hirdető szövegei szinte tanáros pedantériával ismétlik a megtanulandó leckét – hol a mértékül állított példa erkölcsi kisugárzásában bízva: „tudta, hogy ember Ő, / És hogy halandó, kit csak a’ nagy, / ‘S a’ feles érdemek istenítnek”;⁷⁶ hol pedig az evidencia-élményt nyújtó (propozíciós) maximákat mozgósítva: „A’ halandóság fia halhatatlan / Érdemek által”.⁷⁷

Az erény tipológiája

A „halhatatlan halottak” emlékeztetének áthagyományozására vállalkozó költészet nem (vagy csak nagyon részlegesen) adhat teret az individualizációnak.⁷⁸ A dicsőített erények csak fennkölt elvontságukban képesek (szakrális) közösségteremtő funkciójukat betölteni. Az ódák állandó emelkedettsége és frázisszerűsége – a műfaji tradíciókhoz való igazodáson túl – annak a retorikai stratégiának a következménye, amely a profanizálódás veszélyétől tartva elutasít minden kifejtést, pontosítást, részletezést, és a magasztalás toposzkészletének variálásával, az ornamentikus repetícióval véli teljesíthetőnek vállalt feladatát. A laudációs séma működését jól példázza Berzsenyi *Orczy’ árnyékához* című költeményének keletkezéstörténete: a szerző ugyanis számottevő módosítás nélkül tudja az eredetileg *Kazinczy Ferenchez* címzett méltatást (a mester szavaival „tömjént” és „bálványozást”) Orczyra átruházni.⁷⁹ Persze ezek az erősen formalizált és ritualizált költemények – így például a Virág-ódák – nem csupán arra „intenek”, hogy a halhatatlanság kizárólag a virtus bajnokait illeti meg. Azt a kérdést sem hagyják megválaszolatlanul, hogy voltaképpen *milyen* tettek érdemesítenek az örökkévalóságra. Ez a definitív szándék ismerhető fel például a *Nunkovits György’ emlékezete* című epicediumban, amely először implicit módon, kizárással határolja körül az erény fogalmát: „Márványra festett pompa, kevély nevek! / Fényes hiúság’ képi, nagy oszlopok! / A’ semmiség’ bús éjtszakája / Tsalfa világtokat elborította!”; majd a negatív definíciót tételes deklarációval pontosítja és nyomatékosítja: „Heába tapsolsz rettenetes Halál! / Kik érdemekkel nyertek örök nevet: / Kik nem magok’ hasznoknak éltek, / Büszke hatalmad alá nem esnek”.⁸⁰ Az érdem meghatározásának ezt a technikáját alkalmazza Vályi Nagy *Eggy sir’ kőoszlopához* (54. óda) című költeménye is: „A’ pompa, nemzettség, arany, polgári rang / Nem ad minékünk halhatatlan hírt ’s örök / Nevet, sem a kegyetlenül dühösködő / Időnek ártalmas fogát kinem veri. / [...] Be megcsalatkozik, ki azt hiszi, / Hogy felmaradhat Virtusok

⁷⁵ *Felséges II-dik Jó’sef koporsójához* (69. óda) = VÁLYI NAGY 1999, 201.

⁷⁶ *Sándor Leopold királyi Hertzeg Palatinus’ emlékezete* = VIRÁG 1799, 45.

⁷⁷ VIRÁG 1922, 259. A költemény a Toldy-féle kiadásban *Intés* címmel jelent meg (VIRÁG 1863, II/73.)

⁷⁸ Ahogy a kor hazafias ódaköltészetét áttekintő Mezei Márta fogalmaz: „A címzettek nevein kívül [...] nincs a versekben semmi jellegzetesen egyéni, személyes vonás. [...] A ’haza szerelme’ ezekben a versekben többnyire csak nagyságában magasztaltatik, általánosságban és elvontan”. MEZEI 1974, 193.

⁷⁹ Erről részletesen lásd a kritikai kiadás jegyzetanyagát: BERZSENYI 1979, 627–629.

⁸⁰ VIRÁG 1799, 29–30.

nélkül neve, / Ha metszve márványoszloponn soká ragyog – / [...] Tsuppán az Érdem, és Minerva tartja-fel / Nevünket, elromolhatatlan oszloponn.”⁸¹ Az e szövegekben felismerhető erény-definíció lényegében megegyezik a francia felvilágosodás (morál)filozófusai által oly hatékonyan propagált (és a görög-római hősi múlttal mint kanonikus példatárral támogatott) meghatározással, miszerint az erény olyan lemondásnak, illetve önkorlátozásnak tekinthető, amelyre az a belátás teszi alkalmassá az egyént, hogy saját érdekeit *kötelessége* alárendelnie a közösség érdekeinek.⁸² Az önérdék ilyen korlátozásával, sőt megszüntetésével egyfelől a *genus hominum* értelmében vett közösségnek tartozik az egyén (miként azt például a *Levelek Falconet-hez* Diderot-ja hangsúlyozza), másfelől pedig a *patriának*, hiszen – ahogy a *Politikai töredékekben A hazáról* elmélkedő Rousseau fogalmaz – „az emberszeretet nem adja meg az erényeknek azt az energiát, melyet a hazaszeretet ad”.⁸³ Ez a morálbölcseleti tanítás, amely az egyént a közösség szolgálatára rendeli, hol *szakralizáló*, hol *utilitarista* metaforika közvetítésével válik a bárdköltészeti közhelytár részévé. A vizsgált szövegek az erényes tettet vagy a haza oltárán bemutatott *áldozatként* (Virág: *M. Ország’ leírójához*; Kreskay Imre: *Ányos Pálhoz*), vagy a közösség *hasznaként*, illetve a hazának lefizetett *adóként* (Ányos: *Az „Orvosi Oktatások” szerzőjéhez*; Virág: *Nunkovits György’ emlékezete*; Csokonai: *Rhédey Lajos Úrhoz*) mutatják fel. Itt már „nem a vallásos buzgóság, hanem a haza érdekében végzett áldozatos tevékenység” teszi az egyént érdemessé, és csakis a hazafiúi áldozatok emelhetik (a költészet közvetítésével) azok közé, akiknek emlékeztét a közösség megőrzi és átörökíti. Így persze az érdem sem a túlvilágon, hanem „a nemzet keretei között” nyeri el jutalmát.⁸⁴ A patriotizmus eszmeköre tehát a religiózus szolgálat-etika átértelmezésével teremti meg az evilági (profán) halhatatlanság lehetőségét. (Erre a felismerésre épül Ugo Foscolo *Dei sepolcri* című nagyhatású műve is, melynek alap gondolata szerint „az öröklét isteni eredetű adománya csakis a società nazionaleban, a nemzeti társadalomban realizálódhat”.⁸⁵)

Az egyén tehát csak a közösséget szolgálva élhet erényes életet. E szolgálat érdemként való elismerése és jutalmazása viszont a közösség (illetve a közösség nevében megszólaló költő) kötelessége. A Virág-féle (bárd)költői szereptudat jórészt éppen azon a meggyőződésen alapszik, hogy az egyén és a közösség kapcsolatát szabályozó erkölcsi normarendszer (zavartalan) működése felett a költőnek kell őrködnie. Ez a szerepfelfogás nem csupán azt kívánja meg a költőtől, hogy áldozatos tettekre buzdítsa a haza (olykor elsatnyulni látszó) fiait, hanem azt is, hogy örök monumentummal tisztelje meg a felismert honfiúi erényt. A Virág-ódák kommunikációs alaphelyzete – az erénynek hódoló

⁸¹ VÁLYI NAGY 1999, 172–173.

⁸² Az erény fogalmát nem csupán *Az erkölcsi jóról és rosszról* bölcselekedő Vauvenargues és *Metafizikai értekezésében Az erényről és a bűnről* értekező Voltaire határozza meg így, hanem például a *Levél Franquières-hez* Rousseau-ja, valamint *A szellemről* 14. fejezetének (*Az előítéletek szerinti erényekről és az igazi erényekről*) Helvetiusa is: LUDASSY 1975, 52, 55–56, 122–123, 393–394, 415, 418.

⁸³ LUDASSY 1975, 375–376, 278. Az idézett szöveg Ludassy Mária fordítása.

⁸⁴ BÍRÓ 1998, 172.

⁸⁵ PÁL 1988, 158. Lásd még ehhez: MORTIER 1983, 166; BÍRÓ 1998, 439.

költő többnyire a haza nevében jutalmat ígér, illetve oszt az arra érdemeseknek – pontosan jelzi az e szerepfelfogásból következő költői feladatot: „Nem lesztek jutalom nélkül, nem! kedves anyátok, / A' Haza, – nagy, szent Név! – köti már a' ritka ditsősség' / Zöld bokréjátát fejetekre” (*A' táborból megtért Hazafiakhoz*);⁸⁶ „Pusztá halmodról ne törődgy; barátod' / Lantya meg-tisztel, mivel érdemes vagy! / Illyetén márványt nem akárki nyerhet Tőle; örülhetsz” (*Büdeskuti vitéz Hazánkfiának emlékezete*).⁸⁷ Ehhez a bárdköltői szerepmódel által előírt retorikai sémához igazodnak a Vályi Nagy-ódák is: „Lantomra méltó vagy te nemes Vitéz; / Te, óh Királyság' védje, te Nemzedet' / Ótalma! Méltó hogy nevedről / A' Maradék velem énekeljen” (76. óda – *A' Vitézhez*);⁸⁸ „Így lantra méltó vagy Hazámnak / Hív fia, tégedet énekellek” (79. óda – *A' jó Hazafihoz*).⁸⁹

A bárdköltő mindenekelőtt a (gyakran életáldozattal járó) vitézi tett, a bajnoki erény, a „Magyar / Bellona' bátor Magzati!”⁹⁰ előtt tárja ki a „Dicsőség Templomának” kapuját. Az e hősi virtust dicsőítő költészet a többnyire Akhilleuszra, Perszeuszra, Aikoszra, Hé-
raklészra hivatkozó, a Nagy Sándor-tiszteletben tetőpontra jutó antik hőskultusz toposz-
készletét aktualizálja, de átörökíti „a kegyességgel társított vitézség”, „a pietas szolgál-
tába állított fortitudo” eszményét is: elsősorban a késő-középkori lovagideált megteste-
sítő Szent László király körül kialakult kultusz, valamint az *athleta Christi* barokk ideál-
ját középpontba állító Zrínyi-kultusz elemeit.⁹¹ A hősi tematika egyik korszakreprezen-
táns változata, „az insurrectio költészete”⁹² ezt a hagyományt felhasználva magasztalhatja
a magyar nemesség vitézi erényeit. A „halálra szokott Lelkek, hazabéli Vitézek”⁹³ dicsőí-
tésének (ódái) ceremóniáját többnyire a „Dulce et decorum est pro patria mori!”⁹⁴ formu-
lája alapozza meg. A horatiusi formula már Ányos költészetében feltűnik („Hazája ki-
vánnya ezt a gyermekektől, / S szép is így meghalni ellenség kezektől”⁹⁵), majd Virág –
ebből a szempontból is példászerű – költeményeiben válik a dicsőítés retorikájának nél-
külözhetetlen elemévé (*A' táborból megtért Hazafiakhoz*; *A' győzedelmeskedő Magyar
Sereghez Török háborúkor*; *Büdeskuti vitéz Hazánkfiának emlékezete*). A pályakezdő
Batsányi is az életáldozatot követelő hősi virtus előtt tiszteleg *A' Magyaroknak vitézsége*
című munkájával, hiszen – az *Elöl-járok beszéd* szerint – azoknak a „hazai vitézeknek” a
tetteit örökíti meg, „kik Hazájakért és annak ditsősségéért magokat fel-áldozni nem
szánták”.⁹⁶ Batsányi – a jezsuita *Bellica Hungarorum fortitudo* átdolgozásával és kiegé-
szítésével – a vitézi erények olyan példatárát hozza létre, amely alkalmas „a nemesi-

⁸⁶ VIRÁG 1799, 127.

⁸⁷ VIRÁG 1799, 75.

⁸⁸ VÁLYI NAGY 1999, 217.

⁸⁹ VÁLYI NAGY 1999, 225.

⁹⁰ *A' győzedelmeskedő Magyar Sereghez Török háborúkor* = VIRÁG 1799, 12.

⁹¹ Az antik hőskultuszról: KLANICZAY G. 2000, 42. Ehhez lásd még: FARNELL 1921. A középkori és ba-
rokk lovagkultuszról: KLANICZAY G. 2000, 153–164; KLANICZAY T. 1985, 41; BITSKEY 1999, 131–132.

⁹² SÁNDOR 1945, 97–101.

⁹³ *A' táborból megtért Hazafiakhoz* = VIRÁG 1799, 127.

⁹⁴ Horatius: *Ad Amicos* (Carm. III, 2, 13).

⁹⁵ *Generalis Gróf Vurmser vitézsége Habelschvertnél* = ÁNYOS 1984, 47.

⁹⁶ BATSÁNYI 1960, 12.

nemzeti érzésvilág történetiszemléletének” kifejezésére, az ősi dicsőséget hangsúlyozó műltszemlélet propagálására, a patrióta hőskultusz igényeinek a kielégítésére.⁹⁷

A hősi virtus dicsérete Csokonai költészetében ugyancsak vissza-visszatérő téma, ám ő – ahogy ezt Debreczeni Attila kimutatta – többnyire akkor nyilvánítja ki vonzalmát a honszerző és nemzetmegtartó bajnoki erények iránt, amikor a hazát veszélyeztetve látja.⁹⁸ A’ *Nemes Magyarorságnak felülésére* című költemény úgy vonultatja fel a nemzetfél-tés vitézi eszményt mozgósító érvekészletét, hogy nem kívánja elrejtetni a vers beszélőjé-nek e „trombitás” poézissel kapcsolatos kételyeit sem. A költemény bevezető sorai ugyanis nyilvánvalóvá teszik, hogy a dalnokot a fenyegető háborús helyzet készíti arra, hogy az Ámort és a Gráciákat zengő lantot „a táborig lármaival” és „a’ hadi Poézissel” cserélje fel: „Múzsám! – Emelkedj most fellyebb minden hadnál, / Zengjél Vitézeket s’ légy nagyobb magadnál. / Hagyd el a’ magános réti violákat, / Ahol zengedeztél Ámort ’s Gráziákat, / Ahol az ártatlan multság’ berkében / Játzintkoszorúkat fűztél a’ Tem-pében” (A’ *Nemes Magyarorságnak felülésére*).⁹⁹ A „borzasztó hadi trombita” fűjásába belefáradt Múza a csatatérről hamarosan visszatér a helikoni tájakra: „Nem írhatom tovább reszkető kezemmel, / Az irtózás el hal képzelődésemmel. / Te szelídebb Múza! fuss el e’ sténáról, / Ne gondolj ilyen gyász materiáról. / Vannak Helikonnak tsende-sebb Rózsái, / Hol zúgnak az édes örömmek forrása!” (A’ *Had* [II.]).¹⁰⁰

A (véres) bajnoki tettek megéneklésétől való elfordulásnak ez a horatiusi gesztusa¹⁰¹ azért is feltűnő, mert még a természetjogi érvekre és morálteológiai megfontolásokra hivatkozó, a felvilágosodás eszméit vulgarizáló, korabeli közfelfogás sem utasítja el a hadviselés minden formáját: a szabadság kivívására és megvédésére irányuló küzdel-meknek erkölcsi igazolást ad.¹⁰² A haza – „igaz virtusként” dicsérhető – védelmezésének, illetve az erőszakos hódításnak és az öncélú öldöklésnek a határozott szétválasztása a moralizáló irodalom közhelyei közé tartozik. Erre az elkülönítésre épül például Batsányi *Az európai hadakozásokra* című költeménye, amely tételszerű pontossággal fejti ki, hogy „vitézségként” legfeljebb „a haza serény védelme” ismerhető el.¹⁰³ A hatásosan formu-lázható közbölcsességek iránt oly fogékony Vályi Nagy ódái több példát is kínálnak a hősi erény fogalmának ilyen szűkítő értelmezésére: „Bár a’ kegyetlen Had’ komor Istene / Előtt, Ki a’ vért issza mohonn, soha / Nem zenghet-is lantom; de rólad / Ritka Vitéz, fogok énekelni. // [...] // Te a’ Királyság’ jussaiért veszed / Kezedbe kardod’; vagy mikor a vakultt / Erőszak ön Hazádra készül, / Hogy Seregét megitassa vérrel” (76. óda – A’ *Vitézhez*).¹⁰⁴ „Azt, Ki Vitéz tudom én tisztelni, ha vérivel őrzi / Szabad Hazáját a’ dühös /

⁹⁷ Erről lásd: BATSÁNYI 1960, 420–426.

⁹⁸ DEBRECZENI 1998, 92–93, 113–116.

⁹⁹ CSOKONAI 1994, 12. Lásd még A’ *vitézkedő Magyarokhoz* című költeményt.

¹⁰⁰ CSOKONAI 1992, 208.

¹⁰¹ *Ad Maecenatem* (Carm. II, 12).

¹⁰² Ezt hangsúlyozza például a pacifista Diderot *Apostrophe aux insurgents d’Amérique* című munkája és Rousseau korzikai és lengyel alkotmánytervezetei kapcsán LUDASSY Mária is: LUDASSY 1987, 216. Lásd még: CSETRI 1986, 56.

¹⁰³ BATSÁNYI 1953, 49.

¹⁰⁴ VÁLYI NAGY 1999, 217.

Nemzet' erőszak'itól" (80. óda – *A' J. Czézár' képihez*).¹⁰⁵ *A' Had* [I.] című Csokonai-költemény viszont arra enged következtetni, hogy – a teoretikus alapozottságú békecultusz tanainak megfelelően¹⁰⁶ – az erőszaknak semmiféle változata nem igazolható. Érdekes, hogy a szöveg retorikai csúcspontját *A' Dugonits' Oszlopában* és *A' méla Tempefőiben* éppen a költői önaffirmációt szolgáló Agamemnón (illetve Akhilleusz)-toposz kifordítása képezi: „Meg ne ítéllyetek emberek, ha kérdem, / Ez e' a' valódi virtus és az érdem? / Mellyért nagy híre lett sok gyilkos Hóhérnak, / Pennáján az ötet ditsérő Homérnak. / Hát már a gyilkosság, Szent Egek!! Isteni / Ditső virtus?”¹⁰⁷

Azt az olvasói tapasztalatot, miszerint Csokonai költészetét e két – Debreczeni által „hazafiasnak”, illetve „érzékenynek” nevezett¹⁰⁸ – költői program feszültségteremtő szembenállása alakítja, *A Haza' Templomának örömnappja* temető-topográfiaja is megerősíti. A „Szörnyű Környéknek” látott haditemető rekvizitumai („elhányt sisak”, „vérrel tajtékzó patak' folyamatja”, „gazban fejejlő tetemmaradványok”) a *locus amoenus* topozára¹⁰⁹ rájátszó civil sírkert elíziumi topográfiájával szembesítődnek: „A' fojtó lélekzet kezd már tágitani. / Ligetes berekké válik a' rengeteg, / Vér helyett folydogál kristálysín tsergeteg. / [...] Melly kellemes vidék mosolyog előttem / Mielta a' hadi erdőből kijöttem. / Már itt nyájasaban lengedez a' szellő, / Itt a' sír is vidám, a' halál is kellő.”¹¹⁰ Mindez arra is utalhat, hogy Csokonai alkalmatlan a „bárdus” szerepének betöltésére, hiszen „képtelen magát beleélni a hazáért halt hősökkel kommunikáló, nálunk Ányos által kezdeményezett s az ifjú Batsányi János által oly hön óhajtott költői szerephe”.¹¹¹ Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy a bárdköltő feladatköre nem korlátozódik a vitézi erények jegyében elgondolt közösségi múlt megéneklésére. A múlt és a jelen közötti közvetítés (az identitásképző költői retrospekció) mellett a bárdköltőnek a jelen és a nemzeti öröklét közötti kapcsolatot is fenn kell tartania, tehát az arra érdemes kortársakat be kell emelnie a közösségi emlékezetet reprezentáló „Dicsőség Templomába”. E két feladat teljesítése azonban lényegesen eltérő normakészletet igényel. Innen nézve a „szent borzadás”,¹¹² a „Dulce et decorum est pro patria mori!” eszményével való szembe fordulás, a hősi virtus dicséretét szabályozó hagyományrend felbontása, sőt olykor a hadi érdem ünneplésének elutasítása nem feltétlenül a bárdköltői szerepről való lemondásként, hanem inkább e szerep radikális átalakításaként, korszerűsítéseként értelmezhető. Az a meggyőződés ugyanis, amelyet Kazinczy – nyilvánvalóan a horatiusi locusra való rájátszásként – így formuláz: „De a hazáért nem csak veszni szép: / Szép élni is őértte”,¹¹³ szükségszerűen vezet a civil értékrend megerősödéséhez. Míg tehát Virág a legteljesebb összhangban képes ellátni a hősi virtus magasztalásával, illetve az új érdemek elismeré-

¹⁰⁵ VÁLYI NAGY 1999, 225.

¹⁰⁶ Ehhez lásd: SÁNDOR 1945, 108–110.

¹⁰⁷ CSOKONAI 1992, 46.

¹⁰⁸ DEBRECZENI 1998, 151.

¹⁰⁹ Lásd: BARTHES 1997, 138.

¹¹⁰ CSOKONAI 1994, 76.

¹¹¹ BÍRÓ 1998, 397–398.

¹¹² *Gróf Károly Jó'sef Úrnak* = CSOKONAI 1992, 35.

¹¹³ *Báró Wesselényi Miklós Úrhoz* = KAZINCZY 1998, 14. Lásd még: *KazLev*, X, 482.

sével kapcsolatos költői feladatokat (talán tekintélye és irodalmi státusa is erre a kiegyenlítő szemléletmódra vezethető vissza), addig Csokonai számára ezek a feladatok nem (vagy csak időlegesen) rendezhetők egységbe. Ilyen kísérletének tekinthető a *Mélt. Gróf Festetics György Ő Nagyságára. A' Hadi Oskoláról* című költemény, amelyet a Csokonai-szakirodalom a hősi és a civil értékrend „kompromisszumának” példaként tart számon.¹¹⁴

Csokonai alkalmi költeményei olykor a genealogikus elvű dicsőítésnek azzal a hagyományával is szembe fordulnak, amelyre máskor (*A' Haza Templomának örömnapja; Gróf Károly Jó'sef Úrnak*) oly szívesen bízzák a laudáció megalapozását. *A' Nemes Magyarorságnak felülésére* például tételszerűen mondja ki: „Mert nagy Őseihez nem lehet érdemes, / A' ki tsak azoknak virtusáról nemes.”¹¹⁵ A formula Vályi Nagy-féle variánsa: „Néked, nem annak lantolok én, ki tsak / Vitéz Ösének nézi, arannyal írtt / Tzimjét, heverve” (79. óda – *A' jó hazafihoz*).¹¹⁶ Ugyanakkor a (le)származásra hivatkozó, elavultnak látszó laudációs eljárás meglepő virulenciáját jelzi, hogy nem csupán Ányos ruhazza át a jeles ősök erényeit az ünnepeltre (*Gróf Eszterházi Pálnak pécsi püspökségére lett felemeltetését inneplő versek*), de még Berzsenyi is célszerűnek tartja e konvenció követését (*Herczeg Eszterházy Miklóshoz, midőn a' Szombathelyi táborban commandérozá a' Nemességet*). Ez persze nem azt jelenti, hogy a költői feladatvállalást a virtusban megalapozó, magát a *Musarum sacerdos* utódának tekintő¹¹⁷ Berzsenyi „nagyember-ódáival kapcsolatban”¹¹⁸ ne lehetne a vitézi éthosz civilizálásáról beszélni. A *Herczeg Eszterházy Miklóshoz* és *G. Festetics Györgyhez* címzett alkaikumok ugyanis a bajnoki erények és a „Magyar Ősi Erkölts” dicsérete mellett „leg szentebb hazafi kötelességükre”, a nyelv és a tudományok támogatására figyelmeztetik a haza nagyjait. Teszik ezt úgy, hogy az „üres hízelkedést” – az Eszterházy-óda szerzői önkomentárja szerint – éppen ezzel az „alattomos szemrehányással” fordítják át „hazafiúi áldozattá”.¹¹⁹ Berzsenyi – ahogy ezt Csetri Lajos a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* című költemény vizsgálata során kimutatta – „két nagy királyunkban” sem a „Bajnok s' rettenetes Királyt”, hanem „a' szelid Músák barátját”, „Apollo tisztelőjét”, a kultúrateremtő uralkodót becsüli. A vitézi ideál civilizálásának szándékára utal az is, hogy a költeményben a nemzetfenntartó hősi erkölcsre utaló Spárta-toposz helyett a plutarkhoszi görögségeszmény „neohumanista” oldalát hangsúlyozó Athén-toposz jelenik meg.¹²⁰ A virtus fogalmának ilyen (át)értelmezését persze a humanista tradíció alapozza meg. A neves férfiak (*viri illustres*) humanista galériájában ugyanis „a katonai és a politikai téren nyújtott kiváló teljesítmény csak a műveltség erényével kiegészülve tarthat számat a valódi dicsőségre”.¹²¹ Ezt a kettősséget hang-

¹¹⁴ DEBRECZENI 1998, 141.

¹¹⁵ CSOKONAI 1994, 15.

¹¹⁶ VÁLYI NAGY 1999, 223.

¹¹⁷ BÉCSY 2001, 50; CSETRI 1986, 96.

¹¹⁸ BARTA 1935, 118.

¹¹⁹ Az Eszterházy-óda értelmezésével kapcsolatban lásd Kazinczy és Berzsenyi levélváltását: *KazLev*, VIII, 328–329, 361. Csetri Lajos szerint Berzsenyi egyenesen „a tudományhoz ír himnusz”. CSETRI 1986, 121.

¹²⁰ CSETRI 1986, 88–89.

¹²¹ BENE 1999, 52.

súlyozza az „Érdem” ikonográfiája is. Cesare Ripa leírása szerint a *Merito* „páncélt viselő jobb karja s könyvet tartó bal keze a művelt erények két fajtáját mutatják: az egyik a hadviselés, a másik pedig a tanulás és a tudományok gyakorlása”.¹²²

A bárdköltő tehát a nemzetszerző és -fenntartó hősi virtus mellett a nemzet „csinosodását”, „pallérozódását” előmozdító tudományok szolgálatát is olyan hazafias tetteként ismeri el, amely méltó a dicséretre és a megörökítésre. A *Lantomhoz* című Virág-óda zárata szerint a „Virtus Templomába” nem csupán „a’ jelesebb Vitézek”, de „a’ szelíd Pallás követőji” is bebocsáttatást nyerhetnek.¹²³ A halhatatlansággal jutalmazott erény fogalmának ez a kitágítása határozza meg *A hazai nyelv és tudományosság* című Batsányi-költemény koncepcióját is: „De lehet máskép is tetszenünk az égnek; / S ha pályája szép hírt hoz a vitézségnek, / Van még több útja is az emberiségnek, / Melyen templomához jut a dicsőségnek.”¹²⁴ A normaként rögzülő elvárások jelentős módosulást jelzi, hogy a Mars hagyományos kultuszát Minerva magasztalásával kiegészítő és ellentétpontozó bárdköltészeti közhelyszimbolika még a *Magyaroknak vitézsége Elöl-járok beszédében* is helyet kap („Vagynak nekünk Magyaroknak tzipmeres példáink, mind azoknak, kik közzülünk a’ Mársnak mezején, mind azoknak, kik a’ Minervának piattzán magasabbra alig vihető nagy tselekedetekkel hiresek, jeles erköltseiket követnünk”¹²⁵), pedig ez a gyűjtemény még Batsányi-féle átdolgozásában sem a korszerű patriotizmus propagálását, hanem a hősi erkölcsnek és a példászerű bajnoki tetteknek a felmutatását és áthagyományozását tekinti elsődleges feladatának. Minerva szolgálata egyaránt jelentheti a tudományok nagylelkű támogatását és a tudományok áldozatos művelését. „Az ódák arisztokráciája”¹²⁶ már nem (vagy nem elsősorban) az ősök vitézi erényeinek továbbörökítőjeként, hanem „Minerva’ példás gyámolaként”¹²⁷ kaphat helyet a nemzeti panteonban (Virág: *Gróf Festetics György Ő Nagyságának*; Csokonai: *Gr. Széchény Excához midőn a’ Nemzeti Könyvházzal megtisztelni méltóztatott*), és a beiktatási szertartást irányító költő a „Minervánk’ tiszteletes fijaiként” magasztalt tudós hazafiak számára is felkínálhatja az (evilági) halhatatlanság lehetőségét: „Emeld, emeld fel lelkedet, oh nemes / Szívű! ’s kitörvén a’ sokaság közül, / Az érdemeknek templomába / Mennyei szárnyaidon repülly bé” (*Sándor Istvánnak*).¹²⁸

¹²² RIPA 1997, 380.

¹²³ VIRÁG 1799, 90.

¹²⁴ BATSÁNYI 1953, 94.

¹²⁵ BATSÁNYI 1960, 11.

¹²⁶ SÁNDOR 1945, 139.

¹²⁷ VIRÁG 1799, 9.

¹²⁸ VIRÁG 1801, 114. Lásd még *Az „Orvosi Oktatások” szerzőjéhez* című Ányos-költeményt, Virág Vályi András „lexikonát” magasztaló ódáját (*M. Ország’ leirójához*) és Csokonai számos költeményét (*Nagy Sámuel Sanderjére*; *Broughton Religiói Lexiconára*; *Rátz Sámuelhez*; *Örömversek Professor Budai É’saiás Úrhoz*; *T. Budai Ferentz Úr’ Sírhalmanál*; *Görög Úrhoz*).

A szertartásmesteri tisztet betöltő, a virtus és a glória közötti közvetítést kisajátító poéta¹²⁹ – ahogy azt a *Serkentő válasz Virág Benedekhez* című Batsányi-episztola kilátásba helyezi – persze maga is bejuthat az „Érdem Templomába”: „Lesznek majd olyanok a magyar hazában, / Kik reánk ismérnek érdem templomában, / S ha már enyészünk is ciprus árnyékában, / Jó hazafiaknak neveznek számában!”¹³⁰ A *Serkentése a' Múzsának* című Csokonai-költemény is azt a propozíciós „zsengékben” (*Musa vetat mori; Egvedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert kivált a' Poësis*) megverselt szentenciát emeli költői programmá, amely a Múzsák szolgálatával elnyerhető halhatatlanságot hirdeti: „Jer! magunknak fűzzünk szárnyakat, / Hogy ama' bértzes kőszálakat / Meg tetézhessük azokkal; / Láthassuk várát a' Hónornak, / Hol a' Múzsák egy nagy tábornak / Fejét fűzik laurusokkal. // A' halhatatlanság felette / Örök templomát építette, / A' mellybe meg holt a' halál. / Itt, ki szerette a' múzsákat, / Nevével kérkedő táblákat / Merő gyémántokból talál.”¹³¹ A Múzsák szolgálata ugyanis – „A' buzgó Hazafit zengeni szent irány”-tézis¹³² jegyében – éppoly hazafias tettnek minősül, mint a megénekelt virtus. Azaz e Csokonai által oly szépen formulázott bárdköltészeti regula nem csupán a dicsőített „hazafi”, hanem a költő számára is megnyitja az (evilági) öröklét dimenzióját. A költői tett „szent irányként” való elismerése teszi érthetővé, hogy Kultsár István miért ígér Csokonainak azonnal halhatatlanságot az *Árpádiász* megírásának szándékáról értesülve;¹³³ hogy a bárdköltészeti szerepfelfogással összefüggésbe hozható Csokonai-költemények miért hirdetik oly harsány bizonyossággal a költői halhatatlanság eszméjét. E szövegek beszélőjének szereptudatát az a felismerés alakítja, amely szerint a költő azáltal, hogy a virtusnak örök monumentumot állít, saját nevét is kiemeli a feledékenység homályából. A költői önreprezentációnak ezt a gyakran hangoztatott tételét variálják például a *Horváth Ádámmal* és *A' Nemes Magyarságnak felülésére* című költemények

¹²⁹ A szertartásmesteri-közvetítő szerepnek ez a kisajátítása persze egyáltalán nem új fejlemény. Már meghatározó eleme a – Bene Sándor által leírt – humanista nyilvánosságmodellnek is: „A Hírnév Temploma [...] szakrális tér, profánok nem közelíthetik meg; a kultusz őrei pedig az értelmiségiek, maguk a humanisták [...], az örökkévalóság előretolt élcsapata, testületileg veszik át a dicsőség igazolóinak, a cicerói 'bene iudicantes'-nek, a gloria referenciacsoportjának a feladatkörét.” BENE 1999, 56.

¹³⁰ BATSÁNYI 1960, 24.

¹³¹ CSOKONAI 1992, 173.

¹³² *Görög Úrhoz* = CSOKONAI 2002, 60.

¹³³ „Egyszersmind *Árpád* vagy a Magyarok megtelepedése is figyelmessé tett. Ha heroicumi versekbe méltóztatik foglalni, már előre is halhatatlanságot érdemlett szándéka: végbevitale pedig bizonyosan megnyeri.” Kultsár István – Csokonainak (Pest, 1802. február 20.) = CSOKONAI 1999, 173–174. Lásd még Kultsár 1802. december 8-án kelt levelét: CSOKONAI 1999, 217. Petőfi pedig – remek érzékkel – éppen a hőskölteményt jutalmazó poétai halhatatlanság tételének paródiájával zárja *A helység kalapácsa* című vígeposztát: „Te pedig, lantomnak húrja, pihenj! / Nagy volt a munka, s bevégzéd / Emberül e munkát. // Én is pihenek / Babéraitom, / Miket a hírnek mezején / Borzas fömre kaszáltam. // Mostan akár ma megássá / Gödrömet a sírásó, / Bánom is én! / Azért én élni fogok, / Míg a világnak / Szappanbuboréka / Szét nem pattan. / Pislogni fog a hír mécsé siromnak / Koszorús halmán, / Mint éjjel a macska szeme. // [...] S ha sötét zsákjába dugand / A feledés: / Fölhasogatja sötét zsákját / A halhatatlanságnak fényes borotvája.” PETŐFI 1983, 101.

(„Ő a feledékenységek gyászából kötött fedele / Alól a Honor várába két nagy nevet emele / Midőn általa Hunyadi halhatatlanná leve / Magának is el nem kopó örök oszlopot teve”,¹³⁴ „Legalább Muzsámat tinéktek szentelem, / 'S vitéz tetteket az égig emelem. / [...] Élni fog nevetek a' halál völgyén is, / 'S halhatatlan leszek általatok én is”¹³⁵); és ez a bizonyosság alapozza meg A' *Dugonits oszlopa* nagyhatású koncepcióját is, mely szerint a költő örök dicsőségét hirdető emlékoszlopot éppen azokból a kövekből építi fel „a' háládatosság 's Hazai szeretet”, amelyeket egykor Dugonics mentett ki „a' feledékenységet barlangjából”, és amelyeken (többek között) Etele, Etelka, Kún László, Toldi, illetve „Árpád, Taksony, Zoltán / Triumfált az idő' elmulandó voltán”.¹³⁶

Csokonai a bárdköltői szerepfelfogásból levezethető költői *aeternitas* gondolatának didaktikus kifejtésére is vállalkozik A' *méla Tempefőinek* abban a kulcsfontosságú jelenetében, amelyben – a disputa-szituáció sajátosságainak megfelelően – Tempefői és Iroványi gróf Fegyvernekít próbálják rávenni arra, hogy támogassa a sanyarú sorsú poéta „tsekély munkáját”.¹³⁷ Tempefői először – a költői szónak monumentalizáló erőt tulajdonító költészetfelfogásnak megfelelően – azt bizonygatja, hogy műve *képes* a gróf egyik ősenek vitézi tetteit megörökíteni, emlékezetét fenntartani: „Imhol vagyon, Nagyságos Uram egy tsekély munka, a' melly egy Hazáját 's a' Hazának jól érdemlett Naggyait érzékeny szeretettel tisztelő hazafinak tollából folyt ki. A' Virtusnak emlékeztető oszlopa ez. [...] Nagyságos Uram! ez a' munka n[em] fogja meg engedni, hogy az ő példás virtusait a' késő idők homályában fenyegető Feledékenység el törülhesse.” Gróf Fegyverneki viszont nem a költészet megörökítő és áthagyományozó képességét, hanem a monumentum-funkció *szükségességét* vitatja: „Jaj édes Tempefői Uram, a' Vitézség kívül jár azon: fenn marad ennek emlékezete az utolsó Unokáig.” Iroványi azzal teszi meggyőzőbbé Tempefői érvelését, hogy egy újabb – a bárdköltészet közhelytárába tartozó – argumentumot vet be. Ő már nem csupán azt állítja, hogy a költészet képes a nagy tettek áthagyományozására, hanem azt, hogy *csakis* a költészet képes erre: „A' leg ditsőségesebb virtusnak emlékezete is a' Századok le futása közben elkopik, 's többnyire a' Maradék alig esméri nevekről is azokat, a' kiknek köszönheti mai ditsőségét. Ha tsak a' tudós penna nem védelmezi.” A gróf „a' Márvány oszlopok” tanúságtételére hivatkozva utasítja el Iroványi álláspontját, Tempefői pedig – feltehetően az *Ad Melpomenen* és az *Ad Censorinum* argumentációját követve¹³⁸ – példák sorával támasztja alá a monumentum-funkciót kizárólag a költészetnek fenntartó tételt: „Nagyságos Uram! A' leg pompásabb alkotványok is tsak heteket ígérhetnek az ő általok meg tisztelt virtusnak. A' fényes Mausoleumok a' tsuda Pyramisok, a' Rostraták, az Időnek markában vagynak, a' körülte repdeső veszedelmek rettentik őket a' veszendőség birtokában. Le omlanak a' kevély Monumentumok, 's magokkal le rohantatván, szomorú düledékjeik közzé temetik a' beléjük kapaszkodott Ditsőséget. De a tanultt ész tropaeumi nevetik az Idő viszontagsá-

¹³⁴ CSOKONAI 1988, 29.

¹³⁵ CSOKONAI 1994, 20.

¹³⁶ CSOKONAI 1992, 142.

¹³⁷ Második felvonás, VII. jelenés. CSOKONAI 1978, 41–43.

¹³⁸ Horatius, *Carm.* III, 30; IV, 8.

gait.” Az érvelés nyomatékossító lezárásaként Tempefői az *Ad Lollium* ismert helyét (*Carm.* IV, 9, 25–28) idézi – jelöletlenül. Gróf Fegyverneki itt stratégiát vált, azaz az érvek súlya alatt immár elfogadni látszik a poézis kitüntetett szerepét, s éppen e tétel következetes végiggondolásával igyekszik érvet találni a kérés elutasításához: „Ha a’ Poéták ’s más Irók halhatatlanná teszik az ő munkáikban a’ Nagy embereket: az ő munkájuknak is halhatatlannak[na]k kell lenni, és annál fogva saját neveknék is örök emlékezetet szereznek.” És miután Tempefői büszkén megerősíti a hibátlan levezetést, a gróf eljut ahhoz a végkövetkeztetéshez, amely felmenti őt a támogatás (morális) kötelezettség alól: „Kegyelmed tehát maga kezére dolgozott és saját dicsőségét tárgyazta”.¹³⁹

A literátori szereptudatnak tehát meghatározó eleme az a meggyőződés, hogy a „szent fáradozás” a „Dicsőség Templomába” való bebocsáttatás által nyerheti el megérdemelt jutalmát. A *Fejér Györgynek* című Virág-óda ki is mondja az írói önreprezentáció jól ismert tételét: „Nem hoz ugyan sok ezüstöt, aranyt a’ Múzsá; de hoz majd / Porunknak is hírt, életet”.¹⁴⁰ Vitkovics *Biztatáska Horvát István barátomhoz* és Berzsenyi *Kishez* című költeményei ugyancsak ezt a tételt ismétlik meg: „Így nem nyersz sok aranyt s rangot; de nevednek örökre / Hírt szerzesz, s jobb szív áldani fogja porod”; „Nagy érdem: de bérét e’ föld meg nem adja. / Csillagkoronáját csak ott fent várhatja / Mnemosyne’ keblében.”¹⁴¹ A nemzetszolgálat eszméjének alárendelt, áldozatos poétai munkálkodás szentségével egyébként sem férhet össze a megbecsülésnek semmilyen profán, anyagi formája. Ahogy Thaisz András fejtegeti a Tudományos Gyűjteményben: „Nemzeti Literaturánknak szerentséje még most olly lábon áll, hogy magának is gyámolóra szüksége vagyon ’s így az Író munkájának érdemes béréről nem is álmodhatik; tsupán tsak önnön érzésében, hogy Hazájának boldogságát kötelessége ’s tehetsége szerint előmozdította ’s a’ Tudósabbaknak helybenhagyásaikban találhatja fel jutalmát. De ki is dolgozna érdemlett bérért midőn a’ Haza boldogságáról szó vagyon? Ki fizettetné meg magának emberiségének legbetesebb részét, mellynek kifizetésére a’ Világ minden kintsei elégtelenek, – Hazája’ szeretetét, szívének nemességét? A’ mi megfizethető, – eladó; a’ mi megjutalmazható, annak betse vagyon, de érdeme nintsen: vagy érdem, jutalom nélkül; vagy jutalom, érdem nélkül!”¹⁴² Thaisz cikkének idézett részlete úgy illeszti az argumentáció rendjébe a költői *honor* kapcsolatos közhelyeket, hogy egy szentenciaként megszilárduló retorikai alternatívára legyenek kifuttatva. Ez a szentencia az erénynek azon a hagyományos felfogásán alapszik, amely szerint „a következményekre való tekintet nélkül kell gyakorolni ahhoz, hogy hatékony lehessen az erény jutalmainak, a belső jóknak a létrehozásában”.¹⁴³ Az „érdemes bérnek” és az író „önnön érzésében” feltalált jutalomnak a szembeállítás példaként Batsányi *Poétai elmélkedéseiben*, Berzsenyi *Orczy’ árnyékához* és *Kishez* című költeményeiben is megjelenik: „Bár minden jó tettét itt bér nem

¹³⁹ Tempefői „*mint poéta*” nem kaphat segítséget, „*mint nyomorúlt*” azonban számíthat a gróftól „egypár aranyra”.

¹⁴⁰ VIRÁG 1799, 59.

¹⁴¹ VITKOVICS 1980, 90; BERZSENYI 1979, 48.

¹⁴² TudGyűjt, 1820/1, 104. Idézi: RÁKAI 2000, 78.

¹⁴³ MACINTYRE 1999, 266.

követi, / (Mert legszebb jutalmát magában lelheti!)”; „Néked vallyon ezért lészen e pályabér? / [...] Haggyán! a’ ki úgy élt, mint te ’s úgy énekelt, / Nem kér lelke hiú gyermeki bábokat. / Önérzése dicső Pantheon annak, és / A’ jók szíve alatt fenmaradand neve”, „Nézd: az igaz virtus feláldozza magát, / ‘S nem kéri senkitől érdeme jutalmát, / Mert azt magában érzi.”¹⁴⁴ És persze a Virág-ódákból sem hiányzik az önmagát jutalmazó „Virtus” magasztos képzete: „maga Ő magának / Bére, jutalma” (*Lantomhoz*).¹⁴⁵ A litterátus közvélemény a honoráriumért, az anyagi juttatásért, a pénzbeli jutalomért végzett írói tevékenységet a Múzsákhoz méltatlan bér munkának tekintti. A díjazott – ahogy ezt a Marczibányi-intézet ünnepségeit vizsgáló Rákai Orsolya megállapítja – rendszerint nemmes célokra ajánlja fel jutalmának összegét, „de ha mégis megtartja, akkor is csak a fényes megtiszteltetést, a kiválasztottságot, a díjátadás méltóságteljes körülményeit, szimbolikus ajándék-voltát hangsúlyozza”.¹⁴⁶ Rákai Bourdieu „archaikus gazdaság”-teóriájának segítségével vizsgálja az intézményesülő „irodalmi élet” kulturális rendszerének ideológiáját, és arra a következtetésre jut, hogy „az áldozattétel, a haza érdekében való kötelességszerű, önzetlen cselekvés hangsúlyozása a tudósokat, írókat mint tisztán kulturális vagy esztétikai érdekből tevékenykedő lényeket állítja elénk”. Az írói hivatás ilyen ideologikus megjelenítésének hatására pedig – Bourdieu szavaival – „a szimbolikus érdekek szembefordulnak az anyagi érdekekkel, függetlenednek azoktól, vagyis mintegy szimbolikusan megszüntetik érdek mivoltukat”.¹⁴⁷ Az *érdekmentesség* kinyilvánítása, a (honpolgári) erény áldozat-jellegének hangsúlyozása persze a felvilágosodás francia moralistái számára sem bizonyul problémátlanak. Vauvenargues nyomán kísérletet is tesznek az erény és a boldogság fogalmainak összekapcsolására, az önfeláldozásként, illetve önmegtagadásként értett erény önmegvalósító-önkiteljesítő életprogrammá való átformálására, azaz *érdekként* való leírására.¹⁴⁸ Az érdekmentesség diszpozícióit azonban nem csupán annak (esetleges) belátása képes kérdéssé tenni, hogy az ember csakis az erény révén válhat boldoggá, hanem az a homályban hagyott, sőt körültekintően leplezett tapasztalat is, hogy a – Bourdieu kifejezésével – tudományos és művészeti „mezőben” az áldozatkészség, az önzetlenség (mondjuk a gazdasági érdek elfojtása) jobban megtérül, hasznosabbnak bizonyul, mint az önzésnek tekintett érdekvezéreltség. Nem meglepő, hogy az áldozatos literátori munkálkodás hátterében is kimutatható a hírnév szimbolikus hasznának keresése, vagyis „a felismerésen és elismerésen nyugvó” (kognitív) tőke felhalmozása.¹⁴⁹

A literátori pálya tehát a fennkölt küldetés, a szolgálat-etika és a szent aszkézis jegyében formálódik meg. Ez a szerepfelfogás teszi érthetővé, hogy például a Batsányi-szövegek miért fordulnak olyan gyakran az írói tevékenység áldozat-jellegét hangsúlyozó

¹⁴⁴ BATSÁNYI 1953, 135; BERZSENYI 1979, 96 és 48.

¹⁴⁵ VIRÁG 1799, 88. Lásd még például Kölcsey Ferenc levelét Döbrentei Gáborhoz (Álmosd, 1814. január 21.) = KÖLCSEY 1960, III/121.

¹⁴⁶ RÁKAI 2000, 79–80.

¹⁴⁷ RÁKAI 2000, 79. A Bourdieu-idézet lelőhelye: BOURDIEU 1978, 386.

¹⁴⁸ Erről lásd: LUDASSY 1987, 15.

¹⁴⁹ BOURDIEU 2002, 138–143.

toposzkészlethez: a *Magyar író* című költemény az embléma-hagyományt átörökítő „égő fákllya”-toposszal („Mint égő fákllya, mely setétben lángol, / S magát megemészttve másoknak világol”¹⁵⁰), a *Poétai elmélkedések* a szakrális kezdetet kiemelő *magvető*-toposszal („Vesd el a jó magot annak idejében, / Ültess, munkálkodjál Hunnia kertében, / [...] Egykor, egy tavasszal kikél veteményed / S szép gyümölcsöt hozand virágzó reményed”¹⁵¹) kívánja felmutatni az eszményített és normává emelt sorsképletet. A *Poétai munkáját* 1799-ben közreadó Virág azért részesülhet csaknem osztatlan elismerésben, mert költészetfelfogása, életszemlélete a legközelebb áll (vagy talán a legkönnyebben igazítható hozzá) az ideáltipikusnak vélt modellhez. Virágot nem csupán költészetének moralizáló tendenciája, nemes tradicionalizmusa, a virtust dicsőítő (egyébként meglehetősen szűk) tematikája és képviseleti beszédmódja¹⁵² teszi alkalmassá a nemzet poétájának szerepére. Szükséges ehhez a puritán, áldozatos élet víziója is. Az íróársak tanúságtételére alapozva meg is képződik a szent hivatásnak áldozott, szerzetesi szegénységben eltöltött élet nagyhatású narratívája. Ennek a biografikus legitimációt szolgáló narratívának az alapelemei ismerhetők fel Vörösmarty 1830. február 1-jén kelt levelében. A Horvát Istvánnak címzett levél „a literatura kopár mezeje” és a boldog „élet” közötti választás kényszerében látja az elhunyt Virág életpályájának szomorú, ám egyben fel-emelő tanulságát: „Szegény Virágot eltemettük. Halála mint töbnyire minden literatőr, rettentő például szolgálhat mindennek, ki az ügyefogyott magyar literatura kopár mezejére az élet utjáról eltévedni elég boldogtalan; ha az ilyet valami rettenthetné. Szegényül s elhagyottan halt meg [...]. A gyermeklelkű öreg mindenét elajándékozta, vagy meglopott; mert gondviselő nélkül élt gyámtalan öregségében, s szükségét csak azért nem szenvedett, mert egyszerű bölcs élete kevéssel elégedő volt.”¹⁵³ A nemes aszkézis narratíváját aztán Toldy visszaemlékezései növelik olyan legendává, amely máig meghatározza „az eszméletes hazafiság fenkölt éneklőjéről” kialakított képet: „S nem mondtam el, a nyájas, aggkorában is nemzetiség és irodalomért ifjú tűzzel lángoló férfiú mily gyermekded, jóakaró, egy valódi bölcshez és szenthez illő életű volt; mint gerjesztette s bátorította mindazokat, kik a budai szegény lakába búcsút jártak, s mint taníttatta és segítette őket – de el kell mondanom, hogy e nemes élet, mely félszázadon által csak a hazának világított, mennyi nélkülözések, mennyi szenvedések közt tengette napjait. [...] Szolgát soha nem tartott; télen kályhája sokszor hetekig nem fűlén, 'párducába' burkolva, meredt kézzel irogatta halhatatlan műveit. [...] Szobája bútorzatát [...] fenyőfa nyoszolya, ily láda, ily könyvpolc, és ily fiókos asztalkája körül három szalmaszék tette [...] És e szegény lakban mily nagy voltál te nekünk és dicső, szent öreg! és maradsz mind végig.”¹⁵⁴

¹⁵⁰ BATSÁNYI 1953, 98. Az embléma-hagyomány az égő gyertya képéhez az „Inserviendo consumidor” („Szolgálva emésztetem el”) szöveget rendeli. Erről lásd: BÁN I. 1971, 75.

¹⁵¹ BATSÁNYI 1953, 137.

¹⁵² A képviseleti beszédmódhoz lásd: DÁVIDHÁZI 2001.

¹⁵³ VÖRÖSMARTY 1965, 259.

¹⁵⁴ TOLDY 1862, 4 és 9–10. Lásd még például: KISBÁN 1937, 21. Kosztolányi *Virág Benedek* című cikke (Új Idők, 1930. január 19.) ugyancsak példája a legenda áthagyományozódásának: KOSZTOLÁNYI 1976, 91–92.

Azt a megállapítást, miszerint Virág különös tekintélye elsősorban a századforduló irodalmában betöltött szertartásmesteri tisztséggel hozható összefüggésbe,¹⁵⁵ a recepció-történeti fejlemények is alátámasztják. Népszerűsége számottevően csökken életének abban az (utolsó) időszakában, amikor irodalmi tevékenységét lényegében a *Magyar századok* terjedelmes köteteinek összeállítására korlátozza. Temetése ugyan nemzeti szertartássá válik, de a *Budai temető* című Vörösmarty-epigramma már arról panaszkodik, hogy „Sírja fölött régen kis fa kereszte bedőlt”.¹⁵⁶ Az ő – Ferenczy István által készített – reliefje az első szobormű, amelyet magyar költő tiszteletére nyilvános ünnepségen (Nemzeti Múzeum, 1835) lepleznek le,¹⁵⁷ ám az 1860-as évek elején Toldynak már egy apologetikus bevezetővel kell választ adnia arra a kérdésre, hogy miért a „Magyar Nemzet Classicus Írói”-sorozat keretében jelenteti meg *Virág Benedek Poétai Munkáinak* „harmadik, teljesb” kiadását. Az *Előszó* – a laudációs érvrendszer szokványos kellékei mellett – egyfelől a jeles kortársak (így Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty) verses tanúságtételeit sorolja elő, másfelől Virág munkáinak „históriai becsét”, azaz fejlődéstörténeti jelentőségét hangsúlyozza: „azon nemzeti iránynak, melyet Horvát István az ő nyomain hozott be történetvizsgálatunkba, első megpendítője s kifejezett képviselője VIRÁG BENEDEK volt 'Magyar Századaiban'; első egyszersmind, ki költeményeiben a nyomorúlt jelennek csüggesztő világába a magyar hősvilág kétségtelenül nagy és biztató emlékezeit idézve fel, költészetünket új tartalommal és lélekkel termékenyítette meg, s közvetve classica műeposzunk alapvetője lett. [...] Virág költészetünk fejlődési láncolatában oly szem, melynek ismerete nélkül e fejlődés menetele csonka, érthetetlen”. Mindez pedig már elégséges a következtetéshez: a magasztalt poéta „classikusaink sorozatából, ha az maholnap szerves egészet képezzen, ki nem maradhat”.¹⁵⁸ Ez a hol tekintélyekre hivatkozó, hol fejlődéstörténeti érvekkel operáló argumentáció azonban mégsem bizonyulhat egészen meggyőzőnek, hiszen indirekt módon mintha éppen azt igazolná, hogy Virág költészetének rangja poétikai-esztétikai érvekkel nem támogatható meg. Az *Előszó* persze pontosan érzékeli ezt veszélyt, és elhárítása érdekében egy másik Toldyszövegre hivatkozik: „De az ő költeményei becse nem csak historiai, hanem költői, s itt azon álláspontot kell megragadnunk, melyet más helyt jellemeztem, s ez úttal ismétlenem annál kevésbbé szükséges, mert azon írásom az e gyűjteményben szinte közlött 'Magyar Századok' előtt olvasható.”¹⁵⁹ Toldy a Virág-költemények kiadásával – ahogy erre az *Előszó* is felhívja a figyelmet – „kettős kötelességet” teljesít: a személyes indíttatású *kegyeleti* gesztus határozott *rekanonizációs* szándékkal társul, azaz a kötet nem szorítkozik csupán az „atyai barát”, az „első buzdító” és „vezér” elhomályosult alakjának meg-

¹⁵⁵ Bíró Ferenc ebben a vonatkozásban óvatosan fogalmaz: „kialakulhat bennünk az a benyomás, hogy Virág Benedek tekintélye nem is költői-írói teljesítményén alapul”: BÍRÓ 1998, 372.

¹⁵⁶ VÖRÖSMARTY 1960, 113.

¹⁵⁷ Lásd: BÁN A. 1904, 12; CIFKA 1991, 642–644.

¹⁵⁸ VIRÁG 1863, V–VI.

¹⁵⁹ VIRÁG 1863, VI. A hivatkozott írás: TOLDY 1862.

idézésére, hanem mintegy újra be kívánja iktatni a magyar irodalomba „az igazságtalanul elfeledett férfit”.¹⁶⁰

Mivel a poétai hivatásnak áldozott élet méltó jutalma nem lehet más, mint a nemzeti emlékezetben elnyerhető öröklét, ezért a literátori közösség tagjai szigorúan ügyelnek arra, hogy jeles költőtársaik (legalább haláluk után) részesülhessenek a közösség elismerésében. A megdicsőülés alapvető feltétele a poéta munkáinak gyűjteményes kiadása, amelyet többnyire a literátori közösség tekintélyesebb tagjai gondoznak; a szentesült szerző arcképét pedig – legalábbis Kazinczy intenciói szerint – festménynek kell megőriznie a vizuális emlékezet számára.¹⁶¹ Az írók testülete – mintegy a nemzet lelkiismereteként megszólalva – azt is minden esetben jelzi, ha a poétai érdemhez nem társul a megérdemeltnek vélt jutalom. A megbecsülés elmaradása alapjaiban sérti a közösséget fenntartó erkölcsi rendet. Egyfelől azért, mert méltánytalan a hazáért élt (és halt) poétával szemben, másfelől pedig azért, mert a szomorú példa – ahogy ezt például az Ányosra emlékező Batsányi hangsúlyozza – „elkedvetleníti” a nemzet dicsőségéért munkálkodó többi literátort is: „El-felejtve nyúgszik szegény a’ földnek gyomrában, mint-ha soha közöttünk sem lett volna! Hazánkfiainak érdemeikhez mutatott illetén érzéketlenségünk, ki-mondhatatlan, mi nagy kárára válik a’ Hazának. Ez által nem tsak efféle kintseink rejtekben maradnak, de még több más Íróink-is, kiket különben a’ Hazának és ditsőségnek szeretete talán sok jeles dolgokra vezetne, meg-szomorodnak ’s el-kedvetlenednek. Ugyan-is mí-nékünk Magyaroknak, ha ditséretes igyekezeteink által Hazánknak tetszését, ezt a’ mí számtalan fáradtságainknak egygyetlen egy, kedves takarmányát, meg nem nyerhettyük, mi szolgálhat még egyéb vallyon! ösztönünkre?” (*Ányos Pálról*).¹⁶² Az Uránia című folyóirat „A’ Litterátorok’ kevés betsületéről” értekező szerzője ugyancsak felhívja a figyelmet erre a (nagyon is gyakorlatias) összefüggésre: „De ki lesz Hazánkfia közzül, a’ ki reá vegye magát arra, hogy a’ Tudományoknak Életét és egész Erejét felszentelje, ha arra reá sem látszatik ügyelni a’ Haza” (*A’ nemzet’ tsinosodása*).¹⁶³ Csokonai költeményeinek egész sora tematizálja a nemzeti hála kérdéskörét – vagy magát a „Hazát” szólítva fel egy-egy aktuális írói teljesítmény méltó megbecsülésére: „Óh! Hazám, Hazám, szeressed, / kik szeretnek Tégedet. / Nagy Nevek’ gyémántra messed; / Ők derítik fényedet!” (*Nagy Sámuel Sanderjére*),¹⁶⁴ „Áldjad tehát annak nevét Magyar Nemzet! / Kit Hazád nyelvének illy diszére nemzett” (*Broughton Religiói Lexiconára*),¹⁶⁵ vagy az elmaradt elismerést panaszolva a tudós-literátor sírja felett: „Még is betsetlen pusztá bogáts fedi / Hadház’ homokján szent tetemid’ helyét, / Még sints, ki Lantján a’ Dunához / Így keseregne: *Kímula Földi!*” (*Dr. Földi’ Sírhalma*

¹⁶⁰ VIRÁG 1863, VII.

¹⁶¹ MERÉNYI 1997, 146; MERÉNYI 2000, 69–70. Merényi Annamária arra is felhívja a figyelmet, hogy a kötetekbe foglalandó szövegek korrigálásának – Kazinczy körében normatív – igénye „nem zárja ki a szentesülés lehetőségét, sőt éppen segítségével történhet meg a kanonikus mintákhoz való felemelkedés”; MERÉNYI 1997, 146. A korrekció elveihez és gyakorlatához lásd például: MEZEI 1998; SZILÁGYI 2000.

¹⁶² BATSÁNYI 1960, 109.

¹⁶³ SZILÁGYI 1999, 315.

¹⁶⁴ CSOKONAI 1988, 115.

¹⁶⁵ CSOKONAI 1988, 69.

felett).¹⁶⁶ Csokonai síremlékének felállítását ugyancsak a nemzeti hála kinyilvánításának szándékával indokolja – Kazinczynak írott levelében – az ötletet felvető Cserey Farkas: „Mi a *Háládatos Nemzet* nevébe ezen Hazai Verselőknek emlékezete álandosítására lakta helyén álitatnánk edgy Monumentumot”¹⁶⁷); és a kezdeményezést támogató (illetve kisajátító) Kazinczy is a hálás utókor tiszteletét demonstráló szerepet tulajdonít a tervezett emlékjelnek: „ezen köz kedvellést nyert Írónknak sírját tisztelnék meg egy kövel, ’s így adnánk bizonyágát, hogy a’ Nemzet azok eránt, a’ kik magokat érdem által ditsóítván, ő reá is fényt vontak, nem háládatlan” (*Csokonainak sírköve*).¹⁶⁸ A monumentum terve, amely hatékonyan kapcsolja össze a „nagy embereknek” emelt síremlék eszméjét a patrióta hőskultuszt is integráló „poussini, delille-i, Kazinczy-féle Árkádia-gondolattal”,¹⁶⁹ persze már a kezdeményezők személye miatt sem számíthat a halhatatlanságnak meghalt poéta szellemi örökségét magáénak tekintő „Debreczen”¹⁷⁰ támogatására. A tervek szerint a síremlék megvalósításához szükséges összeget országos közadakozás biztosítaná.¹⁷¹ Ez a külföldön már jól ismert, de Magyarországon még nem alkalmazott finanszírozási technika tökéletesen illeszkedik az emlékéllátás – a kezdeményezők által felismert – identitásképző funkciójához. Ugyanis a Kazinczynak írt Cserey-level arra is felhívja a figyelmet, hogy az „emlékeztető építmény” nem csupán „Hazánfiai érdemeit” jutalmazná, azaz nem csupán kegyeleti, illetve *glorifikációs* igényeknek felelne meg, hanem „Nemzetünk díszt” is gyarapítaná, „edszersmind pedig a Jó igyekezetre is hathatós ösztönü tüzet” gerjesztene „Polgár Társainkban”, azaz el tudná látni a nemzeti *reprezentáció* és a hazafias *agitáció* feladatát is. Nem meglepő, hogy a debreceniek az országos gyűjtés gondolatát is a megszegyenítésükre irányuló stratégia egyik elemeként értelmezik: városuk áldozatkészségének és anyagi erejének megkérdőjelezését látják benne.¹⁷²

A poéta tehát – olykor a virtus és a glória közötti közvetítést kisajátító literátori közösség protezsáltjaként ugyan, de – diadalmaskodhat az elmúlás felett, legyőzheti az ikonográfiai hagyományhoz igazodva pusztító szörnyetegként, „dühös Tirann”-ként perszonifikált halált (Csokonai: *Virág Benedek Úrhoz*; Vályi Nagy: *A’ halálhoz*; *Óda Csokonai Vitéz Mihályhoz Magyar poétához*).¹⁷³ Ha pedig a testi mulandóság komor

¹⁶⁶ CSOKONAI 2002, 73.

¹⁶⁷ Cserey – Kazinczynak (1805. április 8.) = *KazLev*, III, 316.

¹⁶⁸ Hazai Tudósítások, 1806, XIV. szám (augusztus 16.) = CSOKONAI 1960, 284.

¹⁶⁹ PÁL 1988, 160 és 168.

¹⁷⁰ A „Debreczen”-fogalom értelmezéséhez lásd az ún. Árkádia-pör dokumentumait (CSOKONAI 1960, 281–301); illetve Gyapay László tanulmányát: *A debreceniség és Csokonai Kazinczy szemében* (GYAPAY 2001).

¹⁷¹ „Ezen emlékeztető építmény fel állításához vélekedésem szerint úgy juthatnánk, ha nemes szívé Hazafi Barátainktul annak fel alithatására elégséges Summa pénzt szereznönk” – írja Cserey Kazinczynak (= *KazLev*, III, 316).

¹⁷² PRAZNOVSZKY 1998, 16.

¹⁷³ „De *Én*, ha minden fegyver’id’ ellenem / Készítéd-is, nem reszketek, óh dühös / Tirann! Hatalmadtól, nevetve / Nézem erőszakod’ a’ Mulandónn.” *A’ Halálhoz* (55. óda) = VÁLYI NAGY 1999, 173. „Látom lábod alatt a’ letiportt halált – / Ni, mint küzdik az Éj’ rettenetes fija! / Mint tajtézkik atzél inye, ’s eszén kívül / Mint ordítja kivert fogát!” *Virág Benedek Úrhoz* = CSOKONAI 1994, 227.

tapasztalatával a költői öröklét bizonyossága állítható szembe, akkor a költőre való emlékezés retorikáját sem a veszteség fájdalmának, hanem a halhatatlanságot érdemlő nagyság felmutatásának kell uralnia. Az elhalt poéta dicsőségét hirdető (s így a költői önreprezentáció kelléktárába tartozó), az epicediumok műfaji sajátosságait megőrző emlékversekből ugyan többnyire nem hiányzik a konvencionális *lamentatio*, ám a költői halhatatlanság (oxymoronos) toposzára épített, kiengesztelő-vigasztaló zárlat a panaszt át tudja fordítani az elmaradhatatlan *laudatio*-ba. Virág *Ányos Pálnak emlékezete* című költeménye például rendkívül hatásosan alkalmazza a *consolatio*-nak ezt a glorifikációs célzatú változatát: „Akkori fájdalmát szívemnek (jól jut eszembe) / Egy Múza így vigasztalá: / Mit gyötröd magadat? minek öntöd könyveid’ árját? / El nem hal, úgy mond, Ányosod.”¹⁷⁴ Ezt a sémát követi például *A Múza panasza Barcsay Ábrahám sírjánál* című Vitkovics- és a *Vitkovics’ emlékezete* című Vörösmarty-költemény is: „Halhatatlanság fia! hamvaiddra / Halálnak cypusa, e szent poraidra / Árnyéket nem vethet; büszke hatalmának / Nem vagy te prédája. / Ó élsz a hazának / Szívében örökké”; „Hasztalanúl bús záraidon vítt bánakodásunk: / Honnunknak többé vissza nem adnak azok. / Társtalan a’ fekető földben nyugodandol ezentúl, / ’S néma halál hallgat szózatot ajkaidon. / De te nem olly voltál, hogy örökre feledt hamuvá légy”.¹⁷⁵ Az emlékversek persze – az „Absint inani funere neniae / luctusque turpes et querimoniae” horatiusi imperatívuszának¹⁷⁶ engedelmességgel – egyszerűen el is hagyhatják a *lamentatio*-t. A halottak siratásáról való lemondás ugyan nem igazán felel meg a *memento mori* képzetét hangsúlyozó keresztény kegyesség szokásrendjének, viszont egyáltalán nem áll távol a mártír- és szentkultusznak attól az igyekezetétől, amely a halál tényének eltörlésére irányul. Ahogy Peter Brown fogalmaz: „A rendkívüli halottak sírjait nem érintették a halál rendes tényei.”¹⁷⁷ A költők sírjára szánt epitáfiumok, illetve a sírversként olvasható költemények szinte kivétel nélkül a „letíport halál” toposzát variálják: „Nem vagy Egünknek alatta ’s közöttünk; mert te halandó / Nem vagy már; élsz, ’s ezt hirdeti versezetem” (Virág Benedek: *Bessenyei Györgynek Emlékezete*); „Kisfaludyt ne keresd e’ keskeny sírban, o honfi! / ’S a rövid élet után holtnak örökre ne véd; / Itt csak elomlandó tetemeit jelelék ki baráti: / Fenn van időt múlt szelleme műveiben” (Vörösmarty Mihály: *Kisfaludy Károly’ sírjára*).¹⁷⁸

¹⁷⁴ VIRÁG 1799, 67.

¹⁷⁵ VITKOVICS 1980, 102; VÖRÖSMARTY 1960, 61.

¹⁷⁶ Horatius: *Ad Maecenatem* (Carm. II, 20, 21–22). Kardos László fordításában: „Nincs kit temetned, hagyd el a gyászoló, / a csúf jajongást, felzokogó panaszt” = HORATIUS 1961, 177. Lásd még Ennius sírfeliratát: „Nemo me lacrimis decoret, neque funera fletu / Faxit. Cur? Volito vivus me ora virum.” Bálint István János fordításában: „Senki meg ne könnyezzen, sírással meg ne gyászoljon. Miért? Mert élve szállok szájról szájra.” = HORATIUS 1997, 266–267.

¹⁷⁷ BROWN 1993, 103.

¹⁷⁸ VIRÁG 1822, 210; VÖRÖSMARTY 1960, 91. Ehhez a típushoz lásd még Lévy József *Gyulai Pál sírkövére* című sírversét = LÉVAY 1925, 19. Bizonyára nem lenne érdektelen megvizsgálni azt a kérdést, hogy van-e kapcsolat a költői halhatatlanság toposzában formulázott önreprezentációs ideológia és a *klasszikus* fogalmának statikus (például elioti, sőt gadameri) felfogása között. A gadameri hermeneutika szerint ugyanis a klasszikus „nem szorul rá arra”, hogy befogadása során előbb „legyőzzük” a történeti távolságot, mivel ennek leküzdését „az állandó közvetítésben” maga a klasszikus hajtja végre. Az így értett „időtlenség” azonban nem más, mint „a történeti lét egyik módja”, azaz „a ’klasszikus’-ban a történeti létnek egy általános jellemzője

Az emlékkersekeknek mind az epicedium-, mind az epitáfium-hagyományra alapozott változata előszeretettel azonosítja az utókor (*posteritas*) fogalmát az öröklét (*perennitas*) fogalmával. Pedig a Diderot által „az ész fantomjának” nevezett,¹⁷⁹ szekularizált túlvilágként működő, a bárdköltészetben közösségi emlékezetként értett *utókor* időbeliségének tapasztalata – ahogy erre már az *Exegi monumentum aere perennius*-toposz is figyelmeztet¹⁸⁰ – szükségessé teszi a distinkciót. Ha ugyanis a költő nevének és munkáinak áthagyományozása a nemzet (időben távlatos) létét feltételezi, akkor az elnyert öröklét is csak korlátozott érvényű lehet. Azaz míg a nemzet létét a nemzeti nyelvet „fenntartó” költő áldozatos tevékenysége szavatolhatja, addig a költő halhatatlanságának csak a nemzet fennmaradása lehet az egyetlen biztosítéka. Batsányi például költő és nemzet egymásra utaltságának magasztos tézisével zárja az Ányos-kiadásához csatolt rövid életrajzi áttekintést: „Megholt! ’s több esztendeje már, hogy nintsen közöttünk: de él még hazája’ fíjainak emlékezetében, és élni fog saját munkájában. Valamíg a’ Magyar Nép helyet foglalhat a’ Nemzetek között, nem fog elfeledkezhetni e’ poétájáról; – mert azoknak számában volt, a’ kik egész életeket ő-néki szentelték, ’s nyelvét, és ez által nemzeti lételetét, fenntartották” (*Ányos’ élete*).¹⁸¹ A feltételes öröklét formulájára épül Batsányi *Báróti Sándor képe alá* című elogiuma is: „Híven szolgálta a hazát; / Fenn lészen érdeme, / Míg el nem hagyja szép szavát / Árpád dicső neme”;¹⁸² csakúgy, mint Csokonai *Rátz Sámuelhez* című költeménye: „Míg Magyar leszel, és a’ Magyar míg Búrhávit szereti: / Meg-marad az Úrnak Neve, meg-marad dítséreti”;¹⁸³ Pálóczi Horváth Ádám Horatius-reminiscenciákkal zsúfolt Csokonai-emlékverse: „Ide le a’ menykő sem hat – méjj kriptá – sem olvasztó / Tűz az árnyéknak nem árthat; sem a’ mindent apasztó / Regiség, meg nem semmisít, ’s még magyarul beszélnek / A’ Magyarok; mind a’ kik itt előttem állnak; élnek”;¹⁸⁴ valamint Berzsenyi *Barátimhoz* című költeménye: „A’ ti érde-metek ’s mívetek élni fog, / A’ míg egy Magyar él a’ Duna’ partjain.”¹⁸⁵

Az enyészet feletti hatalom képzelete alapozza meg a poézis tekintélyét, és ez a presztízs teszi lehetővé a költőknek azt, hogy – egymást gyakran „Magyar Ossián”-ná, illetve „Hazám’ Bárdusá”-vá emelve – bebocsáttatást nyerjenek a „Dicsőség Templomába”, amely így nem csupán a hősi múltat megőrző és áthagyományozó közösségi emlékezet,

csúcsosodik ki: megőrzés az idő vasfoga ellenében”. GADAMER 1984, 206. Lásd még a *Goethe, a bölcs és a Mit jelent az, hogy klasszikus?* című Eliot-esszét = ELIOT 1981. A *klasszikus* fogalmának a *monumentalizáció* fogalmával való kapcsolatáról lásd: BENETT–ROYLE 1999, 44–49.

¹⁷⁹ *Levelek Falconet-hoz* (ford. Ludassy Mária) = LUDASSY 1975, 373.

¹⁸⁰ A horatiusi locus az (időbeli) feltételeességet hangsúlyozza: „Non omnis moriar, multaque pars mei / vitabit Libitinam: usque ego postera / crescám laude recens, dum Capitolium // scandet cum tacita virgine pontifex.” (*Carm.* III, 30, 6–9.) Devecseri Gábor fordításában: „Meg nem halhatok én teljesen: elkerül / téged, síri folyó, jobb felem; és nevem / folyton fényesedik, míg Capitolium / dombján megy föl a Pap s véle a néma szűz.” = HORATIUS 1961, 259.

¹⁸¹ BATSÁNYI 1960, 122.

¹⁸² BATSÁNYI 1953, 80. A „nagy elogium” történetéről lásd a kritikai kiadás jegyzeteit: BATSÁNYI 1953, 394.

¹⁸³ CSOKONAI 1988, 26.

¹⁸⁴ CSOKONAI 1960, 271.

¹⁸⁵ BERZSENYI 1979, 89.

hanem a költői önreprezentáció kitüntetett helyeként nyeri el funkcióját. Csokonai ódája éppúgy a „Hazám” Bárdusa” titulussal kívánja a *Poétai munkák* szerzőjét eljegyezni a halhatatlanságnak,¹⁸⁶ mint ahogy Virág ódája is erre a hasonló egybevetésre épülő, toposzként állandósuló, a klasszikus retorikák által *antonomasiaként*, illetve *pronomi-natióként* rendszerbe foglalt figurára építi Baróti Szabó Dávid méltatását: „Melly tűzbe hoztad szívemet, oh magyar / Hazánk’ szerentsés Bardusa! Nemzetünk’ / Díszére termett Oszsiánunk, / Mennyei hangozatú Poétánk!” (*Baróti Szabó Dávidhoz*).¹⁸⁷ Kisfaludy Sándor az Oszsiánt fordító és a nemzeti bárd szerepét próbálgató Batsányit nevezi „Magyar Ossián”-nak,¹⁸⁸ Batsányi „poétai testamentuma” pedig Kisfaludyt tartja méltónak a „Néped hív bárdusa” titulusra.¹⁸⁹ És mivel a *nemzeti költő* – Kisfaludy számára fenntartott – (szakrális) státusa nem alapozható meg csupán a bárdköltészeti szerephagyomány aktualizálásával, ezért a *Poétai elmélkedések*nek a Pindaros és Horatius által közvetített, a *Musarum sacerdos*- és a Shelley-féle *legislator* (azaz törvényhozó)-szerepben kiteljesedő orphikus tradícióhoz¹⁹⁰ is hozzá kell kapcsolnia a költőtárs poézisét. A Kisfaludyban felismert költőideálban egyszerre mutatható fel a közösségi emlékezetet reprezentáló *ossziáni* és a civilizatorikus küldetésre vállalkozó *orpheuszi* költészetfelfogás: „Ott a hegyet völgyet érezni tanítja, / S a mult idők legszebb csudáit újítja, / Mind saját nagy nevét halhatatlanítja, / Mind népe jobb részét egyre boldogítja.”¹⁹¹

Az „Árpád fiainak tüzes Petrárkája” megszólítás¹⁹² viszont arra a kanonikus funkcióra utal, amelyet Kisfaludy a kialakuló munkamegosztás szerint tölt be a magyar irodalomban. A *Poétai elmélkedések* egyik változatához csatolt *Jegyzések* külön is hangsúlyozza, hogy „ezen költeménynek nagyobb része [...] sümegi koszorús poétához vagon intézve; ki a magyar Petrárka dicső nevét minden tekintetben oly igen megérdemlette”.¹⁹³ A kortársak számára nyilvánvaló, hogy a Himfy-kötetek dalnoka a hazai irodalom ügyét egy Petrarcához kötött (és életrajzi analógiákkal is alátámasztott) költőszerep kimunkálásával

¹⁸⁶ CSOKONAI 1994, 227.

¹⁸⁷ VIRÁG 1799, 40.

¹⁸⁸ Kisfaludy Sándor – Batsányi Jánoshoz (Klagenfurt, 1796. december 18.) = KISFALUDY S. 1893, 102.

¹⁸⁹ *A magyar költő idegen messze földön. Poétai elmélkedések* = BATSÁNYI 1953, 131.

¹⁹⁰ Ehhez lásd: Horatius, *De arte poetica* (Epist. II, 3, 391–405); SHELLEY 1995, 50. Lásd még a költészet orpheuszi küldetését hangsúlyozó néhány fontosabb szöveghelyet: „mindenkor a’ Poézis volt minden szép mesterségek körül leg-első, mely a’ Népeket vadságokból ki-vetkeztetvén, a’ mélyebb Tudományoknak elfogadására alkalmasakká tette. Liniusnak, Orpheusnak, ’s Amphionnak tsuda-tételei ismértesek” (a Magyar Museum *Bé-vezetése* = BATSÁNYI 1960, 95); „Az igaz Litterátor hozza le, mint egy második Prometheus, az Égből a’ Böltsesség’ szép Világát; a’ terjeszt a’ Nemzetekre *Dítsőséget*, és *Virágozást*, és *Közbölgőségöt*” (*A’ nemzet’ tsinosodása* = SZILÁGYI 1999, 316); „A műveltség kezdő korában minden nemesb érzemény és ismeret költő által énekelteték” (Kölcsey Ferenc: *Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett* = KÖLCSEY 1960, I/725); „A művelődés mindenütt és mindenkor, Homér vagy Dante képében, de a költők által kezdetet meg. Költőiben látá minden nemzet az indítványozókat és elfogadá indítványukat” (Erdélyi János: *Vörösmarty Mihály Minden Munkái* = ERDÉLYI 1986, 185). Az orphikus hagyományról és a váteszi típusú költészetről lásd még: CSETRI 1986, 51–55.

¹⁹¹ BATSÁNYI 1953, 131.

¹⁹² BATSÁNYI 1953, 131.

¹⁹³ Szépliteraturai Ajándék, 1825, 121–136. Lásd: BATSÁNYI 1953, 482.

igyekszik előmozdítani. E törekvést méltányolva Kis János már 1802-ben „magyar Petrarcának” nevezi *A kesergő szerelem* szerzőjét.¹⁹⁴ Batsányi – a *Mercure Etranger*-ben megjelent cikksorozatában – a francia olvasóknak mutatja be ugyanígy Kisfaludyt,¹⁹⁵ majd 1818-ban *A’ Magyar Petrarka Tiszteletjének!* címmel adja közre a költőtárs dicsőségét zengő költeményét (amelyet aztán a *Poétai elmélkedések* meglehetősen instabil, variatív szövegfolyamába épít be),¹⁹⁶ és értekező munkáiban is többször feltűnik ez az identifikációs formula.¹⁹⁷ Batsányi egyébként annak ellenére „magyar Petrarcaként” emlegeti Kisfaludyt, hogy Kazinczy már Himfy-recenziójában fenntartásainak ad hangot: „K. urat sokan *magyar Petrarcának* nevezték: némelyek magyar Petrarcának és Anakreonnak egyszersmind. Mintha egyik a másikat el nem oszlatná! [...] Rec. ezen összehasonlításnak indító okát egyedül azon kevés tekintetű környüállásban leli, hogy K. úr is szonettekben s canzonekbán énekli a szerelem kínjait és hogy a lajstrom itt is éppen azon mód szerint vagyon nyomtatva, a könyv végében, mint a Petrarca kiadásában szokták nyomtatói. – A Petrarca énekeinek egészen más a tónusa, mint a mi Himfy-Kisfaludynkéinak.”¹⁹⁸

A Himfy-recenzió szerzője persze nem általában a *locus comparativus* – a magyar irodalom tagoltságát és fejlettségét is kifejezésre juttató – névcserés változata ellen emeli fel a szavát, hiszen (Kisfaludyhoz hasonlóan) ő maga is egy kanonikus szerepminta követésével igyekszik saját irodalmi helyét meghatározni, azaz – ahogy erre éppen Kisfaludy hívja fel a figyelmet – mint „Széphalomi Göthe”¹⁹⁹ kíván a „Dicsőség Templomába” bevonulni. A weimari írófejedelem iránti rajongása lemérhető az 1815. október 22-én Bölöni Farkas Sándornak írt leveléből: „Göthével ismerkedjél-meg és Göthével, és ismét meg ismét Göthével. Az én bálványom mindenben ő”.²⁰⁰ A lelkes propagandával azonban nem csupán Goethe hazai kultuszát, hanem saját vezérköltői státusát is meg kívánja alapozni, így a bálványozás szinte észrevétlenül fordul át a bálványozó bálványá emelésébe. Kazinczy – ahogy Halász Gábor fogalmaz – „egész életén át iparkodott goetheivé válni”.²⁰¹ Ezt az ambícióját már az 1807. október 17-én Cserey Farkashoz írott levelében felfedi („ha választás engedtetnék magamat egy varázshot ütése által azzá tennem a’ magyarban a’ mi egyik vagy másik a’ Német Írók közt, Göthévé üttetném magamat”²⁰²), és bizonyára nem tekinthető véletlennek, hogy a Goethe névvel jelzett

¹⁹⁴ *KazLev*, II, 458.

¹⁹⁵ *Examen de plusieurs poèmes hongrois, et traductions de quelques fragments de ces poèmes* = BATSÁNYI 1960, 381. Batsányi szerzőségéről lásd: BATSÁNYI 1960, 601–602.

¹⁹⁶ *Hasznos Multságok*, 1818, I, 225–228. Lásd: BATSÁNYI 1953, 473.

¹⁹⁷ BATSÁNYI 1961, 173 és 307. A hiperbolikus helyettesítővé alakított litterális név minősítő funkciójáról lásd: ZUMTHOR 1991, 117.

¹⁹⁸ *Recenzió Himfy szerelmei-ről* = KAZINCZY 1979, 734.

¹⁹⁹ Kisfaludy Sándor – Ruszek József keszthelyi apátnak (Sümege, 1816. június 3.) = KISFALUDY S. 1893, 297.

²⁰⁰ *KazLev*, XIII, 241. Ehhez lásd még Fried István *Goethe és Kazinczy (Goethe magyar recepciójának néhány kérdése)* című tanulmányát: FRIED 1996.

²⁰¹ HALÁSZ 1938, 36.

²⁰² *KazLev*, V, 195–196.

írói státusra éppen abban az 1817. május 7-én keltezett levelében jelenti be igényét, amelynek címzettje a mester életrajzának megírására készülő Szemere Pál: „ha Göthét csak úgy tekintjük mint Nyelv-mívészt, én vagyok, lehetek az a' *Magyarnak és most*, a' mi 1800 körül Lessing és Klopstock után Göthe a' *Németnek*”.²⁰³ És talán az sem véletlen, hogy Kisfaludy éppen ekkor teszi ismételten szóvá – mégpedig a honi literatúrát sújtó „Tyrannizmus” egyik fejleményeként – a mester „magyar Göthévé változását”.²⁰⁴ A vezérköltő – Goethe példája által inspirált és a széphalmi mesterben megtestesülő – ideáját Kazinczy régi ellenfele, Batsányi is egyre növekvő ellenérzéssel szemléli. *A Pen-natsata* gúnyos megjegyzése elsősorban Kazinczyt veszi célba: „mí [...] a' mí új-magyar oskolánk' díseit 's híresebb tagjait és *szép lelkű* vezéreit nem tsak [...] tsudálva, bámúlva ditsérvén magasztalván, a' felhőkig emelhettyük [...]; hanem az okos politika még azt-is nyilván és különösen megkívánnya tőlünk, hogy őket utóllýára még a' most élő külföldi legjelesebb Írókhoz és első rendbéli Költökhöz-is hasonlítsuk, sőt minden további félszeg tartózkodás nélkül egyenesen Magyar *Schillerek'* és *Göthéknek* nevez-zük”.²⁰⁵

Az ódaköltő és Horatius-fordító Virágnak viszont a legteljesebb egyetértésben ítélik oda az íróársak a „magyar Horatius” címet: Vitkovics és Berzsenyi ódái például egyaránt „hazánk Flaccussa”-ként, illetve „Honnom' Flaccusa”-ként dicsőítik a *Poétai Munkák* szerzőjét.²⁰⁶ Pedig az ünnepelt – legalábbis egy Kazinczynak küldött levele szerint – nem igazán örül a megtisztelő titulusnak: „Van e hire nálatok az Allgemeine Lit. Zeitungnak? ha megkapod, olvasd [...] abban azt, a' mit a' Poétai Munkákról írt egy Bétsi és Pesti Tudós. [...] A' deák Horátziusnak, a' mennyire tölem kitelhetik, *imitator*-ja – de nem *servum* pecus-a – akarok lenni. Ha Magyar Horatzius is vagyon, az az Allgemeine Lit. Zeitungban lakik tsak.”²⁰⁷ Virág ugyanakkor minden vonakodás és tartózkodás nélkül nevezi „budai Anacreon”-nak Versegly Ferencet.²⁰⁸ Szemere Pál viszont abban a Csokonaiban látja „az új poéták / Anakreonját”,²⁰⁹ akit egy Kővi nevű poéta „a' Magyar Máró”-ként sirat el,²¹⁰ bár ezt a titulust Bod Péter – a „magyar Ovidius” címmel együtt – már korábban Gyöngyösi Istvánnak adományozza.²¹¹ Gyöngyösit a névcserés figurákat kedvelő Batsányi „magyar Pindarosz”-ként mutatja be, Faludi Ferencet pedig „Magyar Theokritus”-ként, majd (talán Révai Miklós Faludi-kiadásának előszavára emlékezve) „magyar Ciceró”-ként méltatja – nem törődve azzal, hogy ezt az utóbbi titulust Szaitz Leó Pázmány Péternek foglalja le.²¹² Talán ebből a néhány példából is levonható a kö-

²⁰³ *KazLev*, XV, 182.

²⁰⁴ A Dessewffy Józsefhez írott levél oly sokszor idézett szöveghelye: KISFALUDY S. 1893, 328.

²⁰⁵ BATSÁNYI 1961, 304.

²⁰⁶ VITKOVICS 1980, 97; BERZSENYI 1979, 47.

²⁰⁷ *KazLev*, II, 456.

²⁰⁸ *KazLev*, III, 142.

²⁰⁹ *A Grácziaák éneke* = CSOKONAI 1960, 169.

²¹⁰ *Csokonai sirhalma* = CSOKONAI 1960, 252.

²¹¹ BOD 1982, 318.

²¹² Lásd: *Suite des Notions sur la Langue et la Littérature des Hongrois* = BATSÁNYI 1960, 376; *A' Magyar Tudósokhoz. Faludi Ferentz 's több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról* = BATSÁNYI 1961, 74;

vetkeztetés: a kor literátorai kikezdzhetetlen tekintéllyel bíró irodalmi nevek (kölcsonös) tulajdonításával igyekeznek egymást az írói kar mértékadó tagjaiként elismerni, illetve a jeles elődöket a „Dicsőség Templomába” beemelni.²¹³ E regisztrációs procedúrából az a Ferenczy István sem maradhat ki, aki Csokonai, Kazinczy és Virág arcképének márványba vésésével járul hozzá az írói önreprezentáció szolgálatába állított panteon-idea megvalósításához: az első magyar képfaragót a hálás írók a „magyar Canova” címmel tüntetik ki.²¹⁴

A magyar epithetonból és egy kanonikus szerzői névből képezhető, az intézményesülő magyar literatúrában oly gyakran feltűnő figura tehát elsősorban az *identifikáció* feladatát látja el: nem csupán a hagyományos irodalmi szerepkörök elosztására irányuló igényt fejezi ki, hanem a munkamegosztásra alkalmas írók létezését is látványosan demonstrálja; nem csupán egy tagolt (hol analógiásan *respublikaként*, hol metaforikusan *szent korszorúként* elgondolt) írói testület működéséről ad hírt, de arra is felhívja a figyelmet, hogy a klasszikusokkal is összemérhető teljesítményre képes literátorok sikerrel teljesítik a nemzeti reprezentáció feladatát.²¹⁵ A honi literátorok klasszikus auktorokként vagy modern klasszikusokként való megnevezése így egyszerre szolgálhat *klasszifikációs* (azaz az irodalomban betöltött szerepre utaló), *legitimációs* (azaz a szerepre való alkalmasságot igazoló) és *laudációs* (azaz a szereplést minősítő) szándékot. A névcserés alakzat multifunkcionalitását már a „régí” retorika²¹⁶ hangsúlyozza, hiszen egyaránt alkalmasnak tartja a helyettesítésre (*substitutio*), az ékesítésre (*ornatio*) és a nagyításra (*amplificatio*); illetve – a Blair-féle retorikai taxonómia terminusaival élve – az egybevetésnek mind a „magyarázó”, mind a „szépítő” típusába besorolhatónak véli.²¹⁷ „Ily módon elegánsan dicsérhetünk vagy sértegethetünk” – tanácsolja A C. *Herenniusnak ajánlott rétorika* is.²¹⁸ Ez utóbbira törekszik például Kazinczy, amikor „tordai Leoni-

Faludi Ferentz' Versei. Toldalék. Faludi Ferentz' Életéről, 's Munkájáról, és a' Magyar Nyelvről 's Versszerzésről = BATSÁNYI 1961, 118. (Batsányinak egyébként – Szerényi Vilmos álneven – a Kazinczy-tanítvány Szent-Miklóssy Alajos válaszol, aki persze a „Magyar Theokritus”-titulus elutasításával nem Faludit, hanem Batsányit veszi célba: „Midőn B. Úr Faludit mint Pásztori költőt Teocritosszal egy karba helyhezteti, nem egyebet árul el, hanem hogy a' pásztori költésnek ezen Fejedelmét vagy csak nevérol ismeri, vagy hogy szellemét fél nem fogta.” = BATSÁNYI 1961, 529.) A hivatkozott Révai-hely: FALUDI 1768, I/11. Lásd még: *Válogatott szép magyar mondások ama Magyar Tzitzerónak, kárdinális Pázmány Péternek Kalauzából* = SZAITZ 1788.

²¹³ További példákról, illetve a névcserés alakzatra épülő toposz inverz változatáról (például Burns Róbert mint „a skótok Petőfije”) lásd: PORKOLÁB 2000.

²¹⁴ Lásd például Péczely József *Képfaragó Ferentzy Istvánra* című epigrammáját és Sárváry Pál *Csokonay életének töredék vonalai* című feljegyzését = CSOKONAI 1960, 358 és 398.

²¹⁵ Ahogy Ferenczy László írja: „Versben és prózában van egyfajta katalógusszerű számbavétele annak, hogy kik dolgoznak, kikre lehet számítani. A költők verseik számottevő százalékában egy másik költőt ünnepelek.” = FERENCZY 1999, 64. A klasszikus auktorokkal és a modern klasszikusokkal való összevetésről lásd még: MARGÓCSY 1984, 301–302; MERÉNYI 1997, 145–146; MERÉNYI 2000, 61–63.

²¹⁶ Az elnevezést a barthes-i értelemben használom: BARTHES 1997.

²¹⁷ BLAIR 1838, I/316–317.

²¹⁸ CORNIFICIUS 1987, 249.

nus”-nak nevezi a „mesterkedő” Gyöngyössi Jánost.²¹⁹ Itt a figura toponimikus előtagja és antroponimikus utótagja között olyan termékeny (*contradictio in adiecto*-jellegű) feszültség keletkezik, amely a titulust már a *vituperatio* eszközévé teszi.

Az emlékezet kanonizálása

A haza nagy embereinek dicsőségét zengő, „az Érdem Templomát” felépítő bárdköltészet több alapvető felismerést hagyományoz az új évszázadra. Tudatosítja például azt, hogy az emlékezet *nemzetkonstituáló* szereppel bír. E gondolat nagyhatású kifejtésére majd az a Kölcssey vállalkozik *Mohács* című (fiktív) orációjában, aki fontos önreflexiós pillanatként, a közösség identifikációs önmegújításának lehetőségeként tekint a csatavesztés háromszázadik évfordulójára.²²⁰ Az emlékezés szónokát nem a nevezetes esemény (rekonstruálható) körülményei és (aktualizálható) tanulságai érdeklik, inkább a történelmi emlékezet nemzetteremtő és -fenntartó funkcióját hangsúlyozza: „És mi a haza egyéb, öszvetartozó nagy háznép egészénél? Minden ily nagy háznépet saját nyelv, saját szokások, saját ősek, saját hagyomány, saját jó és balszerencse kötnek együvé, s választanak el egymástól. S ez előszámláltak mind múltból hatnak a jelenre, mind lélekről lélekre és szívről szívre plántált emlékezetten nyúgosznak [...] Minden nemzet, mely elmúlt kora emlékezetét semmivé teszi, vagy semmivé lenni hagyja, saját nemzeti életét gyilkolja meg”.²²¹ A tricentenáriumi gyászünnepnek tehát azért tulajdonítható kivételes jelentőség, mert alkalmat ad a közösség azonosságtudatát biztosító, „nemzetontológiai elvként” értett emlékezet²²² (intézményes) működtetésére.

A emlékezet átöröklésére – legalábbis a bárdköltészeti szerepfelfogás szerint – elsősorban a poézis hivatott. A hazafiak emlékezetében élő (spirituális) haza elsőrendűen a költészet által létezik, és ennek az emlékezetnek a nemzeti történelemről szóló poézis a legfőbb megjelenési módja.²²³ Azonban éppen a nemzet poétájaként ünnepelt Virág pályafordulata figyelmeztet arra, hogy a közösségi múlt *emlékezetessé* tételében a történetírás is egyre nagyobb szerephez jut. Virág terjedelmes történelmi munkájának, a *Magyar századoknak* a jelentősége nem csupán abban ismerhető fel, hogy remekül kiaknázható történelmi arcképcsarnok és jelenettár az írók és képírók számára (bár közvetlen hatása és gyakorlati felhasználhatósága talán leginkább efféle dramatikus hős- és témakatalógusként mutatkozik meg²²⁴), hanem abban is, hogy koncepciózus kísérlet a történet

²¹⁹ *KazLev*, III, 275.

²²⁰ Az évfordulós megemlékezések és centenáriumi ünnepségek önaffirmációs funkciójáról lásd: KULCSÁR-SZABÓ Z. 1997, 35.

²²¹ KÖLCSEY 1960, I/1222 és 1226–1227.

²²² SZILI 1996, 87. Emlékezés (*emlékezet*) és *identitás* fogalmainak korrelatív viszonyáról lásd például: TODOROV 1996; CANDAU 1996; RICOEUR 1999a; CARR 1999.

²²³ BIRÓ 1998, 170.

²²⁴ Ehhez lásd: MEZEI 1983, 428.

dolgok „nemzeti parainézissé”²²⁵ formálására. Virág terjedelmes munkája nem szokványos kompiláció, nem szelektív újramondása az elődök tudásának (historiográfiai becse ennek ellenére meglehetősen csekély), hanem olyan narratíva, amelynek elbeszélője a közösségi múlt megőrzésre és áthagyományozásra méltó eseményeinek (hieratikus) rögzítését, „szimbolikus alakzatokba” való rendezését, az emlékezet kanonizálását tekinti elsődleges feladatának.²²⁶ E történeti konstrukcióban – a narrátor szavaival – „századok szerint” előadva lelhetőek fel „az emlékezetes dolgok”, vagyis mindaz, „a’ mit méltó ismertetni ’s tudni”.²²⁷

Míg a történetírás narratív szerkezetbe foglalja a közösség szempontjából nevezetesen bizonyuló (úgynevezett *epoch-making*) eseményeket, addig a kommemorációs szertartásnak tekintett költészet – ahogy ezt már *A szép tudományoknak áldozott versek* című Ányos-költemény is teszi – mnemotoposzokként rögzíti az események jelölésére alkalmas helyek és hősök neveit: „Melly szép lesz majd látni nemes ifjainkat, / Hogy fogják tanulni régi százainkat, / Hogy beszéllik Első Lajos történetit, / Dicsőség templomán irt fényes esetit. / Örömmel szóllanak Hunyadi szivéről, / Ki Budára térvén Erdély védelméről, / Vaskapunál emelt oszlopot magának, / Hol népe nevezte hazája attyának. / Ha pedig Várnának véres térségéről, / Verset énekelnek Mohács mezejéről, / A magyar buzgóság megnyitja sziveket, / Ó mintha már látnám hullani könyveket! / Illy hazafiaknak nemes példájában, / Mint igaz erkölcsök szent oskolájában, / Fel fogják találni jövőendő céljokat, / Miként kell szeretni édes hazájokat.”²²⁸ A szent helyek és példaadó hősök rituális előszámálása Batsányi költészetében (*Levél, Szentjóni Szabó Lászlóhoz; Serkentő válasz Virág Benedekhez; Várna és Mohács; A magyar költő idegen messze földön*) éppen úgy az emlékezet kanonizálását szolgálja, illetve a kanonizált emlékezet működését példázza, mint Virág, Berzsenyi vagy Kölcsey számos szövegében. A „ceremoniális kommunikáció” státusát elérni kívánó, önmagát a *helynévtárként* és *hősgalériaként* működtetett emlékezet letéteményesének tekintő költészet a közösségi tudáskészlet megóvását, mozgósítását, átadását ünnepélyes repetícióval igyekszik biztosítani.²²⁹ Ez az új topika háttérbe szorítja a *hazadicséret* örökölt, humanista-latin mintákat követő érvkészletét²³⁰ – pontosan jelezve, hogy a haza természeti-földrajzi értékekre hivatkozó, *territoriális* fogalmának helyét a kollektív emlékezetben megalapozott, tehát

²²⁵ TOLDY 1987, 266. Nem meglepő, hogy Toldy éppen Virág munkájában ismeri fel a történetírás „valódi nemzeti iskolájának” (TOLDY 1863, VII), illetve „új, nemzeti iskolájának” (TOLDY 1987, 266) a kezdetét.

²²⁶ Az emlékezés alakzatairól lásd: ASSMANN 1999, 53. A kanonizált emlékezetéről lásd: BRAUN 1995, 231.

²²⁷ VIRÁG 1816, 3–4.

²²⁸ ÁNYOS 1984, 72. A mnemotoposzok az *Igaz hazafi* című Ányos-költeményben is megjelennek: „Ugy tetszik, hogy nyílnak most arany ideink, / S felkelnek szomorú hamvakból őseink, / Kik hazaszerelmek bizonyítására, / Sokan ellenségnek döltek pallosára. / Mintha emelkedne nagy Zrini sírjából, / Mellyet épített volt törökök csontyából, / Midőn Sziget várát addig védelmezte, / Még lelkét testében mozogni érezte! / Mintha lelkesedne Mohács bús térsége, / Hol fátyolba nyugszik hazánk dicsősége!” = ÁNYOS 1984, 41. Az *epoch-making*-eseményekről lásd Paul Ricoeur *A történelem és a fikció kereszteződése* című tanulmányát = RICOEUR 1999, 363.

²²⁹ ASSMANN 1999, 53–57; CANDAU 1996, 65.

²³⁰ A hazadicséret hagyományos topikájáról lásd: SZABÓ G.–SZÖRÉNYI 1997, 20.

az időben létező nemzet víziója veszi át.²³¹ Még Berzsenyi *Magyar Ország* és Vörösmarty *Magyarország' címere* című költeményei is csak azzal a fenntartással sorolhatók a *bőségtoposzra* épülő „címerversek” kései változatai közé, hogy egyben e tradíció szűkösségének, illetve elégtelenségének a tapasztalatát is megszólaltatják.

Az emlékezetes múltként megszilárduló közösségi emlékezet – mind mnemotechnikai, mind legitimációs szempontból – feltételezi a *helyhez kötés* műveletét. Ahogy a lokalizációs rendszer (*système de localisation*) működését a Szentföld „legendás topográfiájának” vizsgálata során feltáró Maurice Halbwachs megállapítja: „Ahhoz, hogy az eszme és az emlékek sikert arassanak, idővel sikeresen összekapcsolódjanak, az eszmének személyek és helyek képeire kell hivatkoznia, és az emlékekre jellemző vonásokat magára kell öltenie, így válik lehetővé, hogy az emlékezetben fennmaradjon.”²³² A mnemonikus *helyek* nem csupán a hozzájuk kapcsolódó történetek felidézését segítik elő, de e történetek (mitikus) érvényessége is azon múlik, hogy helyhez vannak-e kötve a térképen, rendelkeznek-e topografikus leírással.²³³ Ugyanakkor az már sokkal kevésbé fontos, hogy az emlékezetet hordozó topográfia „koholt-e vagy tényszerű”.²³⁴ Az emlékezet toponimikus-topografikus rögzítését elvégző szövegek (például Vörösmarty *Pusztaszer* és Kölcsey *Rákos* című költeményei) arra engednek következtetni, hogy a nemzet (egykori) dicsőségére utaló helyek – a szerző szándékától függően – mind a *laus*, mind a *vituperatio* feladatát el tudják látni, vagyis – Jan Assmann tipológiai terminológiájával élve – a „megalapozó”, illetve a „kontraprezentikus” műtszemléletet számára is kiaknázzhatóak. Az első esetben a múltra való hivatkozás a jelen megerősítését, igazolását, irányultsággal és értelemmel való felruházását szolgálja, a második esetben viszont éppen „a jelen hiányosságainak tapasztalata” áll szemben a „hőskor vonásait” öltő múlttal.²³⁵ „Megalapozó” funkcióval persze a nemzeti históriának azok a gyászos helyei is rendelkeznek, amelyek az emlékezetes kudarcokhoz többnyire a „visszavonás” vétkét társítják, és – miként

²³¹ Az időben létező hazának ez az ideája (amely főként a kulturális-históriai hagyományhoz való religiózus viszonyban érhető tetten) készíteti Kazinczyt is arra, hogy utazásai közben *elzarándokoljon* a nemzeti história szent helyeihez. Ahogy az *Erdélyi levelekben* írja: „mily nagy már is az út, melyet tevék! De még hátra van Vajdahunyad, hátra Fehérvár és a helyek, hol a nemzet szentjei éltek, jártak s halhatatlan tetteket tettek. Azokat látnom kell, illetnem kell sírköveiket, s azon érzést adni magamnak, hogy nagyobb lettem ereklýjök illetése által.” = KAZINCZY 1979, 658.

²³² HALBWACHS 2000, 47. Az emlékezet „helyhez” kötésének klasszikus retorikai gyakorlatáról lásd: YATES 1966. Nem alaptalan feltételezni, hogy „ugyanezen emlékezési gyakorlat, mutatis mutandis, transzformálható egyének különböző csoportjai közös emlékeinek megőrzésére is”; BRAUN 1995, 65.

²³³ LEACH 1984, 358; OZOUF 1984, 146; ASSMANN 1999, 41–42. E kérdéskörhöz lásd még a Pierre Nora által bevezetett *lieu de mémoire* (angol fordításban: *realms of memory*) terminus technicus köré szervezett történeti emlékezetkutatás inspiratív programtanulmányát: NORA 1984a (magyarul: NORA 1999); valamint e nagyszabású kutatási projekt (hazai) recepcióját: LE GOFF 1994; KRAUSE 1994; HOFER 1994; K. HORVÁTH 1999 és 2000; GYÁNI 1998 és 1999.

²³⁴ OZOUF 1984, 146; ASSMANN 1999, 76. Jól mutatja ezt Pusztaszernek a kanonizált emlékezetben betöltött fontos szerepe. A historizáló eklektikát példázó Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark „emlékezet-hely-temetőként” való értelmezéséről lásd: GYÁNI 1999, 15.

²³⁵ ASSMANN 1999, 79–80.

Muhi, Várna és Mohács „hármass leckéje”²³⁶ – valamiféle moralizáló tanulság levonására készítetnek. A helyek (toplistáját vezető *Mohács*-toposz, amely a haza temetője-metáforaként hagyományozódik, és gyakran az *apostrophé* vagy *sermocinatio*-ra épülő *personificatio* alakzatával kapcsolódik össze²³⁷) már nem is csupán a gyászos múltra mint intő példára figyelmeztet, hanem a dicsőséges nemzeti feltámadás lehetőségét hirdeti.²³⁸

Az „intézményesített mnemotechnikaként”²³⁹ működő költészet a szent helyek topikájával együtt alakítja ki a közösségi emlékezetben élő hazafiak (a szent nevek) galériáját. A „Dicsőség Templomába” olyan történelmi hősök nyernek (elsősorban az Ányos-, Batsányi- és Virág-szövegek jóvoltából) bebocsátást, mint például Árpád, Nagy Lajos király, Hunyadi és Zrínyi. A nemzeti história hőrszaihoz pedig – a kor elvárásainak megfelelően – felemelkedhetnek a jeles hazafiak, a tudományok támogatói és művelői is. Ezzel megszületik – szoros összefüggésben az egymást követő nemzedékek emlékezetében élő, a jelenvalót a profán öröklét dimenziójába emelő hazának a fogalmával – a *nemzeti panteon* eszméje.²⁴⁰ Ennek a spirituális, a nemzeti irodalomban tárgyiasuló panteonnak összetett feladatot kell teljesítenie: intézményesítenie kell a nemzet érdemes fiainak tiszteletét, e kommemorációs szertartásrend keretében meg kell alapoznia, illetve meg kell erősítenie a nemzeti önazonosságot, valamint elő kell segítenie az erényes honpolgárok nevelését. A költészetben „Dicsőség Templomaként” felépített, imaginárius panteon persze nem (vagy csak részben) pótolhatja a „nagy emberek” emlékeztetének szentelt kultuszhelyet, ahová áhítatosan zárandokolhatnak el a nemzet gényűsának hódoló látogatók. Érthető tehát, hogy a 19. század első évtizedeitől – elsősorban a londoni Westminster Abbey, a párizsi Panthéon, majd a bajor Walhalla példájára hivatkozva – egyre határozottabban fogalmazódik meg egy hazai dicscsarnok létrehozásának az igénye.

Rövidítésjegyzék

ÁNYOS 1984: ÁNYOS Pál *Válogatott művei*, szerk. LÖKÖS István, Bp., 1984.

ARANY 1951: ARANY János *Összes művei*, I (*Kisebb költemények*), kiad. VOINOVICH Géza, Bp., 1951.

²³⁶ BATSÁNYI 1953, 142.

²³⁷ A temető-metáfora néhány változata: „gyászos temetője Hazámnak” (Batsányi: *Levél, Szentjóni Szabó Lászlóhoz* = BATSÁNYI 1953, 50), „Nemzetem nagy temetője” (Kisfaludy Sándor: *Doboz Mihály és hitvese* = KISFALUDY S. 1901, I/379), „Nemzeti nagylétünk nagy temetője” (Kisfaludy Károly: *Mohács* = KISFALUDY K. 1983, 18). Az *apostrophé* és *sermocinatio* alakzataira lásd például Kisfaludy híres elégiáját és Vörösmarty *Mohács* című epigrammait.

²³⁸ Lásd például Kisfaludy Károly, Czuczor Gergely és Eötvös József *Mohács*-verseinek retorikai stratégiáját. A Mohács-tematika irodalmi vonatkozásait átfogó igénnyel vizsgálja filológiai értekezésében Rédey Tivadar: RÉDEY 1926.

²³⁹ ASSMANN 1999, 53.

²⁴⁰ BÍRÓ 1998, 439. – Köszönöm Bíró Ferenc, Gyapay László és Kiss Katalin észrevételeit, tanácsait, amelyekkel sokat segítettek a dolgozat koncepciójának, szövegének a megformálásában.

- ASSMANN 1999: Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, ford. HIDAS Zoltán, Bp., 1999.
- BÁN A. 1904: BÁN Aladár, *Virág Benedek élete és költészete*, Pozsony–Bp., 1904.
- BÁN I. 1971: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., 1971.
- BARTA 1935: BARTA János, *Berzsenyi*, Válasz, 1935, 109–120.
- BARTHES 1997: Roland BARTHES, *A régi retorika (Emlékeztető)*, ford. SZIGETI Csaba = THOMKA 1997.
- BARTLETT 1985: Frederic BARTLETT, *Az emlékezés: Kísérleti és szociálpszichológiai tanulmány*, ford. PLÉH Csaba, Bp., 1985.
- BATSÁNYI 1953: BATSÁNYI János *Összes művei*, I (*Versek*), kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1953.
- BATSÁNYI 1960: BATSÁNYI János *Összes művei*, II (*Prózai művek*, 1), kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1960.
- BATSÁNYI 1961: BATSÁNYI János *Összes művei*, III (*Prózai művek*, 2), kiad. KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor, Bp., 1961.
- BATSÁNYI 1994: BATSÁNYI János *Összes költeményei*, szerk. DEBRECZENI Attila, Bp., 1994² (Felfedezett Klasszikusok, 1).
- BÉCSY 2001: BÉCSY Ágnes, *Berzsenyi Dániel*, Bp., 2001 (Klasszikusaink).
- BÉLAY 1881: BÉLAY Jenő, *Virág Benedek irodalmi munkássága*, Figyelő, 1881, IX.
- BENE 1999: BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999 (Csokonai Könyvtár, 19).
- BENETT–ROYLE 1999: Andrew BENETT, Nicholas ROYLE, *An Introduction to Literature, Criticism and Theory*, Prentice Hall, 1999².
- BERZSENYI 1979: BERZSENYI Dániel *Költői művei (Összes művei*, I), kiad. MERÉNYI Oszkár, Bp., 1979.
- BÍRÓ 1998: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., 1998³.
- BITSKEY 1999: BITSKEY István, *A vitézség eszményének változatai a régi magyar irodalomban* = B. I., *Virtus és religió: Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről*, Miskolc, 1999.
- BLAIR 1838: BLAIR Hugo' *Rhetorikai és aesthetikai leczkéi*, I–II, ford. KIS János, Buda, 1838.
- BOD 1982: BOD Péter, *Magyar Athenas*, kiad. TORDAI István, Bp., 1982.
- BOURDIEU 1978: Pierre BOURDIEU, *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*, Bp., 1978.
- BOURDIEU 2002: Pierre BOURDIEU, *A gyakorlati észjárás: A társadalmi cselekvés elméletéről*, ford. BERKOVITS Balázs, Bp., 2002.
- BRAUN 1995: BRAUN Róbert, *Holocaust, elbeszélés, történelem*, Bp., 1995.
- BROWN 1993: Peter BROWN, *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*, ford. SÁGHY Marianne, Bp., 1993.
- BURKE 1995: *Authorship: from Plato to the Postmodern*, ed. Sean BURKE, Edinburgh, 1995.

- CANDAU 1996: Joël CANDAU, *Anthropologie de la mémoire*, Paris, 1996.
- CARR 1999: David CARR, *A történelem realitása*, ford. V. HORVÁTH Károly = THOMKA 1999.
- CIFKA 1991: CIFKA Péter, *Virág Benedek emlékműve*, ItK, 1991/5–6.
- CORNIFICIUS 1987: CORNIFICIUS, *A C. Herenniusnak ajánlott rétorika*, ford. ADAMIK Tamás, Bp., 1987.
- CSETRI 1986: CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., 1986.
- CSOKONAI 1960: *Csokonai emlékek*, kiad. VARGHA Balázs, Bp., 1960 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 1).
- CSOKONAI 1975: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, I (1785–1790), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1975 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1978: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Színművek*, I, kiad. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, Bp., 1978 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1988: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, II (1791–1793), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1988 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1992: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, III (1794–1796), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1992 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1994: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, IV (1797–1799), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1994 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 1999: CSOKONAI VITÉZ Mihály *Levelezése*, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., 1999 (CS. V. M. Összes Művei).
- CSOKONAI 2002: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, V (1800–1805), kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 2002 (CS. V. M. Összes Művei).
- DÁVIDHÁZI 1997: DÁVIDHÁZI Péter, „*Iszonyodnám enmagam előtt*”: Egy írói Oidipusz-komplexum drámája = KALLA 1997.
- DÁVIDHÁZI 2001: DÁVIDHÁZI Péter, „*Édes eleink*” útja „*ditső Honnyunk*” „*boldog földjére*”: A nemzetképviselő költői nyelve Virág Benedek és Horvát István történetírásában = KICZENKO–THIMÁR 2001.
- DEBRECZENI 1994: DEBRECZENI Attila, *Batsányi János (1763–1845)* = BATSÁNYI 1994.
- DEBRECZENI 1998: DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője (A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)*, Debrecen, 1998³ (Csokonai Könyvtár, 1).
- DERRIDA 1997: Jacques DERRIDA, *Mnémoszüné*, ford. NÉMETH Helga, FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3.
- ELIOT 1981: T. S. ELIOT, *Káosz a rendben: Irodalmi esszék*, szerk. EGRI Péter, Bp., 1981.
- ERDÉLYI 1986: ERDÉLYI János *Válogatott művei*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., 1986 (Magyar Remekírók).
- FALUDI 1768: FALUDI Ferenc *Költeményes maradványai*, kiad. RÉVAI Miklós, I–II, Győr, 1768.
- FARNELL 1921: Lewis R. FARNELL, *Greek Hero Cults and Ideas of Immortality*, Oxford, 1921.

- FERENCZI 1999: FERENCZI László, *A XVIII. századi magyar költészet* = F. L., „Csak a máé a rettenet...” *Politikum és költészet kapcsolatai*, Bp., 1999.
- FRIED 1975: FRIED István, *A romantikus óda kifejlődése Vörösmarty költészetében*, ItK, 1975/5–6.
- FRIED 1996: FRIED István, *Az érzékeny neoklasszicista: Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*, Sátoraljaújhely–Szeged, 1996.
- GADAMER 1984: Hans-Georg GADAMER, *Igazság és módszer: Egy filozófiai hermeneutika vázlata*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., 1984.
- GENETTE 1996: Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN Mónika, Helikon, 1996/1–2.
- GYÁNI 1998: GYÁNI Gábor, *Fin de siècle-történetírás*, Magyar Tudomány, 1998/6 (= GYÁNI 2000).
- GYÁNI 1999: GYÁNI Gábor, *Kollektív emlékezet és nemzeti identitás*, 2000, 1999/3 (= GYÁNI 2000).
- GYÁNI 2000: GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., 2000.
- GYAPAY 2001: GYAPAY László, „A' tisztább ízlésnek regulájival”: *Kölcsey kritikus pályakezdése*, Bp., 2001 (Klasszikusok, 1).
- HABERMAS 1986: Jürgen HABERMAS, *A kommunikatív cselekvés elmélete*, ford. FELKAI Gábor, KIRÁLY Judit, Bp., 1986.
- HALÁSZ 1938: HALÁSZ Gábor, *Kazinczy emlékezete* = H. G., *Az értelem keresése*, Bp., 1938.
- HALBWACHS 1950: Maurice HALBWACHS, *Collective Memory*, New York, 1950.
- HALBWACHS 1971: Maurice HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei = A francia szociológia*, szerk. FERGE Zsuzsa, Bp., 1971.
- HALBWACHS 1992: Maurice HALBWACHS, *On Collective Memory*, Chicago, 1992.
- HALBWACHS 2000: Maurice HALBWACHS, *A Szentföld legendás topográfiája*, Magyar Lettre Internationale, 2000. nyár.
- HÁSZ-FEHÉR 2000: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A keszthelyi Helikon-ünnepség a XIX. század elején* = KALLA 2000.
- HOFER 1994: HOFER Tamás, *Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”?*, BuKsz, 1994. tél.
- HORATIUS 1961: Quinti HORATI FLACCI / Quintus HORATIUS FLACCUS *Opera omnia / Összes versei*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, Bp., 1961.
- HORATIUS 1997: HORATIUS *Költeményei: Ódák és epodoszok*, ford. CSENGERY János, szerk. BÁLINT István János, Bp., 1997.
- HORVÁTH K. 1965: *A romantika*, szerk. HORVÁTH Károly, Bp., 1965.
- K. HORVÁTH 1999: K. HORVÁTH Zsolt, *Az eltűnt emlékezet nyomában: Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe*, Aetas, 1999/3.
- JULOW 1973: JULOW Viktor, *A barokk Csokonai stílus-szintézisében*, ItK, 1973/6.
- KALLA 1997: *Kegyelet és irodalom: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 1997 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 7).

- KALLA 2000: *Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9).
- KARDOS 1943: KARDOS Albert, *Csokonai őszövetségi látomása*, Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve, 1943.
- KAZINCZY 1979: KAZINCZY Ferenc *Művei (Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok)*, szerk. SZAUDER Mária, Bp., 1979 (Magyar Remekírók).
- KAZINCZY 1987: KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., 1987.
- KAZINCZY 1998: KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, kiad. GERGYE László, Bp., 1998 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 2).
- KazLev: Kazinczy Ferencz levelezése*, I–XXI, kiad. VÁCZY János, Bp., 1890–1911.
- KERÉNYI K. 1977: KERÉNYI Károly, *Görög mitológia*, Bp., 1977.
- KERÉNYI K. 1984: KERÉNYI Károly, *Az antik költő* = K. K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás: Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, Bp., 1984.
- KICZENKO–THIMÁR 2001: *A XIX. század vonzásában: Tanulmányok T. Erdélyi Ilona tiszteletére*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, 2001 (Pázmány Irodalmi Műhely: Tanulmányok, 3).
- KIRÁLY 1995: KIRÁLY Erzsébet, „*Laudatio artis*”: 19. századi képzőművészetünk dicséretének egykorú emlékei = *Aranyérmek, ezüstkoszorúk: Művész kultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*, szerk. SINKÓ Katalin, Bp., 1995 (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 1995/1).
- KISBÁN 1937: KISBÁN Emil, *Virág Benedek (1754–1830)*, Bp., 1937.
- KISFALUDY K. 1983: KISFALUDY Károly *Válogatott művei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1983 (Magyar Remekírók).
- KISFALUDY S. 1893: KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, VIII, kiad. ANGIAL Dávid, Bp., 1893.
- KISFALUDY S. 1901: KISFALUDY Sándor *Összes költeményei*, I–II, Bp., 1901 (Remekírók Képes Könyvtára).
- KLANICZAY G. 2000: KLANICZAY Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek*, Bp., 2000.
- KLANICZAY T. 1985: KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században* = K. T., *Pallas magyar ivadékai*, Bp., 1985.
- KOSZTOLÁNYI 1976: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Látjátok, feleim*, kiad. RÉZ Pál, Bp., 1976.
- KÖLCSEY 1960: KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, I–III, kiad. SZAUDER Józsefné és SZAUDER József, Bp., 1960.
- KRAUSE 1994: Anthony KRAUSE, *Az Annales befejezetlen kalandja*, ford. BETEGH Gábor, BuKsz, 1994. tél.
- KULCSÁR-SZABÓ Z. 1997: KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A „korszak” retorikája: A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia* = K.-Sz. Z., *Az olvasás lehetőségei*, Bp., 1997 (JAK-füzetek, 96).
- LEACH 1984: Edmund LEACH, *Conclusion = Text, Play and Story: The Construction and Reconstruction of Self and Society*, eds. Stuart PLATTNER, Edward M. BRUNER, Washington, 1984.

- LE GOFF 1994: Jacques LE GOFF, *Franciaország emlékezete*, BuKsz, 1994. tél.
- LUDASSY 1975: *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*, szerk. LUDASSY Mária, Bp., 1975.
- LUDASSY 1987: LUDASSY Mária, *Moralisták és terroristák (A francia felvilágosodás és a francia forradalom erkölcsi és politikai problémáiból)*, Bp., 1987.
- MACINTYRE 1999: Alasdair MACINTYRE, *Az erény nyomában: Erkölcselméleti tanulmány*, ford. BÍRÓNÉ KASZÁS Éva, Bp., 1999.
- MARGÓCSY 1984: MARGÓCSY István, *Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 1984/3.
- MERÉNYI 1997: MERÉNYI Annamária, *A kultikus beszéd archeológiája és a kortársi Csokonai-recepció*, Szép-literatúrai Ajándék, 1997/1–2.
- MERÉNYI 2000: MERÉNYI Annamária, *A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében* = TAKÁTS 2000.
- MEZEI 1974: MEZEI Márta, *Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt*, Bp., 1974 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 30).
- MEZEI 1983: MEZEI Márta, *Virág Benedek és a Magyar Századok* = VIRÁG 1983.
- MEZEI 1983a: *Magyar költők: 18. század*, szerk. MEZEI Márta, Bp., 1983 (Magyar Remekírók).
- MEZEI 1998: MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révától Kazinczyig*, Debrecen, 1998 (Csokonai Könyvtár, 15).
- MORTIER 1983: Roland MORTIER, *Az európai felvilágosodás fényei és árnyai: Válogatott tanulmányok*, szerk. BENE Ede, Bp., 1983.
- NORA 1984: *Les lieux de mémoire*, I (*La République*), ed. Pierre NORA, Paris, 1984.
- NORA 1984a: Pierre NORA, *Entre Mémoire et Histoire: La problématique des lieux* = NORA 1984.
- NORA 1999: Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, ford. K. HORVÁTH Zsolt, Aetas, 1999/3.
- OLÁH 1904: OLÁH Gábor, *Csokonai és a latin költők*, Bp., 1904.
- OZOUF 1984: Mona OZOUF, *Le Panthéon: L'normale des morts* = NORA 1984.
- PÁL 1988: PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*, Bp., 1988.
- PETŐFI 1983: PETŐFI Sándor *Összes költeményei*, II, szerk. KISS József, Bp., 1983.
- PETZ 1886: PETZ Gedeon, *Freundschaftliche Lieder von I. J. Pyra und S. G. Lange*, EPhK, 1886, 351–357.
- POPE 1962: *The Poems of Alexander Pope*, II (*The Rape of the Lock and Other Poems*), ed. Geoffrey TILLOTSON, London–New Haven, 1962³.
- PORKOLÁB 2000: PORKOLÁB Tibor, *Magyar Horác, magyar Petrárka, magyar Gőthe (A „szépités” névcsere topozairól)* = *Találkozó poétikák: A 70 éves Szili József köszöntése*, szerk. BEDECS László, Miskolc–Bp., 2000.
- PRAZNOVSZKY 1998: PRAZNOVSZKY Mihály, *„A szellemdiadal ünnepei”: A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén*, Bp., 1998.
- RÁKAI 2000: RÁKAI Orsolya, *A magyar nyelv ünnepe? A Marczibányi-jutalom első két kiosztása* = KALLA 2000.

- RÉDEY 1926: RÉDEY Tivadar, *Mohács emléke költészetünkben = Mohácsi emlékkönyv 1526*, szerk. LUKINICH Imre, Bp., 1926.
- RICOEUR 1999: Paul RICOEUR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 1999.
- RICOEUR 1999a: Paul RICOEUR, *Emlékezet – felejtés – történelem*, ford. RÓZSAHEGYI Edit = THOMKA 1999.
- RIPA 1997: Cesare RIPA, *Iconologia*, Bp., 1997.
- SÁNDOR 1945: SÁNDOR István, *Író és társadalom: Fejezetek a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből*, I (Főúr és nemes), Szeged, 1945.
- SHELLEY 1965: Percy Bysshe SHELLEY, *A költészet védelme*, ford. MOHAY Béla = HORVÁTH K. 1965.
- SHELLEY 1995: Percy Bysshe SHELLEY, *A Defence of Poetry* = BURKE 1995.
- SZABÓ G.–SZÖRÉNYI 1997: SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika*, Bp., 1997².
- SZAITZ 1788: SZAITZ Leo, *Kis magyar frázeológia*, Pozsony, 1788.
- SZEGEDY-MASZÁK 1995: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselméletéről* = SZ.-M. M., „Minta a szőnyegen”: *A műértelmezés esélyei*, Bp., 1995.
- SZILÁGYI 1999: *Első folyóirataink: Uránia*, szerk. SZILÁGYI Márton, Debrecen, 1999 (Csokonai Könyvtár: Források, 6).
- SZILÁGYI 2000: SZILÁGYI Márton, *A „titkos bú” poétája? Dayka Gábor kánonizálásának kérdőjelei* = TAKÁTS 2000.
- SZILI 1996: SZILI József, *Arany hogy istenül: Az Arany-líra posztmodernsége*, Bp., 1996 (Irodalomtörténeti Füzetek, 139).
- TAKÁTS 2000: *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., 2000.
- THIENEMANN 1931: THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, 1931.
- THOMKA 1997: *Az irodalom elméletei*, III, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1997.
- THOMKA 1999: *Narratívák*, 3 (A kultúra narratívái), szerk. THOMKA Beáta, Bp., 1999.
- TODOROV 1996: Tzvetan TODOROV, *Az emlékezet csapdái*, ford. LENKEI Júlia, Világosság, 1996/10.
- TOLDY 1862: TOLDY Ferenc, *Virág Benedek, „a nemzeti lélek tüzes ébresztője”* = VIRÁG Benedek *Magyar századai*, I–II, kiad. T. F., Pest, 1862.
- TOLDY 1863: TOLDY Ferenc, *Előszó* = VIRÁG Benedek *Magyar századai*, V, kiad. T. F., Pest, 1863.
- TOLDY 1870: TOLDY Ferenc, *Magyar költők élete*, I, kiad. RÁTH Mór, Pest, 1870 (T. F. Összegyűjtött Munkái, III).
- TOLDY 1987: TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig rövid előadásokban*, kiad. SZALAI Anna, Bp., 1987.
- TÓTH S. 1998: TÓTH Sándor: *A latin humanitas poétikája: A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig*, I, Szeged, 1998.

- VÁLYI NAGY 1999: VÁLYI NAGY Ferenc, *Ódák Horátz' mértékeinn (1807)*, kiad. SOBOR András, Bp., 1999 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század).
- VIRÁG 1799: VIRÁG Benedek' *Poétai munkái*, Pesten, 1799 (Magyar Minerva, 3).
- VIRÁG 1801: VIRÁG Benedek, *Horátzius' Poétikája*, Pesten, 1801.
- VIRÁG 1816: VIRÁG Benedek, *Magyar Századok. DCCCLXXXIV–MCCCI*, Budán, 1816.
- VIRÁG 1822: VIRÁG Benedek, *Poetai Munkák*, Pest, 1822.
- VIRÁG 1863: VIRÁG Benedek *Poétai munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1863.
- VIRÁG 1983: VIRÁG Benedek, *Magyar századok*, kiad. MEZEI Márta, Bp., 1983 (Magyar Hírmondó).
- VITKOVICS 1980: VITKOVICS Mihály *Válogatott művei*, kiad. LÖKÖS István, Bp., 1980.
- VÖRÖSMARTY 1960: VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények*, II, kiad. HORVÁTH Károly, Bp., 1960 (V. M. Összes művei, 2).
- VÖRÖSMARTY 1965: VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése*, I, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., 1965 (V. M. Összes művei, 17).
- YATES 1966: Frances YATES, *The Art of Memory*, Chicago, 1966.
- ZLINSZKY 1899: ZLINSZKY Aladár, *Bevezetés* = VIRÁG Benedek *Válogatott költeményei*, kiad. ZLINSZKY Aladár, Bp., [1899].
- ZUMTHOR 1991: Paul ZUMTHOR, *A retorikusok útkereszteződése (Intertextualitás és retorika)*, ford. BURJÁN Mónika, Helikon, 1991/1–2.

RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA:**XVI. SZÁZADBELI MAGYAR KÖLTŐK MŰVEI, 11,**

Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588

Sajtó alá rendezte Ács Pál, Budapest, Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999, 541 + [20] l.

Tizennégy ismert, hét nevetlen szerző huszonkilenc verse van a kötetben, amelyet – mint maga a sajtó alá rendező mondja – jellemez a műfaji sokféleség és az újdonság: ismeretlen művek, nem jegyzett szerzők.

Mindjárt az első (*Az régi magyaroknak első bejövésekről*) valóban meglepetéssel szolgál: szerzője Kozárvári Mátyás, akit eddig Gosárvárinak tudtunk. Csakhogy Gosárvár nincs és sosem volt a térképen, van viszont Kozárvár, Dés mellett. És van ez idő tájt Kozárvári Mátyás zilahi harmincados, aki a szerzővel bízást azonosítható. Poétánk tehát nevével együtt egzisztenciáját is visszanyerte. Arra az agályra vonatkozóan, hogy az akrosztichon idetartozó *Gottus* szavának *G*-je netán problematikussá teszi a *K* olvasatot, mondhatom, hogy erről szó sincs, hiszen a *k~g* hangzócseré nemcsak az idézett latinban, de a magyarban sem szokatlan. Az ÚMTSz ismer *koszorú*–*gozoru*, *konok*–*gonok* változatot, a *gunyhó* pedig az irodalmi nyelvben is megvan. A mű annak idején két alkalommal jelent meg, Heltainénál és Manliusnál (RMNy 437, 702), az elsőből három példány maradt, a másodikból egy sem.

De az egész, a kötetben közreadott anyagnak is talán ha a fele állt eddig a kutatás rendelkezésére, a másik fele egykorú, esetleg unikális nyomtatványban (10, 20. sz.), kéziratban (13. sz.) búj meg, illetve a 16–17. század óta nem látott nyomdafestéket (1, 2, 11, 12, 21). A javát egykor Dézsi Lajos kutatta fel, néhányat publikált is, sokat előkészített; másolatai megvannak a szegedi Egyetemi Könyvtárban. És itt mindjárt szóvá is kell tennem, hogy van néhány (nem is kevés, pontosan hét, a 4, 6, 8, 14, 20, 25, 29. számú) szöveg, amelynek átírata nem az eredetiről készült, hanem mikrofilmről, fotókópiáról, fakszimiléről, márpedig aki valaha is megpróbálkozott szöveg igényes reprodukálásával, jól tudja, micsoda veszedelmeket rejt ez magában. Egy reprezentatív sorozat két helyről (OKTK, NKA) támogatott, két kiadó és egy akadémiai intézet nevével jegyzett darabjára talán lehetett volna annyit áldozni, hogy ezeknek ne legyen kitéve. Úgyis van textus (24. sz.), amely kényszerűségből a Vasárnapi Újságból került ide.

A másik újdonság a *Sásvár bég históriája*. A nyomtatvány egyetlen példányban maradt meg, nem sokan olvashatták (iro-

dalomtörténeti kézikönyvünk is csak a címét ismeri). A tudósító ének alá eddig Salánki György nevét jegyeztük. Ugyanis a latin nyelvű verses dedikáció végén a G. S. monogram áll, amelyet egy hajdani olvasó így oldott fel. Toldy Ferenc hitelt adott neki, és az Erasmus-fordító pataki tanár jutott az eszébe, noha nem állítás, hanem kérdésként: „Vajjon azon legyen-e ez, meg nem határozhatom”. Szabó Károly (RMK I, 181) a kérdésre hamarosan nemleges választ adott, és az irodalomtudomány ettől kezdve két Salánki Györgyöt tartott számon, Toldynak pedig terhére rótt egy soha meg nem tett kijelentést. Ácsnak jutott először eszébe, hogy megnézzze a versföket: Seepesi. Ennek alapján fogalmazott meg benne az az „erős gyanú”, hogy a verset Szepesi György mezőtúri prédikátor írta, akinek mind irodalmi tevékenységéről, mind a hadiesemények iránti érdeklődéséről van adat, a dedikációban megszólított Geszthy Ferencsel és a keletkezés helyeként megjelölt Bársonyos patakkal való kapcsolata valószínűsíthető, az időpontban (1580–81) sincs hiba. Némi bizonytalankodásra következtetek abból, hogy a vershez fűzött jegyzetek mégsem a szerző neve, hanem a mű címe alatt vannak közölve.

A gyűjteménynek van néhány olyan darabja, amelyhez jegyzet címén mélyreható tanulmány csatlakozik, mégpedig a fent említett tematikus tarkaság következtében a legkülönbözőbb tárgykörökben. Az apparátus körülbelül kétszer akkora, mint a sorozat előző köteteiben volt, és roppant gazdag szakirodalomra támaszkodik. Különösen a tárgyi magyarázó jegyzetek bőségesek. Hogy Kozárvári az ifjabb Báthory Istvánnak ajánlotta munkáját, az alkalmat ad arra, hogy betekintsünk a

Báthoryak dinasztikus terveibe. (A bibliográfiát annyival egészíthetem ki, hogy az ifjú Báthory naplója nemcsak megvolt valaha, hanem KURZ Antal ki is adta: *Nachlese aus dem Felde der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte*, Brassó, 1840.) Tolnai Fabricius Bálint Apokalipszis-kommentárjával kapcsolatban elsősorban a források ill. minták kérdése kerül taglalásra. Másik versénél (*Historia de moribus in convivio*) a műfajé: mitől „historia” ez, ha valójában a társaságbeli helyes viselkedésre tanít? Úgy látszik, voltak, akik a „historia” szót eredeti jelentésében használták: a megszerzett ismeret, illetve annak továbbadása, leírása. Biztos, hogy Tolnai Fabricius az egyetlen, aki ezt a szót így érti?

Murád dragománnak itt olvasható a teljes életrajza. Magyar versének sajtó alá rendezése nem lehetett gyerekjáték, mert a mű latin és arab betűkkel, magyar, latin és török nyelven, összesen hat változatban szerepel a kéziratban, és a magyar nem reprodukálható az arab írás ismerete nélkül; a jegyzetekhez szükséges iszlám teológiai ismeretekről nem is szólok. Fölvetődik viszont a kérdés, hogy mitől „hymnus” ez; eredeti címe nincs, a szerző maga „imádság”-nak mondja, tartalma szerint oktató ének. Szepesi György *Sásvár bégjéről* az előbb szóltam; a szerző kilétének megfejtésén kívül össze van foglalva minden, ami tudható a két hősről, Geszthy Ferencről, a rettegett török kapitányról (Sehszüvár) és a nádudvari csatáról, amelynek tíz sűrű lapra rúgó kommentárja a történeti kutatás számára is vadonatúj eredményeket hoz. Böven idéz Ács Pál egy másik, eddig csak könyvészetből ismert egykorú egri híradást, Caspar Bsclagngaul német nyelvű tudósító

énekét, amelyet már csak azért is meg kell említenem, hogy az ItK névmutatója révén e kedves név bekerüljön a köztudatba.

Az anonim szerzőjű *Szép ének az egy Istenről* csak szombatos kódexekben maradt fenn, és ezért egy darabig szombatos eredetűnek tartották. Ács az újabb irodalomra támaszkodva kifejezetten szombatos elemeket nem talál benne, ezért szerzőjét azon radikális antitrinitáriusok közé sorolja, akik az 1579-et követő években üldöztetést szenvedtek. Ez a vers is erősíti azt a véleményt, hogy ez időben az unitarizmus és a szombatosság között még nem rögzültek a határvonalak. Csak egy kérdés vethető fel: mivel két meglehetősen kései (a 17. század tízes éveiben keletkezett) másolat tartotta fent, vajon hitelesnek tekinthető-e a cím alá jegyzett 1581-es évszám?

Skaricza Máté életrajzára vagy három lap jut, egyházi énekeiről külön kettő szól. Kiemelt elemzést kap Ráckeve forrásértékű leírása, bevezetésül az eklektikusnak mondható (valószínűleg olvasmányemlékekre támaszkodó) magyar őstörténet. A jelen kiadás meglehetősen részletességgel azonosítja a vers adalékait a későbbi helyrajzzal, így a jegyzetanyag a verstől függetlenül is helytörténeti érdekességet kap. Jobb lett volna azonban az azonos részletekre vonatkozó tudnivalókat összevonni: a Szt. Ábrahám-templom fekvéséről például éppen három helyen olvasunk.

Van a kötetben olyan írás is, amely most elveszíti a szerzőjét. Az *Adhortatio optima ad iudices* eddig Skaricza művei között kapott helyet, bár volt, aki Decsi Mihály számlájára írta, csak Horváth Iván tulajdonította ismeretlennek. Ács az ő véleményéhez csatlakozik; a versfejekben Bukovinára utaló jelzést talált, amelyet

nem egykönnyen lehet személyhez kötni. Az *Eleázár históriáját* jegyző Zombori Antalról csak annyi valószínűsíthető, hogy Pakson lelkészkedett; annál több szó esik a vers címzettjéről, a Balassi életében is szerepet játszó Ferrando Zamaria érsekújvári kapitányról, és részletekbe menő elemzést olvasunk a mű forrásáról, a Makkabeusok apokrif és még Josephus Flaviusnak is tévesen tulajdonított IV. könyvének latin fordításáról, amely Erasmus közvetítésével került a tudomány világába és a mi szerzőnkhez. A jegyzetek ezt követő két hosszabb szakasza (*A szent Makkabeusok vértanúságának tárgytörténete* és *A Makkabeus mártírok és a protestáns apokaliptika*), valamint ezt követőleg a háromlapnyi jegyzetapparátus a költeménynek ha nem is hosszához (2052 sor), de jelentőségéhez mérten kissé túlzottnak látszik.

Tardi György kapcsán a 16. századi Szikszó és a város körül zajló csatározások története áll a középpontban, elsősorban az a csata, amely 1588 októberében zajlott le. A történettudomány mindmáig adós ennek feldolgozásával, és csak hálás lehet most, hogy – a kutatási eredményeit a kötet rendelkezésére bocsátó Szabó András jóvoltából – publikálatlan levéltári adatokban is bővelkedő áttekintést kap, mégpedig nemcsak magáról az ütközetről, hanem a körülötte kibontakozó propagandairodalomról is, és arról, hogy Rákóczi Zsigmond hogyan vált lassacskán az események központi alakjává. Tasnádi Pétert illetően újdonságnak tekinthető az az adalék, hogy 1582-ben Makláron volt prédikátor, ennél jelentősebb újdonság azonban, hogy valószínűleg ő írta azt az eddig ismeretlen históriás éneket (egy másik, az 1577-es szikszai csatáról), amelynek

könyvtárlából kiáztatott négylevélnyi töredéke Bánfi Szilvia szívességéből előbb látott napvilágot ebben a kötetben, mint ahogy azt fölfedezője az ItK-ban közölte volna.

A *Deákné vásznáról* szóló asszonycsúfolónak a keletkezési ideje bizonytalan, ezt Ács a 16. század közepére teszi, és megvizsgálja összefüggéseit a közismert szó-lással. Nem nélkülözi a kérdőjeleket az a három verszet sem, amelynek egyike versfőiben Hegedűs Márton, egy másika Moldovai Mihály nevét hordozza. Az Anonymusig visszanyúló történeti áttekin-tés szerint még az is kérdés, hogy mi az a

hegedű, a hegedűsökről (és köztük az állítólagos Mártonról) pedig azt tudjuk meg, hogy nem tartoztak a megbecsült előadóművészek közé, úgyannyira, hogy a „Hegedűs Márton” akár csúfnév is lehet. A kötet utolsó darabja Hunyadi László fametszetű portréját kíséri egy prágai egy-leveles nyomtatványon, amely a magyar-országi témákkal előszeretettel foglalkozó Michael Peterle műhelyében készült.

A kötet végén kottamelléklet található, amelyet Szentmártoni Szabó Géza, az RMKT XVI. századi sorozatának a 10. kötettől szerkesztője állított össze.

Kulcsár Péter

RÉGI MAGYAR KÖLTŐK TÁRA XVII. SZÁZAD, 16,

Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei

Sajtó alá rendezte †Komlowszki Tibor, S. Sárdi Margit, Budapest, Balassi Kiadó, 2000, 725 l.

Mintegy félszázada határozta el a Ma-gyar Tudományos Akadémia Irodalomtu-dományi Főosztálya 17. századi költésze-tünk összegyűjtésének, rendszerezésének, tudományos vizsgálatának és kiadásának szükségességét, a Régi Magyar Költők Tára 17. századi sorozatának sajtó alá rendezését. Negyven éve múlt, hogy a sorozat első kötete napvilágot látott, s a közelmúltban megjelent annak tizenhato-dik tagjaként a század világi jellegű vers-termését bemutató záró kötete.

Benne a sajtó alá rendezők közül S. Sárdi Margit Rozsnyai Dávid (1641–1718), Petrőczy Kata Szidónia (1662–1708), Kőszeghy Pál (1665 k.–1703 után) életpályáját és írói tevékenységét mutatta be. Sajnálatos módon Komlowszki Tibor váratlan halála miatt Koháry Istvánnak (1649–1731) csak a kinyomtatott verseit

készíthette elő kiadásra, továbbá a költő életrajzának a töredékét tudta megírni. Munkáját S. Sárdi Margit fejezte be.

A sajtó alá rendezők általában az eddig megjelent kötetek eljárását, szerkesztési módját alkalmazták a szóban forgó négy személy esetében. A versszövegek közlése után tárgyalták az illető szerzők életrajzát, ismertették műveiket, esetleg kiadták leve-leiket vagy ritkán egyéb írásukat, vizsgálják a versszöveg-forrásokat, feltárva a lelőhe-lyek sorsát, egymás közti összefüggéseiket, kiválasztották a közlésre került leghitele-sebb, lehetőleg „szerzői” főszöveget, to-vábbá a hasznosnak tűnő szövegváltoza-to(ka)t, melyeket itt az RMKT utolsó köte-tétől eltérőleg, mint ahogyan azt a régiek-ben láthatjuk, a lap alján közöltek.

Így mutatja be tömör összefoglalásban négy és fél lapon S. Sárdi Margit Rozsnyai

Dávid életét azoknak az írásoknak alapján, melyeket róla addig publikáltak. Majd felsorolja a Rozsnyaitól származó munkákat. A versek tekintetében közülük a legjelentősebb a török deáksága idején összegyűjtött és az 1679–1680-ban görgényi fogságában írt, *Történt dolgok* címmel magyarra fordított okiratgyűjteménye, melyben az okiratokhoz bevezetőket, kommentárokat, összegzéseket készített, és a szövegbe beillesztette Erdély hét fejedelméről (Báthory Zsigmondtól II. Rákóczi Györgyig) szerzett verses portréit.

A sajtó alá rendezőnek legtöbb munkát bizonyára a *Történt dolgok* és az ott található versek szövegahagyományozódásának a felderítése, a versek közlésében a főforrásnak és a változatoknak a kiválasztása jelentette. Több mint 18 oldalon foglalkozik a jegyzetben ezzel a kérdéssel (540–558). Rozsnyai munkájának igen sok másolatáról tudunk. A keletkezett kéziratokban azonban „az iratok száma, sorrendje, kommentárja kétszer sem azonos”, és a versek sem maradtak változatlanok. A másolatok sajátos összefüggéseire való tekintettel S. Sárdi Margit a versek közlésekor valamennyi szerzői változat eltéréseit lapalji jegyzetekben feltüntette.

Az említett verseken kívül S. Sárdi Margit kiadta még Rozsnyai *Naplójának* három versét (1–3. sz.), *Testamentumának* *Conclusióját* (11. sz.), valamint a szerző írásaiban többször megfogalmazott rövidke maximáját az uralkodói becsületről (12. sz.). A kiadványban együtt olvasható tehát mindaz a Rozsnyai keze alól kikerült verstermés, melyet a kortársak, történészek, kutatók egyszer ismeretlen eredetüként tárgyaltak, másszor Rozsnyaitól való származását fel nem ismerve, másvalaki nevéhez kötötték.

Kétségtelen, hogy a kötetben szereplő négy költő közül Koháry István a legjelentősebb, nemcsak verseinek mennyiségével, hanem történelmi, politikai, művelődéstörténeti, vallási, gazdasági szempontból is kiválik három társa közül. Megérdemelte volna, hogy ne hozzájuk hasonlóan régi kutatási eredmények összefoglalásával állítsák alakját az olvasók elé, hanem új, önálló kutatások alapján rajzolják meg életpályáját.

A Besztercebányai (Zólyomradványban) Szlovák Állami Levéltárban a kutató ehhez mérhetetlen gazdagságú forrást találhatott volna, melynek egy része mikrofilmen is olvasható az Országos Levéltárban Budapesten. A kiadványban olvasható Koháry-életrajzot soványnak érezzük, még akkor is, ha Koháry személye elsősorban nem költőként, íróként él köztudatunkban. A kutatókat bizonyára bővebben érdekelték volna Kohárynak a török ellen viselt harcai Fülek eleste (1682) előtt, a vár ostroma, majd Kohárynak a fogságból való kiszabadulása után az ország felszabadításáért éveken át folytatott küzdelmei, a Thökölyvel, majd II. Rákóczi Ferencsel való ellentétei, csatározásai, a köztük alakuló viszony. Mindennek visszhangját megtaláljuk költészetében is. Hasznos lett volna, véleményünk szerint, teljes szövegében közölni a Fülek feladásáról, Thököly fogságáról Kohárynak az *Obsidionis Fülekiensis et ejusdem deditionis occasione subsequentum Captivitatis, tum vero eliberationis meae descripta Series* című, Lipót császárhoz írt jelentését. Szép számmal lehetett volna válogatni a levelezésből, melyek új megvilágításban mutatták volna be nemcsak az ország közéletében jelentős államférfit, hanem az írókat, intézményeket hatalmas összegekkel támogató mecénást, iskolák

létesítőjét, templomok építőjét, szegény diákok támogatóját, könyvek vásároltatóját és gyűjtőjét, a könyvek megjelentetését lehetővé tevő pártfogót – és ami a jelen kiadványt a legközelebbről érinti, a költeményei megjelentetésén éveken át fáradozó költőt. Radványban a Koháry-levéltárban több levél tanúskodik az 1720-ban napvilágot látott versfüzetek nyomdai munkálatairól.

A Thököly rabságában költött és egykorúlag leírt, illetőleg utólag szerzett kiegészítő, visszaemlékezésként készült, valamint az olvasókhoz szóló új keletű ajánló versek kiadásának tervével Koháry az 1720-at megelőző években elég hosszú időn át foglalkozhatott. A Koháry-levéltárnak ebből a szempontból történő alaposabb tanulmányozása bizonyára kiszélesítette volna a tervezés, a nyomtatás folyamatának az ismeretét.

Ebben a vonatkozásban egy rövid ideig tartó kutatás töredékes eredményeként az alábbiakat említhetjük. A *Fűzfa versek* füzetének nyomtatását illetőleg 1718-ból vannak ez ideig az első híreink. Levelekről tudunk, melyekben ebben meg a következő évben a füzetek nyomtatásáról írnak, korrektúráról, szövegek más típusú betűkkel való újraszédéséről stb. beszélnek.

Nem ismerjük annak a személynek a nevét, akit egy 1718. augusztus 11-i keletű levélfogalmazvány szerint Koháry arra kér, küldjön valakit a bécsi Voigt nyomdászhoz a nyomtatásban való segítségért; problémák vannak a hosszú sorokkal. Ha megegyeznek a nyomdaköltségek felől, Koháry bécsi ágense, Blaskovich Márton fizeti ki a pénzt. Az augusztus 24-én kelt válasza Koháry azt írja, hogy egyelőre nem akar többet *in quarto* nyomtatni, látni szeretné előbb, hogy tetszik ez a nagyság, küldjék le neki a kinyomtatott részt.

Valószínű, hogy a szóban forgó személy Pollentáry Ferenc, aki jezsuita kisapoként hosszabban időzött Koháry udvarában, majd a Nagyszombatban tanuló unokaöccsének volt a praeceptor. (1718. augusztus 24-én szentelték pappá). A nyomtatás munkálataiban való részvételre ő szervezte be alumnusát, Boros Istvánt. Koháryval való levelezésüket a levéltár néhány darabja tanúsítja.

Koháry „alázatos káplánjaként” Pollentáry 1719. január 31-i levelében tudósítja, hogy megkapta levelét a vele együtt küldött „Magyar Versek”-kel együtt. Március 8-án küldik Kohárynak a kinyomtatott füzetet, beszámolva a betűk, a hosszú verssorok, az ékezetek okozta problémákról. Május 3-án arról tudósítják, hogy kisebb betűkkel újraszédették a *Fűzfa verseket*, megváltoztatva a frontiscipiumot. Mikor Koháry majd Pozsonyba jön, megbeszéli a dolgokat, a verzón kinyomtatott MULik az IDő... elhelyezését stb. Voigt ívenként 3 forintot kér a nyomtatásért.

Bizonyára még több levél foglalkozik a nyomtatás ügyével.

Nem kapcsolódik a fenti nyomtatási problémákhoz, de a Koháry-versek tervezett kiadásáról van egy másik olyan adat, mely a sajtó alá rendezők figyelmét elkerülte és egy kritikai kiadásban beszélni kell róla. Az MTAK-ban (K107) található a Koháry-verseknek egy kézírásos gyűjteménye: *Kohári István Munkatsi Fogságban szerzet Verseinek gyűjteménye. Most ujjonnan ki nyomttatta J. J. M. Posenban Patzkó Ágoston betűivel és költségeivel 1791.* A cenzúráról kiadásra engedélyezett írás. J(eszebei) J(ankovich) M(iklós) aláírásával a 3. levélnek az olvasóhoz szóló ajánlása után Koháry életrajza olvasható (számos tévedéssel). Jankovich nem látta a

Munkáts kővárában... címmel kinyomtatott könyvet, írott exemplárból vette a szöveget. A kiadásra szánt kézirat másodpéldánya az OSZK Quart. Hung. 196. jelzetű kézirata.

Egyébként a sajtó alá rendezők Kohárynak egykorú nyomtatásban megjelent munkáin kívül verseinek hat kézíratos gyűjteményével foglalkoztak. Figyelmük kívül hagyták azonban azokat a fontos kézíratos gyűjteményeket, amelyekre először KLANICZAY Tibor hívta fel a figyelmet az 1950-es évek elején a *Magyar nyelvű kéziratok Csehszlovákia könyvtáraiban és levéltáraiban* című tanulmányában (MTA I. OK, VII, 440). A besztercebányai Állami Levéltárban (Zólyomradvány) jelenleg három gyűjtemény tartalmaz Koháry-verseket, melyeket minden bizonnyal kinyomtatásuk előkészületeként, annak folyamán írtak össze. Többször találkozunk a versek sorrendjének megváltoztatásával, címcserével, átírásokkal, javítgatásokkal, más mottóval, elhagyásokkal, sőt új verssel. Mindezek figyelembevétele új változatokkal, esetleg szöveggel gazdagíthatta volna a kiadást. Az egyik kézirat 90 lap terjedelmű, a *Fűzfa versek* 1–2. füzetét tartalmazza a nyomtatványtól eltérő elrendezésben. Egy másik, 280 számozott lapos gyűjtemény szintén némileg más rendben, a harmadik füzet kivételével, lényegében a *Fűzfa verseket* adja, hiányzik azonban a 75–162. lap. Itt is találunk szövegváltozatokat, a nyomtatott kiadástól eltérő címeket. A *Fűzfa verseket* követőleg az *Üdő mulatás közben* ciklusból olvashatunk két verset az Eger alatt történt sebesüléséről, a gyűjtemény végén pedig egy hosszabb, helyenként rimelő szerzeményt arról, hogy „vége a bú elűzésére szerzett fűzfa verseknek”. A levél-

tárban lévő harmadik, 72 lapból álló kézirat kevésbé fontos, nem mutat rendszerrel készült gyűjteményre. Volt még Radványban egy negyedik, Koháry-verseket tartalmazó kézíratos gyűjtemény, de ez a hivatalos felvilágosítás szerint egy kiállítás alkalmával eltűnt.

A felhasznált forrásokat a közlők alapos tájékozottsággal, a legapróbb részletekre kiterjedőleg vetik össze egymással és a nyomtatványokkal. Végző következtetésként kimondják, hogy a költő szerzői akaratát a nyomtatásban kiadott szövegek tükrözik, szövegközlésük alapját ezeknél a verseknél a nyomtatványok képezik. Véleményünk szerint éppen ezért az egyes versekről szóló jegyzetekben a források felsorolását jobb lett volna ezzel a főforrással kezdeni. Gyakorlatukban ugyanis általában más forrás jelzete szerepel az első helyen, a szöveget adó főforrás megemlézése csak ezt követőleg történik. Ez az eljárás könnyen félreértéshez vezet. Ezen felül a lapalji jegyzetekben is nehézkessé teszi a variáns lelőhelyének azonosítását. Ezek a lapalji jegyzetek nem mindig szükségesek. Az ékezetek hiányát javító változatot a jegyzetek elején általános érvényű megjegyzéssel el lehetett volna intézni. (A bécsi nyomdásznak problémát jelentett a magyar szavak központosítása, ezt az egyik segítő szóvá is tette, ahogy fentebb említettük.) Lap aljára kívánczozó változatként kell-e emlegetni minden esetben a névelő *a'* és *az* változatát vagy a két szó között (azonos mondatrészek között) értelmi, érzelmi változást nem érzékeltető *s*-eket? Az ilyenek teszik ki a jegyzetek nagy részét.

Feltűnő tájékozottságra vall a sok párhuzam, melyre a versek jegyzetében a sajtó alá rendezők oly sokszor felhívják

figyelmünket. A régibb és a Koháry korához közelálló, egykorú magyar költők, írók, az antik költészet és irodalom ismeretének birtokában nagyon sokszor idéznek verssorokat, költői kifejezéseket, toposzokat, Koháry verssoraiban is előforduló nyelvi és gondolati egyezéseket, melyekkel azt a hatást keltik nem egyszer, hogy Koháry forrásai voltak. Nem gondolom, hogy mindez szándékos utánzás, kölcsönzött kifejezési eszköz Kohárynál. Koháry volt annyira művelt, az antik és magyar költészetben annyira ismerős, hogy ezeket a toposzokat nem tudatosan kereste, imitálta. Ösztönösen jöttek szájára.

A kötetben Petrőczy Kata Szidónia az a költő, akinek személyével, költészetével a közelmúltban is többen foglalkoztak, így maga a sajtó alá rendező S. Sárdi Margit is több tanulmányában. Igaz, még többen foglalkoztak magával a korrallal, a történelmi, politikai, társadalmi háttérrel, melynek Petrőczy Kata nem, vagy csak jelentéktelen mértékben volt résztvevője. Mindenesetre kitűnő képet nyerünk arról a politikai közegről, melyben akarva-akaratlanul élnie kellett, mely írói munkásságát, költészetét formálta. A történelem játékszereként hányódott a felvidéki evangélikus nemesség családi, politikai útvesztőjében a bujdosók és az első kuruc mozgalmak hálójában, az unokatestvér Thököly és Teleki ellentétes (ellenséges) viszonyának válságos alakulásában, melyből szabadulást, vagyoni és személyes biztonságot a Pekri Lőrincsel való házasságtól várt. Hasztalanul. Azon felül, hogy házassága nem kevés boldogtalanságot okozott neki, velük szemben a Thökölyhez húzó pártosság gyanúja nem szűnt meg 1698-ban sem, mikor Pekrit fogságából Telekiék szabadon engedték, feleségével együtt, reverzá-

list adván a Thökölyvel fennálló kapcsolatokat teljes megszakításáról. Csak 1698 őszén sikerült Erdélyt elhagyniuk, azután, hogy az országrészt megszállták a német seregek. Ettől kezdve helyezkedett a család a rokonság másik ágának, Esterházy Pál nádornak a pártfogása alá. A birtokok visszanyerésének, Pekri gyors karrierjének – felesége nagy keserűségére – Pekri katalizálása volt az ára. 1694–95-ben visszatértek Erdélybe, hol Pekri továbbra is magas tisztségeket viselt. Itt Pekri újra reformátussá lett, kétes értékű császárpártiságának Rákóczihoz való csatlakozása vetett véget (1703. december). Megtorlasként feleségét Rabutin tíz hónapig tartotta fogságban Szébenben. Pekrinek sikerült őt kiváltania. A sors azonban továbbra sem adott neki békés, nyugodt életet. Ide-oda hányódott a kuruc harcok balszerencsés fordulataitól kényszerítve. Megpróbáltatásoktól terhes, boldogtalan életében a vallásban keresett vigaszt, ahogy erről fordításai, versei tanúskodnak. 1708. október 21-én halt meg Rákóczi fejedelem beregszentmiklósi kastélyában.

Az életrajzot követőleg S. Sárdi Margit Petrőczy Kata Szidónia írásait ismerteti: költészetének külső történetét, annak kéziratát, másolatait, kiadásait, amiből kitűnik, hogy Petrőczy Kata versei most kerültek először teljes egészükben közlésre hiteles forrásból. Foglalkozik prózai fordításával s arra az eredményre jut, hogy a *Jó illatú XII. Liliomon* (Kolozsvár, 1705) és a *Jó illatú füstölő Igaz Szíven* (Lőcse, 1706) kívül életében nem jelentetett meg mást, az egyéb neki tulajdonított írások nem tőle származnak. Így „fölkötött két-séges”, hogy Friedrich Mayer hamburgi lelkész három részből álló vitairatát lefordította. *A Papista Vallasra hajlott Luthera-*

nusok *Lelkek ismeretének kinnya* sem az ő fordítása (vö. 642–643).

Petrőczy Kata Szidóniának 45 verse ismeretes. Az első 36 verset idegen kéz írta a sokáig lappangó, 1952-ben újra előbukkant eredeti kéziratba. A többi 9 a költőné keze írása. Az ismeretlen kéztől másolt versek hibáit valaki gondosan átjavította (vö. a lapalji jegyzetekkel).

A versgyűjtemény nem folyamatosan vezetett „lírai napló”, de a versek valószínűleg megőrizték keletkezésük időrendjét, és közülük több megközelíthető pontossággal datálható, minthogy bennük Petrőczy Kata és férje életéhez kapcsolható utalások vannak. Versei állandó szenvedések, panaszok Istenhez forduló könyörgésekkel, a bajoktól, fájdalomtól megváltó halál hívásával. Mégis, mikor szebeni fogságában meggyógyul súlyos betegségéből, azért hálálkodik, hogy elkerülte a halált (138. sz.). Szubjektív lelki kényszerből versel, irigy, elvesztésére, tönkretételére törő ellenségein kívül legtöbbször férje hűtlenségét emlegeti, akit visszavár (117, 122, 128–130, 133). Közösségi mondanivalója két versében szembetűnő, melyeket a katolikus (kisebb mértékben az idegen) elnyomás ellen írt a Rákóczi-felkelés idején (136, 138. sz.). Több imádsága vált az evangélikus énekeskönyvek állandó darabjává (többek között a 133. sz.). Istenen kívül senki másnak nem panaszkodott, arról sem szólt senkinek, hogy verseket írt.

Külön ki kell emelnünk S. Sárdi Margitnak a kor irodalmában, mű- és közköltészetének ismeretében való jártasságát, melyről a jegyzetek lépten-nyomon tájékoztatnak.

Kevesebb munkával járhatott a Kőszeghy Pálról szóló negyedik rész sajtó alá rendezése. Életéről kevés adat maradt fenn, ezeket Thaly Kálmán még a múlt század végén összegyűjtötte és közölte.

Kőszeghy 1693-tól haláláig gróf Bercsényi Miklósnak volt familiárisa. Már apja Bercsényit szolgálta. Fia udvari környezetben tehetett szert műveltségére. Trilógiában írta meg ura ifjúságát, török elleni harcait, Drugeth Krisztinával kötött házasságát, özvegységét s végül Csáky Krisztinával való házasságát. Csak ez a harmadik rész maradt fenn. Ezt is Thaly közölte először 1894-ben.

„Thaly a versszöveget a maga kora nyelvi normáihoz igazítva adta ki.” A jelen kiadásnak ez szolgált alapul, de a sajtó alá rendező alkalmazkodott a mai írásgyakorlathoz.

Az antik, bibliai és egyéb utalásokban bővelkedő szöveget Sárdi Margit kitűnő jegyzetei teszik az olvasó számára érthetővé. Tárgyi és nyelvi magyarázatai minden szükséges tudnivalóról tájékoztatnak. Jobbnak tartottuk volna azonban, ha minden esetben egyöntetűen jár el, és egyes helyeken nem a felvilágosítást nyújtó, sokaknak csak nehezen hozzáférhető műben jelöli meg a magyarázati forráshelyét, mint pl. a 960. sor: Animoné – Anümoné vö. Apollodórosz II, I, 4–5; II, 5–2.

Az RMKT-jellegű kiadásokban azonban a kutató jobban örül a soknak, mint a kevésnek, és a jelen esetben is köszönettel ismeri el a sajtó alá rendező alapos munkáját.

Varga Imre

Kénytelenek vagyunk visszamenni az adomabeli textológiai kályhához, hogy megállapíthassuk és leírassuk, mitől lett ilyen a Vajda János színházi írásait tartalmazó kötet. A kritikai kiadások alapvető feladata hiteles szövegek megállapítása és közlése, a belőlük levonható elsődleges következtetések levonásával, hogy a textusok a továbbiakban alkalmasak legyenek tudományos kutatásra, felsőfokú képzésre, és alapul szolgáljanak népszerű szövegkiadások (életműkiadások, antológiák, szöveggyűjtemények, tankönyvek) számára.

Ami a hiteles szövegek megállapítását illeti, azzal nincs gond. A sajtó alá rendező Horváth Károlynak volt becsült tanítványa, s pályáját 1978-ban, a *Madách-tanulmányok* című kötetben nagy feltűnést keltve kezdte a *Csák végnapjai* című Madách-dráma két változatáról készült tanulmányával és az első kidolgozás szövegközlésével. Igaz, hasonló jelentőségű textológiai tettel azóta sem hívta fel magára a figyelmet, hacsak nem számítjuk ide, hogy 2000-ben posztmodern játékként, *A Tragédia dalai* címmel 177 „verset” emelt ki Madách drámai költeményének szövegéből, lírai ciklusokká formálva őket. A jó iskola mindazonáltal nem veszett kárba: a szövegközlés pontos és megbízható. Leszámítva azokat az eseteket, amikor a BeJuT Kft. társszerkesztővé küzd fel magát. Mert azt már (kénytelen-kelletlen) kezdjük megszokni, hogy a ritkítás többé nem a kiemelés eszköze, hanem csupán tördelési megoldás, ám az egyelőre még meglep, hogy a jegyzetekben kurzívval hozott Vajda-idézetekben rendszeresen aláhúzás található, minthogy

szemlátomást nem tudják: kurzív szövegrészben az álló betű szolgál kiemelésül...

A jó főszöveg közlése azonban már felvet problémákat. Mind a Magyar Sajtó, mind a Nővilág hasábjain történt megjelenést csak a lapszám azonosítja, pl.: 1858. 36. sz. A kötetben belül nem is állapítható meg a közlés hónapja és napja, minthogy a jegyzetekből a megjelenés-rovat (logikusan, a többnyire egyszeri megjelenés miatt) hiányzik. Az olvasó zavarát növeli, hogy a Magyar Sajtó napilap volt, a Nővilág pedig eredetileg hetilap, majd – évkörünkben – havonta kétszer, háromszor, végül újra kétszer jelent meg. Ráadásul akadt egy kerek esztendő (1857), amely átfed. Mi több, az is előfordult, hogy Vajda ugyanarról két különböző szöveggel kétszer írt, egyszer tárgyyszerűbb kritikát a Magyar Sajtó, tárcaszerű ismertetést a Nővilág olvasóközönsége igényeinek megfelelően. Annak ellenére, hogy a két lap körén belül az elrendezés kronologikus, ezek az említett időrendi kérdések csak az eredeti sajtóorgánusok kézbe vételével tisztázhatók. A megjelenés-jegyzetrovat elhagyása eltüntette egyszersmind a cikkek szerzői azonosításának lehetőségét is; maradt egyetlen mondat: „A kötet cikkeinek nagy része aláíratlan, a v. szignó vagy – (gondolatjel) a gl[ossza]. elején Vajda Jánost rejt, természetesen ezeknél a cikkeknél a szerzőről a stílus elemek vizsgálatával is igyekeztünk megbizonyosodni.” (496.) Mikor, melyik? Forduljunk ismét az eredeti lappéldányokhoz.

A kötet – terjedelmi okokból – nem tekinthet teljességre: „Vajda János szín-

házzal foglalkozó cikkeinek igen bő valógatását nyújtjuk át az Olvasónak.” (495.) A kihagyott írások regesztáját azonban hiába keressük, mint ahogyan azoknak a cikkeknek (41 darab) a tételes, annotált jegyzékét is, amelyek a kritikai kiadás VII., korai publicisztikai kötetében már megjelentek. (Ez utóbbit a 948–949. oldal továbbutaló táblázata nem pótolhatja.)

A sajtó alá rendező jól érzékelte, hogy miben és mennyiben különbözik Vajda színibíráói műfajválasztása a két eltérő lapban. Ebből azonban nem következtek közlési elvek a számára. Pedig a Magyar Sajtó előzetes hírei, értesülései, ajánlásai jól csatlakozhatnak az előadás-kritikákhoz; tartalmuk, belőlük vett idézet az utóbbiak jegyzetanyagában kényelmesen elférne – ugyanez aligha oldható meg a Nővilág csevegősebb tárcáinál, glosszáinál. Külön téma az MS [58.] tétel ügye: *Még egyszer (és utószor) IV. László tragoediáról* (49–54). Ez a drámaelemzés éppen azért készült, mert Vajda számára a napi előadás-kritika nem bizonyult elégséges keretnek esztétikai és dramaturgiai kérdések kifejtésére, megvitatására. Ezért egyetlen utalás nincs benne a színpadi megvalósítás mikéntjére, azt megtette már a [48.] és az [51.] kritikában. Azaz: nem tartozik a kötet tárgykörébe. Ezt megerősíti Vajdának Egressy Gáborhoz 1856. március 30-án vagy 31-én intézett levele, amelyben elkérte egy napra az új Dobsa-dráma színházi példányát, hogy a műről és az előadásról külön-külön és alaposan írhasson (Vkrk X, 8). A megoldás az lett volna, ahogyan a mintaként emlegetett Solt Andor járt el Vörösmarty drámabírálatával Teleki László *Kegyencéről*, amikor kiemelte a kritikák közül.

A főszöveggel azonos terjedelmű apparátusra Bene Kálmán több évi munkával,

nagy ügyszeretettel és nemcsak magyarországi, de bécsi közgyűjteményekben is végzett kutatásokkal készült fel. Tanulmány (Vajda János, *a színi referens*, 501–562), amelyet lábjegyzetekkel kísért, mind oldalszámánál, mind alcímeinél fogva (a nyitó *Magyar színikritika a 19. század közepén* vagy a záró *Összefoglaló portré egy „rettegett” színikritikusról*) sokat is ígér. Ez indokolná ilyen arányú jelenlétét a kritikai kiadásban, minthogy egyébként messze túlnő a szövegből levonható elsődleges következtetések körén. A színjátéktípusonként lépegető áttekintés azonban számos fontos kérdésre nem ad választ: milyen egyéni változatot képviselt Vajda a magyar romantika színházfelfogásán belül? Hogyan viszonyult a reformkorban már felvetődött és 1849 után továbbélt nagy színházi polémiákhoz (költői és színi hatás, prózai és zenés műsorarányok kérdése stb.)? Van-e nyoma saját vándorszíneszi tevékenységének a színi előadás megítélésében? Melyek az új, jellemzően az 1850-es évekre tehető, összetéveszthetetlen elemek, amelyek a színpadi romantika klasszicizálódását készítik elő? A szűkülő körben, ismételten feltett kérdésre („Milyen kritikus tehát Vajda?”) a fenti szempontok metszéspontjában található az érvényes válasz; a mostani ugyanis kevésbé árnyalt és meggyőző: „Lehet, hogy a Gyulai Pál vezette színikritikusi kiválóságok esztétikailag képzetebbek nála, írásaik talán jobban megfelelnek a bírálat műfaji szabályainak – ugyanakkor a Vajda-cikkek egyéni hangjuk, bátran vállalt szubjektivitásuk ellenére nem maradnak alatta Gyulaiék értékelő, elemző munkájának sem.” (562.) Pedig a Vajda-kritikák mennyiségi elemzésében világosan megjelennek azok a pontok, ahol a

minőségi kérdések felvethetők volnának: a Shakespeare-tisztelet milyensége óhatatlanul minősíti a bíráló romantika-felfogását; a *Bánk bán* kanonizálása egyenesen és közvetlenül világnézeti kérdés ekkoriban; a kortárs magyar írókhoz, például Jókai Mór drámáihoz vagy a műsort uraló Szigligeti Ede műveihez való viszony pedig elhelyezi a színikritikust pályatársai körében, ami kivált Vajdánál generális kérdés. Ha a csak részleges sikerű tanulmányírás okát keressük, azt az említett lábjegyzetekben találjuk meg: a sajtó alá rendező nem hasznosította Fenyő István és Kórompay H. János kritikátörténeti kötetének (1830–1842, 1842–1849) tanulságait, pedig mindkettő – a kor mentalitásában elfoglalt hely megfelelő arányában – kiemelten foglalkozott a színházról történet elméleti és kritikai gondolkodás alakulásával.

A másik részdiszciplína, amellyel a színikritikával foglalkozó kutatónak elkerülhetetlenül foglalkoznia kell, a színház történet. Részpublikációk jelezték, hogy Bene Kálmán ezen a területen is törekedett önálló kutatásokra, elmélyedésre. Az eredmények – hasonlóan a kritikátörténeti szempontok érvényesítéséhez – itt is viszonylagosak, és az ok is azonos. Nehezen érthető, hogyan kerülték el a sajtó alá rendező figyelmét alapvető dokumentumgyűjtemények: PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán nagy, kétkötetes Nemzeti Színház történetéből csak az első részt, a monográfiát (1940) használta, a két évvel korábban megjelent második kötetet, az *Iratok a Nemzeti Színház történetéhez* vaskos gyűjteményét nem (nem szerepel a rövidítésjegyzékben sem); nincs róla tudomása, hogy Pukánszky ide be nem került és a Nemzeti Színház levéltárának 1945. évi

pusztulása miatt elsőrangú forrássá előlépett iratmásolatainak fondjegyzéke szintén megjelent (az OSZK kiadásában, Berlász Piroska sajtó alá rendezésében, azonos címmel, 1988-ban); nem ismeri STAUD Géza válogatását sem (*77 dokumentum a régi Nemzeti Színházból 1838–1885*, Bp., 1989), amely az Operaház ereklyetárában fennmaradt archívumhányadra irányíthatva volna figyelmét, és amely főleg a vendégszereplők és vendégszereplések vonatkozásában alapvető.

Számos, bonyolult körülírás elmaradt: volt volna, ha a sajtó alá rendező következetesen használja a színház történet közérthető szakterminológiáját. Szigeti Józsefről, a Nemzeti Színház vezető színészeréről megtudjuk: „Kiváló jellemszínész, elhízását követően a humoros, joviális szerepekben találta meg igazi énjét.” (581.) Ugyanez a szerepkörök pontos, bevett megfogalmazásában: második hősszerelmes az id. Lendvay Márton mellett, később komikus, majd áttért a kedélyes apa szerepkörére. (Ábrázolásokkal szemléltetve lásd *Magyar színház történet 1790–1873*, 140–143. sz. kép!) Hasonlóképpen: „az előforduló szereplők nevei” (952) = szerepnév.

Az egyes kritikák, glosszák jegyzetei túlbonyolítottak. Minden tételhez kapcsolódik jegyzet, még a néhány soros kishírhoz is. Ha más nem, tartalmának megismétlése, összefoglalása. A klasszikusoknál más a helyzet: az addigi magyar recepció (indokolt) összefoglalása után megjegyzeteli iménti, saját szövege teljes névanyagát, amely persze a főszövegben nem fordul elő. Nem rokonszenves (és nem is feladata a kritikai kiadásnak), hogy a sajtó alá rendező azon nyomban minősíti – saját szavával: „az egész szövegre vonatkozóan kommentálja” (498) – Vajda színházi

írásait. Mintha bizony ő is ott ült volna a szabadjegyes referens melletti földszinti helyen.

A túlbonyolított és mechanikus jegyzeteléssel – sajnos – együtt jár, hogy ugyanakkor fontos és érdekes jegyzetelendők elsiklanak a közlő szeme előtt. Néhány példával szemléltetjük kifogásainkat. Az MS [173.] kritika Rossini *A sevillei borbély* c. vígoperájának 1856. október 13-i előadásáról szól a Nemzeti Színházban. A II. felvonás éneklecké-jelenetébe (amint az szokásban volt) a primadonna, Hollósy Kornélia illesztett dalokat, elsőként egy „már Lind Jennytől is hallott” betétdalt (143). A jegyzet (663) becsülettel annotálja a Rossini-művet, Jenny Lindet, a dalt. A „hallott” azonban csak azt jelenti számára, hogy „a dalt Taubert a világhírű svéd koloratúraszopránnak [sic!] írta eredetileg”. Pedig Vajda tényleg hallhatta a „svéd csalogány”-t Pesten: 1854-ben három koncertet adott a Német Színházban, vö. *77 dokumentum...*, 174. Az MS [238.]-ban a *Hamlet* 1857. október 5-i előadásáról írva, Vajda Lermontovot idézte, németül (212). A jegyzetből (705) megtudjuk a pontos magyar fordítást, kapunk kommentárt is („Jellemző, hogy Lermontov né[met] fordításban jut el Vajdához, németül idézi”), majd következik Lermontov teljes neve, születési és halálozási éve, minősítéssel: „az orosz romantika egyik legnagyobb költője, írója.” Ennyi a filológiának. Az MS [106.] a *Két pisztoly* című Szigligeti-népszínmű 1856. június 22-i előadásáról szól, benne Vajda Füredi Mihály Sobri-jelmezének változását rögzítette: „...új, az ismeretes póre gatya és szűr helyett feszes nadrágos, mente dolmányos jelmezben” játszott (91). A jegyzetíró elcsodálkozik: „Vajda ritkán ír jel-

mezekről – ez a bír[álat]. kivétel.” (630.) Nem véletlenül emelte ki Vajda a sokadik előadásból éppen a domináns színjáték-elem változását: a paraszti szereplők öltöztetésének stilizálása a Nemzeti Színház megalakulása óta folyamatos kritikai vitatéma volt, már a *Két pisztolyt* megelőzően is. (Vörösmarty véleményét idézte FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés 1830–1842*, Bp., 1990, 299.) A kérdés megint messzebbre vezet: amíg a reformkorban és 1848/49-ben a liberális kritika elvárta a jelmez valóság-hű megjelenítését, addig a betyár fentebb leírt, régi magyar *nemesi* jelmeze megfelelt ugyan a romantika historizmusának, de jól mutatja egy-szersmind a stílus említett klasszifikálódását is.

A nagyszámú tárgyi tévedés és elírás zöme onnan ered, hogy Bene Kálmán szemlátomást nem használta az újabb, 1994-ben megjelent *Magyar színházművészeti lexikon* adatait. A recenzió terjedelmi korlátai miatt csak a leglényegesebbek javítására vállalkozhatunk. Szathmáryné Farkas Lujza új férje Laczkóczy *Ferdinánd* volt, és ezért Szathmáryné-Laczkóczy-nak nevezte magát (passim) – ezt annak ellenére elírta, hogy Vajda a főszövegben helyesen adta meg a nevet. Szilágyi Károly nem azonos Szilády Károly kecskeméti nyomdással (754), az előbbi Debrecen város főjegyzője volt; Kisfaludy Károly vitézi játékanak címe helyesen: *A tatárok Magyarországon* (572); Munkácsy Flóra apja Munkácsi (Gaidler) Pál, magyar vándorszínész volt (576); Prielle Kornélia utolsó férjét Rozsnyay *Kálmán*-nak hívták (577 + a névmutatóban); Ráday Gedeon 1845 és 1849 között volt a Nemzeti Színház országos főigazgatója (577); Sheridan nem Kotzebue nyomán dolgozott

(658); Bántó Sámuel (1808–1866) nem Pály Elek álneve (663); Rossini *Tamcredi* című operája 1827 óta szerepelt magyar színpadon (663); Schodelné 1843 és 1849 között nemzeti színházi tag volt, 1849-ben vonult vissza, vö. 77 *dokumentum...*, 31–32; Virágos György Nagy Ignác *Tisztújításában* nem „népi figura”, hanem a bocskoros nemesek főkortese (846); stb., stb.

A túlbonyolítás ellen a sajtó alá rendező a kötet jó áttekinthetőségét biztosító mellékletekkel igyekezett védekezni: készült darabcím-mutató, tárgymutató és – a szerepneveket is felölelő – névmutató, valamint (az ötnél többször említett személyről) külön *Kislexikon* is (563–583). Az utóbbi már az Arany kritikai kiadás korábbi levelezésköteteiben sem vált be. Most Bene Kálmán érvel mellette: „Ha nem így tennénk, száznál több jegyzetben kellene leírnunk pl. a következő mondatot: *Egressy Gáborról* ld. a MS 2. sz. írásának jegyzetét!” (499.) Így viszont megszűnik a főszöveget szorosan követő jegyzetelés, a *Kislexikon* szócikkeibe általánosságok kerülnek, mint például a vezető színészek főbb szerepei, amelyek egyébként nem fordulnak elő Vajda kritikáiban.

A kötetébe sokszor belebonyolódó sajtó alá rendező és a szemlátomást megfáradt, kedvetlenül dolgozott sorozatszerkesztő-
lektor dolgát nagyban segíthette volna egy gyakorlott és figyelmes belső szerkesztő az Orpheusz Kiadónál, aki kijavította volna a keltezés ingadozó helyesírását, egységsítette volna a rövidítésjegyzék címleírá-

sait (tudva a nemzeti könyvtár nevének helyes írásmódját is), törölte volna az idegen nevek ejtését, következetesre javította volna a rövidítések használatát (jelen szaklap tízszer Itk, egyszer *Irodalomtört. Közl.-k* formában szerepel). Egyfelől őszintén örülhetünk annak, hogy mind több kiadó vállalkozik kritikai kiadás vagy kritikai igényű szövegek közrebocsátására – másfelől azonban látnunk kell, hogy számítógép és programok birtoklása nem jelenti a feltételek szükséges minimumát sem, ha hiányzik a szerkesztés/kézirat-előkészítés/korrekció fázisainak végigvételére alkalmas személy. Az elképesztő árért (4500 Ft!) elvártuk volna legalább négy képoldal beillesztését, mondjuk, Vajda János arcképével, a Nemzeti Színház akkori külső-belső képével és a Budai Népszínház ábrázolásával.

A Vajda kritikai kiadás megfáradni látszik, s ezzel nincs egyedül. Eljött az ideje a kritikai kiadások teljes problémaköre szakmai megvitatásának, a mai helyzetre adandó textológiai, tudományszervezési, képzési, finanszírozási válaszok megfogalmazásának. Mert nem szabad elfelejtenünk, hogy ami a filológusok számára evidencia (hiteles, jól gondozott szövegek nélkül nincs irodalomtudomány), az még tetszetősebb megfogalmazásban (klasszikusaink szövegei a nemzeti kulturális örökség elidegeníthetetlen részét alkotják) és a tudomány berkein belül sem természetes vagy elfogadott mindenki számára.

Kerényi Ferenc

ADY ENDRE ÖSSZES PRÓZAI MŰVEI: ÚJSÁGCIKKEK, TANULMÁNYOK, II (1901. május–1902. február), második, átdolgozott kiadás

Sajtó alá rendezte Vezér Erzsébet.

PÓTLÁS AZ I–XI. KÖTETEKHEZ

Sajtó alá rendezte Koczkás Sándor, Nényei Sz. Noémi.

Budapest, Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1997, 503 + [4] l. (Ady Endre Összes Művei).

Ady Endre publicisztikai írásai első kritikai kiadásának első és második kötete 1955-ben jelent meg. Már az első kötet megjelenése is éles kritikai visszhangot váltott ki, mely ráirányította a figyelmet az első kiadás – az összeállítók minden áldozatos munkája ellenére is meglevő – hiányosságaira. Mivel a sorozat második, Ady 1901 májusa és 1902 februárja közt írott publicisztikai jellegű munkáit közlő kötete még természetesen az első kötet szerkesztési elveit, anyaggyűjtési, illetve feldolgozási módját követi, már az első kötet megjelenésekor várható volt, hogy az új kötet anyaga is erőteljes revízióra szorul majd. Földessy Gyula a második kötet (II.) jegyzetekhez írt előszavában ugyan jelzi, hogy a tervezett hat kötet mellett az anyag bősége miatt további két kötetre rüg majd az összkiadás, arra azonban ő sem számított, hogy a munka csak a tizenegyedik kötet megjelenésével, 1982-ben zárul le. 1955-ben az Akadémiai Kiadó rendezte anketot követően az anyag feldolgozása lelassult, a szerkesztési elvek újra átgondolásra kerültek. Ennek eredményeképpen azonban alaposabb, a kritikai kiadás igényeinek jóval megfelelőbb harmadik kötettel folytatódott a munka. Az első és második kötetek 1982 után egyre idősebbé váló új kiadása azonban még jó ideig váratott magára: az átdolgozott első kötet 1990-ben, míg a második csak 1997-ben jelent meg. Az új kiadás második

kötetét is Vezér Erzsébet rendezte sajtó alá.

A kritikai kiadás egyik legfontosabb követelménye, hogy az életmű a maga teljességében váljon hozzáférhetővé. Ez a teljességigény az új kiadás első köteténél egyben látványos mennyiségi növekedésben is megmutatkozik, amennyiben a közölt Ady-írások száma az első kiadásban közöltekhez képest mintegy duplájára nőtt. A második kötetnél ilyen látványos mennyiségi többletről nem beszélhetünk, a két kötet anyaga tételszerűen majdnem megegyező. Kérdés tehát, hogy a második kötet esetében mi indokolja az új kiadást.

Az egyik legnagyobb problémát természetesen az jelenti, hogy a nagy számú szignálatlan cikk hitelessége felől hogyan, milyen szempontok figyelembevétele mellett dönt az összeállító. Ahogy az első kötet esetében, itt is fölmerül, hogy az óriási munkát végző Földessy Gyula nem számolt a korabeli újságírás azon gyakorlatával, hogy a vidéki lapok gyakran más lapokból ollózott cikkeket közöltek névtelenül. A második kötet új kiadásából 47 más lapból átvett, de az első kiadásban Adynak tulajdonított írás maradt ki, melyek listáját a jegyzetek előszavában találjuk az első kiadásbeli sorszámaival együtt. Az ilyen cikkek esetében Földessy az írások hitelessége felől az alapján döntött, hogy azok megközelítik-e a biztosan Adynak tulajdonítható cikkek színvonalát,

eszmeiségét. A stíluskritikát azonban gyakran felületesen alkalmazta. Ugyanakkor a második kötet alapján jó néhány korábban ismeretlen, de nagy biztonsággal Adynak tulajdonítható cikk is előkerült.

Megváltozott az új második kötet szerkezete is, az Ady-írások közlési módja a harmadik kötettől ismert gyakorlatot követi. Az első részben az 1901. május 22-étől 1902. február 28-áig terjedő időszakból azokat a cikkeket találjuk, melyek bizonyíthatóan vagy nagy biztonsággal Adynak tulajdoníthatók, összesen 220 írást. Ezt követően a *Függelék I.* közli a kétes hitelű szövegeket, 113-at, szintén időrendi sorrendben. További 14 darab, más cikkhez kapcsolódó írás a *Jegyzetekben* kapott helyet, függetlenül attól, hogy teljes bizonyossággal Adynak tulajdonítható vagy kétes hitelű szövegekről van-e szó. A *Függelék II.* közli az Ady által fogalmazott vagy a róla szóló szerkesztői üzeneteket. Mivel Ady cikkeinek, tanulmányainak kritikai kiadása a publikált tizenegy kötetel, illetve az átdolgozott első és második kötetek új kiadásával befejeződött, a *Pótlás*ban találjuk azokat az írásokat, melyek a korábbi kötetekből valamilyen oknál fogva kimaradtak, összesen kilenc darabot. Természetesen nem csak az *Újságcikkeket*, de a *Függelék I-II-t*, valamint a *Pótlást* is magyarázó jegyzetek egészítik ki. Ezt a belső tartalmat vizsgálva azonban az első kötethez képest jelentős eltérés mutatkozik.

A pontos, számszerű összehasonlítást részben megnehezíti, hogy míg az első kiadás az egy napon, egy rovatban megjelent cikkeket egyben közli, addig az új kiadás külön. Így például az 1902. február 13-i, az új kiadásban 201-es számú *A kucruc lengyel*, mely a *Nagyváradi krónika*:

Nagyváradi tarkaságok rovatban jelent meg, a régi kiadásban két másik írással együtt olvasható, melyek azonban az új kiadásból kimaradtak. Így, jóllehet mindkét kötet esetében számszerűen egy-egy cikkről van szó, az új kiadás szerkesztési elvei szerint háromról, vagyis e szerint egy megtartott és két kimaradt írásról beszélhetünk. Az új kiadás *Újságcikkek* részében az első kiadásban is szereplő cikkek száma 163, ezen kívül 45 új írást találunk. A fenti közlési mód miatt a közölt írások száma az új kiadásban tételszerűen 12-vel nő; így az itt található publicisztikai írások száma 220. A *Függelék I*-be került írások közül 52 szerepel az első kiadásban, ezen felül található még 62 cikk, melyek többkevesebb biztonsággal Adynak tulajdoníthatók. Az új kiadásból tehát kimarad több mint 150 névtelen cikk; ezeknek mintegy harmada a *Függelék I*-be, a kétes hitelű írások közé került, további négy névtelen cikk egy szignóval ellátottal együtt pedig a *Jegyzetekben* található másik 9, az első kiadásban nem közölt, Adynak tulajdonítható írással együtt. Így az elhagyott névtelen cikkek száma majd száz. Emellett 4 szignált és egy aláírt írás (218-as) is kimarad az új kiadásból, mivel ez egy évvel korábban, más címmel már megjelent, így az átdolgozott kiadás első kötetében kapott helyet.

A kérdés persze nem annyira az, hogy számszerűen hogyan alakul a két kiadás viszonya. Sokkal inkább az, hogyan változhat az új kiadás alapján kirajzolódó Ady-képünk. Erre a kérdésre a közeljövő Ady-kutatásának kell választ adnia, annál sürgetőbb kérdés azonban, hogy a kétes hitelű szövegek Adynak tulajdoníthatóságáról filológiailag megalapozott, megbízható döntés szülessen. Az első kiadás

alapján 1901. szeptember 13-án *A jelöltek fotográfiája* címmel jelent meg az egyik első olyan cikk Ady tollából, mely az őszi képviselőválasztásokkal foglalkozik. Az 1901. október 7-ei *A választások epilógjai* című cikk pedig a választásokról írt sorozat utolsó darabja (bár a témát később is említi). Szeptember 13-a és október 7-e között összesen 26 Ady-cikket találunk az első kiadásban. (Három, *A hétről* című heti krónika több rövidebb, össze nem függő írást közöl, melyek nagyobbik hányada szintén a választásokkal foglalkozik, bár esetenként a színházi komédia témájára hangolva, metaforikusan). Ezek közül a 169-es és a 180-as közvetlenül ugyan nem a választásokkal foglalkozik, azonban szintén politikai témájú. A huszonhat írás közül tehát huszonnégy foglalkozik a választásokkal, kettő darab más témával, de szintén politikai tartalmúak; kultúrával, művelődéssel foglalkozó önálló írás azonban egy sincs. (Az október 7-i *A lowoodi árva és Fedora* az első színikritika, melyet mindkét kiadás közöl, sorrendben *A választások epilógjai* után.) Ebből az időszakból az új kiadás tizennégy cikket közöl, tizenkettőt az első kiadással megegyezően és még kettő újat, melyből az egyik foglalkozik közvetlenül a választásokkal. *A Függelék I*-ben további tizenhárom (kétes hitelű) írást találunk, melyek közül hat szerepelt az első kiadásban is; ezek a választással kapcsolatos írások. A függelékben olvashatunk azonban további hét, az első kiadásból hiányzó írást, melyek kivétel nélkül a színházi évad indulásával, illetve a bemutatott darabok ismertetésével, kritikájával foglalkoznak. Ha tehát az ebben az időszakban született összes (eddig megtalált lehetséges) Ady-írást vesszük számba az új kiadás alapján, akkor a

huszonhét írásból húsz foglalkozik a választásokkal illetve politikai tartalmú, hét színházzal. Október elejétől decemberig a *Függelék I*-ben további tizenegy, az első kiadásban nem közölt, színházzal foglalkozó írást találunk, melyek közül kilenc színikritika, kettő a színügyi bizottság üléséről tudósít. Ha tehát ezeknek az írásoknak a hitelessége felől döntés születnék, az az első kiadás fiatal, elsősorban közélettel foglalkozó, „forradalmár” Adyt tükröző képét jelentősen megváltoztathatná, és ráirányíthatná a figyelmet arra az Adyra, aki nem pusztán politikai szólamokat zengve talán csak stílusában emelkedik kora zsurnalisztikája fölé, hanem aki kritikusként írásaiban a biztos kezű ítélkezést tanulva egyben a lírai paradigmaváltást is előkészíti. Ennek az Ady-képnek reprezentatív írása az *Egy cinikus ember meséi*, mely tulajdonképpen maga is könyvajánló.

Tekintettel arra, hogy az Ady cikkeiben utalt írások a korabeli lapokban nehezen hozzáférhetők, a cikkekhez minden vonatkozásban részletes dokumentáció csatlakozik. A jegyzetekben megtaláljuk a cikkek címét, lelőhelyét, a megjelenés dátumát, a lapszámot, a rovatcímét, mely az első kiadástól eltérően, bár nem biztos, hogy szerencsés módon, a főszövegben nem található meg, végül a cikk aláírását, szignóját vagy betűjelét. Mindez a III. kötettől folytatott gyakorlatot követi, mint ahogy a jegyzetek összeállítása, elrendezése általában. A szövegre vonatkozó megjegyzéseket (pl. szövegromlás stb.) a névtelen cikkeknel Ady szerzőségének indoklása követi. Ezek szerzőségét, akár főszövegben, akár függelékben találjuk a szöveget, lehetőleg konkrét tárgyi bizonyíték támasztja alá, s a szerkesztő csak ennek hiányában folyamodik stílárís indo-

kokhoz. Ezt követik a magyarázó jegyzetek; a cikkeken szereplő személyekről rövid bemutató írást találunk a név első előfordulásakor, amennyiben ez Ady életművének, illetve a cikkek háttérének jobb megértéséhez szükséges. Ez a jegyzet a névmutató segítségével könnyen visszakereshető. Így a jegyzetanyag 39 oldalról 97 oldalra duzzadt.

Az első kiadásból elhagyott szövegeket olvasva és azokat a biztosan Adynak tulajdonítható írásokkal összevetve, jóllehet a szerzőség elvetésére negatív bizonyítékokat érthető okokból nem közöl a kötet összeállítója, általában elmondható, hogy az új kiadás a stíluskritikát az elsőnél jóval szigorúbban alkalmazza; továbbá azok az írások is elmaradnak, melyek talán Adyéi, de stílusban érdektelenek, ha ezt az elvet nem is alkalmazza mindig teljes szigorral a szerkesztő. Valószínűleg igaza lehet KOVALOVSKY Miklósnak, aki az első kötet új kiadásáról írt recenziójában (*Egy kritikusabb kritikai kiadás: Ady Endre összes prózai művei*, ItK, 1992, 189) a kétes hitelű cikkek közt közölt írások nagy számát sajnálva azt mondja, talán a korábbi viták miatt is kerül oly sok Ady-cikk függelékbe, jóllehet sok esetben ez csak a döntés elodázása. A fent tárgyalt színikritikák (s általában is a *Függelék I*-ben található írások jó része) nyugodtan közölhető volna az *Újságcikkek* közt. Tudjuk, hogy a Nagyvárad Napló színházi rovata Adyé volt, így a jegyzetekben közölt egyéb bizonyítékok legtöbbször valószínűleg elegendőek ahhoz, hogy pl. a színházi bizottság üléséről tudósító írásokat, melyek a következő hónapra tervezett műsorról adnak hírt, Adynak tulajdonítsuk akkor is, ha tárgyi nem, csak stílusban bizonyítékok állnak rendelkezésre. De erősíti ennek valószínűségét a szeptem-

ber 28-i tudósítás (269-es számú, *A színház első hónapja*) elején található utalás a vásztásokra. A tervezett műsor ismertetése öt premierről ad számot. Ebből négyről találhatunk kritikát az új kiadás második kötetében, hármat a főszövegben (*Cyrano de Bergerac*, *A kis mama*, *New York szépe*), egyet pedig a kétes hitelű írások közt (*Tartalékos férj*). A *San Toy*-ról nem találunk kritikát, jóllehet Ady a 138-as számú *Faust* cikk alapján látta a darabot. A kritika hiánya talán éppen arra vezethető vissza, hogy Ady szeretett színésznője, Székely Irén az operett világában „kikapósként” kevésbé tudott érvényesülni. Amellett, hogy „az üzletes színdarabok és a pesti aszfalthumor kigúnyolása a Rákosi–Guthi 'cégen' keresztül – Ady leleménye” (456), a *Tartalékos férj* felütése is Adyra vall. A premier sorsát tekintve tehát a „kétes hitelű” írás ugyanúgy kerülhetett volna a főszövegbe, mint a három ott közölt szöveg, melyek hitelességét szintúgy nem támasztja alá tárgyi bizonyíték.

A szövegeket, majd a jegyzeteket közlő részeket a kötet végén részletes mutatórendszer egészíti ki. A részletes névmutatóban dőlt számok utalnak a jegyzetekre. A jegyzetekben közölt írások mutatója után a *Betűrendes tartalommutató*, majd pedig a szövegközlő részek sorrendje szerint az újságcikkek, a két függelék és a *Pótlás* mutatója következik a cikk sorszámaival, oldalszámaival és a jegyzet oldalszámaival. A tipográfia lehetőségeit jobban kihasználva talán a kötet szerkezetét is mélyre jól használható mutatókat is áttekinthetőbbé lehetett volna tenni, ha például a jegyzetekben közölt Ady-, illetve Adynak tulajdonított cikkek a betűrendes tartalommutatóba is bekerültek volna a könnyebb visszakereshetőség kedvéért.

Nemcsak a kötet szerkezete, tartalma, a szövegközlés módja is eltér az első kiadásától és a harmadik kötettel kezdődő gyakorlatot követi, vagyis a szövegeket a mai akadémiai helyesírási szabályzat szerinti átírásban közli. Mivel a korabeli sajtóban megjelenő cikkek helyesírása nem az akkor már mintegy hetven éve meglévő helyesírási szabályzatot követi, hanem a szerkesztők és szedők helyesírási szokásait tükrözi, az átíratra nem csak az ad lehetőséget, hogy a szöveg helyesírása nem feltétlenül Adyra jellemző sajtóság, hanem az is, hogy az igen változatos helyesírási képet technikailag nehéz lett volna a kiadás számára realizálni. Az Adyra jellemző nyelvi sajtóságokat, Ady nyelvi ízeit, jellegzetes felkiáltó szavait ugyanakkor eredeti formájában közli a második kiadás is. Az idegen szavaknak a mai helyesírásnak megfelelő, a második kiadásban használt átírata mutat talán legtöbb eltérést a korabeli írásmódhoz képest. Ez általában nem jár szövegromlásként értékelhető veszteséggel, mégis, a századelőre olyannyira jellemző írásmód a korhangulat felidézője lehet, így az olvasó szempontjából az átírást veszteségnek kell tartanunk.

A közlés módszerét illetően az első kiadástól eltérés, hogy ha egy-egy rovatcím alatt (pl. *Nagyvárad krónika: Nagyvárad iarkaságok*) több alcímmel jelölt kisebb cikk is található, akkor a lapban együtt közölt cikkeket külön cím, az eredeti alcím alatt találjuk. Bár a jegyzetben természetesen megtalálható a közös főcím, talán mégis érdemes lett volna a korábbi kiadás gyakorlatát megtartva tipográfiaiailag is jelölni a főszövegben ezen írássok összetartozását, ha másért nem, olvasóbaráti megfontolások alapján. A kritikai kiadásnak sem csak tudományos igényeket kell kielégítenie, és a rovatcímeket is tartalmazó, az írássok összetartozását jelző közlési mód a kötetnek újságszerű megjelenést kölcsönözve (a kutatási célokat háttérbe nem szorítva) az olvasás örömét is jobban segíti.

Vezér Erzsébet évtizedek óta folyó áldozatos munkáját az Ady kritikai kiadás újabb magas színvonalú kötete dicséri. A munkatársaival együtt végzett alapos revíziónak köszönhetően ezzel a kötettel az Ady-filológia újabb határhöz érkezett.

Finta Gábor

ADY ENDRE ÖSSZES VERSEI, III (1906. JANUÁR 28.–1907)

Sajtó alá rendezte Koczkás Sándor, Kispéter András, Budapest, Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 1995, 521 + [23] l. (Ady Endre Összes Művei).

A kritikai kiadás versei. 1995-ben jelent meg az *Ady Endre összes verseinek* kritikai kiadását tartalmazó harmadik kötet (AEÖV III.) az 1906. január 28. és az 1907-es év vége között keletkezett költeményekkel, tehát jórészt a *Vér és arany* kötet verseivel. A kritikai kiadás első kötete (AEÖV I.), amely még 1969-ben látott

napvilágot, tartalmazza a költő 1891-es névnapi köszöntőjétől kezdve a diákkori zengéket (1891–1896), valamint *Ifjúkori versek, alkalmi dalok* cím alatt az 1896 és 1899 közötti időszak termését. A második, az első után csaknem húsz évvel megjelent kötet (AEÖV II.) az Ady-életmű és a magyar líratörténet szempontjából meghatá-

rozó jelentőségű szakaszt dokumentál, az 1900-tól 1906. január 7-ig született verseket, azaz – a jegyzetíró szavait idézve – „az *Új Versek* létrejötteinek egész »forrásvidékét«” foglalja egy kompozícióba.

A nagy időbeli távolság ellenére, ami a köteteket egymástól elválasztja, a szövegkiadáói gyakorlat elvi alapjai lényegében változatlanok. Mindhárom kötet műfaji megkülönböztetés nélkül a keletkezés legvalószínűbb időrendjében közli egymás mellett a lírai költeményeket az Ady által kötetbe nem sorolt versekkel, alkalmi dalokkal, dedikációkkal, köszöntőkkel együtt. A főszöveg kialakítása a hagyományos szövegkiadáói gyakorlatnak megfelelően az ultima manus-elv alapján történik, de az alapszövegek kiválasztása a korabeli nyomdatechnikai viszonyok visszasságai, valamint Ady gondatlan korrektori munkája miatt – ahogy erre a figyelmet az előző kötethez írt vitázó megjegyzéseiben SCHWEITZER Pál is felhívta (*Vitázó megjegyzések Ady Endre összes verseinek kritikai kiadásának második kötetéhez*, ItK, 1990, 674–685) – egyedi mérlegelés és döntés után történik. Az AEÖV I-ben kifejtett elveket követi továbbá a címadás, a szövegközlés és -gondozás, az emendáció és a helyesírási szabályok érvényesítésének gyakorlata is. A három kötet kiadását tehát egységes szemléletmód jellemzi, az eredeti elképzelések közül technikai és terjedelmi okokra hivatkozva a szerkesztők, már az előző kötet kiadásakor (AEÖV II, 211) egyedül az idegen nyelvre fordított versek bibliográfiai adatainak, valamint a megzenésített versek adatainak a közléséről mondtak le, de ez már csak azért sem pótolhatatlan veszteség, mert az Ady-bibliográfia ezt a témakört is feldolgozza (VITÁLYOS László,

OROSZ László, *Ady-bibliográfia 1896–1977: Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom*, Bp., 1980²; VITÁLYOS László, *Ady-bibliográfia 1896–1987: Ady Endre önállóan megjelent művei és az Ady-irodalom*, kieg. kötet, Bp., 1990). Amennyiben a jegyzetíró mégis szükségesnek érezte a zenei feldolgozás megemlítését, mint például az *Egyedül a tengerrel* és a *Nem mehetek hozzád* Bartók-feldolgozása esetében, akkor ezt a *Keletkezés-történet* rovat legvégén megtette.

A kritikai kiadás szakított azzal a hagyománnyal, ami az *Összes versek* kiadását az első „igazi” Ady-kötettel, az *Új versekkel* kezdi, s kötetről kötetre haladva a verseket a költő által ciklusba sorolt rendben adja közre, s az első két kötetet, a *Verseket* és a *Még egyszer*, a kötetbe nem került versekkel együtt közli. (Ezt a kiadáói gyakorlatot képviseli Schweitzer Pál és Láng József, akik két-háromévenként rendszeresen jelentetik meg Ady költői életművét.) Ezt a szövegkiadáói eljárást több szempont is indokolja: egyrésztől az, hogy Ady tudatosan „komponálta” érett költői korszakának köteteit és sorolta verseit ciklusokba, s így az ezt követő kiadáói gyakorlat jobban megőrzi az eredeti alkotói szándékot; másrészt – az előbbivel szoros összefüggésben – nem elhanyagolható szempont az sem, hogy az Ady-életmű elemzése is többnyire a ciklusokba rendezést figyelembe véve történik. Noha az időhatárok megállapítása során megfigyelhető a kötetekhez való igazodás igénye, a Koczkás Sándor és Kispéter András által sajtó alá rendezett kiadás a versek keletkezésének kronologikus rendjét követi. Az ennek az elvnek az alkalmazásával járó előnyöket a jegyzetekhez írt előszó így foglalja össze: „A kronológiai

rendszeresítésű kritikai kiadás lehetőséget adott arra, hogy Ady lírai költeményeket alkotó műhelyének azonos motívumokat továbbfejlesztő vagy éppen polemikusan ellentételező folyamatait s olykor alkalmi igényeket is kielégítő verskészítő gyakorlatát közvetlen közelségből figyelhessük.” (AEÖV III, 126.)

Az AEÖV III. a *Vér és arany* kötetben megjelent verseket kívánja közreadni, de a kronologikus elv érvényesítése miatt több olyan költeményt is tartalmaz, amely később került csak kötetbe. 16 vers *Az Illés szekerén*, míg egy vers, a *Szent Lélek karavánja*, *A magunk szerelme* kötetben jelent meg. Ennek a szövegkiadáói gyakorlatnak köszönhetően világosan látszik, hogy *Az Illés szekerén* kötet *Az utca éneke* című ciklusának jelentős része a *Vér és arany* verseivel egy időszakban, Ady pénzverseinek tözsomszédságában született. A *Vér és arany* kötet megjelenése (1907. december 20.) után s az év vége előtt keletkezett művek, melyek részben alkalmi költemények, részben pedig *Az Illés szekerén* kötetben kaptak helyet, még szintén az AEÖV III-ban találhatók.

Ahogy időben egyre távolodunk a 20. század első évtizedeitől, úgy csökken a valószínűsége annak, hogy újabb, eddig ismeretlen Ady-versek kerüljenek nyilvánosságra. Az AEÖV I. a korábbi kiadásokhoz képest még 11 új verset közölt, az AEÖV II-ben nyolc olyan mű található, mely a korábbi gyűjteményes kiadásokban még nem szerepelt. Ezek mint addig ismeretlen – bár nyomtatásban megjelent – versek vagy korábban publikált novellák, cikkek versbetétei kerültek a kötetbe. Az AEÖV III. kötete a korábbi versgyűjteményekhez képest egy verssel bővült. Ady a szóban forgó verses ajánlást dr. Révész

Artúr orvos számára az *Új versek* kötetbe írta. Az eredeti kézirat nem maradt fenn, pusztán a Fenyő Miksa hagyatékában található, Klein Istvántól származó levélhez csatolt másolat tartalmazza a verset. Az autográf kézirat hiányában a dedikáció hitele megkérdőjelezhető, de a levél alapján a sajtó alá rendező mégis felvette a kötetbe. Felmerül a kérdés, hogy nem lett volna-e szerencsésebb ilyen körülmények között a verset az AEÖV utolsó kötetében tervezett *Kétes hitelű versek* csoportjában megjelentetni.

Külön problémát jelent az *[Ez az Élet könyve...]* kezdetű vers datálása. Ezt a kis verses dedikációt Ady Kabos Ilonának, Kabos Ede író lányának írta. A kritikai kiadás ezt a művet az 1907-es év végére teszi, míg a Láng József és Schweitzer Pál által szerkesztett *Ady Endre összes versei* kötet 1912 elejére datálja. Mindkét szövegkiadó ugyanarra, a Színházi Életben 1918. október 20-án megjelent cikke hivatkozik, melyben Kabos Ede nyilatkozik lányáról a fiatal zongoraművészről hangversenye alkalmából, de Schweitzer Pálék tévesen írják a jegyzetben, hogy a „verset Ady *A menekülő Élet* Kabos Ilonának ajándékozott példányába írta 1912 elején.” (ADY Endre *Összes versei*, a szöveget gondozta és a jegyzeteket összeállította LÁNG József, SCHWEITZER Pál, Bp., Osiris Kiadó, 1998³, 1400.) Az interjúból ugyanis egyértelműen kiderül, hogy a dedikációt Ady a *Vér és arany* kötet első kiadásába írta. A datálás kérdése ezzel, úgy tűnik, a kritikai kiadás javára eldőlt. A cikket végigolvasva felmerül azonban még egy zavaró momentum. Ugyanis Kabos Ede, mielőtt a lánya és Ady kapcsolatáról szólna, ezt mondja: „Tízéves korában már Molnár Ferenc írta neve-

napjára a következő verset:” – ezután olvashatjuk a köszöntő kéziratát, majd így folytatja: „Négy évvel később, mikor már megismerte és megszerette Ady Endre líráját, Ady a »Vér és arany« első példányát a következő sorokkal dedikálta.” A *Zenei lexikon* szerint azonban Kabos Ilona zongoraművésznő 1900-ban született Budapesten, tehát vagy az édesapa emlékezett rosszul, s a leány nem 14 éves volt, mikor a vers keletkezett, vagy a vers keletkezett később, akkor viszont a kritikai kiadás datálása kétséges.

Szöveggondozás és szöveggözlés. A hagyományos szövegkiadási gyakorlat szerint a kötetben közölt főszöveg alapjául az az alapszöveg szolgál, mely a költő életében legkésőbb megjelent, tehát a legérettebbnek, legpontosabbnak tekinthető variáns. Figyelembe kell azonban venni, hogy lehetnek olyan időkben később keletkezett publikációk, melyeket különböző okok miatt a költő nem javított, nem korrektúrázott, s ezért nagyobb arányban tartalmazhatnak zavaró szövegromlást. Ilyen esetekben egy korábbi kiadás alapszövegül választása az indokolt, mivel ez igényel kevesebb sajtó alá rendezői beavatkozást. Az ultima manus-elv automatikus alkalmazása az AEÖV III. esetében sem lett volna szerencsés. A *Vér és arany* kötetnek Ady életében ugyanis öt kiadása látott napvilágot, de az utolsó kettő csak 1918-ban, illetve 1919-ben. Élete utolsó évében romló egészségi állapota miatt nem valószínű, hogy a költő sokat foglalkozott volna régi kötetének újabb kiadásával, ezért jogosnak tűnik a szerkesztőknek az a döntése, mely az esetek több mint felében a kötet harmadik, azaz 1910-es kiadásában található szövegváltozatot választotta alapszövegnek. 41 versnél szolgál alap-

szöveggel a második, szintén 1910-ben megjelent kiadás, de származik alapszöveg az első, valamint a negyedik kiadásból is. Az *Illés szekerén* verseinél többnyire a kötet második, 1911-es kiadására esett a választás.

Az AEÖV III. szerkesztői – összhangban az akadémiai szabályzat ide vonatkozó pontjaival – a szöveggözlés során a mai helyesíráshoz igazodtak, de igyekeztek megőrizni az Adyra jellemző nyelvi, stilisztikai sajátosságokat, különös tekintettel azokra az esetekre, ahol a javításnak ritmikai, verstani következménye lett volna. Az alapszöveg ékezését csak abban az esetben emendálták, ha annak ritmikai indokai voltak. A központozás javításához grammatikai és logikai okok alapján gyakrabban folyamodtak. Ilyen szerencsés és fontos javítást hajtottak végre a *Lábán hívása* című vers első versszakában. A vers eredetileg a Budapesti Napló 1906. március 25-i számában jelent meg, később azonban Ady nem vette fel a *Vér és arany* versei közé, noha témáját tekintve a pénz-versek csoportjába sorolható. Az AEÖV III-ban közölt változat első két strófája a következő:

Óhajt az álmom s eltűr a testem,
Sok juhu Lábán.
Lipótvárosnak leánya Pesten,

Külömb vagyok én sok hiu másnál:
Gyere rut Lábán,
Melegem ágyán sohasem fáznál.

A Budapesti Naplóban megjelent szövegben az első versszak második sorának végén nem pont, hanem vessző szerepelt, míg a harmadik sort pont zárta le. Az eredeti változat szerinti olvasatban a harma-

dik sor tehát a második sorban megnevezett *Lában* értelmezője. Két megfontolás is ez ellen szól. Egyrészt az, hogy az Őszövetségéből ismert alak férfi volt, másrészt pedig az, hogy az első versszak harmadik sorában említett *leány* a szöveg értelmező olvasása során nem vonatkozhat másra, mint a versben megszólaló, a férfit csábító nőnemű *énre*.

Külön kell foglalkozni az Adyra jellemző sajátos nyelvhasználatához kapcsolódó problémákkal. Ide sorolhatók az egyéni szóösszetételek, valamint a nagy kezdőbetűvel írt, a versben szimbolikus jelentést hordozó szavak helyesírása. A szövegkiadó hibát követne el, ha érvényesítené az egyéni nyelvhasználatban általánosnak mondható jelenségeket azokban az esetekben is, amikor ezt egyik rendelkezésre álló szövegváltozat sem indokolja. Ha azonban az egyes variánsok lehetőséget adnak a választásra, akkor a szerkesztőnek az alapszöveg kiválasztása során figyelembe kell vennie a költői nyelv sajátosságait. Ez utóbbira példa a *Lázár a kapuk előtt* című vers 50. sorában található *őszí béna* szintagma. A három részből álló versciklus harmadik darabjának az alapszövege a *Vér és arany* kötet második kiadásából származik. Ez a variáns és a korábbi szövegváltozatok (köztük a kézirat is) ezt az írásmódot igazolják. De már a harmadik kiadás korrektúráján megjelenik az *őszí-béna* változat, s a későbbi kiadások is ezt öröklék. Ez a nyelvi jelenség grammatikai szempontból egyszerű minőségjelzős alárendelt szintagma, ami nem indokolja a kötőjel alkalmazását, de a szószerkesztés egyedisége, a szavak köznyelvi értelmétől jelentősen eltérő használata mégis megkövetelhetné a kötőjeles kiemélést.

Szintén kérdéses lehetne *Az alvó csókpalota* című vers 13. sora. A teljes versszak a következő:

Ajtót ajtóra lopva nyitsz ki,
Mindenütt asszony és nyoszolya,
Parfüm, tűz, asszony és nyoszolya,
Csók-labirint és ezer asszony
És ezer soha.

A *Vér és arany* harmadik kiadását követően a 13. sor így szólt: „Parfüm, tűz-asszony és nyoszolya”. Ez a változat sokkal érzékletesebb képpel mutatná be a csókpalota szimbolikus helyét, könnyed erotikumot árasztana, azonban a szóösszetétel egyben túl konkrétá is tenné a képet ahhoz, hogy utána ezek a sorok következhesenek: „Csók-labirint és ezer asszony / és ezer soha.”

A *keletkezéstörténeti* rovat. Külön kell szólni a filológiai apparátus minden vers jegyzetében megtalálható *Keletkezéstörténet* című rovatáról, ez ugyanis számos erénye mellett néhány problémát is felvet. Ebben a részben „a vers létrejöttére, esetleg keletkezésére, háttérének életrajzi, élmény- és motívumtörténetére, az életmű más részeivel való összefüggéseire, valamint a vers további sorsára vonatkozó információkat, illetve feltevéseket” (AEÖV III, 130) olvashatjuk. A jegyzetírók tudatosan tartózkodnak a versek „különös szépségének és lírai motivációjának” (AEÖV III, 278) értelmezésétől, ennek ellenére számos érdekes megállapítással találkozunk. A keletkezéstörténeti rovat részletesen bemutatja Ady Endre életének két évét. A versek keletkezésének életrajzi háttérét igen gazdag forrásanyagra (levelekre, barátok visszaemlékezéseire) tá-

maszkodva tárják fel a jegyzetírók. Szintén a források bősége és a kutatás alapossága mutatkozik meg egy-egy motívum irodalmi kapcsolatainak a kimutatása során is. Szinte zavarba ejtő az az aprólékosság, ahogy az *Özvegylegények tánca* című vers Khiméra-motívuma kapcsán a görög mitológián keresztül a jegyzetírók elvezetnek az ókori keleti kultúráig, s egy hettita erődítmény domborművén fedezik fel a Khimérához hasonló fantasztikus szörny első ábrázolását. Szintén ennek a költeménynek a kapcsán részletesen kitérnek a vers értelmezésének problémátörténetére, *A Halál rokona* című versnél pedig a mű recepciójának néhány érdekes momentumát villantják fel. Azt például, hogy milyen hatással volt a fiatal katolikus pap-költő, Sík Sándor pályájának indulására Ady költészete, s hogyan írta meg még papnövendék korában *A Halál rokona* ellenprogramjaként *A hajnal szerelmese* című versét.

Filológusi pontosság és alaposság jellemzi egy-egy szó magyarázatát is. Jó példa erre, amikor a *Menekülj, menekülj innen* 8. sorában található *ballada* szó értelmezési vitájában foglalnak állást a szerkesztők. Alaposság és részletesség jellemzi a bibliai szövegekre vagy a görög-római mítoszokra történő utalások értelmezését is. Egy-egy szó magyarázatakor azonban – úgy érzem – a jegyzetírók túlzottan is alaposak akartak lenni, mint például a *Fekete Hold éjszakája* című vers jegyzetében a holdfogyatkozás természeti jelenségének pontos leírásakor. A *Keletkezéstörténet* rovat „szófejtései” egyébként is legtöbbször feleslegessé teszik a *Magyarázat* című részt, így az a jegyzetekből legtöbbször ki is marad.

A jegyzetek terjedelmének kérdése – véleményem szerint – így is az Ady kritikai kiadás-sorozat egyik kulcskérdése. (A jegyzetanyag szokatlan terjengősségének problémáját az AEÖV I-ről írt kritikájában már PÉTER László is megjegyezte: *Ady Endre összes versei*, ItK, 1970, 394–395.) Az AEÖV III-nak csak körülbelül egyötöde a két év vertermésének főszövege, míg a többi négyötöd részt a tizenöt oldalas *Mutatót* is beleszámítva a *Jegyzetek* teszik ki. A *Jegyzetek*eken belül is a legtöbb helyet a versek keletkezéstörténeti rovata, valamint a *Vér és arany* kötet kritikáit és fogadtatását ismertető rész foglalja el, ahol közlik a kötetéről írt valamennyi kritika teljes szövegét. Az az alaposság és részletesség, amivel a szerkesztők a munkájukat végzik, minden elismerést megérdemel, a kötet kétségkívül nagy hasznára van az Ady-életmű elemzőinek. Felmerül azonban a kérdés, figyelembe véve az egyes kötetek kiadásai között eltelt óriási időt – nem tévesztve persze szem elől azt sem, hogy milyen nehéz feladatot ró a szerkesztőre a kiadás anyagi és személyi feltételeinek megteremtése –, hogy nem lett volna-e hasznosabb egy kisebb igényű vállalkozás, aminek keretein belül azóta már megjelentethető lett volna Ady teljes költői életműve. Ebből a szempontból mindenképpen megszívlelendő lehet a Petőfi kritikai kiadás szerkesztőjének megjegyzése: „A vers utóéletére: Petőfi halála utáni értelmezéseinek, elemzéseinek, hatásának stb. bemutatására a gyakorlati nehézségek miatt nem vállalkozhattunk; de meggyőződésünk, hogy az ilyen eljárásnak nem is lenne a rendkívüli idő-, munka- és papírtöbblettel arányban álló haszna.” (PETŐFI Sándor *Összes költeményei*, I, 1838–

1843, kiad. KISS József, MARTINKÓ András, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 115.)

A hagyományos szövegkritika és a genetikus kiadás. Nem lenne szerencsés egyetlen kiadáson számon kérni olyan szövegkiadási alapelveket, melyek, noha nem ismeretlenek a hazai textológia számára, mégis eddig nemigen jártak gyakorlati haszonnal. A kérdés felvetése mégsem indokolatlan, mivel az egész tudományág alapjait érinti. A Helikon már két számot (1989/3–4. és 1998/4.) is szentelt a textológiai kutatások legújabb eredményeinek, a Nyugaton már több mint két évtizede alkalmazott genetikus szövegkiadással foglalkozó tanulmányok publikálásának. Fontosnak tartom legalább az említés szintjén érinteni ezt a kérdést, mivel a genetikus szövegkiadás a hagyományos szövegkiadási gyakorlat – ami alapján az Ady-életmű kritikai kiadása is folyik – számos alapelvét megkérdőjelezi. A genetikus szövegkiadás lényegét Dávidházi Péter a következőképpen foglalta össze: „Az »ahogy a szerző megírta« sokat hangoztatott egykori jelszavában, a rekonstrukció célkitűzésének e pozitivistá csengésű formulájában a megírt, azaz befejezett szerzői mű visszanyerésén volt a hangsúly, ám ez fokozatosan átkerült az ahogya, azaz a megírás folyamatának bemutatására.” (DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétszétlása: Klasszikus, modern és posztmodern a szövegkritikában* = Uő., *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum Kiadó, 1998, 222. A tanulmány első megjelenése: Helikon, 1989, 328–343.) A genetikus kiadás megkérdőjelezi a hagyományos szövegkritikának a főszöveg kialakítására vonatkozó gyakorlatát. A híres Gabler-féle Ulysses a folyamatos kézíratszöveg közlé-

sével átértelmezte az *alapszöveg* fogalmát is. (Jerome J. MCGANN, *Az Ulysses mint posztmodern szöveg: a Gabler-féle kiadás*, Helikon, 1989, 434–441.) Megingott ezzel a „szerző végső szándékát” érvényesítő ultima manus-elv is, az utolsó, a szerző által javított és hitelesített szövegváltozattal szemben felértékelődött a korábbi kézirat vagy a mű megalkotásának korábbi fázisát dokumentáló variánsok jelentősége. „A genetikus számára a »végleges« szöveg kiadása csupán egy, jóllehet kitüntetett állomása a szöveg történetének, amely azonban néha még az utolsónak sem tekinthető.” (Claudine GOTHOT-MERSCH, *A genetikus szövegkiadás: a francia terület*, Helikon, 1989, 389.) Ezzel együtt számos olyan kérdés merült fel, ami komoly kihívást jelentett a textológia számára, viszont megoldásuk elvi és gyakorlati hozadéka egyértelműen a szaktudomány tekintélyének visszanyerését eredményezheti. (McGann írja a Gabler-féle *Ulysses*-kiadásról: „Ez a kiadás a kritika és hermeneutika területét mostanában előzőnlő elméleti munkák mindegyikénél világosabban és gyakorlatiasabban veti fel az összes lényeges kérdést, amely a posztmodern korszakban az irodalmi műalkotást olyan termékeny válságba sodorta.” MCGANN, *i. m.*, 431.)

Manapság egyre kevésbé lehet figyelmen kívül hagyni a textológus részéről azokat a lehetőségeket, amiket a fejlődő informatika és számítástechnika nyújt az irodalmi szövegek elektronikus rögzítése, kiadása és felhasználása számára. Ebből a szempontból egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert az Interneten elérhető elektronikus könyvtárak, szövegkiadások és -gyűjtemények., illetve a különböző irodalmi CD-ROM-ok. (Az Ady-szövegek

elektronikus kiadásával kapcsolatban érdemes kiemelni az Arcanum Adatbázis Kft. által kiadott ADY Endre *Összes művei* című CD-ROM-ot, amely a hagyományos segédeszközök mellett – tartalomjegyzék, könyvjelző, megjegyzések, nyomtatás, szövegszerkesztőbe való átemelés – hasznos keresőprogrammal segíti a kutató munkáját. Az Ady-életmű kritikai kiadása szempontjából is érdemes figyelmet szentelni arra, hogy mi adja a CD-ROM-változat alapját. Míg a prózai szövegek közlésénél a kiadó az Akadémiai Kiadó kritikai kiadását vette alapul, addig a versek esetében az Osiris Kiadó 1997-es ADY Endre *Összes versei* című kötetére támaszkodott.) Az elektronikus kiadás túl azon, hogy a szövegkritika új dimenzióit nyitja meg, megoldást jelenthet a genetikus elv alkalmazásának néhány nehézségére is, gondolok itt a különböző szövegváltozatok kezelésének vagy a terjedelemnek a kérdésére. Másrésztől viszont új feladatok elé állítja a textológust, a hagyományos szövegkiadói gyakorlathoz képest új ismeretek elsajátítását teszi szükségessé. (A hazai szövegkiadói gyakorlatot és a genetikus

elv, valamint a digitális kiadás viszonylatát és lehetőségeit vizsgálja tanulmányában a készülő Kazinczy-kiadás kapcsán Mészáros Agnes, *Genetikus elv – digitális kiadás: Elméleti megfontolások egy készülő Kazinczy-kiadás kapcsán*, ItK, 2001, 414–429.)

Láttuk azt, hogy az ultima manus mechanikus érvényesítését az AEÖV III. szerkesztői is csak megfelelő rugalmassággal tudták alkalmazni. Külön hasznos a fentiek szempontjából is, hogy a jegyzetekben közreadták a szerző életében megjelent kiadások és – ahol ez lehetséges volt – a kézirat szövegeltéréseit s a kötet végén néhány vers autográf kéziratának fénymásolatát is közölték. A kronologikus elv alkalmazása a versek kötetbe rendezése során szintén az Ady költői alkotóműhelyébe való bepillantásra hivatkozva történt. Fontos ezeket megjegyezni akkor is, ha első pillantásra úgy tűnik, hogy az Ady-életmű nem a legalkalmasabb anyag egy hazai genetikus kiadási kísérletre, mivel a költő készülő verseinek fogalmazványait gondosan megsemmisítette.

Szénási Zoltán

BABITS MIHÁLY BIBLIOGRÁFIA

Összeállította Stauder Mária, Varga Katalin, Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Irodalom Háza–MTA Irodalomtudományi Intézete, 1998, 809 l. (A Magyar Irodalmi Múzeum [Petőfi Irodalmi Múzeum] Bibliográfiai Füzetek: XX. Századi Magyar Írók Bibliográfiái).

Jelentős éve volt 1998 a Babits-filológiának: Kelevéz Ágnesnek az Angyalos könyvet keletkezéstörténeti szempontból vizsgáló monográfiája mellett, ősszel végre megjelent több mint egy évtizedes gyűjtő- és feldolgozó munka után a régen várt Babits-bibliográfia. A várakozás jogos

volt, hiszen a magyar irodalomtörténet (és tágabb értelemben: művelődéstörténet) nagyjainak munkásságáról, alkotásairól, életéről, befogadásáról készített műjegyzékek fontos állomásai a tudománytörténetnek. Szerencsés esetben ugyanis ráirányít(hat)ják a figyelmet olyan, valami ok

miatt korábban háttérben maradt körülmény(ek)re, összefüggés(ek)re, amely(ek) segítséget nyújt(anak) az adott szerzőről a korszerű, az előzőtől eltérő, azt módosító, esetleg megváltoztató kép kialakításához. Ily módon az ideológiamentes, csak a tárgyra koncentráló, de abból semmit sem takargató szerzői bibliográfia maga is nemzedékek tudományos munkájának részévé válik; egyfelől magába szívja, regisztrálja és áthagyományozza a folytatásra érdemest, másfelől könnyen áttekinthető szerkezetével lehetővé teszi olyan konzekvenciák levonását, melyek a jövőbeli tudományos munkának mutat(hat)nak új irányt.

Stauder Mária és Varga Katalin bibliográfiájának első fontos fejezete Babits Mihály kötetben megjelent műveit tartalmazza. Ezek a három részből álló egységek (a tényleges bibliográfiai leírás, az egyes kötetek tartalma és a rájuk vonatkozó, velük kapcsolatos ismertetések) dicséretreméltó részletességgel különböznek az általában megszokott bibliográfiai tételektől. Először is, a pontos azonosításhoz szükséges adatok mellett, ha tudni lehet, tartalmazzák az illusztrátorok és könyvtervezők neveit is. Mivel a fő rendező elv kronológiai, ám a megjelenések sorrendje csupán a kritikák alapján sok esetben nem dönthető el pontosan, a kötetek kiadási dátumainak egy éven belüli finomítására a szerkesztők felhasználták a Corvina újdonságlistáit. A Magyar Könyvkereskedők Egyesületének lapja fennállása alatt havonta többször is megjelent, így gyorsan tudta követni a megjelenéseket, s az átfutási idejét is figyelembe véve, általában egy héttel követték közlései a tényleges kereskedelmi forgalomba kerülés időpontját. Adataira támaszkodva tehát meg-

lehetősen pontos időrend meghatározása vált lehetségessé. A tételeket különböző szerkesztői annotációk egészítik ki, ezek a kutató, olvasó vagy csak az egyszerű érdeklődő tájékozódását segítik. Ilyenek például azok, amelyek az egyes gyűjteményes kötetek tartalmi teljességére utalnak, hiszen köztudomású, hogy Babits Mihály összes versei 1937 és 1993 között csak egyetlen egy alkalommal (98. tétel, Török Sophie rendezte sajtó alá) tartalmazhatták korábban megjelent valamennyi versét, az ezt követő kiadások azonban nem (90, 119, 122, 128, 135, 145, 156, 179. tételek).

Köteteinek számbavételéből első ránézésre is megállapítható, hogy az 1909-cel kezdődő évtized nem volt szerencsés a költő számára. Két olyan év is akadt, amelyben egyetlen könyve sem jelent meg: 1915, a világháború különösen nehéz éve, amikor öccse is bevonult, amely Przemysł bevétele, a gorlicei áttörést hozta, s amikor a hármasszövetséget cserben hagyó, szeretett és csodált olaszok hadba léptek a monarchia ellen („áll az Idő és máll a Tér” – ahogyan versében írta); valamint a más súlyokkal terhes 1919, mely egyetemi tanárságát, a Nyugat betiltását, s az ország végleges területvesztéseit egyaránt meghozta. De az is megerősítést nyer, hogy pályájának legkiegyensúlyozottabb szakasza 1920 és 1924/25 között volt. Bár politikai okok miatt ezek az évek is nehézségekkel kezdődtek, mégis egyenletes teljesítményt hoztak saját művekben és műfordításokban egyaránt. Két tényezőnek köszönhetette ezt: alkotói tehetsége beérésének és Török Sophie-nak. 1926 újabb szünet a megjelenésekben, majd betegségei függvényében kevesebb fordítást s több saját művet jelentetett meg. E korszak köteteinek létrejöttét kiadói, az

Athenaeum és a Nyugat igényei is befolylásolták. Ám szerepet játszott az is, hogy a harmincas évek elejétől, a korai évek szellemi szabadsága mellé lépett a kötelesség kényszere („Mennyi munka, vád, ígért! / Multam foglya vagyok én”), ami azonban nem fásultságban, hanem a vitalitásnak, a költői érzés hőfokának, a fogalmazás pontosságának különleges és egyre letisztultabb erejében mutatkozott meg.

Halála után megjelent köteteinek sorozata is rejteget néhány érdekességet. 1945 és 1957 között ugyanis csak az előbb már említett Török Sophie-féle gyűjtemény jelent meg, még a korszak elején, s *Az európai irodalom történetének* sokadik kiadása (100. tétel) egy év múlva, az egyébként végórát élő Nyugat kiadónál. Ezt követően hosszú ideig csak műfordításaival ismerkedhettek meg az olvasók. 1957 után aztán újból kiadták verseit, nem teljes gyűjteményként ugyan, de az legalább több-kevesebb rendszerességgel megjelenhetett. Bár a 115. tétel Keresztury Dezső által írt bevezetőjéhez (1959) a sorozatszerkesztők ideológiai megjegyzést fűztek, az élenjáró politikai napilap kritikusai pedig igyekezett a kiszabadulni látszó szellemet visszaparancsolni a palackba: de már hiába. Ettől kezdve, a kiadók is nagyobb önállósághoz jutván, válogatott prózai műveit is olvashatták az érdeklődők. Igaz, hogy az *Elza pilóta*, ez a keserű és ironikus, látomásos példázat nagyszabású művei közül utolsóként, 1939 után csak 1982-ben jelenhetett meg újból (csonkítva), s tanulmányai is bizonyos pontokon eltértek az első közlések szövegeitől, de hallgatással, politikai támadással és műveinek meg nem jelentetésével nem lehetett már harcolni ellene.

A negatívumok mellett azonban két jelentős és új fejlemény is megfigyelhető. Egyfelől az, hogy műveit a határon túli magyar kiadók is címlistáikra vették, másfelől pedig megkezdődött a filológiai központú műközlés. Utóbbi kezdetben a kétszen kapott (és kikerülhetetlen) világnézeti elfogultságok Szküllái, valamint egy modern, a költő kéziratain alapuló szövegközlési elv hiányának Kharüdiszei között, sok hiba, buktató és tévedés között hanyódot, de Belia György, Gál István és főképp Téglás János kiadásai, dokumentumkötetei nagyon sokat tettek az alkotópálya tárgyilagos bemutatásáért. Összes művei között még így is maradtak olyanok, melyek csupán az első közlés helyén olvashatók; ezek számbavétele megmarad a készüló kritikai kiadásra.

Az önálló kötetek leírásának második részét a tartalom teszi ki (ha gyűjteményes műről van szó), mely 1941-ig részletesen az oldalszámra utal, azután viszont már csak az adott kötetben olvasható első közléseket tünteti fel. E címlisták is sokkal több információt adnak az egyszerű felsorolásnál, mert szükséges esetben szintén szerkesztői megjegyzésekkel egészülnek ki. Így például felhívják a figyelmet a novellákba ékelt versekre, a címváltozatokra, sőt a kritikai jellegű írárok címei kiegészülnek a műfajmegjelöléssel is. Rendkívül hasznosak itt azok az annotációk, melyek jelzik, ha Babits Mihály egy későbbi, végleges írását (vagy annak egy részét) korábbi közléseiből kompilálta. Mindez számtalan udvarias gesztus az olvasónak, s a kritikai kiadás készítőinek/szerkesztőinek.

A harmadik rész az egyes művekről írt cikkeket, recenziókat, kritikákat, tanulmányokat tartalmazza. Bár Babits Mihály

magánleveleiben elő-előfordulnak panaszok a műveiről írt kritikák miatt, s azok színvonala bizony sok esetben kívánnivalót hagyott maga után, de az is biztos, hogy kezdettől fogva fölfigyeltek rá a kritikusok, és egész életében egyenletes érdeklődés nyilvánult meg művei iránt. Sőt az első világháború után ennek hatásköre még bővült is, mivel – nem számítva most ide az utódállami visszhangokat – a keleti és nyugati emigráció vele perlekedő vagy rá hivatkozó tagjai egyaránt hallatták hangjukat. 1945 után viszont a hazai kritikai visszhang jelentősen csökkent, egyrészt azért, mert nem adták ki munkáit, illetve amit igen, az is műfordítás volt. Köteteinek recepciója nyilván nem választható el az ideológiai szorítástól, illetve annak lazulásától. Látható, hogy még az 1957-es regény- és verskiadás (109–110. számú tételek) is visszhangtalanul került az olvasók elé, s csak a Belia-féle hármass levélgyűjtemény után volt kedvük és bátorságuk (meg persze lehetőségük) írni a pályatársaknak műveiről, amelyek igazi kritikai visszhangot így is csak a hetvenes évek eleje-közepe után kaptak. A hatvanas évek végétől ugyanis, mivel számottevő kéziratos művek nem maradtak kiadatlanok, a kritika-jellegű írások helyébe a különböző szempontú tanulmányok léptek. A hetvenes évek közepétől megjelenő, Gál István nevéhez köthető gyűjtemények (149, 155, 159. tételek) az elszánt hívek szűk körén túl a szélesebb olvasóközönsséggel mintegy felfedeztették Babitsot, ez a recepcióból egyértelműen látható. E kötetek, halála után több mint harminc évvel, először törték át az egyoldalúságokból, leegyszerűsítésekből, személyes ellenszenvékből köré vont falat, s ezt a rést tágitotta tovább a Belia-féle életműkiadás a nagy-

közönség és Téglás János könyvecskéi a szakmabeliek között.

Néhány igen apró megjegyzés: sajnálatos, hogy a *Recitativ* cikluscímeinek közlése elmaradt. Ezek ugyanis egyértelműen a szerző szándékát tükrözik (noha nem egy, hanem több vers áll mögöttük), s feltüntetésük jól megválasztott kiemeléssel semmiféle gondot nem okozott volna, hiányuk viszont leegyszerűsíti a tartalmat. Talán azt is érdemes lett volna végiggondolni, hogy a kötetekben cím nélkül szerepelő verseknek van-e, s ha igen, mi a címük. Például a *Sziget és tengerben A vén kötél-táncos* után olvasható szonetté? Vagy a *Versenyt az esztendőekkel!* nyitóverséé? Jogos-e az első sorra koncentrálódó címadás? E kérdések eldöntése természetesen nem elsősorban a bibliográfusok dolga, legfeljebb akkor, ha textológiai feladatokra is vállalkoznak. Más. Amennyiben az *Erató*-kötet (26. tétel) Salamon királyánál utalás olvasható a mű pszeudo voltára, akkor talán a *Pávatollak* kötetben (15. tétel) közölt Heine-Memento kapcsán is lehetett volna hasonló megjegyzést tenni, annál is inkább, mivel néhány lappal később látható, hogy Babits Mihály e vers első közlésekor meg sem említette Heine nevét, s a címmutatóban is helyesen, a saját művek között szerepel (282, 298, 324, 327. tételek). Ha a 101. számú tétel (*Jónás könyve*) tartalmazza a példányszámmot, akkor esetleg az előző két kiadásnál (79. és 86. tételek) is fel lehetett volna tüntetni, hiszen a könyvben olvashatók a számok. Ugyanígy a tervező, Lengyel Lajos nevét is. A 2344. számú tétel a *Szemelvények a Babits emlékkönyvből* címmel kiadott válogatás Téglás János sorozatában. Ez az 1983-ban megjelent kötet azonban nem szerepeltethetett minden szerzőt,

aki eredetileg az emlékkönyvben írásával jelen volt, talán ezt a tényt is, a nevek feltüntetésével egy annotációban említeni lehetett volna.

A bibliográfiának két olyan fejezete is van, amely életrajzpótló jelleggel rendelkezik. Ezek közül az első Babits Mihály periodikumokban, antológiákban, évkönyvekben megjelent műveinek sorozata. Az itt található tételek részben az életrajz külső eseményeinek is lenyomatai azáltal, hogy a különféle sajtótermékek és kiadási helyeik változásai a kezdő évek hánykódásait és a későbbi megállapodást egyaránt regisztrálják, ám ugyanakkor a figyelmes olvasó számára a belső élet egyes összetevőit, a személyiség alakulását, az alkotás-
lélektani folyamatok változását is megmutatják. Mert nem véletlen az, hogy a korai közlésekben oly hangsúlyosak voltak a műfordítások, melyek egyébként is átvitték a saját alkotásokba, mint később sohasem. De az sem, hogy bár kiderül egyetemi társaival folytatott levelezéséből, 1908-ig több műfajban is próbálkozott, ekkor megjelent művei mégis kizárólag lírai alkotások voltak. Felfedik ezek a szenvtelennek látszó tételek, hogy Babits alkotói pályájának két legsúlyosabb vonása, a művészi igényesség, valamint a magánemberi bizonytalanság, kételkedés a kezdetektől fogva jelen volt, s csak a Nyugat egyre elismertebb szerzőjeként vesztett intenzitásából az utóbbi, bár meg sohasem szűnt, ahogy ezt későbbi művei is alátámasztják. És nem lehet szó nélkül hagyni munkabírását sem. Megjelent írása-
inak évenkénti sorozatát számba véve, s leszámítva a többszöri közléseket, megállapítható, hogy haláláig havonta átlagosan két írása jelent meg, de voltak évek, ame-

lyekben ennél sokkal több is. Nyomon követhető, ahogy 1906 után először kerítette hatalmába a közlés eufóriája. Látható, hogy a világháború kezdő évei nem csupán az önálló művek számában hoztak változást. 1918 után aztán ismét kiegyensúlyozódtak a közlések, majd a húszas évek elejétől évente félszáz körül stabilizálódtak. Ebben az időszakban három alkalommal hosszabb, több folytatásból álló közlésre is vállalkozott: 1921-ben a *Halálfi* (832, 834, 835, 837, 839, 842. tételek), rá tíz évre az *Elza pilóta* (1274, 1276. tételek) első változatait jelentette meg, s 1933-tól felújította *Könyvről könyvre* című rovatát (az 1343. számú tételtől folyamatosan, tételkihagyásokkal). Intenzív folyóiratbeli jelenlétén még betegségei sem módosítottak lényegesen, csak halálának csonka évében apadt megjelent írásainak száma az előzőknek mintegy a felére.

Megfigyelhető az is, hogy Újpestre, majd a fővárosba kerülésével a „sokhelyű” közlés először néhány lapra szűkült, majd a budapesti elismertség minőségváltozása után 1920-tól megjelentek a határon túli lapok másodközlései, s kb. 1925 után a hazai vidéki napilapok közlései. Az idő múlásával tehát megnőtt az anyanyelvi kultúra térbeli befogadó-készsége Babits műveire vonatkozóan is. Halála után természetesen már csak a kéziratban maradt egyes művek közreadásáról lehetett szó, s az 1945–1990 közötti időszakban is többé-kevésbé az önálló műveknél megállapított tendenciák figyelhetők meg: az első három évtized lapálya után, a hetvenes évek végétől fordult ismét az érdeklődés fokozottan művei felé.

A másik életrajzpótló fejezetrész a Babits Mihályról szóló irodalom tételsorozá-

ta, melyeknek ő csak kiváltója volt, s melyek újabb árnyalatokkal járulnak hozzá megismeréséhez.

Talán itt említeni sem kell a már eddig is tapasztalt pontos leírásokat, s az azokat kiegészítő, igen hasznos annotációkat. E tételekben bomlanak ki az életút más fontos állomásai: a gimnáziumi és tanári pálya, majd 1908, mely Schöpflin szerkesztői üzenetének és Osvát levelének volt az éve. 1909-től az első kötet, aztán a fővárosi megismerés és befogadás: verseit egyszerre olvassák, támadják és előadják. Látható, miként vett részt a Nyugat felolvasókörútjain, s hogyan fogadták 1911-ben Újpesten. De az is kiderül, hogy ezekben az években nem tartozott a Nyugat belső körébe; kihagyták és távolmaradt annak konfliktusaitól. Erre az időszakra emlékezve később joggal írhatta, Adyról szólva: „neked egyfelé győzni kellett, / nekem harcolni kétfelé”, s valóban: kétfrontos harcot folytatott a konzervatív s a politikai elkötelezettségű irodalommal szemben, mert úgy érezte, mindkettő veszélyezteteti a művészet autonómiáját. Ennek következménye lett 1915-ben a *Játosztottam a kezével*, s 1917-ben a *Fortissimo* című versek miatt kirobbant botrány. Igazolja a bibliográfia azt is, hogy a világháború utolsó éveiben mégis radikalizálódott s megélénkült irodalmon kívüli tevékenysége; viszont nincs egyetlen hír sem az ominózus vizsgálati fogságról. Az 1921-es évektől kezdve az életrajzi vonatkozásokról ismét a művekre terelődött a hangsúly. Az évtized ugyan házasságával kezdődött, majd 1922-től a betegségekkel, s 1924-től Esztergommal folytatódott, de 1927-től a Baumgarten Alapítvány ügyeivel s a kettészakadt irodalom-vitával. 1929-től az írástudók árulása és az Ady-revízió, majd

Osvát halála után Ignotus támadásai és nyugösködései foglalkoztatták. Lemérhető ezekből a róla szóló közlésekből, hogy 1933 után fokozatosan helyt engedett a Nyugat lapjain a fiataloknak, akik közül Illyés Gyula, Keresztury Dezső és Rónay György a nagy történelmi változás után jelentős szerepet vállaltak a babitsi hagyományok továbbadásában, igaz, hogy azokat egymástól némiképp eltérően értelmezték. Rendkívül érdekes, ugyanakkor leverő is látni, amint 1937 végén, Zsolt Béla (5115. tétel) és Ignotus (5116. tétel) cikkei után megszólalt a kórus: ki a felelős József Attila haláláért? S bár volt, aki később hiányolta Babits temetéséről a hivatalosságot, a közvetlenül a halála után született nekrológok, emlékezések hosszú sora mégis az országos megrendülést mutatja. A negyvenes évek elejének egymástól eltérő, de biztosnak látszó befogadását aztán brutális módon törte meg a halotti maszkról szóló, többször megjelent, azaz a kort reprezentáló írás (5935. tétel). Ez volt a mélypont. Kiátkozottsága ebben a fejezetben mégsem érzékelhető, 1945 és 1990 között még a legnehezebb 1950–52-es években is évente több írás született róla, előtte és utána pedig szinte számtalan. Ha művei nem is jelentek meg, írni nem volt tilos azokról, bár a források hiányával természetesen élni és visszaélni is lehetett. A negyvenes évek közepét követő három évtized hozzá és műveihez hű írásai jelentik a magyar irodalom ekkori lelkiismeretét. Végso soron ezt is a bibliográfia tételei mutatják meg.

E fejezet első része, a Babits Mihályról önállóan megjelent kötetek áttekintése másra irányítja a figyelmet. Életében csak néhány apróbb füzet jelent meg róla, s ezek aktualitásukon túl, azt elveszítve,

irodalomtörténeti súllyal nem rendelkeznek. Az első, filológiai jellegű elemzést itt is Gál István tette meg (2313. tétel), majd J. Soltész Katalin a stílus (2317. tétel), Éder Zoltán, Kardos Pál és Belia György pedig az életrajz (2318, 2324, 2340. tételek) terén hoztak létre sok új ismeretet tartalmazó összefoglalásokat. Külön ki kell emelni Rába György tevékenységét, aki a legfontosabb, a művek megismeréséhez vezető utat szélesítette (2320, 2332, 2338. tételek). A Babits-bibliográfia egész anyagának figyelembevételével az mondható, hogy a további kutatásnak is erre a három területre kell koncentrálnia, az életrajzi, a filológiai és az alkotásbeli ismeretekre. Utóbbin többszempontú, a nyelvészet és irodalomtudomány összes létező irányzatát és eredményét hasznosító, bár nem okvetlenül felhasználó tudományos munkát kell érteni.

Igen érdekes, ám némiképp mégis elfolyó anyagot gyűjt össze az *Utóélet* fejezet. Mivel ennek tartalma nehezen meghatározható, noha fontos és divatos témáról van szó, indokolt külön szerepeltetni, hiszen a kultusz és annak történeti változásai visszahatnak magára a tudományos kutatásra is. Ugyanakkor ez a terület az, ahol a lehető legnagyobb szelekcióra van szükség a szerkesztők részéről és döntéseikben a legnagyobb figyelemre, mivel ez a rész Babits Mihály esetében önmagában hatalmas anyagot tartalmaz: a bevezető szerint itt csupán a személlyel kapcsolatos kultusz-tételek találhatók. Az életében neki írt, címzett, ajánlott versek még készülhettek valami általa adható előny eléréséhez vezető naiv hittel, halála után azonban ez a lehetőség megszűnt. Így már csak a példa, a szellemi előd, az alkotói magatartás egyes vagy bizonyos vonásai

szolgálhattak vonzóerőként s készítették a szerzőket, hogy különböző műveik megszólítottja legyen, vagy írásaiknak részleteit saját munkájukban felhasználják. Emiatt ezt az utóélet fejezetet a legkönnyebb számtalan más tétellel kiegészíteni, amelyek azonban már nem a megcélzottól, hanem a célzóról adnak jellemzést, s így teljes joggal csak tangenciális résztvevői lehetnek Babits Mihály személyi bibliográfiájának.

Még néhány apró megjegyzés. A 3298. tételben említett, Babits–Gellért–Osvát szerkesztésében tervezett antológiát nemhiába nem találták a szerkesztők, az ugyanis sohasem jelent meg. Sajnos. A 4400. számú tételben annotáció olvasható a *Timár Virgil fia* spanyol fordításáról, az átültető megnevezésével is. Ámde a fordításokat közlő részben ennek nincsen nyoma, utóbbi helyen pedig nem található a(z esetleges) hiányról jegyzet. Az 5168. számú tételben szó esik Duckworth–Barker néhány versfordításáról, melyek azonban a fordított művek között nem találhatók. A 6102. számú tétel Vas István írása és Babits lakását idézi, s a gondos szerkesztők az első megjelenést követő öt utánközlést is igen helyesen regisztrálták. De ha így van, akkor talán szerepelnie kellett volna a torontói (Kanada) Magyar Élet 1958. március 8-i számában megjelent Vas István-írásnak is, címe: *Babits Mihály budapesti lakása*. Ez egyébként a terjedelem után ítélve a hazai közlés variációja, mely önmagában természetesen nem új ismeret, csupán Babitsnak a nyugati magyarság körében való befogadásához tesz hozzá egy adalékot. Látható, hogy a szerkesztők végignézték a müncheni szerkesztésű Nemzetört is, mégis elkerülte a figyelmüket az, hogy az 1959. szeptemberi

és októberi számban Julius Garzuly közreadott egy-egy, korábban máshol meg nem jelent Babits-fordítást (*Holt próféta a hegyen, Az őszi tücsökhöz*). Ugyancsak a Nemzetörben található egy kimaradt cikk: *Babits Mihály nyolcvanadik születésnapján* címmel olvasható az 1963. december elsejei számban ez a névtelen írás. Ugyanígy elkerülte a szerkesztők figyelmét a (Komárom megyei) Dolgozók Lapjában 1956. augusztus 11-én megjelent Dévényi Iván-írás, címe: *Emlékezés Babits Mihályra halálának 15. évfordulóján*. Ugyanő ugyanitt 1958. február 8-án *Az európai irodalom történetéről* közölt ismertetést, ez a 108. számú tétel kiegészítése.

Nem a szerkesztők hibája a következő érdekesség. Abody Béla *Közvetett vallomás* címmel az Élet és Irodalom 1966. április 16-i számában közreadott egy cikket, mely alcíme szerint Éder Zoltán *Babits a katedrán* című könyvéről szól. Így ez az írás szerepel is a 2318. tételben és önállóan is, 6391. szám alatt. Csakhogy a cikkben egyetlen szó sem esik az aposztrofált kötetről, az egész írás Hubay Miklós drámaíval kapcsolatos. Hogy aztán a *Közvetett vallomás* cím miképpen kapcsolódik (ha kapcsolódik) mégis Éder Zoltán könyvéhez, azt a recenzens nem tudja megállapítani. A 8262. számú tétel címe és a következő tétel szerint is az emléktáblát Pécssett leplezték le (Kelemen Mihály egykori házának falán), az annotáció mégis Szekszárdot említi. Akad két összefoglaló jellegű mű is, amely nem szerepel, noha Babitsra vonatkozó adatokat tartalmaz. Az egyik a Pálincás István szerkesztésében 1970-ben Nápolyban megjelent bibliográfia, címe: *Avviamento allo studio della lingua e letteratura ungherese*; ez jelentős Babits Mihállyal kapcsolatos

irodalmat tár fel. A másik a Kabdebó Tamás által kiadott *Hundred Hungarian Poems* (Manchester, Albion, 1976), melyben Babits-fordítások olvashatók. De mindez kiegészítésként közölhető. Örömmel látja e sorok írója, hogy minden bibliográfiakészítőnek szembe kell néznie avval, akarata megfeszítésével is maradnak számára elérhetetlen újságok. Ezt az 5707. és 6116. tétel is mutatja. Érdekes, hogy a szerkesztők nem válogatták be Móricz Virág *Apám regénye* című kötetének két kiadását, s a *Móricz Zsigmond a Nyugat szerkesztője* című levelezésgyűjteményt sem, pedig talán mindkettőt érdemes lett volna. Ezek azonban nem olyan hibák, amelyek a használhatóságot rontják, sőt: ébren tartják a tudományos munkához szükséges figyelmet.

Az elengedhetetlen cím- és névmutató mellett egy különlegességet, a levélírók mutatóját is közreadják a szerkesztők. Ez azokra a Babits Mihály által, illetve neki írt levelekre utal, melyek az egyes tételek szövegében olvashatók. A címmutatót műfajok szerint csoportosították, s igen dicséretesen a címvariánsokat is tartalmazza (utalva a végleges címre), s azt is jelzi, ha a közölt mű valaminek a részlete. A fordítások a Babits által adott címek szerint szerepelnek. Ebből az az érdekesség adódik, hogy bizonyos neveket nem lehetett inverzbe tenni. A szerkesztők úgy hidalták át ezt a problémát, hogy a besorolási adatot (nevet) aláhúzással jelölték. Igen hasznos, hogy a *Könyvről könyvre* sorozat analitikus utalózással van ellátva, azaz ezek az apró írások visszakereshetők a címmel tett, kiemelt kezdő mondatok alapján is. Az azonos című írásokat természetesen annotáció különbözteti meg egymástól.

A jó bibliográfiától félni is lehet, mert elkészülte után légből kapott, előfeltételezésekre épülő elméletekre, elemzésekre és értékelésekre nincs mód többé. A jó bibliográfia ellentététől szabdalt, ideológiáktól terhelt korok végén (irodalomtörténeti)

életműveket kérdőjelezhet meg vagy értékelhet át. A jó bibliográfia jogosan tart számot az irodalomtudományi kézikönyvrangjára. Stauder Mária és Varga Katalin munkája megüti ezt a mértéket.

Buda Attila

V. ECESEDY JUDIT: A KÖNYVNYOMTATÁS MAGYARORSZÁGON A KÉZISAJTÓ KORÁBAN 1473–1800

A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig című fejezetet Pavercsik Ilona írta, Budapest, Balassi Kiadó, 1999, 372 l.

A Balassi Kiadó újabb könyvészeti segédkönyve folytatása az 1998-ban megjelent kötetnek (MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*). Az új kiadványban V. Ecsedy Judit a régi magyarországi nyomdászat és könyvkiadás történetét foglalja össze, a korabeli hazai könyvkereskedelemtől pedig Pavercsik Ilona ad a kötet végén áttekintést. Az utoljára három évtizede megjelent hasonló kiadványok (FITZ József, *A magyar könyv története 1711-ig*, Bp., 1959; GULYÁS Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, I–III, Bp., 1961) felső időhatára 1711, illetve 1770 volt, e köteté a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően 1800. Az elmúlt három évtizedben e témakörben alapvetően megsokasodtak és gyakran meg is változtak ismereteink. A változásokról eddig csak hazai és szomszéd országokban megjelent kiadványokból, folyóiratokból, évkönyvekből értesülhettünk. Néhány „alpmű” (*Régi magyarországi nyomtatványok*, I, 1473–1600; II, 1601–1635; III, 1636–1655; PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája: Pótlások*, V–VIII, Bp., 1971–1991) megjelenése önmagában is sokat változtatott az összképben. A kutatások központi műhelyében, az

Országos Széchényi Könyvtár Régi magyarországi nyomtatványok munkacsoportjában dolgozó V. Ecsedy Judit 17–18. századi nyomdászat- és kiadástörténeti publikációi, pl. a gyulafehérvári fejedelmi nyomdáról, Szenci Kertész Ábrahám váradí nyomdájáról és ezek kiadványairól, az erdélyi román nyelvű kiadványokról, továbbá 18. századi nyomdákrol, nyomtatványokról, ebbe az ismereteinket gyarapító vonulatba tartoznak. Nemrég önálló kötetben (*Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Bp., Borda Antikvárium, 1996) 232 hamis vagy koholt magyarországi nyomtatvány valós nyomdahelyeit (néha éveit is) tette rendbe. Nemcsak a protestáns hitbuzgalmi és a 18. század vége röpirodalmának kutatásához járult e fontos segédkönyvvel hozzá, hanem 18. század közepi széphistóriák megjelentetését is pozsonyi és győri nyomtatványokként határozta meg, sőt két eddig debreceninek tekintett, 1744-es impreszumú Balassi-kiadásról azt derítette ki, hogy azok 1760 körül jelentek meg Sopronban és Budán. Egy feltehetőleg Ludvig János kőszegi könyvárus tulajdonában lévő nyomda (1735–1736) meglétét is valószínűsítette.

A mostani kötetbe V. Ecsedy Judit természetesen beépítette korábbi kutatási eredményeit. Századonkénti osztásban foglalja össze a magyarországi könyvnyomtatás eseményeit és adatait (*A magyarországi ősnymondászat, Magyar nyelvű kiadványok külföldön Mohács után, Magyarországi könyvnyomtatás a 16., 17., 18. században, Külföldön megjelent könyvek a 17–18. században*). A fejezeteken belül a nyomdák alapításuk időrendjében követik egymást, az adott kor jellemzőinek megfelelően: régiók és fenntartók (patrónusok, egyházak) szerint. A könyvnyomtatás és könyvkiadás történetét olyan fontos, a könyvkiadás folyamatának megismeréséhez nélkülözhetetlen területek áttekintése teszi teljessé, mint a szabályozás kérdésköre (alapítás, cenzúra, revízió, privilégiumok), a könyvek „kapcsolata más mesterségekkel és kézművesiparokkal”: a papírkészítés, betűkészítés és könyvkötés hazai története, továbbá a könyvdíszítés módjai. A kötetet egyenletesen ábrákkal, térképekkel, táblázatokkal, betűtípusokkal, nyomdadíszekkel, néhol egészlapos hasonmásokkal látta el a szerző, melyekkel jól illusztrálja és oldja fel a néhol szinte felsorolásig tömör összegzést. Az egyes fejezeteket a legfontosabb szakirodalom jegyzéke követi. Tanulságos ezek áttekintése is. Míg a 16–17. századi nyomdákkal az utóbbi évtizedekben az RMNy-munkálathoz kapcsolódva szinte kivétel nélkül

foglalkoztak kutatók, a 18. századiaknál itt-ott még olyan nyomdák is akadnak, amelyekről csak a múlt században írt tanulmány állt a szerző rendelkezésére, sőt néha egyáltalán nincs önálló cikk. Pavercsik Ilona *A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig* című fejezetben a 18. század tárgyalásakor szintén kevésbé feltárt területről ad saját kutatásai alapján összefoglalást.

A kiadványt könyvtörténeti fogalmak magyarázatai, hely- és névmutató, továbbá a magyarországi nyomdák és nyomdászok jegyzéke teszi használhatóbbá. Témája és színvonala alapján e szép kivitelű kötet nemcsak a könyvtárosképzésben, hanem a régi irodalommal és művelődéstörténettel foglalkozók körében is gyakran forgatott segédkönyv lesz. Ezért aztán fokozottan sajnáljuk, hogy nem fűzött, hanem ragasztott a gerincén, s – legalábbis az általunk forgatott példány – nehezen nyílik.

Kíváncsi volna, ha a kiadó két könyvészeti kötetét további, hasonlóan színvonalas kötetekkel folytatná, sorozattá tenné. Hasznos volna például összefoglalni a magyarországi kéziratosság középkor utáni korszakát egészen 1850-ig, vagy tanulmánnyal kísérve tematikus összeállítást közzétenni keveset kutatott kiadványtípusokról: tankönyvekről, ponyvanyomtatványokról, kalendáriumokról, ima- és énekeskönyvekről, prédikációkról.

Szelestei N. László

T. ERDÉLYI ILONA: POLITIKAI RESTAURÁCIÓ ÉS IRODALMI ÚJJÁSZÜLETÉS. ÉRTÉKEK ÉS ESZMÉNYEK A REFORMKOR HAJNALÁN
Budapest, Balassi Kiadó, 1998, 156 l.

Egy művelődéstörténeti munkával gazdagodott a 19. század első felének szak-

irodalma. Az utolsó tíz esztendőben újra-éledt ez az irodalomtörténeti műfaj, ame-

lyet a marxista irodalomtudomány meglehetősen lebecsült, nem tartotta sokra ezt a látszólag a tudomány, az irodalmi és a mindennapi élet apró dolgaiban elmélyedő tudományágat. Két munkát tudok csak említeni az 1945 utáni időszakról a rendszerváltásig, amely egyértelműen a század 20-as–30-as éveinek megbízható háttérül szolgáló feldolgozások hagyományát örököltette tovább: WALDAPFEL József *50 év Pest-Buda életéből* és KOSÁRY Domokos *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon* című kötetét. Most sem könnyű azonban a művelődéstörténetek helyzete: a korábbi dehonesztáló megítélés eltűnt, viszont ezúttal az irodalomelmélet új iskolái kérdőjelezik meg e patinás műfaj korszerűségét. A recenzens a megközelítések sokféleségét tartja üdvöztetőnek, és azon belül a szakemberek szabad módszerválasztását helyesli, a módszerek bármelyikét csak a vizsgálat eredménye igazolja.

T. Erdélyi Ilona jelen kötet előtti egyik kiugró szakmai teljesítményének a Helikon 1991-es biedermeier-számát tekintjük. Ez a szám megadta a kezdő lökést az azóta reneszánszát élő biedermeier-kutatásnak (lásd a többi közt Weber Antal és S. Varga Pál tanulmányait). A *Politikai restauráció és irodalmi újjászületés* című kötet nem a biedermeierrel foglalkozik, de mindenesetre azzal a korszakkal, amelyben ez az irányzat is megszületik. A mi korunkban az irodalomtörténeti, művelődéstörténeti korszakolás korábbi határait (illetőleg most már a korszak fogalmát is) vitatják. E kötet a hagyományos: a történeti eseményeken alapuló korszakbeosztást követi (ezt követték az elmúlt évtizedek osztrák-német monográfiái is). A napóleoni időszak, a Szent Szövetség, Metternich kan-

cellár ideje jelöli ki a határokat. Magyar vonatkozásban pedig a reformkorról, azaz a reformországgyűlések idejéről beszél, amit helyesebb a romantika és a biedermeier korának nevezni.

Központi kategória a korszellem, amelynek kifejezője T. Erdélyi Ilona szerint Magyarországon Kölcsey volt. A korszellem kategória a vizsgált korból származik (E. M. Arndttól, lásd 20), de kérdés, hogy alkalmas-e ma is egy korszak megragadására. Egyébként sem konzekvens a könyvben a használata, mert míg például Schiller a korszellem ellenében alkotott, Kölcsey, mint fentebb említettük, annak jegyében. Márpedig e két szerző nagyon is közel állt egymáshoz.

A könyv értékét azonban nem az elméleti megalapozottságában kell keresni, hanem a jól dokumentált feltáró részekben. Ilyen a Tudományos Gyűjtemény című folyóirat helyének meghatározása a kor nyilvánosságában vagy Joseph von Hormayer báró lap- és zsebkönyvkiadói tevékenységének elemzése. A báró nem kevesebbet tett – amint Erdélyi Ilona könyvéből megtudjuk –, mint hogy felhívta a figyelmet a birodalomban élő népek történeti múltjára, ezzel egy összbírodalmi hazaszeretetet kívánt építeni, valójában azonban a nemzetiségek rátalálását segítette elő nemzeti identitásukra. A könyv legjobb része a német, osztrák és magyar Körner-recepció kidolgozása, ezen belül pedig a „poéta és bajnok” eszmény, azaz a „lant és kard” motívum széleskörű elemzése, az előbbieket mellett olasz példa beemelésével. Érdekes az eddig felvezetett gondolati csomópontok (nyilvánosság, patriotizmus, Zrínyi-téma) jegyében megrajzolt Kölcsey-kép, helyesebben az 1830-as évek Kölcsey-kultuszának képe.

A tanulmány erénye, hogy a magyar művelődéstörténetet a közép-európai konstellációba ágyazza be, a legközelebbi szellemi hatások (német, osztrák, olasz) mezején bontja ki. A szakirodalmi bázisból néhány régebbi és újabb munka azonban hiányzik. Így például legalább utalás szinten említeni kellett volna Jolsvai András válogatását a Tudományos Gyűjtemény cikkeiből vagy a recensens *Nemzetiünk sorstársai, sorstársaink nemzete* címmel az Irodalomtörténet 1987–88-as évfolyamában megjelent tanulmányát a Tudomá-

nyos Gyűjtemény szellemiségéről. Kisfaludy Károly drámáinak hazafiságának elemzéséhez ma már megkerülhetetlen NAGY Imre munkája (*Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, Bp., Argumentum, 1993), hogy az utóbbi évek szépen gyarapodó Kölcsey-szakirodalmát már ne is említsük – jöllehet ez utóbbi korpusz nagy része bizonyára Erdélyi Ilona könyve nyomdai munkálatai idején látott napvilágot.

Ratzky Rita

„ALLEGÓRIÁS KÖLTEMÉNY HEXAMETEREK BEN”**(Vörösmarty Mihály: *A Rom*)**

Noha Berzsenyinek azok a kritikai jegyzetei, amelyekben az éppen megjelent Auróra-köteteket bírálta, a költő életében nem jelentek meg, mégis – legalábbis Vörösmarty vonatkozásában – ezek a bíráló megjegyzések később nagy és gazdag kritikátörténeti karriert futottak be. Áll ez persze leginkább azokra a megjegyzésekre, amelyekben a niklai remete *A két szomszédvárt* bírálta; elég arra utalni, hogy – Berzsenyi szövegösszefüggéséből kiemelve – a „kannibáli mű” mint értékelés szinte szállóigévé vált, amelyet boldog-boldogtalan szokott hol egyetértőleg, hol elítélőleg idézni, illetőleg erre alapozva kimutatni nem csupán a két költő felfogása közötti különbséget, hanem akár egy régi és egy új stíluseszmény összeütközését.

Nincs ilyen szerencséje azonban annak a rövid, és ráadásul látszólag teljesen egyértelmű bírálatnak, amelyet Berzsenyi *A Rom*-ról írt: „A’ Rom, allegóriás költemény hexameterekben Vörösmartytól, mely minden csudás és rémes regényessége mellett szép rajzolatait adja az emberi életnek s az emberiség változó örömeinek.”¹ Azért mondom, hogy nincsen szerencséje ennek a jellemzésnek, mert – legalábbis az általam áttekintett anyagban – nem leltem nyomát, hogy valaki ebből kiindulva próbálta volna értelmezni a költeményt.

Közbevetett megjegyzés: természetesen én sem hiszem – noha most éppen e megjegyzés értelmezéséből próbálok kiindulni a magam hipotéziséhez –, hogy közvetlenül, vagyis az elmúlt majd kétszáz év Vörösmarty- és Berzsenyi-recepciójának latolgatásáról lemondva volna lehetséges Berzsenyi értékelésének a felhasználása; mégis úgy gondolom, hogy óvatosan felhasználható a további lépések megtételéhez.

Először is szétválaszthatónak látszik Berzsenyi ítéletének pozitív és negatív oldala: vagyis a „csudás és rémes regényesség” mint negatív fogalom és a „szép rajzolat” elismerő méltatása. Hogy mit értett az első, negatív ítéletté sűrűsödő jellemzésen, azt sejthetjük a kritika következő passzusából, amelyet most nem óhajtok idézni teljes terjedelmében, és ahol rokonfogalmakkal dolgozva ítéli meg *A Délszigetet*. Ezt „ismét valami rémregényes és rejteményes költemény”-nek nevezi;² a szembeállított fogalomkörben, tehát a pozitív oldalon megint a „rajzolatot” találjuk; az allegóriákat viszont itt végtelennek és

¹ BERZSENYI Dániel *Összes művei*, sajtó alá rendezte MERÉNYI Oszkár, Bp., 1956, 346.

² I. h.

fejthetetlennek találja, ezért is vallja be, hogy nagyobb részt érthetetlennek találta a költeményt.

Az allegória tehát önmagában nem elítélhető Berzsenyi kritikai eszköztárában; a mai szóval „romantikus” tematikától és stílustól viszont egyértelműen idegenkedik. Hogy egy kicsit világosabban lássuk, mit is ért a kritikai eszköztárában fölvet terminusokon, célszerű megvizsgálni a nagy összefoglaló művet, a *Poétai harmonistikát*. Először lássunk egy példát arra, hogy hogyan fejt meg egy allegóriát. A IV. fejezet végén ez olvasható: „Így regélték a hellenek, hogy Delphi a népesedett földnek, azaz a civilisációnak vagy a culturának és religiónak középpontja. Amivel természet szerint csak azt akarák jelenteni, hogy a muzsika, tánc gyűjté társaságba az elszórt embereket, s hogy így az énekből, muzsikából és táncból fejlőd ki a poézis, valamint az egész görög szép cultura.”³ Látnivaló, hogy a görög-római kultúrkörökben maradv Berzsenyi legitimnek érzi a mitikus ábrázolásmódot, amelyet ő allegóriának nevez. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez az elismerés kizárólag az antik klasszikára vonatkozik; látható ez nem csupán *A Délsziget* allegóriáinak elítéléséből, hanem egy olyan helyből is, ahol a Szeder Fábrián–Beimel József-féle 1832-es Urániában megjelent, mára egyébként tökéletesen elfelejtett költeményről, Takácsy Józsa *Etelköz* című hősrégijéről beszél: „Etelköz, mely valami csudálatos rémregényes és rejteményes hősege hexameterekben Takácsy Józsatól. Hősei rémek, villik, tündérek, Hadúr s holmi csudatévő légi bajnokok, kiket a szerző oly művészi erővel és könnyűséggel ömlő versekben énekel, hogy az ember nem tudja, annak nagy poétai tehetségeit csudálja-e inkább, vagy annak azon nagy tévedését, hogy ily lelki erőket ily semmit érő, gyermekes tárgyra veszteget, s úgy veszteget, hogy gyermekes tárgyait nem gyermekek, de férfiak sem értik. Úgy látszik, a szerző valami magyar mythosokat akar formálni; de óvjanak ily gondolatától a Helikon istenei. Nincs és nem lehet több valódi poétai mythológia mint az egy görög, mely egyszersmind magyar is, mert a legfőbb poétai avagy emberi szép minden nemzetet egyaránt illet, s minden nemzetnek egyiránt legfőbb célja.”⁴

Egyértelmű, súlyos szavak. S mivel a használt fogalomkészlet jórészt egybeesik a Vörösmarty eposzainak megítélésekor használt kulcsszavakkal, nem minden alap nélkül tételezhetjük fel, hogy *A Rom* esetében a fanyalgással fogadott rémes és regényes, vagyis romantikus elem a mű elején található, illetve a zárlatban ismét reflektált mitikus küzdelemre vonatkozik, vagyis Véd és Romisten párviadalára. Ezt az iráni-perzsa eredetű dualista mitológémet Berzsenyi teljes joggal idegennek találta az általa egyedül legitimnek tartott görög-római hitvilágtól; ha írt volna kritikát a *Zalán futásáról*, ugyanilyen megbélyegző szavakat használhatott volna. Ugyanezen alapon viszont azt is föltételezhetjük, hogy a költemény többi részét, azaz az álomsorozatot – mivel pozitívan értékeli és allegóriának tartja, amelynek megfejtésével kapcsolatban semmiféle nehézségre sem utal – azért tartja jónak, mert ez a maga rajzolatában igenis megfelel az antik normának és mintának.

³ I. m., 408.

⁴ I. m., 366.

Térjünk vissza egy kicsit a *Poétai harmonistikához*. Berzsenyi a XVII. fejezetben (ennek címe: *Költészeti osztályok*) igen részletesen cáfolja Schillernek azt a megkülönböztetését, amelyet ő a naív és szentimentális költészet között tett. Hadd idézzünk egy kicsit hosszabban:

„Így midőn a naív és sentimental szellemek gyökereit nyomozza, annyira téved, hogy a naív görög poézist a kulturátlan, természetes emberiségből, a mostani sentimentalismust pedig az emberi műveltségéből származtatja. Amit természet szerint egészen meg kell fordítani, s azt kell mondani, hogy a görög szép cultura és legfőbb görög műveltség szülte a naív görög poézist; a mi kulturátlanságunk pedig, azaz a szép cultura nemléte, ami éppen annyi, mint nem-cultura, szülte a mostani nagy sentimentalitást, mely minél nagyobb, annál nagyobb kulturátlanságra mutat.

Schillernek azt kellett volna itt mondani, hogy a természetes, következőleg szép és jó görög culturából folyt a görög poézis; a természetlen, és így rossz és rút culturából pedig folyt a sentimentalismus. A görög cultura természetes; de csak annyiban, amennyiben minden ideálnak egyszersmind természetesnek kell lenni, mert nincs rútabb a természetben, mint a természetlenség. De úgy látszik, Schiller még azt sem látta által, hogy a mi igen egyoldalú s ugyanazért igen tökélytelen culturánkat a görögök mindenoldalú s így mindentökélyű culturájokhoz még hasonlítani sem lehet; hacsak a mi boldogtalan chinai ábécénket, azt a minden terminológiák terminológiáját culturának s a görög muzsika és gymnastika nagy harmóniájának nem tekintjük.

Mindaz, amit Schiller a culturából származtat, nem egyéb, mint tudatlanság, és amint már mondtam, szeretetlenség szüleménye. Nem szeretettni, nem használni, hanem bámultatni akarunk; s nem az ifjúságnak és népek énekelünk, kiknek használhatnánk, hanem tudós terminológusoknak, kiknek már nem használhatunk.

S ha tudná a poéta, hogy minden fölöttébbvaló rút és rossz; s ha tudná, mi a fölöttébbvaló és mi a szép középlet; kerülne a sentimentalisták fölcsigázott gondolatit, érzelmeit és képzeleteit; ha tudná, hogy a költészet fő célja és tökélye a gondolatot minden lehető módon érthetővé, érezhetővé s mintegy láthatóvá tenni; nem vonná le tárgyairól a testet, hanem inkább lelki tárgyainak is testet adna, mint a görög; s nem burkolná mindennapi gondolatait a tudós mysticismus burokjába, hanem inkább a legmélyebbet is gyermeki alakba öntené, mint a görög.

Így nemkülönben, ha tudta volna Ariosto, hogy a sűgónak sűgőlyukban kell maradni; szintűgy minden complimentum nélkül hagyta volna Ferrante és Rinaldót, valamint Homerus Glaukust és Diomedest.

Mindezek, mondom, nem a cultura, hanem a szeretetlenség és tudatlanság szüleményei, s így a dolog a romantika minden egyéb íztelenségeivel. Hanem úgy látszik, Schiller igen a maga fazeka mellé szitott, s nemcsak védeni akará a maga stílusát; de azt egyszersmind valami legfőbb osztállyá akará emelni, ami természet szerint hiú akarat vala.”⁵

Elnézést a hosszú idézetért, de véleményem szerint leginkább itt és még ugyanezen fejezet elején lehet megragadni, hogy mit értett Berzsenyi a maga – kritikáiban is alkal-

⁵ I. m., 447–448.

mazott – kulcsfogalmain. Ezért – visszaélve az olvasók szíves türelmével – még innen is idéznék valami fontosnak látszó megfogalmazást:

„Így a dolog a naív és sentimentális, a természetes és ideális osztályokkal is. Mert itt is kell mondanunk, hogy a poézis nem csupa természetes és ideális; hanem ezeknek harmóniás középlete, mely természetesb és ideálosb színekre oszolhat ugyan, de nem csupa természetesre és ideálosra. S így a dolog, ha az emberi nemek és korok természetéből folyó legbelsőbb szellemszín szerint osztjuk is el a költészeteket. Mert akkor is csak azt látjuk, hogy a valódi poéta nem csupa naív asszony és gyermek, nem komoly férfi vagy öreg; hanem csak ember, azaz az emberi nemek és korok kellő közepén álló oly közép-ember, ki az emberi nemek és korok minden szépségeit magában egyesíti, azoknak minden élesebb különösségeit levetkezi, és az emberiség legközőnebb színeibe vagon öltözve.

Ez a közép-ember az örök ifjú, a fodros Apolló, kit mink gyakran csak gyermeknek nézünk ugyan, mint az íztelen afrikai hierophanta gyermeknek nézte a helleneket: de valójában az ily közép lélek szín a legközőnebb és legfőbb poétai szellemszín.”⁶

Felhasználva az innen kiszűrhető álláspontot, véleményem szerint bízást föltételezhetjük, hogy Berzsenyinek azért tetszett és azért volt megfeythető problémátlanul az általa allegóriának tartott költemény – le- illetve kihagyva az előbb tárgyalt nyitást, illetve zárlatot –, mivel örvendő ismerhetett föl benne olyan mitológémit vagy mitológémákat, amelyek egy töről fakadtak az általa egyedül üdvözítőnek tartott görög-római mítoszokkal.⁷

Az antik költészetben körülnézve először, figyelembe véve természetesen azt is, hogy kik voltak Vörösmarty korának és magának Vörösmartynak kedvenc iskolai klasszikusai, és hogy ezek közül kiket szeretett a továbbiakban is, felötlük Ovidius neve, illetve műve, a *Metamorphoses*. E mű első énekében olvasható a világ eredetéről és négy korszakáról szóló mítosz. Igen ismert és a világirodalomban óriási hatást gyakorolt történetről van szó; hozzátehetjük azt is, hogy rengeteget írtak róla nem csupán irodalomtörténeti, hanem vallástörténeti szempontból is.⁸ Megkockáztatnám azt a feltevést, hogy a bujdosó herceg egymás után következő álmait Vörösmarty az egymásra következő ovidiusi négy világkorszak figyelembevételével alakította ki. Az első – mint közismert – az Aranykor. Akkor idilli és paradicsomi viszonyok uralkodtak a földön, tulajdonképpen negatívumokkal lehetett jellemezni, mert hiszen nem voltak se ércáblákra kifüggesztett fenyegető törvények, se a bíróságon könyörgő tömeg, mégis mindenki biztonságban volt bosszúálló nélkül is. Természetesen világkereskedelem és hajózás sem volt, fegyverek és hadsereg sem, ráadásul a föld kényszerűség nélkül táplálta önként gyümölcseivel az embereket. Ez volt Saturnus kora. Mennyiben hasonlít erre az első álom Vörösmartynál? A pásztori táj rokon, az elnyomás és társadalmi agresszió jelenségei is hiányoznak. Van azonban egy

⁶ I. m., 444–445.

⁷ Vö. SZILASI László tanulmányát, ItK, 2001, 698–706. Engem teljesen meggyőzött, még kézirat formában; azonban – noha látszólag hasonló gondolatvezetésünk – mégis másról beszélünk.

⁸ Magyarul vö. SZILÁGYI János György, *Az „Átváltozások” költője* = Publius OVIDIUS NASO, *Átváltozások: Metamorphoses*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., 1964, 475–495.

nagy különbség: ez a paradicsomi idill egy szál magányos emberre van alapítva. Embertárs is hiányzik és legfőképpen az asszony:

Csak soha embertárs 's ember' szülője, az asszony,
Meg ne zavarhassák ridegét e' néma magánynak.⁹

Újabb közbevető megjegyzés: az a közkedvelt latin költői szöveggyűjtemény és toposz-tár, amelyet már igen régóta használtak Európa-szerte, és amelynek eredeti szerzője egy firenzei humanista, Giuseppe Gatti, 1825-ben Magyarországon újra megjelent Lánghy István bővítésében és átdolgozásában. Ebben természetesen megtalálhatók kiemelt helyen a világ négy korszakára, de különösen az aranykorra vonatkozó költői közhelyek, ám ugyanilyen módon külön fejezetet képez a nő, az asszony alapvetően baljós mivoltára vonatkozó idézetek gyűjteménye.¹⁰ Természetesen a két toposz, tehát az aranykori idill és a baljós, illetve bajszerző asszony együttes alkalmazása igen erősen utal a Pandóra- illetve Éva-mítoszra.

Saturnus uralma megdőlt, és Jupiter alatt megkezdődött a második világkorszak, az ezüstkor. Az örök tavasz helyett elkezdődtek az évszakok, házak épültek, elkezdődött a földművelés. Az ifjú vándor második álma, a földesúri idill ennek többé-kevésbé megfeleltethető. A rákövetkező rézkorszak már – mint tudjuk – vadabb, de még nem bűnös; erről ennél többet nem is árul el Ovidius. Annál részletesebben tárgyalja a rézkorszakkal egybefoglalt vaskorszakot, amikor elszabadul minden bűn és szörnyűség. Főleg a szerzésvágy és a vérszomj démonai. A vándor által a pártus nép körében tapasztalt abszolút elnyomás megfeleltethető a vaskorszaknak.

Ezen a ponton megkerülhetlenné válik az a kérdés: hogyan és miképp viszonyult egymáshoz a költemény kezdetén egyszer már végleg eldöntött harc, vagyis Rom mitikus győzelme Véd fölött és a negyedik álomban messziről hallott csata?! A kérdést legélesebben Zentai Mária tanulmánya élezte ki.¹¹ Sok tekintetben ezen múlik az egész költemény értelmezhetősége, hiszen nem lehet megkerülni azt a kérdést, hogy vajon a bujdosó ifjú vágyott és az álomban kudarcba fúlt szabadságharca hogyan viszonyul ahhoz a hajdani harchoz, amely a sivatagi várat egykor pusztulásba döntötte.

Véleményem szerint a Berzsenyi által zavartalanul élvezhető allegória az emberiség különböző törekvéseiről elválaszthatatlanul össze van kötve egy olyan mítosszal, amely szöges ellentétben áll az antik klasszikus felfogással, mert hiszen a maga dualista és azon belül is a rossz princípium győzelmét hangsúlyozó világában eleve determináltak tűnik

⁹ VÖRÖSMARTY Mihály, *Nagyobb epikai művek II.*, sajtó alá rendezte HORVÁTH Károly, MARTINKÓ András, Bp., 1967, 195 (A' Rom, 101–102. sor).

¹⁰ Josephus GATTI, *Delectus poetarum Pars prima, Sales poetici proverbiales et jocosí, [...] editio secunda aucta et emendata per Stephanum LÁNGHY*, Budae, 1825, 78–80 (*Faemina*); *Pars secunda, Variorum poetarum carmina selecta [...] a Stephano LÁNGHY collecta*, Budae, 1825, 75–80 (*Aurea aetas*); sőt ebben a kötetben Lánghy összegyűjtötte a „romokra” – vagyis Róma romjaira – vonatkozó költői toposzokat is, *i. m.*, 107–114.

¹¹ ZENTAI Mária, *Vörösmarty Mihály: A Rom (Elemzés)*, AHistLittUSzeg, tom. 18, 107–115 (Irodalomtörténeti Dolgozatok, 148).

mindenfajta emberi boldogságkeresés akár egyéni, akár közösségi szempontból. A harc ugyanis már azelőtt eldőlt, hogy a közelebről minket érintő cselekménysorozat elkezdődött volna. Véd isten legyőzése után úgy menekül föl a mennybe, mint Ovidiusnál az aranykor elsüllyedése után az Igazság istennője. Ebből a szempontból kell mérlegelni Vörösmarty ez idő tájt vallott, főleg Horvát István hatására kialakított fantasztikus történetfilozófiáját, amelyről olyan revelatív erővel szólt régebben Martinkó András, újabban pedig Gere Zsolt tanulmányai.¹² Hiszen a bujdosó ifjú végül is azoknak a már egyszer a múltban hatalmukat veszített és elpusztult pártus királyoknak, az Arszakidáknak a leszámazottja, akiknek Vörösmarty magyarosított Ország formáját használja; a pártusok és a honnosok, akik a történetben szintén szerepelnek és megfelelnek a hunoknak, viszont természetesen egyrészt rokonok egymással, másrészt az ősmagyarok laza konglomerátumként elképzelt, Magyarvár körül elterülő rétegét és egyúttal sorsát képviselik. Ha tehát egy újrakezdési kísérlet, egy életstratégia-kialakítás, amely egyúttal antikizáló módon, a Szilasi László által számomra tökéletesen meggyőzően ábrázolt vergiliusi mintát követi (a hármass hierarchiába sorolt életformákkal), illetve beleolvastja e képsorozatba az általam javasolt ovidiusi világkorszakok allúzióit is, egy olyan mitológiai, sőt talán mondhatnók teológiai determinált feltételrendszerben játszódik le, ahol a gonosz (!) elve bizonyult győztesnek már a tulajdonképpeni történelem kezdete előtt vagy – ez is lehetséges – egy bukásba torkolló világtörténelmi ciklus végén, akkor teljesen elképzelhetetlen ennek a stratégiának a sikere; az ifjú elbukik úgy is mint egyén, úgy is mint pártus, azaz magyar.

Van azonban az ovidiusi mítoszban egy olyan mozzanata is, amely rendkívül baljós, és amely felhasználhatónak tűnik gondolatmenetünk szempontjából. A római költőnél ugyanis az utolsó, a vaskorszak végül is a gigászok lázadásába torkollik, amelyet az Olympos ura ugyan lever, és a lázadt óriások vére szétterül a földön; ám – hogy még nyoma se maradjon – az istenség ebből a vérből gyúrja az embereket; hanem meg is látszik ezen a fajton eredete, hiszen megveti az isteneket és kegyetlenül szomjúhozik a gyilkosságra és az erőszakra; látszik, hogy vérből született.

Ez a töredékes teremtés-mítosz, amelyet nemigen szoktak hangsúlyozni szemben a *Metamorphoses* további folyamán olvasható, az özönvíz utáni ember-teremtéssel, véleményem szerint legközelebb áll a sárkányfog-vetemény képzetéhez; és ezért *A Rom*nak lehetséges olyan olvasata is, hogy a jelenlegi világciklusban (vagy talán általában és mindig), ha egyszer a világ alapító eseménye a Rossz végleges győzelme, akkor semmiféle esély nincsen és nem is lesz egyéni vagy közösségi fölemelkedésre és boldogulásra.

Végezetül csak annyit: lehetséges, hogy *A Rom* azért nem töredék, mert ilyen filozófiára alapozva egyszeri eseménysorban is bemutatható a világnak a költő által vélelmezett természete, és lehet, hogy azért halványak és nem túl hangsúlyozottak a pártus illetve

¹² MARTINKÓ András, „Magyar” vártól Magyarvárig: Egy cím, egy eszme, egy évszám és több félreértés genezise, ItK, 1964, 425–447; GERE Zsolt, „Hat gím jöve sebtén elébe” (Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a Zalán futását követően), ItK, 2000, 454–496; Uő., „Meglehet, köztársasága volnánk angyali lényeknek”: Vörösmarty történetfilozófiai felfogásának néhány jellemzőjéről = Vörösmarty és a romantika, szerk. TAKÁTS József, Pécs–Bp., 2001, 171–178.

ősmagyar vonások, mert Vörösmarty nem érezte szükségét annak, hogy a nemzeti sors további viszontagságait ecsetelje; lehetett volna folytatásuk egy első epizódja és előképe a *Magyarvár*, amely viszont töredékben maradt. A *Rom*-beli ősmagyar orientalizmus csak színezi az általános filozófiai mondanivalót, akárcsak a *Csongor és Tünde*-ben megadott korjelzés, azaz a pogány kunok ideje.¹³

¹³ Vö. VÖRÖSMARTY Mihály, *Csongor és Tünde*, drámai költemény, sajtó alá rendezte KERÉNYI Ferenc, Bp., 1992, 15.

Egy korábbi tanulmányban a ciklusépítkezés kérdéseit vizsgáltam a modern költészetben. Elemzésemet azzal a megállapítással zártam, hogy a versciklus és a vers közötti átmeneti formák áttekintése további fontos belátásokhoz juttathat a költészet természetéről.¹ Az itt következő gondolatmenetben, építve előző írásom eredményeire, e formák vázlatos szemléjére és az ebből levonható fontosabb tanulságok megfogalmazására vállalkozom. Első lépésként a korábbi elhatárolásokon túl (a ciklus mint önálló műalkotásokból álló makrostruktúra, a modern költészet körére való korlátozódás stb.) tárgyunk mibenlétét illetően még pontosabb megszorítással kell élnünk. A költői epika és a drámai költemény ugyanis a részek (énekek, fejezetek, jelenetek) és a műegész között igen tagolt és igen bonyolult viszonylatokat hoz létre, amelyek vizsgálata terén a szaktudomány komoly eredményeket ért el, de amelyek további formális elemzése teljesen indokolt lenne. (A Szent Lászlóról szóló ballada vagy a Toldit csúfoló ének a *Toldi estéjében*, Hamlet monológja vagy Ophélia dala a *Hamletben* stb.) Ezeknek a relációknak a figyelembevétele azonban a versciklus és az önálló költemény közötti összefüggés alapkérdéseinek tisztázását megnehezítő kerülőutak megtételére kényszerítene, ezért a műnemek közötti ilyen átmeneti jelenségek rendszeres analízisétől itt eltekintünk. A költemény és a versciklus közötti átmeneti formákat a lírai műnemen belül maradvá tesszük elemzés tárgyává.

A versek közötti kohézió és közelebbről a ciklus részei közötti vonzóerő voltaképpen mennyiségi metaforák, azaz lehet úgy fogalmazni, hogy túllépik a szintet, amely ahhoz szükséges, hogy a kompozíció meghaladja a tiszta ciklusszerkezetet, de még nem érik el azt a küszöböt, amelyen túl egyértelműen költeménynek lehetne minősíteni. Az átmeneti alakzatok ebben a tartományban képződnek. A köztes formák ilyen szemléltetése annyiban sántít, hogy ezeket nem valamiféle mennyiségileg mérhető erő növekedése vagy csökkenése hozza létre, mint ahogy a szél ereje, a csapadék mennyisége vagy a hőingadozás mértéke alakítja a természeti formákat, hanem meghatározott formai kritériumok megléte vagy hiánya alapján tehetünk elég pontos distinkciókat arra nézve, hogy a részek és az egész között milyen típusú kapcsolat van egy-egy adott kompozícióban. Olyan poétikailag releváns mozzanatokat kell találnunk a megvizsgált struktúrákban, amelyek a versciklusban is meglévő kohézióhoz képest jelentőségteljes eltérést képviselnek, illetve olyan tényezők hiányát kell konstatálnunk, amely miatt az elemzett szerkezet nem nevezhető egyértelműen költeménynek.

¹ *Ciklusépítkezés a modern költészetben*, ItK, 2000, 617–637.

A poétikailag releváns mozzanatok keresése során szembetaláljuk magunkat azzal a dilemmával, hogy mi fogadható el a ciklus és az egységes vers differencia specifikuma gyanánt és mi nem? E mérlegelés szükségességének illusztrálásául előzetesen két nehézségre: a formai ismérvek használhatóságának korlátjaira, valamint a tematikus, illetve motivikus összefüggés elégtelenségére hívjuk fel a figyelmet.

Azok a formai ismérvek, amelyek megkönnyítik a ciklus felismerését, hogy tehát a cím közös, és az egyes darabokat sorszám vagy valamilyen nyomdai jel különíti el egymástól, nem biztos jelei annak, hogy a nagyszerkezetnek ezzel a típusával állunk szemben. Babits *Tizenhárom párverse* például kétsorosokból áll, élükön sorszámmal. Tehát nemcsak a ciklus versei, hanem a vers szakaszai is megszámozhatók. Ráadásul még relatív, mondattani lezárás sem választja el egymástól a strófákat. Jól szemlélteti ezt az első két szakasz közötti strófaközi enjambement: „1. Olyan rövid az élet! – Én bucsut / mondok a nagy céloknak, és csak úgy // 2. irogatok már, mint aki magában / beszél buvában, egy üres szobában”. Mellesleg a vers a 13 megszámozott párvers után még egy 14., megszámozatlan is tartalmaz. A Stoll-féle kritikai kiadásban József Attila *Nagyon fáj* című versének strófái (28 szakasz) ugyancsak sorszámozva vannak. A *Nagyon fáj* kötetben közölt változatban nem találunk sorszámokat. Stoll Béla a jegyzet szerint gyakorlati okból döntött a számozás mellett: „A kéziratok áttekinthető leírása kedvéért kivételesen a versszakokat is megszámoztuk.”² Az egyes formai ismérvek meglétéből eredő bizonyosság korlátozott volta inkább csak óvatosságra készítet, a költemény és a ciklus megkülönböztetésében nem okoz zavart. Sem Babits, sem József Attila idézett versének esetében nem nehéz megállapítani, hogy a sorszámok dacára egységes versről van szó.

Amikor az elemzők – az indokoltnál ritkábban – fölvetik a kérdést egy szöveggel találkozáskor: vajon egységes verssel vagy versciklussal állnak-e szemben, és egy kétes hovatarozású darabot az egységes versek csoportjába sorolnak, nemegyszer az hangzik el érvként, hogy a szöveg egészén végigvonul egy vagy több motívumlánc, és ezek a láncok összefűzik a formailag elválasztott részeket. Ez az érvelés azonban komoly ellenvetésekre ad okot. Egyrészt a magyar értelmezési gyakorlat pontatlanul használja a „motívum” terminust. Beszélnek például „Isten”-motívumról, noha különböző szavak: „gondviselő”, „Krisztus”, „mennyei atyánk”, „teremtő”, „Úr” stb. jelölik a szóban forgó felsőbbrendű lényt. Ezek a fogalom vagy a képzet szintjén ugyan azonosíthatók vagy legalábbis rendelkeznek jelentőségteljes közös fogalmi vagy képzettartalommal, de nyelvi szempontból (márpedig a költészetben a nyelv elsődlegessége nem vitatható) eltérően viselkednek. Ha azonban motívumon csak nyelvileg azonos vagy variációsán ismétlődő entitások többszöri előfordulását értjük, akkor az említett példát nem motívumnak, hanem témának kell tekintenünk, s „Isten-téma” gyanánt kell kezelnünk. Ebben az értelemben szinte bármi más is téma lehet: a csend, az éj, a mama, az álom, a gyermek stb.

Az, hogy egy vershalmazban ugyanaz a téma ismételten előfordul, nem tekinthető az egységes vers ismérvének, még akkor sem, ha az egységes vers belső szervezettségének fokát növeli a versen belüli tematikus háló. Ha a témaazonosság elégséges lenne a kom-

² JÓZSEF Attila *Összes versei*, közléteszi STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1984, II, 315.

pozíció egységének biztosítására, akkor akár egy életműből összeválogathatnánk az azonos témát feldolgozó darabokat, és egyetlen költeményként kellene őket elfogadnunk. Sőt, egy adott korszakban lehetnek divatos, több költő által kultivált témák. Akkor ezek is egyetlen költemény részét képeznék? De ha másrészt a motívum szorosabb fogalmához, a nyelvi szinten azonosítható vagy rokonítható egységek ismétlődéséhez ragaszkodunk, egy adott vershalmazban előforduló motívumegyezések meglelte önmagában még mindig nem elégséges feltétele annak, hogy a különálló darabok homogén egységgé álljanak össze. Csak akkor, ha a motívumok kifejezetten utalnak is egymásra. S az egységet ebben az esetben nem a motívikus megfelelés, hanem az őket formálisan összefűző utalás hozza létre.

Átmeneti formák versciklus és egységes vers között

Le kell szögeznünk, hogy a köztes formák létrejöttének lehetősége ugyan korunkban megnőtt, de az ilyen alakzatok egyáltalán nem modern jelenségek. Az antikvitásban már léteztek és létezésüket a korabeli reflexió tudomásul vette és a maga módján feldolgozta. A költészet több évezredes történetét mindmáig végigkísérte ez a jelenség. Elég, ha néhány kiragadott példával érzékeltetjük a hagyománybeli folytonosságot, s annak korunk költészetébe való (esetleg továbbfejlesztett, modern mutációkat produkáló) belenyúlását. Első példánkat a pindaroszi ódaköltészetből vesszük, amely egyszerre mutat föl tagolt és egységes felépítésű kompozíciókat. Alapjukat az antistrofikussal versszerkezet képezi, azaz „olyan versszerkezet, amelynek összetartó elemei ritmikailag egymásnak megfelelő strófák és antistrófák.” A ciklusépítkezés szempontjából nem is a strófák verstani szerkezete a fontos, hanem az, hogy „az antistrofikussal versszerkezethez gondolati ellentétek, ill. megfelelések is hozzátartoznak: ugyanannak a témának bemutatása két különböző szempontból, ill. két különböző téma tárgyalása azonos szempontból”.³ Az egyszerűbb kompozíciók körében maradván hozzátehetjük, hogy a strófa és antistrófa kettősséghez egy ritmusában (és tartalmi vonatkozásokban is) eltérő, ún. epodikus versszak is járulhat.

A pindaroszi hagyomány modern magyar irodalmi megújítására tett nagyon érdekes kísérletre bukkanunk Babits *Laodameiájában*. (A *Laodameia* műnemi besorolása és a ciklusszerkezethez való viszonyának tisztázása nem egyszerű feladat, s itt nem is vállalkozhatunk rá.) A mű bizonyos fokig az antik tragédia felépítését követi. Az antistrofikussal szerkesztés azokban a részekben érvényesül, amelyekben a (többnyire fiúk és lányok szólamára osztott) kórus kíséri reflexiókkal a halott férjét megidéző királynő elhatárolzott, majd megvalósított cselekvését. Nincs akadálya annak, hogy egy-egy ilyen, a cselekményhez csak közvetetten kapcsolódó részt kiemeljünk a versből, és önálló kardalként olvassuk. A „Hol körbe kerül a Styx vize hétszer” kezdetű rész első strófája (két versszak) az alvilágot rajzolja le, abból a nézetből, hogy onnan nincs visszatérés. Az első antistrófa ugyancsak az alvilágot festi, de az árnyak vágytalanságát és a Hadészban min-

³ *Világirodalmi lexikon*, I, A–Cal, Bp., Akadémiai, 1970, 354, 355.

denfajta tevékenység hiányát részletezi (két versszakban). A második strófa és a második antistrófa (két-két versszak) bonyolult utalásos és felelő viszonyban áll egymással. Ezután két, terjedelemben és versformában eltérő semichorus következik. Az egyik Artemiszhez, a másik Aphroditéhoz [sic!] intézett fohász. S ezt a kardalt a teljes kar által énekelt epódosz zárja le.

Ennek a kiemelt kompozíciónak a szerkezete egységesebb, mint egy laza szövésű ciklusé, de diszparát elemekből való felépülése folytán jóval tagoltabb, mint egy egységes költeményé. Az első strófapár tematikailag határozottan különbözik a másodiktól, s a két előbbi a semichorusoktól. De egymáshoz képest is önállóak, bár nem egyenlő mértékben. Az első strófapár témája egyaránt az alvilág, csak a nézőpont más. A második strófapár jóval közelebb áll a modern vers belső szerkezeti folyamatosságához. A két semichorus két különböző istennőhöz szóló fohász, s a közös téma: a (síron túli, a halált kihívó szerelem ügyében hívott isteni segítség) jóval elvontabb közös alapot teremt közöttük, a két istennő szerelemhez való viszonyának ellentétessége folytán (Artemisz a szüzesség, önmegtartóztatás, Aphrodité az érzéki szerelem istennője). A szerkesztés elve a strófapárokban a felelés, a kettősségen alapuló szereposztás. A 4 egymást követő rész (az első két strófapár, a semichorus és az epódosz) valamiféle, mitikus világrépre alapozott, babonás félelemtől táplált szertartás rendjét imitálja.

A középkori hagyományból az átmeneti formák példaként először a szonettkoszorút emeljük ki. A „corona” az egyik módja annak, hogy több szonettet, amelyek tematikusan szorosabban összefüggenek, valamilyen jól látható formai kötással erősebben is összefűzzenek. Már Petrarca híres szonettkönyvében találhatunk ún. „catenát”, amely három szonett között a rimelés szintjén teremt azonosságot, a három versből ezáltal tematikus és rím-trilógiát hozva létre. A szonettkoszorú ennél is szigorúbb formai követelményeket állít a költő elé. 14 sorból áll a szonett, ugyanennyi szonettből és még egyből, tehát 15 darabból tevődik össze a koszorú. Egy-egy szonett utolsó sora a rákövetkező darab első sora kell legyen. A 14 kezdősor pedig ugyanabban a sorrendben a 15., ún. „sonetto magistrale”, a mesterszonett egy-egy sorát alkotja. A szonettkoszorú megalkotása formai bravúrnak számít, különösen, ha elfogadjuk a fikciót, hogy először születik a 14 darab költemény, s a mesterszonett pontos illesztéssel belőlük áll össze. Csakhogy a „sonetto magistrale” feltehetőleg elsőként íródik le, és gyakran nem is a koszorú végén, hanem elejére illesztve szerepel, s ennek sorai vannak mintegy szétszerelve az egyes szonettek utolsó, illetve első sorává.⁴

A szonettek helyének rögzítettsége a kompozícióban az egységes vers felé tett lépésként értékelhető. Egy-egy szonett helyét meghatározza az előtte olvasható darab utolsó és az utána következő darab első sora. A mesterszonett „mozgástere” is korlátozott: a ciklus elején vagy végén foglalhat csupán helyet. Az egyes szonettek a mesterszonett sorainak függvényei, sorrendiségüket tekintve is, mert egy adott sorral kezdődő szonett csak azon a helyen állhat, amelyik helyen az adott sor a mesterszonettnben. Ez különösen akkor van

⁴ François JOST, *Le sonnet de Pétrarque à Baudelaire*, Berne–Francfort-s. Main–New York–Paris, Peter Lang, 1989, 150–159.

így, ha tudjuk, hogy a mesterszonett előbb született, mint a többi tizenhárom, s ez determinálja az összes többi helyzetét. A szonettekkel álló együttesnek ez a formája a költemény szervezettségére emlékeztető volta dacára, a magukra vállalt formai kötöttségek ellenére mégis nagyon jól belefér a ciklus fogalmába, mert az egyes darabok autonómiáját voltaképpen nem számolják föl az elfogadott kötetmel, sem pedig mellérendeltségüket nem gyengítik érdemben. Ha a corona szabályait a költő nem tekinti magára nézve kötelezőnek, s megcseréli a darabok sorrendjét, a ciklus megszűnik szonettkoszorú lenni, de nem veszíti el ciklus jellegét. Hogy a corona szabad változtathatósága nem csak elvi lehetőség, arra előző tanulmányunkban a fiatal József Attilától hoztunk példát, aki *A Kozmosz éneke* című szonettkoszorúját következmények nélkül szétszabdalta, s egy-egy darabot teljes értékű versként szerepeltetett az összefüggésből kiemelve. Amit *A szerelmes szonettjével* vagy *A gondolkodó szonettjével* megtett, mind a 15 darabbal megcselekedhetett volna. Azaz a szonettkoszorú nem tekinthető voltaképpen köztes formának a ciklus és az egységes vers között, hanem a ciklus válfajának vehető.

Tényleges átmeneti formákra bukkanhatunk ellenben Villon *Kis és Nagy Testamentumában*. Nem arra a hipotézisre gondolunk, amelyet a magyar romanisztikában Süpek Ottó képviselt, s amely szerint bizonyos kódokat követve az olvasásban szöveg alatti vagy fölötti szöveget kapunk.⁵ Ha ez a hipotézis beigazolódná, akkor sem jelentené az egyes darabok között más típusú formai összefüggés létrejöttét, mint amit fentebb a szonettkoszorú esetében láttunk. A két nagy ciklus strófáinak egymásutánját döntő mértékben a mellérendelés elve alakítja. Az „Item”-mel kezdődő strófák jó része ezért felcserélhető lenne anélkül, hogy a mű üzenetén a legkisebb csorba esnék. Számos példát lehet azonban hozni arra, hogy két-három (ritkábban ennél több) szakasz között szorosabb kapcsolat teremthető. Ennek az az oka, hogy ugyanannak a témának különböző, egymással folytonos, egymásra épülő mozzanatait a költő több szakaszban fejti ki. Az egyes strófák nem variációk valamely azonos témára, hanem a téma egy-egy részletének foglaltai. Kiragadott példaként említem erre a *Nagy Testamentum* 77. és 78. strófáját. Itt Villon az öt felnőveleő nagybátyjáról, Magiszter Guillaume de Villonról emlékezik meg, s a 77. strófát így fejezi be: „Térdenállva fohászkodom / Ma hozzá és örvendezek:”. A 78. a kettőspont tartalmának kifejtéseként hagyatkozásba kezd: „Könyvtáramat adom neki / s az »Ördögfing« regényt”.⁶

Bár nem nélkülözhetetlen feltétele, de természetes következménye az ilyen kompozíció kialakításának a strófák között utalásos viszony létrejötte: a „neki” névmás által jelölt személy kilétét csak az előbbi szakaszból tudnánk megfejtetni. A részek kölcsönös egymásra támaszkodása felszámolja a két szakasz függetlenségét. Az ilyen, egy adott témát kifejtő, illetve tartalmi utalásokat tartalmazó strófák voltaképpen egységes versnek tekinthetők, de ezek a hosszabb és összetettebb kompozíciók beilleszkednek a ciklus rendjébe, más, önálló szakaszokhoz képest mellérendeltek. Azaz nem mindig egységni, egy strófára kiterjedő szekvenciák mellérendelt sorából épül föl Villon két *Testamentu-*

⁵ SÜPEK Ottó, *Villon Kis Testamentumának keletkezése*, Bp., Akadémiai, 1966 (Modern Filológiai Füzetek, 1).

⁶ SÜPEK Ottó a Guillaume de Villonról szóló strófákat könyve 78–81. oldalain elemzi.

ma, hanem olykor hosszabb, belsőleg összetett építőelem illeszkedik a nagy egészbe. Ez adja a két mű átmeneti jellegét. (Az egyszerűség kedvéért eltekintünk a beiktatott balladák helyzetének tisztázásától, ami a megszerkesztett verseskönyv kérdései felé terelné el gondolatmenetünket.)

A Villont fordító Szabó Lőrinc ugyancsak gyakran él a tartalmi utalások technikájával a *Tücsökzenében*, s e mögött nála is egy adott téma különböző részei több strófára kiterjedő kifejtésének programját találjuk. A *4 Férgék, istenek* zárata a magyar nótás, mulató kiszólást alkalmazza: „Tücskők, zengjetek, / sose halunk meg, férgek, istenek!” A rákövetkező *5 Ezer határon túl* felel az előzővel, éppen a zárlatba foglalt mondás érvényét vonva kétségbe: „»Sose halunk meg...«? A boldog duhaj / csak a nótában boldog!” A *30 Balassagyarmat* pedig úgy függ össze a következő *31 Templom-utca 10.*-zel, hogy az utóbbi az előbbi utolsó sorát fejt ki: „a Templom-utca 10 alatt.” – fejezi be az előbbi darabot, s „Templom-utca 10? Csak rágondolok. / Zár, kapu enged, árnyként suhogok.” és sorjáznak az emlékek. Végül az Ipolyon történt korcsolyázást fölelevenítő részlet idézem föl, amely kerek verses novella, a *45 A befagyott Ipolyon*, *46 Halál torka*, *47 A szép borzadály*, *48 Tovább* és a *49 Lyukak a homályban* című darabokban kifejtve. Mivel ez a részlet epikus jellegű, a címadás nem okoz olyan ellentmondást, amilyenre a strófák közötti mondattani összefüggés kapcsán utaltam. A címek ugyanis itt felfoghatók mikrofejezetek címeiként.

József Attila szabálytalan hosszúságú sorokból álló, rímritkázással alakított két nagykompozíciója ugyancsak az átmenetiség jegyeit mutatja föl. Az *Óda* hat megszámozott részből tevődik össze. Az értelmezési hagyomány egységes versként kezeli, mint egy hirtelen fellobbant, magas lánggal égő szerelmi élményt megszólaltató költeményt. Ha valamely része bizonyosan külön elbánást igényel, akkor az a *6 (Mellékdal)* című két záró strófa, amelyek a sorszám, a zárójeles cím és a szöveg egészének zárójelbe tétele mellett még prozódiailag is elütnek az első öt résztől. Az egyes részek elkülönítettsége, még ha nem is ilyen szembeötlő módon, az egész művet jellemzi, úgyhogy az *Ódát* formai szempontból megengedhető lenne versciklusként elemezni.

Amennyiben azonban élünk korábbi tanulmányunk különbségtételével, hogy ti. a ciklus variációk sora egy adott témára, amelynek részei mellérendeltek egymáshoz képest, az egységes vers részei pedig ugyanannak a témának valamely mozzanatát fejtik ki és támaszkodnak a kompozíció többi elemére, akkor az *Ódát* az egységes kompozíciók közé sorolhatjuk. Egyes részei nem variálják, bővítik a szerelmi élményt, hanem bizonyos rendben kifejtik. A 2 szerelmi vallomása: „Óh mennyire szeretlek téged” az 1 bevezetését igényli, az érzelmi felajzottságnak magasabb hőfokán szólal meg. A 2 záró sora: „hogy szeretlek, te édes mostoha!” variációsan megismétlődik a következő, 3 első sorában, majd hasonlataiban, kifejtve a „szeretlek” ige tartalmát: „Szeretlek, mint anyját a gyermek”. A 4 felkiáltása elképzelhetetlen lenne a vers kezdetén, ráépül az első három részben alakot öltött szerelmi élményre: „Óh, hát miféle anyag vagyok én”. A „hát”-nak egyértelműen visszautaló szerepe van. Az 5 első mondata pedig kifejezett visszautalás valamire, ami előtte hangzott el: „Mint alvadt vérdarabok, / úgy hullnak eléd / ezek a szavak”.

A 6 (*Mellékdal*) hangsúlyozottabb formai elkülönülése sem számolja föl feltétlenül a gondolatmenet szorosabb egységét. Babits *Mozgófénykép* című verse jó példa arra, hogy a költeményt záró négy sor csillaggal való elválasztása a veresttől lehet pusztán formalitás, a filmet kommentáló hangnak az elmesélt történethez fűzött reflexiója, azaz szervesen a költemény részét képezi. A (*Mellékdal*) címben tartalmi utalás van valamire, ami „fődalnak” tekinthető, azaz a 6 nyíltan vállalja függelék szerepét, függő voltát az első öt résztől.

Ugyanilyen hat részből álló nagykompozíció az *Alkalmi vers a szocializmus állásáról*, amelyben egy tisztelettel övezett és szeretettel körülvett beszélgető társal folytatott vita körülményei elevenednek meg és fontosabb érvei hangzanak el. Az 1 eufórikus, panteisztikus természetelményt fogalmaz meg. A 2 folytatja ennek kifejtését, és ezenközben virtuóz módon átsiklik a természetelményt meg nem zavaró eszmecsere tematizálásába: „s egyszerre elém suhannak itt / golyákként lengő szavaid”. Ezzel a 2 a következő vers témáját készíti elő, amelyben a vitapartner álláspontját villantja föl a beszélő. A 2 tehát példaszerű módon mutatja meg a kompozíció kettős: ciklikusan laza és költeményszerűen egységes arculatát. Az összeköttetést egy folyamatos gondolatmenet, a 2 kellős közepén hajtja végre a költő. A panteisztikus érzésről nyújtott első személyű beszámoló itt fordul át megszólításos beszéddé. A 3, a 4 és az 5 tartalmilag abban különböznek egymástól, hogy más-más típusú érveket szegeznek szembe a vitapartnerrel, formailag pedig abban, hogy a 4-ben elmarad a megszólítás, s a beszélő teljes mértékben a vitatott tárgy felé fordul. Az 5 ugyanolyan átmeneti, mint a 2, első szakasza még a vitát folytatja, visszatérve a megszólításhoz, majd a második részben, a vitát lezárva, visszalép az elhagyott természetelményhez. A 6 áhítatos panteizmusa keretezi a kompozíciót. A ciklikus jelleg maradéka az egyes részek részleges önállósíthatósága. Az 1 önmagában is és a 6-tal együtt is kerek verset adna ki. A 3, 4, 5 mint egy eszmecsere felidézése ugyancsak alkothatna önálló verset. Ennek a szétszabdalásnak a következtében azonban komoly esztétikai deficit keletkezne az eredeti kompozícióhoz képest. Azaz itt is a ciklus és a költemény közötti köztes formára bukkanunk.

A tartalmi utalások egységteremtő funkciójára számos példát hozhatnánk modern irodalmunkból, de itt beérjük egyetlen további eset elemzésével. Babits *Strófák a wartburgi dalnokversenyből* című ikerversére gondolunk, amelynek két része zárójelbe tett nagybetűs belső címmel van elválasztva: (*Wolfram így énekelt:*), (*Tannhäuser pedig így énekelt:*). A Babits által annyira kedvelt ikerverses formák kialakítása talán nem független a strófa–antistrófa ellentétére épített pindaroszi ódahagyománytól, amelyre a *Laodameia* elemzése során láttunk példát. Fontosabb azonban ennél, hogy a *Strófák* arra utal, hogy két verset nemcsak formai jegyek nélküli kompozíciós egység, nemcsak (jelen esetben a második vers címébe foglalt „pedig” révén) tartalmi utalások fűzhetnek egybe, hanem az a jelenség is, amelyet talán referenciális alapként érdemes megjelölni. A *Strófák* ugyanis mint referenciális alapra Wagner *Tannhäuser*-ére utal, amelyben Wolfram és Tannhäuser vetélytársakként szerepelnek, s az opera rendjében a csattanót az utóbbi hős „énekli ki”. Ezáltal egy, a versen kívüli körülmény beleszól az alkotóelemek elrendezésébe. A két vers sorrendjének megfordítása elvenné vagy legalábbis súlyosan megzavarná a kompo-

zício értelmét. Babits verse egyben arra is példa, hogy a ciklikus kompozíció a fokozás stílusalakzatát is magára veheti, s ezzel retorikailag is megköti az összetevők helyét. A versek rendelkeznek valamelyes önállósággal, s ennyiben őrzik a ciklikus jelleget. Ha a költő beiktatott volna egy harmadik darabot a ciklusba, amelyben Erzsébetnek, a szerelmi vetélkedés tárgyának a szolamát idézte volna föl, ezt az olvasó helyénvalónak találta volna, mert ez a megoldás nem mondott volna ellent a referenciális alapnak. De az egységes vershez közelíti az ikerverses szerkezetet az a körülmény, hogy Wolfram és Tannhäuser szolamai csak együtt és csak az adott sorrendben fejtik ki teljes esztétikai hatásukat.

A Villontól idézett strófákat a tematikus egységen, a tartalmi utaláson túl szintaktikai összefüggés is egybefűzi. A strófa határán nem zárul le a mondat, hanem átmegegy a következő szakaszba. A második szakasz az előbbi záró kettőspont tartalmát fejt ki. Ezt a grammatikai folytonosságtéremtő műveletet örökli át és egyben feszíti a végletekig Szabó Lőrinc a *Tücsökzenében*. Nem vitás, hogy a lírai önéletrajz nagyjában-egészében a ciklusszerkezetek közé sorolható. Előfordul azonban, hogy az egyes versek között szoros mondattani kapcsolat létesül. Így a *VI. Közjáték Az elképzelt halál* című részben a 350 előrevetett okhatározói mellékmondat, s ennek végén vesszővel fejeződik be: „Este lett, / és mert egykor nagyon szerettelek,”. A 351 kisbetűvel kezdődik. Az előző strófa végén félbehagyott mellékmondatához hozzáfűzi a főmondatot: [ezért] „kiviszlek még egyszer a Balaton / fölé, a kilátóra.” Sőt, ez a vers is nyitva marad a végén: „sóhaj leszel és megkönnyebbülés,” és ehhez fűződik a 352 strófafelekezdő magyarázata: „hisz máris az vagy, csupa suhogás”.

Ha a strófák között mondattani kapcsolat létesül, akkor eddigi meghatározásaink szerint egységes vers keletkezik. A három egymást követő szakaszt lényegében tekinthetjük is egységes versnek. Az a körülmény azonban, hogy egy nagy egészbe illeszkednek bele, a ciklus egészét szabályozó formai kritériumok érvényesítését is rákényszerítette a költőre. Hogy külön sorszámot viselnek a strófák, még önmagában nem feltétlenül ciklikus vonás. Az viszont, hogy a mondattanilag összefüggő versszakok mindegyike éppúgy önálló címmel rendelkezik, mint a lírai önéletrajz minden eddigi strófája, már áttöri az egységes vers szabályait. A 350 címadása: *Búcsú* formailag rendjén való. A 351 azonban nem új vers, ezért nem lenne jogosult a ...*kilátón*... címre, aminthogy a 352 sem kaphatja meg jogosan ...*a nagy, kék réten*... címet. Az említett három strófa tehát a cikluselv és az egységes vers princípiuma közötti ellentmondást tartalmaz. Ennek a különleges helyzetnek Szabó Lőrinc is tudatában volt, s a szóban forgó részlet átmenetiségét azáltal jelezte, hogy a 351 és a 352 címei elé és utánuk is három pontot illesztett.

A modern költészet ismeri az átmenetiségnek az eddig felsoroltaktól elütő más változatait is. Közülük komoly figyelmet érdemel a nagykompozíciók között felbukkanó oratorikus forma, amelynek szimbolista ihletettségu változata Kosztolányi 1912-ben publikált *Őszi koncertje*. A ciklusnál erősebb szervezettsége szembetűnő, hiszen – ha változó mértékben is, de – egy-egy egysége nem áll meg önmagában. Különösen nyilvánvaló ez az egy- vagy kétsoros szolamok esetében, mint pl.: „A tó: És a víz a fáradt hajókon / olyan nehéz lett, mint az ólom.” vagy: „Az ég: És az eső is megered.” A szó-

lamokat ezen kívül nemegyszer utalások vonatkoztatják egymásra. Az *Őszi koncert* besorolásának kérdése annyiban nem tartozik jelenlegi tárgyunkhoz, amennyiben a kompozíció felfogható úgy is, mint a drámatechnika alárendelt bevezetése a líra területére. A beszélők megnyilatkozásai közötti kapcsolatot tehát a színpadi beszéd-től kölcsönvett eljárások teremtik meg. Ugyanebből az okból nem tértünk ki a *Laodameia* elhelyezésére sem az egységes költemény és a ciklus erőterében.

Az *Őszi koncert*nek azonban van egy olyan vonása, amely a ciklus és a költemény közötti átmenet szempontjából komoly megfontolást érdemel, s ez a zenei szerkezet analógiája. Az irodalmi művekből szerveződő ciklusok értelmezéséhez szinte tolakodóan kínálják magukat a zenei nagykompozíciók. Azon túl azonban, hogy ezen a téren nem érzem magam kompetensnek, az összehasonlítástól a két művészeti ág közötti alapvető különbség és e különbség figyelmen kívül hagyása esetén fenyegető módszertani csapdák tartottak vissza. A zene ún. „anyagtalansága” és az irodalom nyelvi anyagszerűsége közötti különbségre gondolok. A zene anyagát a „puszta” zenei hang és a hangok közötti relációk képezik, míg az irodalom nyelve grammatikailag, jelentéstanilag meghatározott. A kétfajta, zenei illetve irodalmi nagyszerkezet létrehozásában egészen más törvények jutnak érvényre.

Kosztolányi kompozíciója mindazonáltal hangsúlyozza a zenei ihletet. A címében rejlő „koncert”-en túl az első háromstrófás vers a *Preludium* címet viseli, majd nyomban *Intermezzo* következik, ami a vers vége felé megismétlődik. A szövegben is sűrűn felbukkannak a zenei utalások: „és csengenek és zengenek / az utolsó neszek, az őszi trillák”; „gyászoljuk őt és dobolunk, / a szél, az éj üvegdobunk” stb. A beszélők (énekesek) a művet többször „rékviem”-ként határozzák meg. A dramaturgiai elvet a zeneiség irányában azáltal is túlhaladja a költő, hogy a beszélők (énekesek) között a protagonistákon, a férfin és a nőn kívül olyan lények nyilatkoznak meg: a fák, a tó, a folyók, a liget, a rét, a házak stb., akiknek a beszéde (éneke) tagolt emberi nyelven csak átvitt értelemben szólaltatható meg, inkább zeneileg szuggerálható. Az *Őszi koncert* szerkezete tehát a nagy zenei kompozíciók: szimfóniák, rekviemek analógiája alapján is értelmezhető, amelyben az összetevők a zenei témák önállóságával, megkülönböztethetőségével rendelkeznek, de teljes autonómiára nem tesznek szert. Mivel a zenei párhuzam itt csak hasonlat, semmilyen további, szigorúbb, zeneelméleti meghatározás átvételére nem kötelez bennünket.

Első hallásra nehéz elhinni, hogy a ciklus és az egységes vers közötti átmeneti sávban kísérletező költőink egyik legmerészebbike a két világháború közötti korszak verseit illetően (igazságtalanul) esztétikai konzervativizmussal megvádolt Babits Mihály volt. Több kompozíciójára hivatkozhatnánk ebben a vonatkozásban, mint pl. a *Hús-szigetek a kötengerben*, a *Rádió*, az *Ájtatos párbeszéd húsvétra*. Ezek a darabok azonban nagyjából leírhatók, jellemezhetők az eddig alkalmazott szempontok szerint. Az a vers, amely az eddig sorra vett típusoktól zavarba ejtően eltér, a *De te mégis szeretted ezt a kort?* címet viseli. Ez a darab nagyon közel áll az egységes költeményhez. Ha eltekinthetnénk a szöveg mellé írt széljegyzetszerű kulcsszavaktól: Búgócsiga, Rózsa, Fém és sugár, Szférák zenéje, A Macska, akkor megállás és fennakadás nélkül homogén szöveggént olvashat-

nánk. A kiemelt szavak azonban drasztikusabban tagolják, szakítják félbe a gondolatmenetet, mintha részekre tagolt ciklussal állnánk szemben, amely darabjainak az említett szavak legitim címei lennének. A megszakítás azért ilyen disszonáns erejű, mert pl. a *Fém és sugár* széljegyzet megállásra kényszerít és arra ösztönöz, hogy keressük meg a folytatólagos szövegben azt a helyet és szövegösszefüggést, amelyben ez a három szó előfordul: „fém és sugár közt meztelen”. Ez a keresgélés nem is mindig ad hibátlan eredményt. A Szférák zenéje például a rádióból az Űrbe sugárzott zenére vonatkozik, de a kifejezés csak hozzátétőleg van meg a szövegben: „Messze szférák / lakói”. A következőes folyamatosságnak és a szinte erőszakos megszakítottságnak olyan egyszeri, paradox egysége valósul meg ebben a kompozícióban, amelyre a modern költészetben nem ismerek más példát.

Babits elemzett kompozíciója már az optikánk megfordítására készített. Nem a ciklus felől közelítettünk a költeményhez, hanem fordítva: az egységes vers erőszakos ciklussá törésére tett kísérletnek voltunk tanúi. Az átmeneti alakzatok áttekintése során meg kell állapodnunk ezen a nézőponton. A modern költészet bizonyos változatai azért teremtenek új helyzetet a vers és a ciklus közötti viszony elemzője számára, mert a versen belüli szövegkohézió annyira legyengült, hogy ez az egységes struktúra és az önálló elemekből álló nagyobb kompozíció közötti küszöböt majdnem teljesen legyalulja.

A ciklusról írott korábbi tanulmányomban a teljesség igénye nélkül felsoroltam néhány olyan tényezőt, amelyek a versen belüli kohézió jelentős mértékű csökkenését előidézték. Példaként említettem Kassák számozott verseit, amelyek megfelelő elővigyázatossággal összepárosítva úgy olvashatók össze, hogy a hallgató nem tudja megállapítani, hol fejeződik be az egyik, és hol kezdődik a másik vers, vagy úgy írhatók egybe, hogy az olvasó nem tudja őket természetes határukon szétválasztani. Nem véletlen, hogy ez a kísérlet Kassáknak is azokkal a darabjaival végezhető el sikeresen, amelyeket monográfusa, Gáspár Endre nyomán atematikusaknak neveztünk el. A költőnek 100 számozott verse született, s 101-ikként hozzájuk számíthatjuk a legkorábbit, amely a $0 \times 0 = 0$ „címet” viseli. A sorozat az egész húszas éveket átfogja. Egy évtizednyi időtartam alatt, amelynek egy pontján a költő hazatért bécsi emigrációjából, egy másik pontján bekövetkezett utolsó avantgárd lapkísérletének bukása, a versek tónusában és poétikájában is számottevő változások mentek végbe. A sorozat kisebbik fele (kb. 40 vers) többé-kevésbé dadaistának tekinthető, a nagyobbik hányad a konstruktivizmus jegyében íródott.

A vers elemeit összetartó kohézió nyomban a sorozat kezdetén erősen meggyengül, és csak nagyon lassan erősödik, ahogyan a 100. darabhoz közeledünk. Jellemző azonban, hogy a korabeli, az avantgárddal szemben egyre inkább idegenkedő kritika általában (és nem csupán a Kassákot elmarasztaló József Attila) még a 70 kezdősorait is elképedéssel fogadja: „A virágnak árnyéka van a felhőnek aranyból koronája minden a te szemeidtől függ s attól az acélcilindertől ami a domboldalon ketyeg”. A több kötetre tagolva publikált sorozatot a kritika versek soraként tartja számon, bár (legalábbis bizonyos csoportjait) ugyanezzel az erővel egy ciklus darabjainak is tekinthetné. A 100 vers mindazonáltal nem annyira ciklust alkot, hanem – ha Kassáknak lett volna módja rá vagy ez lett volna a szándéka – megszerkesztett verseskötetként adhatta volna őket közre. A mondott

okokból azonban nem is az átmeneti sávban való elhelyezésük járna tanulságokkal, hanem a fentebb említett összeolvashatóságuk, és ennek ellentétes művelete: szétszabdalhatóságuk. Aligha keltene ugyanis feltűnést, ha pl. a 24-et a közepe táján vagy bármely más erre alkalmas helyen kettőbe vágnánk. A 24/1 befejeződhetne például a „ki oltotta el a lámpákat” sorral, és a 24/2 kezdődhetne a következő „néha érezzük a márciusi szeleket” sorral. Erre a hentesmunkára természetesen nem vállalkozhatunk, csak azt akartam jelezni, hogy a vers és a ciklus megkülönböztetése elé a modern kísérletező költészet újabb, komoly nehézségeket állít.

S hogy nemcsak az avantgárd modernség, és nemcsak a dadaizmusban gyökerező szabadverses forma jár ezzel a következménnyel, hanem ugyanez a probléma a hagyományos prozódia tiszteletben tartó, az avantgárdon túllépő költői gyakorlatban is megtörténhet, arra József Attila *Medáliáit* hozom föl példaként. Mivel itt versciklusról van szó, amelynek egyes versei két négysoros páros rímű strófából állnak, nem szétszabdálással, hanem a versszakok átcsoportosításával érdemes kísérletezni. Vajon a 4 két strófája (1. „Lehet, hogy hab vagy cukrozott tején,...”, 2. „a cseléd lány könnye a kovászba hull,...”) között szorosabb az összefüggés, mint ha a 2 második szakaszát („zöld füst az ég és lassan elpirul,...”) a 4 első versszakához kapcsolnánk? A felelet erre könnyű, talán túlságosan is. Ha a költő így írta meg, nyilván jó oka volt erre. Jelenleg nem dicsekedhetünk azzal, hogy akár a 2, akár a 4 értelmét világosan megfejtettük volna. Ha erre a megfejtésre sor kerülne, akkor a két vers értelme elkülöníthető lenne, s az összevegyítésük botrányt keltene. Ilyen átalakítás nem is áll szándékunkban. Az a kérdés azonban így is megválaszolatlan marad, hogy milyen tárgyi, nyelvi, poétikai kritériumok alapján dönthető el, hogy a 2 második strófája összeilleszthető-e vagy sem a 4 első szakaszával? Az a tény, hogy az ilyen átcsoportosítások, ugyan nem korlátlanul, de lehetségesek, bizonyos verstípusokban a költemény felől rombolja le (ha nem is a földig) a ciklus és az egységes vers között a költészet évezredei során kiépült falat. Ez a fal azonban csak bizonyos pontokon vagy szakaszokon omlott le. Aligha kell a költészet oly mérvű átalakulására számítanunk, amikor az egységes költemény és a ciklus közötti határ elmosódik. Az átmeneti alakzatok éppen a kérdés bonyolultságára, s a további vizsgálódások szükségességére hívják föl a figyelmünket.

Az átmenet folyamata a verstől a versciklusig és fordítva

Amit fentebb a *Medáliákkal* kapcsolatban gondolatkísérletként végeztünk el, arra valószínű példákat is látunk József Attila életművében. A modern költemény első kohéziójának lecsökkenése folytán a ciklus és a költemény közötti átmenetnek dinamikus értelmet is adhatunk, azaz nem a közties formákat vesszük szemügyre, mint az eddigiekben, hanem „átmenet” terminuson azt a folyamatot, transzformációt értjük, amelynek során a ciklus ténylegesen átmegy költeménybe vagy a költemény ciklusba. Ami korábban ciklus volt, abból egységes vers lesz, illetve ami egységes vers volt, ciklussá alakul át. Két példát hozunk föl erre az átmenetre, az egyik József Attila egy 1925-ös, négy versből

álló, *Isten* címet viselő ciklusának sorsa, a másik a *Medáliák* ciklus és a [*Borostyánkőbe én be nem fagyok...*] kezdetű töredék (a rövidség kedvéért [*Borostyánkőbe...*]) közötti átalakulás. Először az átmenet egyszerűbb változatát, az *Isten* ciklus metamorfózisait tekintjük át.

A ciklusról való legfőbb tudnivalókat az a levél tartalmazza, amelyben József Attila, a szegedi egyetemista Márer György barátjának 1925. május 3-án Budapestre küldi művét, hogy mint a *Jel* című folyóirat szerkesztője, fogadja el közlésre: „Aranyos Gyurkám, küldök néked néhány új verset: Olvasd el őket és részletesen ird meg véleményedet, amit lehetőleg a Feri [Pintér Ferenc] is tegyen meg... Felhatalmazlak arra, hogy az Isten-versek 4. részének 2. és 3. szakaszát kihúzzátok, ha nem tetszik (ceruzával bekerítettem félig); én túlságosan naivnak találok, de nem merem kihúzni, mert hátha nagyon szép? És nekem nincs jogom semmi szépet elpusztítani.”⁷

A ciklus átalakítása alapján született első vers megjelent a *Nincsen apám, se anyám* és a *Medvetánc* című kötetekben, az ugyancsak a ciklusból továbbfejlesztett *Istenem* csak a *Nincsen apám, se anyám* kötetben látott napvilágot. Kéziratos formában egyéb változatok is rendelkezésünkre állnak, de ezeknek a variánsoknak a számbavétele nehezen követhetővé tenné a gondolatmenetet, ezért lemondunk róluk.

Viszonyítási pontunk az a két vers, amely a ciklus továbbfejlesztéseként alakult ki, s amelyet a második oszlop tartalmaz. A ciklusnak csak azokat a részeit rekonstruáljuk, amelyek a későbbi változatokban valamilyen formában fennmaradnak. Ahol szükség van erre, ott római számmal jelöljük a ciklust alkotó vers sorszámát és arab számmal a vers megfelelő strófájának sorszámát.

Isten

Hogyha golyóznak a gyerekek,
Az Isten köztük ott ténfereg.
S ha egy a szemét nagyra nyitja,
Golyóját ő lyukba gurítja. (II./1.)

Ő sohase gondol magára,
de nagyon ügyel a világra.
A lányokat ő csinosítja,
Friss széllel arcuk pirosítja. (II./3.)

Ő vigyáz a tiszta cipőre,
Az utcán is kitér előre.
Nem tolakszik és nem verekszik,
Ha alszunk, csöndesen lefekszik. (II./4.)

Hogyha golyóznak a gyerekek,
az isten köztük ott ténfereg.
S ha egy a szemét nagyra nyitja,
golyóját ő lyukba gurítja.

Ő sohase gondol magára,
de nagyon ügyel a világra.
A lányokat ő csinosítja,
friss széllel arcuk pirosítja.

Ő vigyáz a tiszta cipőre,
az utcán is kitér előre.
Nem tolakszik és nem verekszik,
ha alszunk, csöndesen lefekszik.

⁷ JÓZSEF Attila *Válogatott levelezése*, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta FEHÉR Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1976, 79.

Gondolatban tán nem is hittem;
De mikor egy nagy zsákot vittem
S ledobva, ráültem a zsákra,
A testem akkor is őt látta. (I./4.)

Most már tudom őt mindenképpen,
Minden dolgában tettenértem.
S tudom is, miért szeret engem,
Tettenértem az én szívemben. (I./5.)

Istenem, én nagyon szeretlek,
Én szíve lennék a szivednek.
Ha rikkancs volna mesterséged,
Segítnék kiabálni néked.

Hogyha meg szántóvető lennél,
Segítnék akkor is mindennél.
A lovoidat is szeretném,
Szépen, okosan vezetném.

Vagy inkább ekeszarvat fogva
Szántanék én is a nyomodba.
A szikre figyelnék, hogy ottan
A vasat még mélyebbre nyomjam.

Ha tanár lennél, én ügynék,
Hogy megtanulják jól a leckét.
S odahaza a sok tanítvány
Dolgozatát is kijavítnám.

Nem zavarnálak ennél, annál,
Tudnám én jól, mire mit adnál.
S bármi efféle volna munkád,
Velem azt soha meg nem unnád.

Ha nevetnél, én is örülnék,
Vacsora után melléd ülnék.
Te az én szívemet elkérnéd
S én hosszan, sok szépet mesélnék.

Gondolatban tán nem is hittem.
De mikor egy nagy zsákot vittem
S ledobván, ráültem a zsákra,
A testem akkor is őt látta.

Most már tudom őt mindenképpen,
minden dolgában tetten értem.
S tudom is, miért szeret engem –
tetten értem az én szívemben.

Istenem

Dolgaim elől rejtegetlek,
Istenem, én nagyon szeretlek.
Ha rikkancs volna mesterséged,
segítnék kiabálni néked.

Hogyha meg szántóvető lennél,
segítnék akkor is mindennél.
A lovoidat is szeretném
és szépen, okosan vezetném.

Vagy inkább ekeszarvat fogva
szántanék én is a nyomodba,
a szikre figyelnék, hogy ottan
a vasat még mélyebbre nyomjam.

Ha csósz volnál, hogy óvd a sarjat,
én zavarnám a fele varjat.

S bármi efféle volna munkád,
velem azt soha meg nem unnád.

Ha nevetnél, én is örülnék,
vacsora után melléd ülnék,
pipámat egy kicsit elkérnéd
s én hosszan, mindent elbeszélnék.

Az *Isten* című vers esetében a költő voltaképpen a ciklus két egymást követő darabjának bizonyos strófáit kiemeli és a kiemelt versszakokat önálló verssé fűzi össze. A transzformáció során nem bontja meg a strófaszerkezetet, tehát egységnyi alkotóelemeket használ föl az új struktúra felépítése során. Tiszteletben tartja a verskezdet és a verszárás eredeti, ciklusbeli kompozíciós funkcióját. Az *Isten* című vers a ciklus második versének kezdő strófájával indít, és az első vers záró strófájával zár. Így az a bizarr kép alakul ki, hogy a két egymást követő vers két egymást követő versszaka, az első vers utolsó és a második vers első szakasza az *Isten* című versben fordított sorrendben következnek. Ennek azonban valószínűleg nem érdemes nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk, mert ebben a ciklusban is megváltozhatnak a versek sorrendje, s a második nyugodtan szerepelhetett volna elsőként és viszont.

Érdekesebb, hogy a költő mintegy megrostálja a ciklus két versének strófáit. Egy résztüket kiselejtezi, s a kiejtett strófák hagyta ürt a jónak ítélt strófákkal tölti be. A második versből az első, harmadik és negyedik szakaszt viszi tovább, a második és az ötödik versszakot elejti. Az első versből pedig a két záró strófa marad meg csupán. Az első kérdés, amelyik ilyenkor fölmerül bennünk: ártalmára van-e ez a gondolatmenet folyamatosságának? Érez-e az olvasó kellemetlen zökkenőket? A válasz egyértelmű: a transzformáció nem érinti hátrányosan a vers érthetőségét, s nem hat rombolólag az esztétikai hatására. Úgy is lehet értékelni, hogy a szelektálás indokolt volt, a költő a ciklus két versének javát mentette át versébe. És nem értve egyet József Attila túl szigorúnak tartott önértékelésével, gondolhatjuk azt is, hogy kár a kiselejtezett strófákért. Hogyan lehetséges az, hogy egy szerkezet elemeit kihagyva a megmaradó részek összefüggésének koherenciáján nem esik csorba?

A válasz alapján véve alighanem nagyon egyszerű. A felsorolás, a halmozás elemi példájával illusztrálhatjuk a jelenséget. Ha egy általunk tisztelt személyről minden jót el akarunk mondani, akkor sorolhatjuk külső, belső tulajdonságait: szép, jó, gyönyörű, nemes lelkű, okos, bátor, merész, intelligens, ügyes, talpraesett, becsületes, erényes, jó kiállású stb. Ha ezeknek a jelzőknek egyikét, másikat kihagyjuk, akkor a lista talán nem lesz olyan mutatós, de belső logikáját senki nem fogja hiányolni. Ha az okos és az intelligens közül az egyikről lemondunk, akkor két szinonima közül egyet kiválasztottunk és egy másikat elejtettünk. Többet nyerhetünk ezzel, mint amit elveszítettünk: bőbeszédűség helyett a tömörséget választottuk. Ugyanígy nem történik végzetes hiba, ha a külső jó tulajdonságok közül valamelyik nem szerepel, fő az, hogy a kulcsinre vonatkozóan is legyen a listában jelző. Ha az esztétikai tartalmú minősítések nem szerepelnek, az erkölcsi jóságra vagy az intellektuális erényekre hozhat példát a lista. A felsorolás, halmozás ezen túl nem létesít szorosabb szerkezeti kötetelmeket az alkotó elemek között. Kicserélhetők, bővíthetők, szűkíthetők, a struktúra sérelme nélkül. Fontos ható tényező lehet az alkotó elemek egyenrangúsága, az a körülmény, hogy egyik tulajdonság nincs alárendelve a másiknak, nem függ a másiktól.

Az *Isten* ciklus második verse azokat a tevékenységeket sorolja, amelyeket a nagyon személyessé tett keresztény Isten hajt végre. Isten mindenható, bármit megtehet, és bármitől tartózkodhat. Akár egy sor olyan cselekedetet, magatartásmódot is lehet neki tulaj-

donítani, amelyek hagyományosan nincsenek számon tartva isteni tettek gyanánt. A ciklus második versének hatása a mindenhatóság groteszk, játékos, kissé gyermekessé stilizált aktualizálásán alapul. Találékony, virtuozitás kérdése, hogyan történik ez az aktualizálás. A költő szuverén módon bánik ezekkel a lehetőségekkel, s az olvasó nincs abban a helyzetben, hogy korlátozza őt szabadságában, feltéve, hogy az eléje hozott képek frissességét, humorát, szellemességét megfelelőnek találja.

Az első versből vett strófák változtatnak ezen a perspektíván. A költő itt nem annyira Isten ténykedéseit sorolja, nem magatartásáról formál képeket, hanem a versbeli első személynek az Istenről való tapasztalatát, Isten-élményét mondja el. Ezt a verset ugyanaz a szabadság, gát nélküli kreativitás, autonómia jellemzi, mint az első, azzal a különbséggel, hogy ez azon az elképzelésen alapul, hogy az ember Istennel élete legváratlanabb, legelképezetőbb helyzeteiben találkozhat, róla a legkülönösebb tapasztalatokra tehet szert. Nincs szabály, amelyet a költőnek ennek kifejtésében be kellene tartania, kizárólag az, hogy szellemes és találékony legyen e tapasztalatok megfogalmazása során.

A két vers megfelelő strófáinak összeillesztése a ciklus első két, önmagukban homogén gondolatmenetű versétől eltérő, összetettebb kompozíciót eredményez. Három strófa Istent ténykedéseivel jellemzi, a két utolsó szakasz pedig a lírai én Isten-élményéről számol be. A vers első, hosszabb fele – mondjuk – „objektív”, a másik, rövidebb fele „szubjektív” igényű Isten-képet nyújt. A kettő között szoros és harmonikus kapcsolat létesül. Az új struktúra tehát egy ciklus két különálló eleméből összetevődő hibátlanul összeforrasztott új egység.

Az *Istenem* című vers esete egyszerűbb is és komplikáltabb is a leírtnál. Itt a költő a ciklus harmadik versét szakítja ki a nagyobb egységből, önálló, a cikluscímre emlékeztető, de attól nyelvi formájában némileg mégis eltérő címmel látja el. Nem annyira az átmenetre, mint a ciklus felszámolására példa ez a transzformáció. Korábbi tanulmányomban másoktól is és József Attilától is hoztam rá példákat. Azért érdemes mégis az átmenettel összefüggésben szemügyre venni a verset, mert a költő az átalakítás során nincs tekintettel a strófa egységére. A ciklus harmadik versében az Isten mint tanár képzetet kidolgozó negyedik strófát elveti a költő. Helyette, amint erre Szabolcsi Miklós joggal figyelmeztet, a húszas évek végére jellemző fölerősödő népiesség szellemében Istent hipotetikus csöszként szerepelteti. De a tanár-strófával ellentétben csak két sort szán a csöszre, s a ciklusbeli vers ötödik strófájának két záró sorával egészíti ki egész versszakká a kezdő két sort. Az ilyen átalakítás már kockázatosabb. Formailag az teszi lehetővé, hogy a strófák páros rímelésűek, s két rímpár feltűnés nélkül egymás mellé állítható. Tartalmilag, s ez a veszélyesebb, pedig azért fogadható el a költő megoldása, mert a csöszről szóló sorpárral befejeződik a példák sora, s a versszak két záró sora a példák általánosítását tartalmazza: „S bármi efféle volna munkád, / velem azt soha meg nem unnád.”

Az *Isten* ciklus átalakításainak a legfontosabb tanulsága tehát az, hogy bizonyos típusú verseknél, bizonyos feltételek megléte esetén lehetséges versciklusból egységes verset alkotni. Sőt, egy ciklus több önálló vers megalkotásához is adhat nyersanyagot. József Attila életművében találhatunk erre sikeres kísérletet. Találhatunk olyan kísérletet is, amelyet nem koronázott siker, amennyiben úgy ítéljük meg, hogy a költő ciklusból akart,

az előbbi példához hasonlóan önálló verset alkotni. Ha a folyamat fordított irányban zajlott le, tehát ha netán versből keletkezett ciklus, akkor a transzformációt sikeresnek kell minősítenünk. A *[Borostyánkőbe...]* és a *Medáliák* viszonyát az teszi érdekessé és tanulságossá, hogy esetükben kevésbé könnyű eldönteni az átalakulás irányát. Itt az első oszlop tartalmazza a fogalmazványként fennmaradt, a költő életében nem publikált versváltozatot, a második oszlop pedig azokat a strófákat, amelyek a *Medáliák* ciklusban foglalnak helyet, és szövegszerűen azonosíthatók vagy megfeleltethetők a *[Borostyánkőbe...]* versszakaival. A második oszlopban közölt strófák mellett feltüntettük a ciklusbeli vers sorszámát, s utána tört vonal mögött azt, hogy az adott vers első vagy második szakaszát képezik-e ezek a strófák.

[Borostyánkőbe én be nem fagyok...]

Medáliák

Borostyánkőbe én be nem fagyok,
pihévé nőnek hűvös kócsagok
s hogy mosolyogjanak az öregek,
én őszi esték melege leszek.

befut a rózsza, amint rothadok, 8./2.
pihévé szednek hűvös kócsagok
és őszi esték melege leszek,
Hogy ne lúdbőrzzenek az öregek –

Hisz a zöld gyík is sorsom keresi,
zörget a búza: magvát kiveti,
rámnéz a hangya, mely tavon remeg.
S a sírók sóhajtotta fellegek,

Ragyog a zöld gyík, sorsom keresi, 6./1.
zörget a búza: magvát kiveti,
rámnéz a tó, ha belé kő esett
s a sírók sóhajtotta fellegek,

a háborúkkal vívott hajnalok,
a zengve leinduló csillagok
körülkóvályogják a fejem.
Világizzása hőmérsékletem.

a háborúkkal hívott hajnalok, 6./2.
ugró napok és rezgő csillagok
körülkóvályogják nyugodt fejem –
világizzása hőmérsékletem – –

Szakállam sercenj, reccsenj, kunkorodj,
boronaként a vetésen vonódj –
az ég fölött, mint lenn a fellegek,
egy simogatás gazdátlan lebeg.

Szakállam sercenj, reccsenj, kunkorodj, 10./1.
boronaként a vetésen vonódj –
az ég fölött, mint lent a fellegek,
Egy cirógatás gazdátlan lebeg

És senki ember nem érzi ma még,
csak munkásszembem a hajnali ég
e hűvös varázst amely szeliden
szakállamon majd egykor megpihen.

s e hűvös varázs húzva, szeliden, 10./2.
szakállamon majd egykor megpihen
s vörös fonatján bütykömig csorog
Jó ízzel-gőzzel mint a gyógyborok –

Nagy életem még nő, ha meghalok,
szebb, jobb halászok vizébe fulok,
kik együtt húzzák a bővebb halat,
hajladozván a csengések alatt.

A [*Borostyánkőbe...*] és a *Medáliák* összehasonlításához szükséges legfontosabb adatok: Stoll Béla kritikai kiadásában [*Medáliák I.*] címmel találunk egy kéziratos összeállítást, vélhetőleg még franciaországi születési időponttal, amely több elemében a későbbi *Medáliák* verseit tartalmazza. A versszöveg a legkorábbi, fennmaradt változat, a cím azonban csak rekonstrukcióként fogadható el, mert a „medáliák” szót a költő itt még nem használja. Ezen kívül a három szakaszos, $x\ a\ x\ a$ rímelésű [*Ó Európa...*] című vers egyik variánsa is „bele van keveredve” a más ritmusú, kétstrófás, párrímes „medália” kompozíciókba. A [*Medáliák I.*] [1.] darabja a végső változatban a 9. medália lesz. A [2.] a 2. medália korábbi változata. A [3.] a végső változatban 5. versként sorolódik be. Az [5.] versből lesz a *Medáliák* 4. darabja. A [*Medáliák I.*]-ben tehát nem található meg a *Nincsen apám, se anyám* kötetben megjelent teljes ciklus 1. („Elefánt voltam...”), 3. („Totyog, totyog...”), a 6. („Ragyog a zöld gyík...”), a 7. („A küszöbön a vashabú vödör...”), a 8. („Borostyánkőbe fagy be...”), 10. („Szakállam, sercenj, reccsenj, kunkorodj...”), a 11. („Huszonhárom király sétál...”) és a 12. („Az eltaposott orrú...”) darabja. Mivel a [*Borostyánkőbe...*] a 6., 8., 10. számú medáliák elemeiből tevődik össze, amelyek egyike sem fordul elő a franciaországi születésű [*Medáliák I.*]-ben, ezért ennek a korai változatnak a további elemzésekbe történő belekeverése a ciklus és a vers közötti átmenet vizsgálata során csak zavart okozna. Egyetlen nagyon fontos következtetés levonása érdekében mégis érdemes volt szóba hozni. A *Medáliák* legkorábbi fennmaradt kéziratai ugyanis ezek szerint ciklikus szerkezetűek. (Hacsak azt nem feltételeznénk, hogy a [*Borostyánkőbe...*] még a [*Medáliák I.*]-nél is korábban keletkezett.)

A *Medáliák* következő variánsa, amelyet érdemes szemügyre vennünk, a Stoll Béla-féle kritikai kiadásban g' -es kéziratként közölt változat. Ez a későbbi, a *Nincsen apám, se anyám* kötetben közzétett teljes ciklus 1., 8., 12. darabját, valamint az 5. első szakaszát tartalmazza. Ezt a kéziratot „a költő a Nyugat szerkesztőségének küldte el 1928 nyarán”.⁸ A benne szereplő variáns részletei a *Medáliák Nincsen apám, se anyámbeli*, autentikusnak tekinthető szövegétől eltérően: „pihévé nőnek hűvös kócsagok” és „hogy mosolyogjanak az öregek” változatban a [*Borostyánkőbe...*] szövegével tartanak rokonságot. A g' a *Nincsen apám, se anyám* kötet előzményének tekinthető. A g' és a [*Borostyánkőbe...*] tehát korábbiak a kötetbeli, végsőnek tekinthető szövegnél. A teljes ciklus kialakítása felfogható úgy, hogy a „nőnek” igét a költő a „szednek”-re cserélte, illetve a „mosolyogjanak”-ot „ne lúdbőrzenek”-kel helyettesítette be. Ami a [*Borostyánkőbe...*] és a g' esetében még főszöveg volt, a *Medáliák* végső változatához képest lefokozódott korábbi variánssá. A költő tehát az első, g' -es szöveget továbbalakította második szöveggé, a *Medáliákká*.

Elképzeltető lenne éppenséggel egy olyan megoldás is, hogy a költő a *Medáliákat* úgy alakította tovább egységes verssé ([*Borostyánkőbe...*]), hogy a végső változat helyett a korábbi g' -es variánst tekintette kiindulópontnak. Az utóbbi sorrend ellen szól, hogy a g' -ben nincs meg egy-két olyan részlet, amelyek mind a *Medáliákban* (6. és 10.), mind a [*Borostyánkőbe...*] című versben (2., 3., 4., 5. strófák) megtalálhatók, azaz a teljes ciklus

⁸ JÓZSEF Attila *Összes versei*, közléteszi STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1984, II, 70.

és a *[Borostyánkőbe...]* között erősebb az affinitás, mint az egységes verssé alakított változat és a *g'*-es kézirat között. Ebben az értelemben a *[Borostyánkőbe...]* a *g'* és a *Medáliák* közé helyezhető.

Mivel a *[Borostyánkőbe...]* kézírata keltezetlen és (a költő életében) publikálatlan, nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a verssorozat ugyan kezdetben ciklusnak készült és így is jelent meg, s a költő később, a *Nincsen apám, se anyám* kötet megjelenése után próbált meg egységes verset komponálni belőle. Próbálkozása, a *[Borostyánkőbe...]* nem járt őt kielégítő sikerrel, kéziratát ezért félretette, s így a ciklikus változat maradt érvényben. Ma talán nehezünkre esik feltételezni, hogy a költő nem volt teljesen megelégedve a *Nincsen apám, se anyám* kötetben közölt változattal, mert a ciklust jelenleg ismert teljes formájában tökéletesnek tartjuk. Mégis, a *Medáliák*at a költő néhány év múlva tovább alakította. A *Medvetánc* kötet szerkesztésekor a 6., 8. és 12. darabot kihagyásra ítélte. Még a 12. medália kihagyását meg is értenénk, amennyiben az utolsó darabot csonka versnek tekintjük, a 6. és a 8. medália kimaradása viszont teljességgel érthetetlen. Mellesleg épp ez az a két medália, amelyek a *[Borostyánkőbe...]* elemeivé váltak vagy abból önállósultak. Arra nem gondolunk, hogy a költő a *[Borostyánkőbe...]* részévé vált daraboktól vált meg a *Medvetáncban*, mert ez esetben a 10.-et is el kellett volna hagynia, márpedig ennek megkegyelmezett.

Összegezzünk: A *[Borostyánkőbe...]* 1. vagy a korábbi változat, amely ciklussá esett szét, vagy 2. egy köztes ciklikus változat egységes verssé alakításával kísérletezett a költő, majd mégis megmaradt a ciklikus változatnál és abból lett a teljes ciklus. Vagy pedig 3. József Attila utólag tett kísérletet a *Medáliák* ciklus egységes verssé átalakítására, de ettől elállt. Ez a genetikus hármasság két hipotézisre egyszerűsíthető le, amennyiben két irányú mozgással kell számolnunk. Vagy azzal, amely az egységes verstől vezet a ciklikus szerkezethez, vagy azzal, amely a ciklustól vezet az egységes vershez. Az első hipotézis az 1. változatnak felel meg, a második hipotézis pedig a 2. és 3. változat lehetőségét alapozza meg.

1. hipotézis: korábbi a *[Borostyánkőbe...]*, későbbi a *Medáliák*

Milyen műveleteket kellett végrehajtania a költőnek, ha a *[Borostyánkőbe...]* töredéktől vezetett az útja a *Medáliákig*, a verstől a versciklusig? Mindenekelőtt a „Borostyánkőbe én be nem fagyok,” sor jelentős átalakításával egy strófát alkotott. Ebből lett a 8. medália első versszaka. Megtartotta a „borostyánkőbe befagyni” képzetét, de elvetette az első személy, az „én” szerepeltetését, akit egy idegen, vélhetőleg számára kevésbé rokonszenves alannyal, „az ügyész”-szel helyettesített be. Azt állította róla, amit önnönmagáról a versben tagadólag fogalmazott meg: „Borostyánkőbe fagy be az ügyész.”. A továbbiakban azt mondta el, mit tesz a borostyánkőbe befagyott ügyész: „fekete frakkban guggolva kinéz, / meredten nézi, hogy mi féltve főd, / cirógat, áld a fény, a szél, a köd”. Mivel az első sort elvonta az éléről, a második strófa kezdősor nélkül maradt. Oda új sort kellett kiötlenie: „befut a rózsza, amint rothadok,”.

A további változások már kisebb horderejűek. A „pihévénőnek hűvös kócsagok” sor igéjét megváltoztatta, egy ismertebb jelentésű szinonimát választott a „nőni” (lásd „kendert nőni” = kendert szétszálazni) helyett: „pihévén szednek hűvös kócsagok”. A [*Borostyánkőbe...*] első strófája 3. és 4. sorainak sorrendjét a *Medáliák* 8. második szakaszának 3. és 4. sorában megfordította, kicserélve a „mosolyogjanak” igealakot „ne lúdbörzzenek”-re. Előbb: „s hogy mosolyogjanak az öregek, / én őszi esték melege leszek.” Később: „és őszi esték melege leszek, / hogy ne lúdbörzzenek az öregek –”.

A [*Borostyánkőbe...*] második strófáját, amely az első stróféhoz (ál)mondattani kapcsolattal, a „hisz” kötőszóval kapcsolódott, nem a *Medáliák* 8. versének felépítésére használta föl, hanem – elhagyva a mondattani kapcsolóelemet – némileg átalakítva a szöveget, a 6. verset kezdte el vele. Mivel egy ciklus önálló darabjáról van szó, a „hisz”-re semmi szüksége sem volt, míg előbb, a szövegkohézió – pusztán formális – erősítésére még felhasználta a kötőszót. Ez a döntés, azaz az első két strófa kapcsolatának felszámolása, más versek részévé való szétszakításuk mutatja, hogy a [*Borostyánkőbe...*] első szakaszai között eleve nem volt erős kohézió. A „hisz” csak formailag hozott létre ilyen kapcsolatot.

Az alanyi részt: „Hisz a zöld gyík is”, a költő a *Medáliákban* „Ragyog a zöld gyík,” önálló tagmondatként alakította át, szövegszerűségében változatlanul hagyva (csupán önálló tagmondati státusba emelve) a „sorsom keresi” kijelentést. A második sorban: „zörget a búza: magvát kiveti,” nem történt változás. A harmadik sor alapképzetek: „a tó” és a „rámnéz” továbbmentek a korábbiból a későbbi variánsba, de jelentősen módosított formában. A [*Borostyánkőbe...*] még így fogalmaz: „rámnéz a hangya, mely tavon remeg.” A *Medáliákban* már így: „rámnéz a tó, ha belé kő esett”. A gondolat ugyanaz: az alanyt a természet jelenségei (szenvetése?) érzékenyen érintik.

Ezután mindkét versben három sorban felsorolt alanyok következnek, amelyeknek közös állítmánya a negyedik sorban (az új strófa harmadik sorában) elhelyezett „körülkövályogják” igei állítmány. A felsorolás első egysége az előbbi strófa negyedik sorában olvasható. A korábbi variáns: „S a sírók sóhajtotta fellegek,” a későbbi ugyanaz, de nincs önálló mondatként elválasztva: „s a sírók sóhajtotta fellegek,”. Mivel a felsorolás folytatódik, a két strófa közötti mondattani folytonosság, a felsorolás tagjai közötti természetes kapcsolat biztosítja a kohéziót. Ez így van a versváltozatban és a ciklusváltozatban is. Ebben semmi rendellenességet nem találhatunk, hiszen a *Medáliákban* ez a 6. vers belsejében történik. Ilyen mérvű kohézió akkor lenne feltűnő, ha nem egyetlen kétszakaszos vers két versszaka, hanem a ciklus két verse között létesülne.

Érdekes az a változtatás, amelyet a felsorolás következő tagjában, az új strófa első sorában tett a költő. A korábbi változatban érthetőbb, korrektebb, s valamivel köznapibb tónusú a sor: „a háborúkkal vívott hajnalok,”. A ciklusban ezt így találjuk: „A háborúkkal hívott hajnalok,”. Azaz a „vívott” „hívott”-tá alakult át a szókezdő mássalhangzó megváltoztatásával, némileg tovább homályosítva a sor értelmét, viszont erősítve a formai, alliterációs homogeneitást. A strófa második sorában a csillagképzet megmarad, de a sor teljes terjedelmét elfoglaló kifejezés jelentősen módosul: „a zengve leinduló csillagok”, illetve „ugró napok és rezgő csillagok”. A korábbi változat szinte kozmikus katasztrófát,

a későbbi pedig a kozmosz változatlan rendjét sugallja. A ritmussémában, az ötös jambusban egyetlen ponton történt megbicsaklás: a *[Borostyánkőbe...]* 3. strófa 3. sorában: a sor kilenc szótagos. A „körülkövályogják a fejem.” sor ritmikai zökkenését a költő a ciklikus változatban „körülkövályogják nyugodt fejem –” változatra javította ki. Az utolsó sor, kivéve a mondattani státuszt, azonos a két szövegben: „Világízzása hőmérsékletem.”, illetve „világízzása hőmérsékletem –”.

A *[Borostyánkőbe...]* 4. szakasza annyiban „folytatja” az előző szakaszt, hogy ott a költő egyes szám első személyű birtokos személyraggal ellátott szóval: „hőmérsékletem” zárt. Az új strófa ugyanezzel a birtokos személyraggal van ellátva: „Szakállam”, azaz az énhez kapcsolódó másik attribútummal folytatódik. De ezen az alapon nagyon sok, egymástól teljesen idegen verset össze lehetne egymással házasítani. Valóságos összefüggés tehát az első három versszak és a negyedik között nincs. A negyedik egységből a *Medáliák* 10. darabjának első strófája lett. A változtatások egyébiránt csekélyek. A *[Borostyánkőbe...]* „simogatás”-a helyén a *Medáliák*ban „cirógatás” olvasható. A „lenn”-ből „lent” lett.

A *[Borostyánkőbe...]* következő szakasza és a 10. medália második szakasza közötti párhuzamok alapján a vers két utóbbi szakasza és a *Medáliák* 10. egészére kiterjeszthető a rokonság. A korábbi és a későbbi változat között mindazonáltal jelentősek az eltérések. A *[Borostyánkőbe...]* következő szakasza az előzőhöz új mondatként, de kapcsolatos kötőszóval, „és”-sel fűződik. Itt nem álmondattani kapcsolatról van szó, mert az „e hűvös varázst” jelzős szerkezet visszaüt az előző strófa „simogatás” szavára, hanem tényleges kapcsolatos viszonyról. Ugyanez a helyzet a *Medáliák* 10. első és második szakasza között. Itt a „cirógatás”-ra utal vissza a költő a „s e hűvös varázs” jelzős szerkezettel.

A *[Borostyánkőbe...]* című versben azonban az első két sor olyan, amilyennel sem előbb, sem később nem találkozunk a medália típusú versek változatai között: „És senki ember nem érzi ma még, / csak munkásszembem a hajnali ég”. Ezt a kicsit túlbonyolított két sort a *Medáliák*ban elhagyta a költő, s előre hozta a *[Borostyánkőbe...]* második strófájának második két sorát: „e hűvös varázst, amely szeliden / szakállamon majd egykor megpihen.”, ebben a némileg módosított változatban: „s e hűvös varázs húzva, szeliden, / szakállamon majd egykor megpihen”. De mivel így a medália második szakasza csak két sort tölt ki, még hozzátessz két sort, amely korábban sehol sem szerepelt, kapcsolatos kötőszót alkalmazva: „s vörös fonatján bütykőmig csorog / jó ízzel-gőzzel, mint a gyógyborok –”.

A *[Borostyánkőbe...]* tartalmaz még egy strófát, amely sehol máshol nem bukkan föl. Ennek a szakasznak nincs több köze az eddigi strófákhoz, mint hogy a lírai én itt is önönmagával, ezúttal saját halála utáni életével foglalkozik: „Nagy életem még nő, ha meghalok, / szebb, jobb halászkok vizébe fulok, / kik együtt húzzák a bővebb halat, / hajladozván a csengések alatt.”

A [*Borostyánkőbe...*] első sorát úgy alkotta meg a költő, hogy a 8. vers kezdősorát: „Borostyánkőbe fagy be az ügyész,” elvetette, csupán a kezdőszót: „Borostyánkőbe” hagyta meg, illetve a befagyás képzetét őrizte meg, de más alanyt: önmagát állította „az ügyész” helyébe, és tagadó modalitásúvá tette az igét: „Borostyánkőbe én be nem fagyok,”. Ezután a 8. vers első szakaszának további három sorát elhagyta. A 8. vers második strófájának kezdősorát: „befut a rózsa, amint rothadok,” szintén félredobta. Helyére illesztette az előbb idézett, kialakított sort: „Borostyánkőbe én be nem fagyok,” és hozzáfűzte, némi módosítással, a 8. vers második strófájának második, harmadik, negyedik sorát. A módosítások: a „szednek” helyébe „nőnek”, a „ne lúdbőrzzenek” helyére a „mosolyogjanak” került. További változás a sorcsere. *Medáliák*: „és őszi esték melege leszek, / hogy ne lúdbőrzzenek az öregek – —”, a későbbi [*Borostyánkőbe...*]: „s hogy mosolyogjanak az öregek, / én őszi esték melege leszek.” Ennek semmi akadálya nem volt, tekintettel arra, hogy a páros rimes sorok egymással felcserélhetők.

A [*Borostyánkőbe...*] második és harmadik strófájához a nyersanyagot a *Medáliák* 6. verséből kölcsönözte a költő. Egységes versről lévén szó, a kölcsönvett első szakaszt módosította, úgy, hogy „hisz” magyarázó kötőszós szerkezetű mondat aláakázza, s így a második szakaszt, legalább formailag, mondattani szempontból az első versszakhoz köthesse. A 6. darab első sora: „Ragyog a zöld gyík, sorsom keresi”. Ebből lett a „Hisz a zöld gyík is sorsom keresi,”. A strófák közötti kohézió látszólagossága azonban lelepleződött: utólag és csak külsőlegesen lett összekapcsolva a két szakasz.

A „hisz” bevezetése – akár prozódiai okból is – az átvett sor mondattani szerkezetének megváltoztatására készítette a költőt. A 6. vers első sora két tagmondatból tevődött össze: „Ragyog a zöld gyík,” és „[a gyík] sorsom keresi,”. Ebből egységes mondat épült föl: „Hisz a zöld gyík is sorsom keresi”. A második sor a két versben azonos. A harmadik sorban a *Medáliák*ban az alany még a tó, a [*Borostyánkőbe...*] című versben ellenben a tó csak a helyszín, s az alany a rajta remegő hangya lett. *Medáliák*: „rámnéz a tó, ha belé kő esett”, [*Borostyánkőbe...*]: „rámnéz a hangya, mely tavon remeg”. Az alanyt a természet jelenségei (szenvédése?) érzékenyen érintik. A két változat csak abban különbözik, hogy az érzékeny én más-más természeti létezővel lép érintkezésbe.

Ezután mindkét versben három sorban felsorolt alanyok következnek, amelyeknek közös állítmánya a negyedik sorban (az új strófa harmadik sorában) elhelyezett „körülkóvályogják” igei állítmány. A felsorolás első egysége az előbbi strófa negyedik sorában olvasható. A korábbi variáns: „s a sírók sóhajtotta fellegek,”, és a későbbi ugyanaz, de önálló mondatná lett elválasztva: „S a sírók sóhajtotta fellegek,”. Mivel a felsorolás folytatódik, a két strófa közötti mondattani folytonosság, a felsorolás tagjai közötti természetes kapcsolat biztosítja a kohéziót. Ez így van a versváltozatban és a ciklusváltozatban is. Ebben semmi rendellenességet nem találhatunk, hiszen a *Medáliák*ban ez a 6. vers belsejében történik. Ilyen mérvű kohézió akkor lenne feltűnő, ha nem egyetlen kétszakaszos vers két versszaka, hanem a ciklus két verse között létesülne.

Érdekes az a változtatás, amelyet a felsorolás következő tagjában, az új strófa első sorában tett a költő. A ciklusban kissé homályosabb értelmű a sor: „a háborúkkal hívott hajnalok”. A későbbi, versváltozatban ellenben köznapibb tónusúvá, közvetlenebbül megfejthető értelművé egyszerűsödik: „a háborúkkal vívott hajnalok”. Azaz a „hívott” „vívott”-tá alakult át a szókezdő mássalhangzó megváltoztatásával. A strófa második sorában a csillagképzet megmaradt, de a sor teljes terjedelmét elfoglaló kifejezés jelentősen módosult: az „ugró napok és rezgő csillagok” kozmikus rendet sugalló képe „a zengve leinduló csillagok” változatban katasztrófa bekövetkezését jósolja.

Az állítmányi rész azonos, csak a költő a *Medáliák*ban prozódiailag szabályos „körülkóvályogják nyugodt fejem –” sort a *[Borostyánkőbe...]* című versben megzökentette, egy szótaggal megrövidítette: „körülkóvályogják a fejem.” Az utolsó sor, kivéve a mondatnani státuszt, azonos a két szövegben: „világízzása hőmérsékletem –”, illetve „Világízzása hőmérsékletem.”

A *[Borostyánkőbe...]* 4. szakasza annyiban „folytatja” az előző szakaszt, hogy ott a költő a „hőmérsékletem” szóval zárt. Az új strófa a „Szakállam”-mal, azaz az énhez kapcsolódó másik attribútummal folytatódik. De ezen az alapon nagyon sok verset össze lehetne egymással házasítani. Valóságos összefüggés tehát az első három versszak és a negyedik között nincs. Ez nem csoda, hiszen a negyedik egységet a költő a *Medáliák* 10. darabjának első strófájából alakította ki. A változtatások egyébiránt csekélyek maradtak. A *Medáliák* „cirógatás”-a helyén a *[Borostyánkőbe...]* című versben „simogatás” olvasható. A „lent”-ből „lenn” lett.

A *[Borostyánkőbe...]* következő szakasza és a 10. medália második szakasza közötti párhuzamok alapján a vers két utóbbi szakasza és a *Medáliák* 10. egészére kiterjeszthető a rokonság. A korábbi és a későbbi változat között mindazonáltal jelentősek az eltérések. A *Medáliák* 10. második versszaka az előzőhöz új tagmondatként, kapcsolatos kötőszóval, „s”-sel fűződik. Itt nem álmondattani kapcsolatról van szó, mert az „e hűvös varázs” jelzős szerkezet visszaüt az előző strófa „cirógatás” szavára, hanem tényleges kapcsolatos viszonyról. Ugyanez a helyzet a *[Borostyánkőbe...]* negyedik és ötödik versszaka között, azzal a különbséggel, hogy a kapcsolatos „És”-sel formailag új, önálló mondat kezdődik. A visszaütálás azonban változatlanul fennáll. Itt a „simogatás”-ra utal vissza a költő az „e hűvös varázst” jelzős szerkezettel.

Az „e hűvös varázs” kifejezés azonban a *[Borostyánkőbe...]* című versben csak a harmadik sorban kap helyet, nem rögtön a strófa elején, mert a költő a következő két sort iktatja be eléje: „És senki ember nem érzi ma még, / csak munkásszembem a hajnali ég”. Mivel ezzel a két kezdősorral, valamint az „e hűvös varázst, amely szeliden / szakállamon majd egykor megpihen” sorpárral a strófa kiteljesedett, elmarad a *Medáliák* 10. két zárósora: „s vörös fonatján bütököm csorog / jó ízzel-gőzzel, mint a gyógyborok –”.

A *[Borostyánkőbe...]* tartalmaz még egy strófát. Ennek a szakasznak nincs több köze az eddigi strófákhoz, mint hogy a lírai én itt is önnönmagával, ezúttal saját halála utáni életével foglalkozik: „Nagy életem még nő, ha meghalok, / szebb, jobb halászok vizébe fulok, / kik együtt húzzák a bővebb halat, / hajladozván a csengések alatt.”

Javaslat

Egy olyan következtetés, hogy lehetetlen a keletkezéstörténeti rekonstrukció, mindig elegánsabban hangzik, mint a fenti hipotézisek valamelyike melletti állásfoglalás. Mégis a kevésbé elegáns megoldáshoz folyamodom. Nemigen tartom valószínűnek, hogy a *Medáliák* továbbfejlesztési kísérlete lenne a *[Borostyánkőbe...]*. Bizonyos szövegrészei, mint láttuk, közelebb állnak a Nyugat szerkesztőségébe 1928 nyarán elküldött változathoz, mint a *Nincsen apám, se anyám* kötetben publikált ciklushoz. A versbeli prozódiai hiba kijavítása a ciklusváltozatban ugyancsak a *Medáliák* későbbi voltára utal. Azt azonban nem gondolom, hogy a kezdet kezdetén a *[Borostyánkőbe...]* állt volna, s ebből fejlődött volna ki a ciklikus szerkezet. Ennek ellene mond az is, hogy az 1927-es kézirat, amely a kritikai kiadásban a *[Medáliák I.]* címet kapta, egyetlen olyan elemet nem tartalmaz, amely a *[Borostyánkőbe...]* című versben megtalálható lenne, viszont a *Medáliák* végső változatával leszármazási viszonyba állítható.

Voltaképpen a *[Borostyánkőbe...]* a 8. medália második strófájából, valamint a 6. és a 10. medália változataiból áll össze úgy, hogy még egy záró strófával is rendelkezik, amely nem található meg a ciklusban. Úgy gondolom, hogy a kezdeti ciklikus változatot a költő időközben megpróbálta egységes verssé összekovácsolni, majd pedig elállt ettől a szándéktól és az ismert formában véglegesítette ciklussá a *Medáliákat*. Azaz mindkét hipotézis tartalmaz részgazságokat. A műveletek önálló versek összeolvasztását célozzák egységes kompozícióvá, s ennek ellenkezőjét nem kell feltételeznünk. Azaz a genetikus rekonstrukció lényegében a 2. hipotézisre alapozható. A *Medáliák* a végső változat kialakítása során végső soron nem a *[Borostyánkőbe...]* megoldásait bírálják felül vagy fejlesztik tovább, hanem a *Medáliák*-ciklusba tartozó versek korábbi variánsait haladják túl.

Következtetések

A kérdés tehát, amely választ kíván, az: hogyan jön létre egységes vers különálló verseknek vagy versek alkotó elemeinek összeolvasztása által? Itt nem az a fontos, hogy a *Medáliákban* ez a darab hányadik helyet foglalja el, hiszen a ciklusban a versek sorrendje változhatott, és láttuk, hogy változott is. Elegendő, ha azonos formájú és méretű (jambusi tízes, páros rímű sorokból álló két strófa) költeményekkel számolunk, amelyeket a költő egységes gondolatmenetté vél összeolvaszthatni. Erre az a körülmény ad lehetőséget, hogy sok ilyen strófa áll rendelkezésre, s ezek között módja van válogatni. Vajon miért épp ezeket tartja alkalmasnak, hogy belőlük verset állítson össze, miért nem más strófákat? A válogatást az tenné indokolttá, ha esztétikai értékkülönbséget lehetne megállapítani a versszakok között, s feltételeznénk, hogy a költő az értékesebb szakaszokból szándékozott összeállítani egy verset, mintegy megmentve a korábbi versek javát, s veszni hagyva, amitől már elidegenedett. Ez a feltevés azonban nem életszerű, mert csak olyan egységekből építhető vers, amelyek tematikai, szintaktikai szempontból összeilleszthetők

egymással, s igen nagy esély van rá, hogy ez a szempont nem fog egybeesni az adott összetevők esztétikai értékével.

A [*Borostyánkőbe...*] esetében az egyik formai homogeneizáló tényező az lehetett, hogy bizonyos strófákban első személyű lírai én jelent meg. Ennek a szempontnak az érvényesülésére enged következtetni, hogy a 8. medália első szakasza, amelyben a borostyánkőbe befagyó ügyész a téma, kimarad a [*Borostyánkőbe...*] kezdetű versből, kivéve a kezdő szót, amelyet azonban a lírai én magára alkalmaz. A Nyugat szerkesztőségébe elküldött, g'-gyel jelölt összeállításban, amelyről láttuk, hogy nyelviileg a legközelebb áll a [*Borostyánkőbe...*] kezdetű vershez, s ezért feltehető, hogy a vers születésekor már készen volt, még van ilyen nem első személyű megfogalmazású darab. Ilyen a 12., „Az eltaposott orrú fekete...” kezdetű medália is. De hozzá kell tennünk, hogy éppígy nem építkezik a vers az 1. és az 5. darabokból, noha ezek első személyű alannal dolgoznak („Elefánt voltam...”, „fábul faragott istenen ülök,...”) Nem lényegtelen, hogy a 6. és a 10. darabok integráltan beépülnek a versbe. Ugyanakkor a költő a 8. versnek csak egyetlen szakaszát emeli be, azaz nem tartja magát ahhoz, hogy következetesen versegészekből építkezzék.

A szerkezeti inkoherencia két ponton lepleződik le a filológus számára. Az egyik a 8. medália második versszakának és a 6. medáliának az ízesülése (a [*Borostyánkőbe...*] 1–2. versszakainak határa). A másik a 10. medália hozzáfűzése a 6. medáliához (a [*Borostyánkőbe...*] 3. és 4. versszakainak határa). Kérdés azonban, hogy az, ami a filológus tekintete előtt varratként lelepleződik, az olvasó számára, befogadói élményében is folytonossághiányként jelentkezik-e? Lerontja-e a vers hatását? Zökkenőt okoz-e az olvasási folyamatban? A kérdésekbe rejtett állítások aligha igazolhatók. Milyen költemény az, amely egységes kompozíció látszatát keltheti, noha a keletkezési folyamat rekonstrukciója felfedi a varratokat? Nyilvánvaló, hogy ez nem történhet meg bármelyik verssel, bármelyik korszakban. Ha szoros, kifejtő, érvelő, alárendelő, előrehaladó gondolatmenetű költeménnyel állnánk szemben, ez az eljárás nem lenne használható. A vers összetevői között tehát mellérendelő kapcsolatnak kell lennie, a részeknek egymással egyenrangúaknak kell lenniük ahhoz, hogy az ilyen összeillesztések ne okozzanak fennakadást. Az egyes részek az azonos témát mintegy önállóan, mindegyik a maga területén, fejtik ki.

Az ízesülés azonban még így is feltűnő lehetne. Hogy ez ne következék be, kívánatos még néhány sajátosság biztosítása. Az egyik az, hogy a részek közötti összefüggés a költeménynek azokban a részleteiben se legyen más természetű, amelyek eleve egységes alkotóelemnek készültek. Ezt lebonthatjuk akár két verssor kapcsolatára vagy két mondat összefüggésére. Célszerű, ha ezek egymással való összekapcsolódása is az ún. „szabad asszociáció” szabadságával megy végbe. Ez a feltétel a *Medáliákban*, mint ismeretes, teljesül. Az is előnyös, ha a vers értelme valamilyen mértékben homályos, ha tehát nem veszi magára a közérthetőség kötelmeit, a referencialitás kényszerét. Ha hatását nem az értelemre fejtí ki, hanem – például – szuggesztivitásával hat. Ilyenkor a részek közötti összefüggés nehezen mérlegelhető. Az olvasó ki van szolgáltatva a költő kénye-kedvének. Rábízta magát a szöveg sodrására.

A [*Borostyánkőbe...*] kétségkívül ad a lírai énről valamiféle portrét: nem fagy be borostyánkőbe, ránéz a hangya, amelyre a tó vizén pusztulás vár, a csillagvilág körülkövályogja fejét, szakálla sercen, reccsen, kunkorodik, élete még halála után is növekedni fog. A relációk, amelyekbe saját magával és a környező világgal kerül, azonban olyannyira diszparáták, extrémek, hogy ezeknek a relációknak a megjelenítésére szinte végtelen tér nyílik meg számára. Ha egyes verseiben külön-külön ilyen, egymással közvetlenül össze nem függő, de egyaránt az énről vonatkoztatott relációkat dolgoz ki, belsőleg nem kevésbé diszparát és extrém módon, akkor nincs akadálya, hogy egyetlen kompozícióba egyesíthesse ezeket. Márpedig ez történik, például a 10. medáliában: előbb a szakállával társalog ez az én, bizarr utasításokat ad neki, majd az ég fölött lebegő gazdátlan cirógatással kerül relációba, végül ezt a cirógató varázserőt összefüggésbe hozza szakállával. A vers belső logikája nem zártabb, mint az, hogy borostyánkőbe nem fagy be, és hogy a zöld gyík keresi a sorsát.

Az ilyen kísérletek, amelyek egy ciklus darabjait úgy mentik át, úgy válogatják ki, hogy belőlük új kompozíció jöjjön létre, a modern költészetnek annál a típusánál járhatnak sikerrel, amelyben a részek belső kohéziója elegendő mértékben meglazul. Az elemeket nem pontosan körülírt konvenciók, szabályok tartják egybe, hanem alkotói döntés, amely hangulati bázison, szituáción, alkalmon épül, s amelynek mibenlétéről az alkotó sem bizonyosan tud pontosan számot adni. Az ilyen egység utólag igazolódik abból, hogy az olvasó elfogadja-e, tudomásul veszi-e. Ha a *Medáliák* egyik változata sem maradt volna fenn, s ezeket a strófákat kizárólag a [*Borostyánkőbe...*] kezdetű versből ismernénk, akkor ezt a verset egyszerűen a laza, mellérendelő szerkezetű, homályos értelmű, de erős költőiségű darabok közé sorolnánk, és nem merülne föl bennünk az inkoherenca gyanúja. Nehéz megmondani, ha összehasonlítjuk a verset a ciklussal, miért tartjuk a ciklust autentikusabbnak? Azért, mert ezt kötetekben publikálta a költő és így autoritást kölcsönzött neki, míg a [*Borostyánkőbe...*] töredékként, változatként csak posztumusz látott napvilágot? Vagy pedig elemi esztétikai érzékünk számára a ciklus meggyőzőbb? A két tényező talán egymást támogatja.

József Attila *Isten és Istenem* című versei, illetve [*Borostyánkőbe...*] című fogalmazása arra a folyamatra adtak példát, amelynek során versciklusból egységes vers alakul ki. Ez a folyamat két fontos következménnyel jár: egyrészt eltűnik a ciklus formai ismérve, esetünkben a sorszámozás, másrészt pedig mondattani kapcsolat létesül olyan strófák között, amelyek korábban nem álltak szintaktikai összefüggésben egymással. Ha egységes szerkezetet szerelne szét ciklussá a költő, akkor ellenkező irányban ugyanezt a két műveletet kellene végrehajtania: meg kellene szüntetnie a mondattani kapcsolatot a versszakok között és arab vagy római számozással vagy nyomdai jellel elkülöníteni az egységeket, illetve esetleg belső címekkel ellátni az összetevőket.

Ha túl akarunk lépni az irodalmi anyagnak a ciklus kérdésében még a legjobb szakemberek részéről is tetten érhető hanyag kezelésén és felületes vizsgálatán (tisztelet a kivételnek), akkor különbséget kell tennünk a lírai vers mint elsődleges szerkezet, és a lírai versekből álló másodlagos kompozíció, a ciklus között. Tudomásul kell vennünk, hogy a kétfajta szerkezet másfajta megközelítést igényel. Olyannyira, hogy az egyes

szövegek értelmezését is gyökeresen más és más irányba terelheti, ha ciklusként, egy ciklus részeként, vagy ha magában álló egységes költeményként interpretáljuk. Egy-egy ismert ciklus tanulmányozására vállalkozva a szakember olykor számos elemzéssel találkozhat, ezek azonban nagyon ritkán tartalmazznak a ciklus szerkezetére, felépítésére vonatkozó általánosabb tanulságokat.

Márpedig ilyen tanulságok megfogalmazása lehetséges és szükséges is. A ciklus magára vállal olyan formai előírásokat, amelyeknek az önálló költemény nem veti alá magát. Igaz, ezek nem mindig elégségesek a kétfajta szerkezet megkülönböztetésére. Az esetek többségében az összetevő elemek között felfedezhetünk olyan tartalmi vagy nyelvtani összefüggéseket, amelyek a kompozíció szoros, költeményszerű egységéről árulkodnak. Az is megtörténik azonban, hogy jelöletlen a szorosabb kompozíciós egység, s a szerkezet gondosabb elemzésével, az azt felépítő elemek közötti reláció mérlegelésével dönthetjük csak el, hogy melyik kompozíció-típussal van dolgunk. Átmeneti alakzatok egész sora különböztethető meg a két pólus, az egységes költemény és a versciklus között. A különbségtétel során azonban nem járhatunk el szeszélyesen, hanem bizonyos felismerhető jellemvonások kalauzolásával végezzük el a munkánkat. Az önálló költemény és a ciklus között nem épül kínai fal, nem lehetetlen a ciklus átalakítása verssé vagy a vers átfarmálása ciklussá. Ez az átalakulás azonban egyrészt leírható műveletek elvégzését teszi szükségessé, másrészt pedig a két terület határai nem mosódhatnak el.

Az itt közölt gondolatmenet és korábbi tanulmányom a ciklusépítkezésről, mint minden kezdeményező munka, nem tarthat igényt arra, hogy kiforrott eredmények foglalata legyen. Sokkal inkább arra számítok, hogy a fölvetett kérdésekről eszmecsere indul meg, amely segít az elsődleges és a másodlagos kompozíciók közötti viszonyok pontosabb és elmélyültebb tisztázásában, s ezen túl, segít a költői szöveg természetének jobb megismerésében.